ΤΙΜΗ 5€

the books' journal

ΤΕΥΧΟΣ 115 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Jörn Rüsen
Τι είναι η ιστορική κουλτούρα;

Η παραμέληση της ανταγωνιστικότητας
ΘΑΝΟΣ ΣΚΟΥΡΑΣ

Δημήτρης Εϊπίδης: πεθαίνω από νιότη
ΛΕΝΑ ΡΑΜΜΟΥ

Ο πολύτροπος κυρ Γιάννης Μπουτάρης
ΜΑΙΡΗ ΚΑΙΡΙΔΗ

Διάλογος: Δικαίωμα στο ηθικό λάθος
ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ

1821

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: **Ο Τύπος στον Αγώνα**
ΤΑΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ: **Μακρυγιάννης ή Παπαρρηγόπουλος;**
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: **Ο Ρήγας**
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΛΗΣ: **Πώς βλέπαμε την Ευρώπη**
ΚΩΣΤΑΣ Θ, ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ: **Έγκλημα στο Μεσολόγγι**
ΛΑΚΗΣ ΔΟΛΓΕΡΑΣ: **Τα fake news της Επανάστασης**

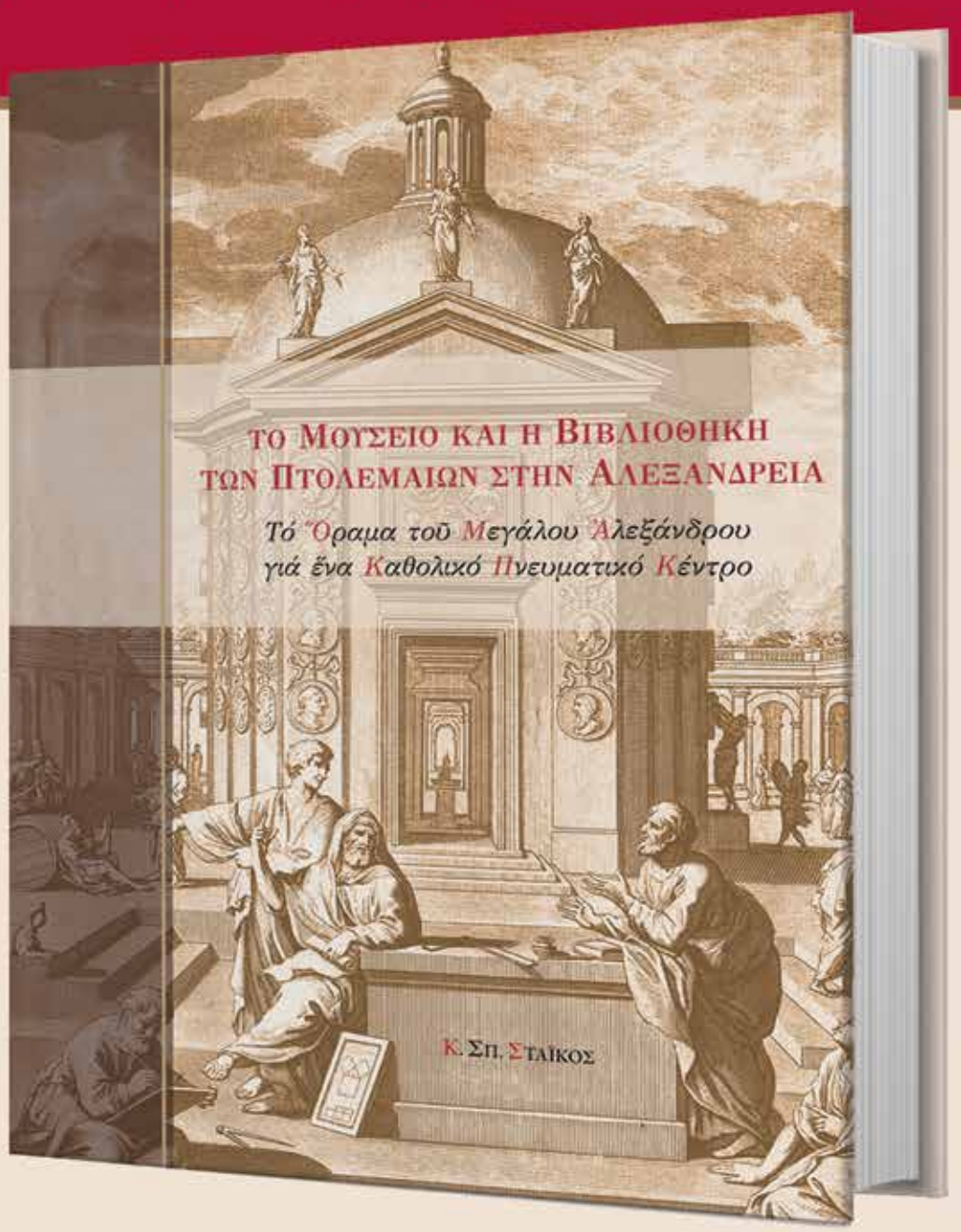
και ένα διήγημα της ΚΑΡΟΛΙΝΑΣ ΜΕΡΜΗΓΚΑ
«Ως μια βροχή, για ελευθερία»

78 >
9 770001 792587

Κ. Σπ. ΣΤΑΪΚΟΣ

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΠΤΟΛΕΜΑΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Τό Ὅραμα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου γιά ἕνα Καθολικό Πνευματικό Κέντρο

ΣΧΗΜΑ: 21x28
ΣΕΛΙΔΕΣ: 568
ΣΚΛΗΡΟΔΕΤΟ
ΤΙΜΗ: 35€

ΣΤΟΝ ΤΟΜΟ ΑΥΤΟ, που περιλαμβάνει 14 κεφάλαια, αποτυπώνονται συνοπτικά οι σχέσεις των Ελλήνων με τους λαούς της Ανατολής, Αιγύπτιους και Πέρσες, εκτίθεται αδρομερώς η κατακτητική πορεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου προς ανατολάς και αναδεικνύεται η προσωπικότητά του, δεδομένα που τροφοδότησαν ένα διαχρονικό αφήγημα για τα έργα και τις ημέρες του.

ΚΥΡΙΩΣ ΟΜΩΣ γίνεται λόγος για την οργάνωση και λειτουργία του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης στην Αλεξάνδρεια, αναφέρονται τα επιτεύγματα των πνευματικών της ανθρώπων σε όλους τους κλάδους των γραμμάτων, των τεχνών και της επιστήμης (ποίηση, φιλολογία, μαθηματικά, γεωγραφία, μηχανική) και σκιαγραφείται η ιστορία του διπλού αυτού ιδρύματος επί ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής μέχρι την κατάκτηση της Αλεξάνδρειας από τους Άραβες.

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ αφιερώνεται στην αρχιτεκτονική του αλεξανδρινού πνευματικού συγκροτήματος και στις αρχές που πρυτάνευσαν για τη δημιουργία και την κατασκευή του κατά τα πρότυπα των ελληνικών φιλοσοφικών και ρητορικών σχολών.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΤΩΝ Ε.Ε.: Μουρούζη 12, Αθήνα 106 74 • Τ: 210 724 1933, 210 724 2754 • e-mail: libraries@otenet.gr • www.atonbooks.gr

EDITORIAL

1821

Με τούτα και με εκείνα, με ψέματα και αλήθειες, με βήματα προς τα μπρος και βήματα προς τα πίσω, αισίως, φέτος, συμπληρώνονται 200 χρόνια από την ελληνική Επανάσταση τoy 1821. Και φυσικά, αναφύονται για άλλη μία φορά διάφορα, ταυτοτικής φύσεως ερωτήματα, από το ποιοι, πώς, γιατί έκαναν την Επανάσταση έως το ποιοι είμαστε, πού πάμε, από πού προερχόμαστε.

Θα μπορούσε κανείς εύκολα να σκεφτεί ότι οι Νεοέλληνες μοιάζουν πολύ με τον Οιδίποδα Τύραννο. Ένας μέθυσος σε ένα συμπόσιο στην Κόρινθο είναι που τον αποκαλεί νόθο κι έκτοτε ο σοφόκλειος ήρωας περιπλανιέται, ζητά την αλήθεια από το μαντείο των Δελφών, σκοτώνει έναν ηλικιωμένο και τον ακόλουθό του, λύνει –γιατί είναι ο μόνος που ξέρει την απάντηση– το φοβερό αίνιγμα της Σφίγγας, καταλαμβάνει το θρόνο των Θηβών, αγωνίζεται να βρει το μίασμα που ευθύνεται για το λοιμό που μαστίζει την πόλη αλλά, σε κάθε περίπτωση, ένα είναι το ερώτημα που τον απασχολεί: *τίς δέ μ' ἐκφύει βροτῶν;*

Για τους Νεοέλληνες, ο «μέθυσος» λεγόταν Jakob Philipp Fallmerayer, κι ήταν μόλις το 1830 όταν στο έργο του *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Teil 1: Untergang der peloponnesischen Hellenen und Wiederbevölkerung des leeren Bodens durch slavische Volksstämme* (*Ιστορία της χερσονήσου της Πελοποννήσου κατά τους Μεσαιωνικούς Χρόνους. Μέρος πρώτο: Παρακμή των Ελλήνων της Πελοποννήσου και επανακατοίκηση της κενής γης από Σλαβικούς λαούς*), λέει πως οι Νεοέλληνες δεν είναι τα παιδιά «του Νάρκισσου, του Αλκιβιάδη και του Αντίνοου» αλλά νόθοι, αποτέλεσμα φυλετικών προσμείξεων μεταξύ Σλάβων και Αλβανών.

Μόλις είχε καταλήξει να δημιουργήσει κράτος η Επανάσταση και, ιδού, ο Φαλμεράιερ αμφισβητεί το αρχαιοελληνικό παρελθόν των Νεοελλήνων. Για τους Νεοέλληνες που, όπως έχει γραφτεί, *ήταν ο μοναδικός ίσως λαός που δεν χρειαζόταν να επινοήσει ή να επανεπινοήσει το ιστορικό του παρελθόν*, καθώς όταν ξεσπά η Επανάσταση, *η κλασική Ελλάδα είχε ήδη γίνει το πρότυπο κάθε ευρωπαϊκής αστικής κοινωνίας* (Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων*, Αλεξάνδρεια, 2020, σ. 16).

Το ταυτοτικό ζήτημα που δημιουργείται λοιπόν, και που φαίνεται μέχρι και σήμερα να απασχολεί σε μικρό ή μεγάλο βαθμό τους Έλληνες δομείται πάνω στον άξονα του πώς οι Έλληνες βλέπουν τους εαυτούς τους, πώς τους βλέπουν οι Ευρωπαίοι (ή πιο σωστά, η Δύση, καθώς θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τις ΗΠΑ), και πώς αυτές οι οπτικές αντανακλούν η μία στην άλλη.

Στην ίδια περίπου λογική κινείται και το ερώτημα που διακλαδώνεται σε πολλά μικρότερα ερωτήματα σχετικά με την Επανάσταση. Ποιοι την έκαναν; Ποιος ήταν ο χαρακτήρας της; Φιλελεύθερος; Ταξικός; Εθνικοαπελευθερωτικός; Είχαν εθνική συνείδηση οι εξεγερθέντες υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας; Ποιος ήταν ο ρόλος της Εκκλησίας; Χρωστάμε ή όχι τη δημιουργία του κράτους μας στην ευρωπαϊκή παρέμβαση; Ποιοι είναι οι αληθινοί κληρονόμοι της Επανάστασης; Οι κλεφταρματολοί; Η εμπορική αστική τάξη των νησιών; Οι πρόκριτοι; Οι φιλέλληνες; Οι Φαναριώτες; Οι διανοούμενοι; Ποια ήταν η σημασία των εμφυλίων πολέμων στην εξέλιξή της; Η προσπάθεια να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα σχετικά με τον δεκαετή αγώνα μέσα από τον οποίο προέκυψε το νεότερο ελληνικό κράτος, προφανώς και συνδέεται με το ευρύτερο ζήτημα της ταυτότητας, που τέθηκε παραπάνω.

Αν δεν έχουμε υπόψη ότι οι Επαναστάσεις –όλες και όχι μόνο η ελληνική– είναι γεγονότα στα οποία εμπλέκονται πολλοί παράγοντες και διαφορετικές ομάδες με αντικρουόμενα πολλές φορές συμφέροντα, κι αν επίσης δεν αντιλαμβανόμαστε πως αυτό που σχηματικά αποκαλούμε «πατριωτισμός» δεν έχει ούτε έναν αποκλειστικό τρόπο έκφρασης ούτε μια και μοναδική οδό προς την οποία κινείται και πορεύεται, θα χανόμαστε και θα μπλεκόμαστε πάντα στα δίχτυα που υφαίνονται ανάμεσα στα πρόσωπα, τις μάζες και τα γεγονότα.

Αναμφίβολα, πρέπει να έχουμε υπόψη πως *η πορεία προς την εθνική ολοκλήρωση συνεπάγεται αναπόφευκτα διαμάχη και σύγκρουση – σύγκρουση ιδεών, αλλά και σύγκρουση συμφερόντων* (Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική ολοκλήρωση και δικόνοια*, Πατάκη, 2020, σ. 19). Άρα, γίνεται σαφές πως αντιφάσεις είναι συστατικό στοιχείο των επαναστάσεων, ως εκ τούτου και της ελληνικής.

Αν πρέπει να πούμε με λίγα λόγια ποια ήταν και τι σκόπευε σε γενικές γραμμές εκείνη η προεπαναστατική κοινωνία που σήκωσε τα όπλα απέναντι σε μια αυτοκρατορία, η οποία, παρά τα προβλήματά της, δεν έπαυε να είναι μια αυτοκρατορία ισχυρή, πρέπει να συμφωνήσουμε με την παρατήρηση που κάνει ένας όχι επιστήμονας ιστορικός αλλά, οπωσδήποτε οξυδερκής εν προκειμένω παρατηρητής ότι «*αυτή η αρχαϊκή κοινωνία, που λίγο ξέρει από πού έρχεται κι ακόμα λιγότερο πού πηγαίνει, γυρεύει τώρα να γίνει ένα εθνικό κράτος, όμοιο με όσα υπάρχουν τότε στην Ευρώπη. [...] Από τη μια, οι απανωτοί εμφύλιοι πόλεμοι της Επανάστασης έχουν δείξει –και όσοι θα ακολουθήσουν θα το επιβεβαιώσουν– ότι αυτή η ασχημάτιστη κοινωνία δεν διέθετε την στοιχειώδη συνοχή που θα της επέτρεπε να αυτοκυβερνηθεί. Από την άλλη, το γεγονός ότι μια τέτοια επιθυμία διατυπώνεται πανηγυρικά από μια τόσο "καθυστερημένη", καθώς λένε, κοινωνία έχει από μόνο του κάτι το συγκλονιστικό*» (Γιάννης Κιουρτσάκης, *Το θαύμα και η τραγωδία*, Πατάκη, 2020, σ. 26).

Από τη δική μας σκοπιά υπήρξαν πολλές σκέψεις. Μια εξ αυτών προέβλεπε ένα τεύχος αποκλειστικά «1821». Αλλά εγκαταλείφθηκε. Το ζήτημα άλλωστε δεν είναι να κάνουμε ένα αφιέρωμα κι αυτό ήταν όλο. Άλλωστε, δεν υπάρχει μόνο η Επανάσταση αλλά και η πορεία του ελληνικού έθνους μέσα σε αυτά τα 200 χρόνια. Γι' αυτό και θα έχουμε σε κάθε τεύχος, όλη τη χρονιά, κι από κάτι. Συνεντεύξεις, άρθρα, συζητήσεις, βιβλιοπαρουσιάσεις. Και ξεκινάμε από το πρώτο τεύχος μας για το 2021, ευχόμενοι καλοί χρονιά σε όλους.

ΥΓ. *Το σημερινό εκδοτικό σημείωμα γράφει ο* ***Βαγγέλης Π. Κούμπουλης****, ο οποίος έχει την ευθύνη και για την αφιερωματική ύλη των επόμενων τευχών. Ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται να γίνει στον Γιώργο Ζεβελάκη, το πλούσιο αρχείο του οποίου φιλοξενεί θησαυρούς (όπως το ηχογράφημα της Αικατερίνης Κουμαριανού, που απομαγνητοφωνήθηκε για να αποτελέσει ένα στιβαρό κείμενο για τον Τύπο του Αγώνα), και στους συγγραφείς ερευνητές που συνεργάζονται μαζί του, ιδίως τον Λάκη Δόλγερα και τον Σάκη Κουρουζίδη.*

the books' journal
ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μηνιαία Επιθεώρηση

Έτος 11ο / Τεύχος 115 / Ιανουάριος 2021 / τιμή 5€
Ηλίας Κανέλλης & ΣΙΑ ΕΕ
Νικοτσάρα 1, Τ.Κ. 11471, Αθήνα,
Τηλ./Fax: 210 6450006
info@booksjournal.gr
www.booksjournal.gr

Εκδότης-Διευθυντής: Ηλίας Κανέλλης
Σύμβουλος έκδοσης: Κατερίνα Σχινά
Ιδρυτικά στελέχη: Σταύρος Τσακυράκης (1951-2018)
Σταύρος Καπλανίδης (1945-2019)

Συντακτική Επιτροπή
Περικλής Δημητρολόπουλος, Δημήτρης Δουλγερίδης,
Μαίρη Καιρίδη, Τριαντάφυλλος Καρατράντος,
Βαγγέλης Κούμπουλης, Μυρτώ Λιαλιούτη, Κατερίνα Οικονομάκου,
Γιάννης Παπαδόπουλος Μαρίλια Παπαθανασίου,
Γιώργος Σιακαντάρης, Βίβιαν Στεργίου, Δημήτρης Β. Τριανταφυλλίδης

Επιστημονική Επιτροπή
Νομικά: Νίκος Κ. Αλιβιζάτος
Θεωρία λογοτεχνίας, Πολιτισμική κριτική:
Μαρία Αθανασοπούλου, Γιάννης Παπαθεοδώρου
Τέχνες: Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη, Μαρία Τσαντσάνογλου
Θέατρο: Ιφιγένεια Ταξοπούλου
Ποίηση: Παναγιώτης Ιωαννίδης
Ιστορία: Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Στέφανος Καβαλλιεράκης,
Βίκυ Καραφουλίδου, Δημήτρης Κυρτάτας, Κωνσταντίνα Μπότσιου
Κοινωνικές και Πολιτικές επιστήμες:
Παναγής Παναγιωτόπουλος, Ανδρέας Πανταζόπουλος,
Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος
Οικονομία: Γιώργος Προκοπάκης
Ποπ κουλτούρες: Βασίλης Βαμβακάς
Διεθνή: Φίλιππος Σαββίδης
Διπλωματία: Άλκης Κούρκουλας

Art Director: Ανδρέας Ρεμούντης
Εξώφυλλο: Αλέκος Παπαδάτος
Λογότυπο: Σταύρος Κούλας
Εικονογράφηση: Ελένη Μπίλια
Φωτογραφίες: Βίκυ Γεωργοπούλου, Ντίνα Κουμπούλη,
Νατάσσα Πασχάλη, Κωνσταντίνος Πίττας, Αλεξία Τσαγκάρη
Ηλεκτρονική έκδοση: Άρης Σιέμπης
Διαφημίσεις: τηλ. 210 6450006
Λογιστήριο: Ευγενία Ζιούλη - τηλ. 210 8024057
Νομικός σύμβουλος: Κώστας Καρακώτιας
Παραγωγή: Z-Axis, 210 6010758
Διανομή: Άργος Α.Ε.

Κεντρική Διάθεση για βιβλιοπωλεία (Θεσσαλονίκης, Βόρειας Ελλάδας):
Κέντρο του Βιβλίου - Ανθούλα Πουλουκτσή
και Σία Ε.Ε., Λασσάνη 3, 54622 Θεσσαλονίκη,
τηλ. 2310-237515, 2310-237463,
fax 2310-285857, e-mail: puluktsi@otenet.gr

Ιδιοκτήτης: Ηλίας Κανέλλης
Νικοτσάρα 1, Τ.Κ. 11471, Αθήνα,
Τηλ./Fax: 210 6450006

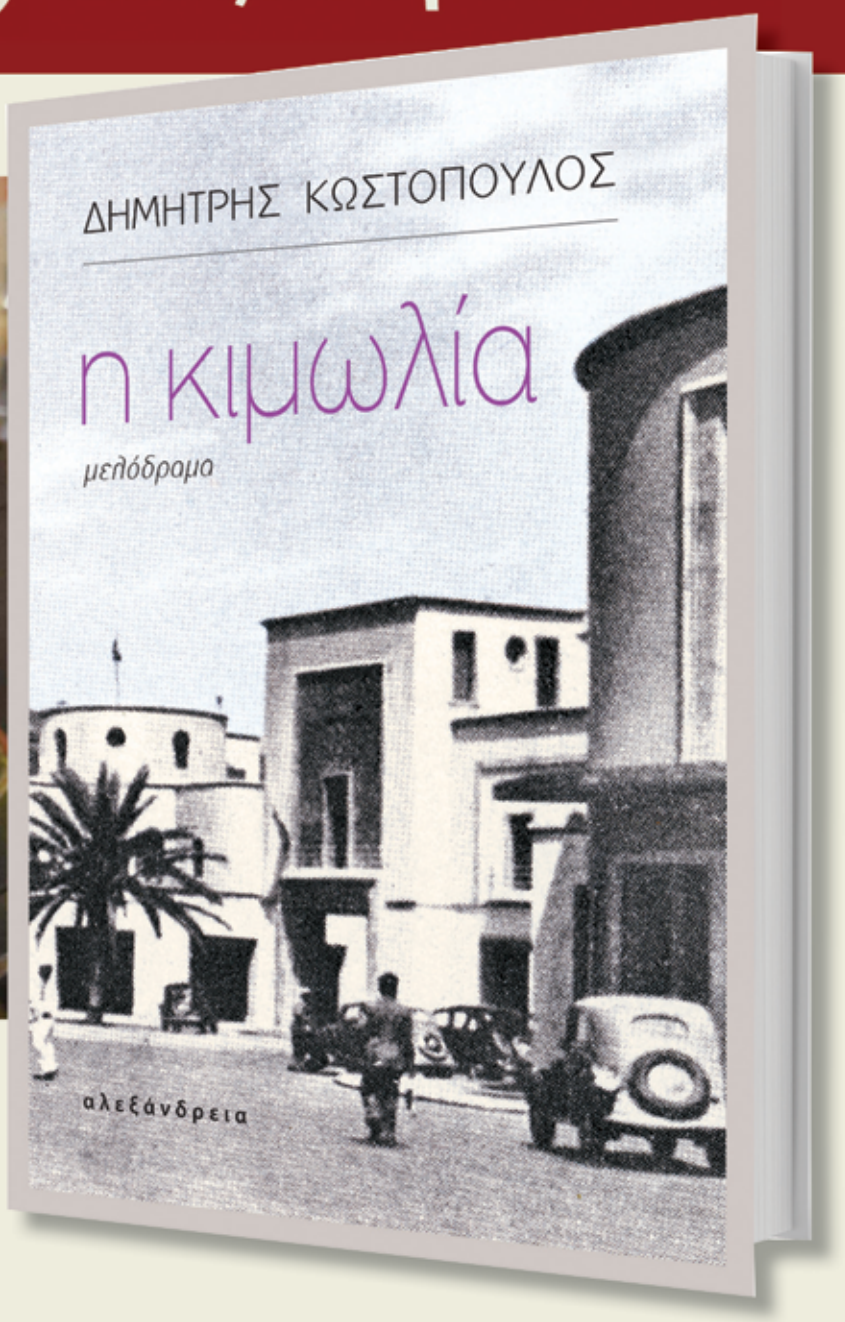
Τα ενυπόγραφα κείμενα εκφράζουν
τις απόψεις των συντακτών τους
ISSN: 1792-5878
Συνδρομές: Εσωτερικού ετήσια (12 τεύχη) 50 €,
φοιτητικές 40 €, οργανισμοί-τράπεζες 200 €,
Βιβλιοθήκες 100 €. Εξωτερικού ΕΕ (απλό ταχυδρομείο) 80 €,
Ευρώπη εκτός ΕΕ 100 €, Αμερική 120 €.
Εμβάσματα - επιταγές: Ηλίας Κανέλλης
Τραπεζικός λογαριασμός Alpha Bank: 142002320004738
IBAN: GR61-0140-1420-1420-0232-0004-738
Παλιά τεύχη: 10 €

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ.....

Μαρίνα Αγαθαγγελίδου. Διδάκτωρ θεατρολογίας του Freie Universität Berlin, μεταφράστρια και κριτικός.
Δημήτρης Αλεξάκης. Επιμελητής εκδόσεων.
Κώστας Ανδρουλιδάκης. Καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τελευταίο βιβλίο του: *Καντιανή Ηθική. Θεμελιώδη ζητήματα και προοπτικές* (2018). Ετοιμάζεται: Immάνουελ Καντ, *Ανθρωπολογία από άποψη πραγματιστική* (μετάφραση, σχόλια, επίμετρο).
Λάκης Δόλγερας. Συγγραφέας. Βιβλία του: *Ξεχασμένες ιστορίες* (2007), *Μια σκοτεινή υπόθεση* (2010), *Η δεύτερη συνάντηση της Ελεονώρας και του Νίκου* (2012), *Νικητές και νικημένοι* (2013), *Νεκρός στον ήλιο του Ιουλίου* (2015).
Λευτέρης Ζαχαριουδάκης. Ερευνητής της φιλοσοφίας, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σχέση μεταξύ (μετα)φιλοσοφίας και ιστορίας.
Γιώργος Ζεβελάκης. Ερευνητής της λογοτεχνίας. Μεταξύ άλλων δραστηριοτήτων, διατηρεί σημαντικό αρχείο το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί στην έρευνα πολλών εργασιών στο χώρο της νεοελληνικής φιλολογίας. Κυκλοφορεί σε δική του επιμέλεια το βιβλίο: *Ο Μανόλης Αναγνωστάκης ανθολογεί* (2019).
Αλέξης Ζήρας. Κριτικός λογοτεχνίας, γραμματολόγος και μεταφραστής. Μεταξύ άλλων, έχει εκδώσει τα δοκίμια: *Η πεζογραφία του Περικλή Σφυρίδη: αυτοβιογραφικός λόγος και μυθοπλασία* (2000), *Από το προσωπικό στο οντολογικό. Μεταβολές της ποιητικής όρασης του Τάκη Καρβέλη* (2002), *Ένας γραικός στα ξένα: αναγνώσεις άλλων λογοτεχνιών* (2003), *Η ποίηση της αφής. Δοκίμιο ερμηνείας της ποιητικής του Ανέστη Ευαγγέλου* (2008), *Όψεις της κυπριακής πεζογραφίας 1900-2000* (2010), *Η ορεσίβια ποιητική μνήμη του Τάσου Πορφύρη* (2016), *Θεωρία μορφών* (2019).
Μαίρη Καιρίδη. Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Συγκριτικής Λογοτεχνίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
Κώστας Θ. Καλφόπουλος. Δημοσιογράφος και συγγραφέας. Βιβλία του: *Στην εποχή της περιπλάνησης* (2000), *Tilt! Δοκίμιο για το φλίππερ* (2005), *Far from the RAF. 30 χρόνια από το «γερμανικό φθινόπωρο»*(2007), *Καφέ Λούκατς. Budapest Noir* (2008), *Ένα παράξενο καλοκαίρι* (2011), *Καρέ-καρέ και άλλα διηγήματα* (2013), *Φλίππερ* (2016). Μόλις κυκλοφόρησαν τα βιβλία του, *Όταν έρθει η μέρα που ξέρεις* (με τον Άγη Πετάλα) και *Ένα φέρετρο για τη Σόφια* (με τον Ανδρέα Αποστολίδη), *Multiball* (επιμ.).
Ηλίας Κανέλλης. Δημοσιογράφος και κριτικός κινηματογράφου. Πιο πρόσφατα βιβλία του, *Εθνοχουλιγκανισμός* (2005), *Σταύρος Τσιώλης* (2006).
Δημήτριος Καραμπερόπουλος. Ιστορικός της ιατρικής, πρόεδρος της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Πιο πρόσφατα βιβλία του: *Μηνύματα και διδάγματα του Ρήγα Βελεστινλή μέσα από τα έργα του* (2014), *Ένας όψιμος, άδικος επικριτής του επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή* (2015), *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του* (2017), *Μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή* (2020).
Αικατερίνη Κουμαριανού (1919-2012). Ιστορικός, ειδικευμένη σε θέματα του νεότερου ελληνισμού, καθηγήτρια της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Paris IV – Σορβόνη και διευθύντρια, το διάστημα 1978-83, του Institut Neohellenique του ίδιου Πανεπιστημίου. Εκτός από τον *Τύπο στον Αγώνα*, εξέδωσε πολλά ακόμα έργα, μεταξύ άλλων την *Αλληλογραφία των Θεόκλητου Φαρμακίδη - Κωνσταντίνου Ασώπιου 1819-1932* (1980) και την *Ιστορία του ελληνικού Τύπου* (2010). Μετείχε ακόμα στην εκδοτική ομάδα της *Αλληλογραφίας του Αδαμαντίου Κοραή 1774-1833*, που εκδόθηκε σε έξι τόμους (1964-1984).
Βαγγέλης Κούμπουλης. Θεολόγος με ειδίκευση στην εκκλησιαστική ιστορία και το κανονικό δίκαιο, ΜΔΕ πολιτικών επιστημών και ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.
Σάκης Κουρουζίδης. Διδάκτωρ γεωφυσικής, εργάστηκε στο Γεωδυναμικό Ινστιτούτο του Αστεροσκοπείου Αθηνών ενώ επί χρόνια υπήρξε διευθυντής της Διευθύνσεως Υποστήριξης Ερευνών του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών. Δρων οικολόγος, διετέλεσε διευθυντής των περιοδικών *Νέα Οικολογία* και *Δαίμων της Οικολογίας*. Ίδρυσε και διηύθυνε την Ευώνυμο Οικολογική Βιβλιοθήκη στην οποία έχει εκδώσει πολλά βιβλία.
Καρολίνα Μέρμηγκα. Συγγραφέας. Βιβλία της: *Ερωτευμένες* (2005), *Σήμερα δεν θα πεθάνω* (2010), *Συγγενής* (2013), *Ο Έλληνας γιατρός* (2017), *Κάτι κρυφό μυστήριο* (2019).
Αντώνης Οικονόμου. Ηλεκτρολόγος μηχανικός ΕΜΠ, διευθυντής του κόμβου ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας Innovathens.
Γιάννης Παπαδόπουλος. Φοιτητής Νομικής. Μελετά τα κόμικς και γράφει γι' αυτά.
Χρυσόστομος Περικλέους. Εκπαιδευτικός από την Κύπρο, με μακρά ανάμειξη στην πολιτική. Δημοσίευσε πλήθος άρθρων και μελετών για πολιτικά, ιστορικά και ιδεολογικά θέματα, δύο βιβλία για το Κυπριακό, ένα βιβλίο με την ιστορία της Λακατάμιας, της πόλης όπου ζει, και δύο ποιητικές συλλογές.
Κωνσταντίνος Πίττας. Φωτογράφος. Βιβλία του, *Αθήνα, πόλη των γυναικών* (2017), *Εικόνες μιας άλλης Ευρώπης 1985-1989* (2018).
Λένα Ράμμου. Σύμβουλος διοίκησης και διαχείρισης στον οπτικοακουστικό τομέα. Έχει συνεργαστεί με το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, το Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου, το Media Desk Hellas, το υπουργείο Πολιτισμού κ.ά. Διδάσκει στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Πολιτισμός και Παραγωγή Ταινιών Ντοκιμαντέρ» του Πανεπιστημίου Αιγαίου.
Jörn Rüsen. Ομότιμος καθηγητής ιστορίας και ιστορικής κουλτούρας στο Πανεπιστήμιο του Witten / Herdecke, μέλος της Academia Europaea. Το κείμενό του «Τι είναι η ιστορική κουλτούρα» (1974) θεωρείται καταστατικό για την εισαγωγή της έννοιας στον δημόσιο διάλογο των ιστορικών.
Θάνος Σκούρας. Ομότιμος καθηγητής οικονομικής επιστήμης στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Βιβλία του: *Οικονομικές προτεραιότητες στο κατώφλι του 21ου αιώνα* (2000), *Η οικονομική διάσταση των μέσων μαζικής επικοινωνίας* (2003).
Μαρία Στασινοπούλου. Συγγραφέας, κριτικός λογοτεχνίας. Βιβλία της: *Χρονολόγιο - εργοβιογραφία Γιώργου Σεφέρη 1900-1971* (2002), *Πίσω από τις γραμμές* (2005). *Κυρία, με θυμάστε;* (2010), *Χαμηλή βλάστηση* (2018).
Γιώτα Ταχταρά. Πολιτικός επιστήμων, δημοσιογράφος στη *Vogue*.
Αγγελική Τσέτη. Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ιστορίας στο τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.
Ιωάννης Τσίρκας. Μεταπτυχιακός φοιτητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Κυκλοφορούν οι ποιητικές συλλογές του, *Σκεψίρροια* (2008) και *Σκυλοτροφή* (2011).
Αλεξιάννα Τσότσου. Διδάκτωρ γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου του Αμβούργου. Το ερευνητικό της ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην κριτική ανάλυση λόγου με έμφαση στο ρόλο της γλώσσας στην αναπαραγωγή ιδεολογιών μέσω του πολιτικού λόγου και των ΜΜΕ.
Μισέλ Φάις. Συγγραφέας. Το μυθιστόρημα *Αυτοβιογραφία ενός βιβλίου* (1994) μεταφράστηκε στα γαλλικά. Η συλλογή διηγημάτων *Απ' το ίδιο ποτήρι και άλλες ιστορίες* (1999) τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο Διηγήματος 2000. Πιο πρόσφατα βιβλία του, *Κτερίσματα. Μια σπασμένη ιστορία* (2012), αναθεωρημένο το μυθιστόρημά του *Aegypius Monachus* (2013) και το θεατρικό κείμενο *Το παγκάκι του κανένα* (2014), *Από το πουθενά* (2015), *Lady Cortizol* (2016), *Όπως ποτέ. Κωμωδία της κούρασης* (2019), Η ερευνήτρια (2020).
Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη. Καθηγήτρια νεοελληνικής φιλολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Βιβλία της: *Γιάννης Μπεράτης* (1994), *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910* (2001), *Το σχοίνισμα της γραφής* (2004).

εκδόσεις αλεξάνδρεια

Δημήτρης Κωστόπουλος

η κιμωλία

Μια πολυπρόσωπη και μακροχρόνια ιστορία για το δύσκολο μελόδραμα της ζωής

Στις 18 Απριλίου του 1938, Δευτέρα του Πάσχα για τους Ιταλούς, Μεγάλη Δευτέρα για τους Έλληνες, στην κεντρική πλατεία της Λέρου, ένας ψαράς ο Αποστόλης Νταλλαρής μαχαιρώνει χωρίς φανερό λόγο τον υπολοχαγό Σαλβατόρε Μπονάνο. Μοιάζει με αστυνομικό μυθιστόρημα, αλλά δεν είναι. Οι ερωτικές ιστορίες είναι συνήθως προφορικές, μόνον αυτές της λογοτεχνίας παραμένουν ανεξίτηλες – το μελάνι και το χαρτί, το άρωμα των λέξεων. Παλιές εφημερίδες και τυπωμένες φωτογραφίες με τα απολιθωμένα μυστικά τους είναι αυτές που στο τέλος βγάζουν νόημα.

Η Ιστορία είναι γενικά ευρύχωρη, απλώνεται πάνω από θάλασσες και κράτη, αλλά καμιά φορά μπορεί να στριμωχτεί και σε ένα μικρό νησί όπως η Λέρος. Όλα εκεί, μέσα στα ίδια κτίρια. Δύο πόλεμοι, ο ένας Παγκόσμιος, ένας Εμφύλιος, μια Δικτατορία, το Ψυχιατρείο, και τώρα οι πρόσφυγες. Η ιστορία ενός δύσκολου αιώνα.

Εκεί στη Λέρο καταλήγουν τελικά και οι διαδρομές του έρωτα και της ιστορίας, οι χαρές και οι λύπες των πρωταγωνιστών αυτής της αφήγησης. Από την Αλεξάνδρεια στο Ταϊγάνιο της θάλασσας του Αζόφ και από τη Σικελία στο Χαλέπι της Συρίας. Από τη Νέα Ιωνία του Βόλου στη Νέα Ιωνία της Αθήνας και από τα Εξάρχεια στη Ζάκυνθο. Δύσκολο μελόδραμα βλέπεις η ζωή.

Βιβλιοπωλείο: Κωλέττη 31, Αθήνα 106 77 • ☎ 2103806305 • ✉ alexpubl@alexandria-publ.gr • www.alexandria-publ.gr • Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

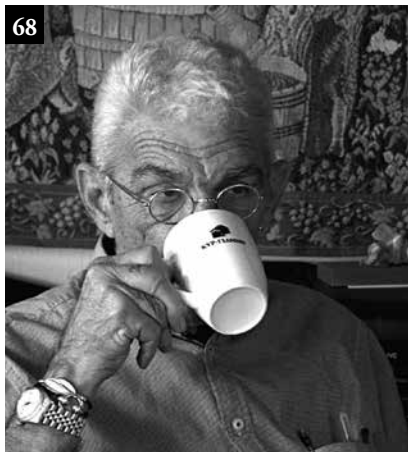

Στο εξώφυλλο: Το 1821 από τον Αλέκο Παπαδάτο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

8 **ΔΙΑΛΟΓΟΣ**
ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ – Δικαίωμα στο ηθικό λάθος; Υπό όρους και με διευκρινίσεις
ΤΖΩΡΤΖΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ – Η σωστή απόδοση

14 ΚΑΡΟΛΙΝΑ ΜΕΡΜΗΓΚΑ – «Ως μια βροχή, για ελευθερία» (Ιστορικό διήγημα)

20 **ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ**
ΘΑΝΟΣ ΣΚΟΥΡΑΣ – Η παραμέληση της ανταγωνιστικότητας
ΛΕΝΑ ΡΑΜΜΟΥ – Δημήτρης Εϊπίδης: πεθαίνω από νιότη
JÖRN RÜSEN – Τι είναι η ιστορική κουλτούρα; (Μετάφραση: ΑΝΤΩΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ)

Αφιέρωμα στο 1821
44 ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ – Ο Τύπος στον Αγώνα

51 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ – «Όποιος ελεύθερα συλλογάται...»

55 ΗΛΙΑΣ ΚΑΝΕΛΛΗΣ – Τάκης Θεοδωρόπουλος: «Διαλέξτε, την Ελλάδα του Μακρυγιάννη ή του Παπαρρηγόπουλου;» (συνέντευξη)

64 ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΛΗΣ – Έτσι βλέπαμε την Ευρώπη όπου θέλαμε να ανήκουμε

66 ΚΩΣΤΑΣ Θ. ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ – Μυστικά στο βάλτο του Μεσολογγίου

67 ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – Το μαγικό φίλτρο έκοψε

68 ΜΑΙΡΗ ΚΑΙΡΙΔΗ – Ο πολύτροπος κυρ Γιάννης

71 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ – Στο ξέφωτο της γλώσσας

72 ΑΛΕΞΙΑΝΝΑ ΤΣΟΤΣΟΥ – Ο λαϊκισμός ως απλούστευση

74 ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ – Πατέρες και γιοι

75 ΛΑΚΗΣ ΔΟΛΓΕΡΑΣ – Η δόμηση και η αποδόμηση της αφήγησης

76 ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ – Ο Παπαδιαμάντης στη σκηνή και στην οθόνη

79 ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ – Η Κύπρος ως κέντρο διαφθοράς

82 ΚΩΣΤΑΣ Θ. ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ – Στον ιστό της αράχνης

86 ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΣΕΤΗ – Μπέρρυ Ναχμίας: πολύ πλούσια σε ζωή

90 ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ – Το μυθιστόρημα της απουσίας

92 ΜΑΡΙΝΑ ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΙΔΟΥ – Στον κυκεώνα του εαυτού

93 ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΖΑΧΑΡΙΟΥΔΑΚΗΣ – (Ποίημα) *Ύμνος σε μια στοίβα από πέτρες* [απόσπ.]

94 ΣΑΚΗΣ ΚΟΥΡΟΥΖΙΔΗΣ – «Φάρμακο ας γίνει η τροφή σας»

Στήλες
40 **ΣΥΜΠΤΩΣΕΙΣ,** ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΕΒΕΛΑΚΗΣ
Γιώργος Σεφέρης και Εντουάρ Ερριώ στην Ακρόπολη

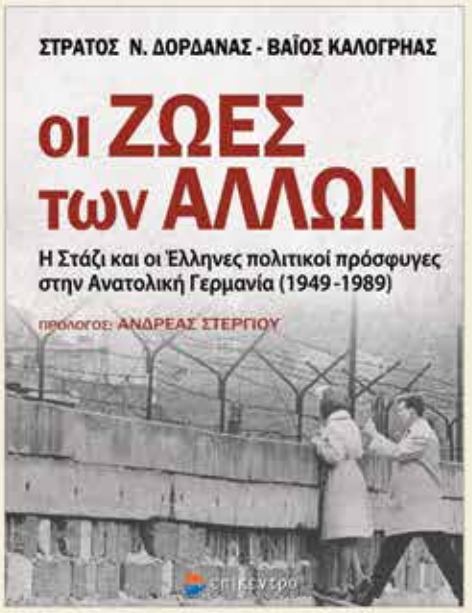
42 **ΜΙΚΡΟΪΣΤΟΡΙΕΣ,** ΜΙΣΕΛ ΦΑΪΣ (Ανθολόγιο νέων πεζογράφων)
ΓΙΩΤΑ ΤΑΧΤΑΡΑ – Γάλα Νουνού

96 **ΠΗΡΑ ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΣΟΥ**
ΛΑΚΗΣ ΔΟΛΓΕΡΑΣ – Fake news στην Επανάσταση!

99 **ΦΩΤΟ-ΓΡΑΦΙΑ**
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΙΤΤΑΣ – Ενατένιση

98 **ΑΓΓΕΛΙΕΣ**

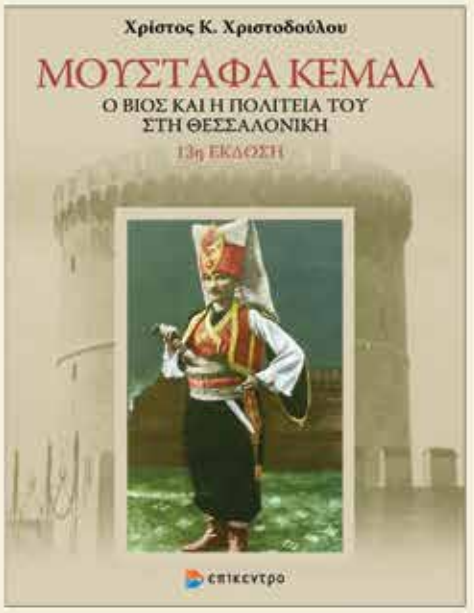
εκδόσεις επίκεντρο
e-mail: books@epikentro.gr
Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9, τηλ.2310256146, fax:2310256148
Αθήνα: Ασκληπιού 21, τηλ. 2103811077, fax: 2103811086
www.epikentro.gr

Στράτος Δορδανάς - Βάϊος Καλογρηάς, Οι ζωές των άλλων

Ανδρέας Βενιανάκης, Ποντάροντας στη γερμανική ρουλέτα

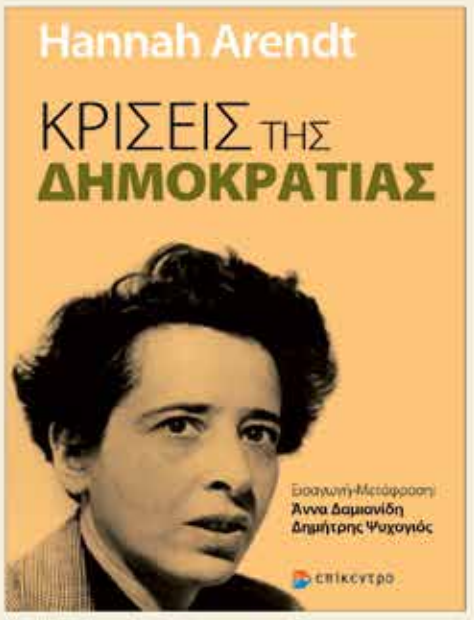
Χρίστος Χριστοδούλου, Μουσταφά Κεμάλ

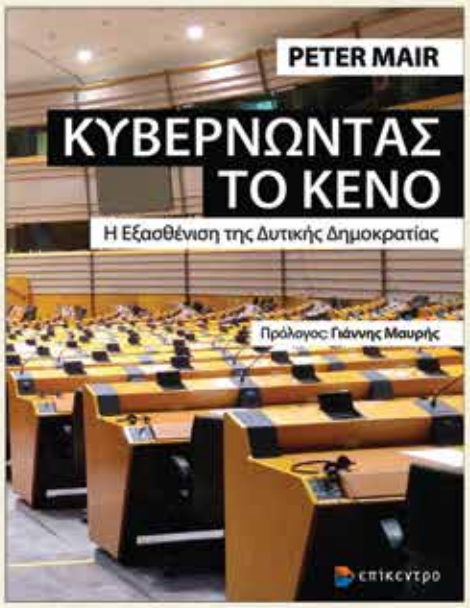
Richard J. Bernstein, (επιμ. Δημήτρης Ψυχογιός), Γιατί πρέπει να διαβάζουμε Χάνα Άρεντ

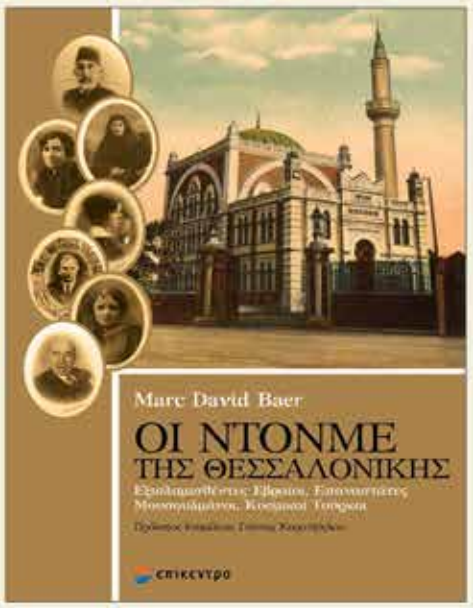
Hannah Arendt, Περί Βίας

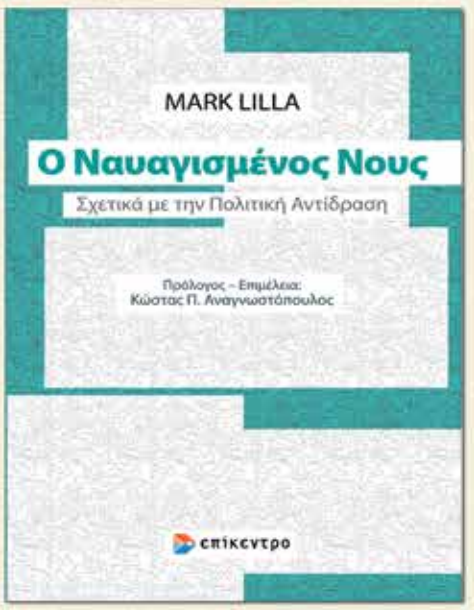
Hannah Arendt, Κρίσεις της Δημοκρατίας

Peter Mair, Κυβερνώντας το κενό

Mark David Baer, (επιμ. Γιάννης Καρατζόγλου), Οι Ντονμέ της Θεσσαλονίκης

Mark Lilla, Ο Ναυαγισμένος Νους

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Δικαίωμα στο ηθικό λάθος; Υπό όρους και με διευκρινίσεις

Ενα σχόλιο στην άποψη του Βασίλη Βουτσάκη

Σε ένα εξαιρετικό άρθρο του (στο τεύχος 112 του *Books Journal*, του περασμένου Οκτωβρίου) με τίτλο και θέμα «Το δικαίωμα στο λάθος», ο Βασίλης Βουτσάκης (στη συνέχεια: Β.) αναπτύσσει ένα πλέγμα απόψεων, η κεντρική από τις οποίες υποστηρίζει το δικαίωμα στο ηθικό λάθος.[1] Η άποψη τούτη εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που το αναφέρω εδώ απλώς για να έχει ο αναγνώστης μια στοιχειώδη αντίληψη του θέματος· είναι όμως απαραίτητο να ανατρέξει ο ίδιος στο άρθρο εκείνο. Ο Β. ενδιαφέρεται ιδίως για την υπεράσπιση και τη θεμελίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και για τον σκοπό αυτόν θεωρεί ότι είναι αναγκαίο να στηριχτούμε σε μια ηθική φιλοσοφία η οποία δίδει προτεραιότητα στο ζήτημα: τι πρέπει ή τι είναι σωστό να κάνουμε (ηθική δεοντοκρατία) σε σχέση με το ζήτημα: ποια μορφή βίου είναι η καλύτερη ή πώς πρέπει να ζούμε.

Από το πλέγμα των θεμάτων που θίγει ο Β. θα επικεντρωθώ στο ερώτημα: Έχουμε πράγματι δικαίωμα στο ηθικό λάθος; Θα διατυπώσω αντίρρηση και επιφυλάξεις για τη σχετική βασική θέση του, αλλά συγχρόνως –καθώς μάλιστα συμφωνούμε στα θεμελιώδη και ουσιώδη– θα αναζητήσω αν και με ποιον τρόπο είναι δυνατόν να υποστηριχθεί όχι το «δικαίωμα στο ηθικό λάθος» αλλά το δικαίωμα του δρώντος (ή αυτουργού), πρώτον, για τον προσδιορισμό του πρακτέου, όχι όμως αυθαίρετα, αλλά με βάση αρχές· και δεύτερον, για την υπεράσπιση ή απολογία του καθώς και ενδεχομένως για τη δικαιολόγησή του.

Τα θέματα που θέτει ο Β. είναι τόσο σύνθετα και σημαντικά, ώστε να μην είναι δυνατόν εδώ παρά μόνο να τα θίξω. Για να προσδιορίσομε το πλαίσιο της συζήτησης θα αναφέρω πρώτα πολύ συνοπτικά ορισμένες βασικές παραδοχές της ηθικής φιλοσοφίας τις οποίες θεωρώ σωστές και από τις οποίες εκκινώ (Ι). Θα θέσω έπειτα το ζήτημα αν έχει νόημα (δηλ. αν είναι βάσιμη ή έγκυρη) η έννοια του δικαιώματος στο ηθικό λάθος (ΙΙ). Έχοντας απαντήσει αρνητικά στο ερώτημα τούτο, θα υποστηρίξω στη συνέχεια το δικαίωμα του δρώντος όχι στο ηθικό λάθος, αλλά στον προσδιορισμό του αν μια πράξη είναι ηθικά σωστή ή όχι, και άρα στον προσδιορισμό του πρακτέου (ΙΙΙ). Έπειτα, θα αναζητήσω τη δυνατότητα υπεράσπισης του δρώντος σε περίπτωση ηθικού λάθους (IV.). Θα ήθελα να σημειώσω ότι, παίρνοντας τη σκυτάλη από τον Β., η ανάλυσή μου θα κινηθεί στο πλαίσιο της ηθικής του Καντ, όχι όμως με πρόθεση πιστής ιστορικής εξήγησης και ερμηνείας του «γράμματος», όσο περισσότερο αξιοποίησης του πνεύματος της καντιανής ηθικής.

Ι. Πλαίσιο, παραδοχές και διακρίσεις

Θα αναφέρω λοιπόν πρώτα ορισμένες βασικές παραδοχές της ηθικής φιλοσοφίας (ειδικότερα της μεταηθικής), τις οποίες θεωρώ σωστές (και με τις οποίες συμφωνούμε σε μεγάλο βαθμό με τον Β.). Η πρώτη είναι ένα πλέγμα παραδοχών που μπορούμε να το αποκαλέσομε ηθική γνωσιοκρατία και αντικειμενοκρατία. Στις παραδοχές αυτές περιλαμβάνονται ιδίως: η αναγνώριση κατ᾽ αρχήν της δυνατότητας της γνώσης και της αλήθειας στην ηθική (άρα και η αναγνώριση της διάκρισης του ηθικά ορθού και λάθους, καθώς και των συναφών διακρίσεων των ειδών των πράξεων, λ.χ. μεταξύ του επιτρεπτού, του επιβεβλημένου ή του καθήκοντος ή της υποχρέωσης, του απαγορευμένου, του ηθικά αδιάφορου κ.ά.), η αναγνώριση των κανόνων του έλλογου ή ορθολογικού πρακτικού διαλόγου και της έλλογης, ελεύθερης και αβίαστης επικοινωνίας (ιδίως, λ.χ., των κανόνων της Λογικής, π.χ. του κανόνα της μη αντίφασης).[2] Οι ελάχιστες αυτές βασικές παραδοχές συνεπιφέρουν επίσης την απόρριψη μιας σειράς αντίπαλων αντιλήψεων, ιδίως λ.χ. του σχετικισμού, του σκεπτικισμού ή του κακώς εννοούμενου ή άκρατου «υποκειμενισμού» (και όχι βέβαια της καλώς εννοούμενης και θεμιτής υπεράσπισης των δικαιωμάτων του ατόμου), τις οποίες αποκαλούμε συλλήβδην ηθικό «αγνωστικισμό».

ΙΙ. «Δικαίωμα στο ηθικό λάθος»;

Μια βασική θέση του Β. είναι ότι έχομε δικαίωμα στο ηθικό λάθος ή «στο ηθικό δικαίωμα του να προβαίνει κανείς σε ηθικά εσφαλμένες πράξεις». Μερικά παραδείγματά του: «Λες ψέματα από ελαφρότητα. Δεν βοηθάς έναν φίλο που σε έχει ανάγκη, ενώ σου είναι εύκολο κι έχεις τους αναγκαίους πόρους. Επιδεικνύεις τον πλούτο σου σε συνανθρώπους σου που πένονται. Διατυπώνεις άξεστα τη γνώμη σου για έναν γνωστό σου». Το πρώτιστο ζήτημα που τίθεται εδώ είναι να κρίνουμε αν μια πράξη αποτελεί ηθικό λάθος, και για τούτο πρέπει να ορισθεί πρώτα τι θεωρείται «ηθικό λάθος» και πώς διακρίνεται από το ηθικά επιτρεπτό ή και το επιβεβλημένο. Για τον σκοπό αυτόν χρειαζόμαστε αρχές οι οποίες προσδιορίζουν το κριτήριο ή τα κριτήρια της ηθικότητας των πράξεων. Τούτο αποτελεί, νομίζω, το κεντρικό και το σημαντικότερο ζήτημα της ηθικής φιλοσοφίας (της κανονιστικής ηθικής) –εκείνο ακριβώς στο οποίο διίστανται οι κυριότερες ή μεγάλες ηθικές θεωρίες (κυρίως του Καντ και ο ωφελιμισμός)– και το οποίο όμως προφανώς δεν είναι δυνατόν να το αντιμετωπίσομε εδώ. Ας υποθέσομε τώρα, για τους σκοπούς της συζήτησής μας, ότι έχομε συνεννοηθεί για το ζήτημα τούτο και ότι συνομολογούμε σιωπηρά ποιες πράξεις είναι ηθικά επιβεβλημένες, επιτρεπτές ή ανεκτές, ποιες ανεπίτρεπτες ή απαγορευμένες, και ποιες αδιάφορες. (Αν κατανοώ καλά, ο Β. εκκινεί από την παραδοχή ότι υπάρχει συμφωνία ως προς το ποιες πράξεις είναι ηθικά εσφαλμένες ή ελαττωματικές). Εάν λοιπόν μια πράξη είναι αναμφισβήτητα ηθικά εσφαλμένη, και μάλιστα κατά την παραδοχή του ίδιου του δρώντος (ή αυτουργού της), τότε είναι αδιανόητο να ισχυρίζεται: «Γνωρίζω και παραδέχομαι (και μάλιστα πριν την τέλεση ή κατά τον χρόνο της τέλεσης) ότι η πράξη χ είναι ηθικά εσφαλμένη ή μη επιτρεπτή, αλλά παρ᾽ όλα αυτά έχω δικαίωμα και –όπως διευκρινίζει το είδος του δικαιώματος ο Β.– αξίωση να την τελέσω». Θα επρόκειτο όχι μόνο για παράδοξο (όπως λέει ο J. Goodwin)[3] αλλά για παραλογισμό και μάλιστα για τυπική «αντίφαση εν τοις όροις» (contradictio in adiecto ή in terminis).

ΙΙΙ. Προσδιορισμός της ηθικότητας (ή του επιτρεπτού) των πράξεων

1. Το πρώτο βήμα για το θέμα μας είναι λοιπόν να προσδιορισθεί αν μια πράξη είναι επιτρεπτή ή επιβεβλημένη ή, αντίθετα, ανεπίτρεπτη ή απαγορευμένη ή, τέλος, ηθικά αδιάφορη. (Στη συνέχεια, για λόγους οικονομίας του χώρου, θα αναφέρω απλώς «επιτρεπτές ή ανεπίτρεπτες πράξεις κ.ο.κ.», εννοώντας και τα υπόλοιπα ενδεχόμενα).

Ενώ υποτίθεται συνήθως ότι γίνεται παραδεκτό ποιες πράξεις είναι ηθικά επιτρεπτές ή ανεπίτρεπτες κ.ο.κ., βάσει ορισμένων αρχών, τις οποίες αναζητεί η ηθική φιλοσοφία, αλλά και για τις οποίες υπάρχει ήδη ευρεία συναίνεση (ιδίως η αρχή της καθολικότητας με τις ποικίλες διατυπώσεις της)[4], στην πραγματικότητα

Η σωστή απόδοση

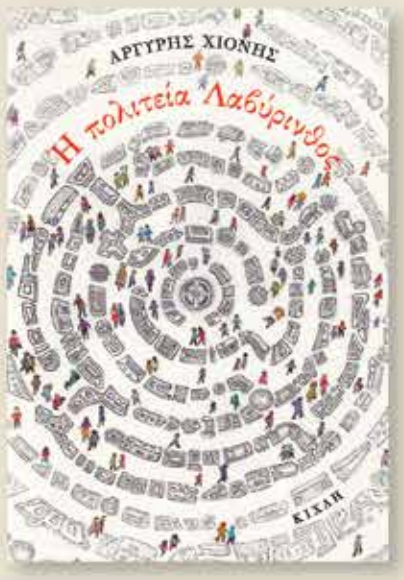
Το κείμενο του Βαγγέλη Κούμπουλη, «Ένας αριστοκράτης στην αντίσταση», για το βιβλίο του Christopher Montague Woodhouse, *Μια ζωή γεμάτη τόλμη. Από τον Γοργοπόταμο στο Ιράν και στο Βρετανικό Κοινοβούλιο*, μετάφραση από τα αγγλικά: Ηλίας Μαγκλίνης, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2020, 448 σελ. (*The Books' Journal*, τχ. 112), είναι εξαιρετική παρουσίαση μιας εντυπωσιακής φυσιογνωμίας σε πολυτάραχους καιρούς. Θα αγοράσω οπωσδήποτε το βιβλίο. Μια δευτερεύουσας σημασίας παρατήρηση: το όνομα του βιογραφούμενου δεν είναι σωστό να αποδίδεται Κρις Μοντάγκιου Γούντχαουζ, αλλά Κρις (Κρίστοφερ) Μόνταγκιου Γουντχάους.

— ΤΖΩΡΤΖΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Κίχλη

ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

Ἰσμήνης 75Α, 104 44 Ἀθήνα • Τηλ.: 210 5145933, 211 0133267 • fax: 210 5145933
e-mail: kichli.publishing@gmail.com • website: www.kichli.com

ο προσδιορισμός του αν μια πράξη είναι ηθικά σωστή ή λάθος (και άρα η απόφαση περί του πρακτέου) συντελείται πάντοτε στη συγκεκριμένη περίπτωση (in concreto) από τον ίδιο τον αυτουργό με βάση την αρχή της αυτονομίας ή του αυτοπροσδιορισμού, της αυτοδιάθεσης και της αυτενέργειας (για την οποία αρχή υπάρχει επίσης ήδη ευρεία συναίνεση). Πρόκειται για το πιο δυσεπίλυτο, ίσως, ζήτημα της ηθικής αλλά και του Δικαίου: το πρόβλημα της ρύθμισης συγκεκριμένων περιπτώσεων ατομικών και μοναδικών με βάση κανόνες γενικούς (ή καθολικούς), και άρα αφηρημένους και κατ' ανάγκην ατελείς ως προς τη δυνατότητά τους να προβλέψουν και να συλλάβουν την απέραντη ποικιλομορφία της πραγματικής ζωής.[5] Η απόφαση περί του πρακτέου είναι πάντοτε ζήτημα ερμηνείας και εφαρμογής (περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά, έστω και σιωπηρά) από τον ίδιο τον δρώντα, στην εκάστοτε περίπτωση, κανόνων γενικών και αφηρημένων. Όπως λέει ο Καντ:

> Οι [ηθικοί νόμοι] απαιτούν βέβαια επιπλέον κριτική ικανότητα οξυμμένη από την εμπειρία, εν μέρει για να διακρίνει κανείς σε ποιες περιπτώσεις εφαρμόζονται, και εν μέρει για να επιτύχει την αποδοχή τους από τη θέληση του ανθρώπου καθώς και επιμονή για την εκτέλεση [της πράξης].[6]

Ειδικότερα: Ποιος κρίνει αν μια πράξη είναι σωστή ή λάθος; Εδώ πρέπει να επισημάνουμε τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ της κρατούσας ή κυρίαρχης (ας πούμε: συμβατικής και κοινωνικής) ηθικής και της (αναζητούμενης) έλλογης ή ορθολογικής ηθικής. Είναι ευνόητο ότι οι δύο αυτές έννοιες είναι «ιδεότυποι» και δεν είναι αμιγείς, αλλά σε κάποιον βαθμό είναι δυνατόν να επικαλύπτονται (έτσι ώστε να συμπίπτουν εν μέρει). Παρ' όλα αυτά, και στηριζόμενοι πάντοτε στα πραγματικά δεδομένα (άρα και στα εμπειρικά δεδομένα του ανθρώπινου βίου), ας δεχθούμε ότι, αφού εδώ κινούμαστε στο πλαίσιο της έλλογης ηθικής, για το ερώτημά μας κρίνει μεν κατ' αρχήν ο ορθός Λόγος ή η κοινότητα των ελλόγων δρώντων με συναίνεση, όμως στην πραγματικότητα κρίνει και αποφασίζει ο εκάστοτε δρών με αυτονομία και αυτοπροσδιορισμό αλλά και μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες και περιστάσεις.[7] Η αποφασιστική σημασία της αυτονομίας κατά τον Καντ καταφαίνεται και από τις ίδιες τις διατυπώσεις των ηθικών αρχών, ιδίως από το

Deutsche Post

Ο Ιμμάνουελ Καντ. Χαρακτικό από γραμματόσημο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, 1974.

ότι απευθύνονται στον καθένα και στην καθεμιά από μας στον ενικό: «Πράττε (εσύ!) έτσι ώστε κ.ο.κ.».[8]

Εδώ χρειάζονται ορισμένες διευκρινίσεις για το νόημα της αυτονομίας. Το πιο ουσιώδες και κεντρικό γνώρισμα της αυτονομίας είναι ο συνδυασμός δύο στοιχείων εκ πρώτης όψεως αντίθετων που εδώ όμως συντίθενται σε μια αδιάσπαστη ενότητα: η θέσπιση από τον ίδιο τον δρώντα των κανόνων που θέλει και πρόκειται να ακολουθεί, συγχρόνως όμως οι κανόνες αυτοί είναι τέτοιοι ώστε να δύνανται να ισχύουν για όλους σε ανάλογες περιπτώσεις. Όπως το διατυπώνει ο Καντ αντιπαραθέτοντας την αρχή της αυτονομίας προς τις προηγούμενες αποτυχημένες αρχές της ετερονομίας:

> Έβλεπαν [οι προγενέστεροι ηθικοί φιλόσοφοι] ότι ο άνθρωπος δεσμεύεται με το καθήκον του από τον νόμο, δεν διανοήθηκαν όμως ότι δεν υποτάσσεται παρά μόνο *στη δική του* και εντούτοις *καθολική* νομοθεσία, και πως δεν υποχρεώνεται παρά μόνο να πράττει σύμφωνα με τη δική του βούληση, η οποία όμως –σύμφωνα με τον σκοπό της φύσης– νομοθετεί καθολικά.[9]

Με τον συνδυασμό αυτόν επιτυγχάνεται ο αυτοπροσδιορισμός του δρώντος με την αυτόβουλη επιλογή των κανόνων του, συγχρόνως όμως –μέσω της υποχρέωσης να είναι οι κανόνες μας συμβατοί με ένα συνεκτικό πλέγμα ηθικών αρχών καθολικής ισχύος– αποτρέπεται και ο κίνδυνος της αυθαιρεσίας, κάτι που (πρέπει να) είναι ένα από τα κυριότερα αιτήματα μιας υγιούς κοινωνίας.

2. Είναι δυνατόν μια πράξη (ή παράλειψη) να είναι κατ' αρχήν ή εκ πρώτης όψεως ηθικά επιβεβλημένη ή επιτρεπτή κ.ο.κ., αλλά σε μια συγκεκριμένη περίπτωση για ειδικούς λόγους ή λόγω ειδικών περιστάσεων να μη συμβαίνει αυτό. Όπως είδαμε προηγουμένως: «Οι [ηθικοί νόμοι] απαιτούν βέβαια επιπλέον κριτική ικανότητα οξυμμένη από την εμπειρία […] για να διακρίνει κανείς σε ποιες περιπτώσεις εφαρμόζονται […]»[10] – και άρα σε ποιες δεν εφαρμόζονται ή απαιτείται να εφαρμοσθούν με τις αναγκαίες προσαρμογές. Επειδή υποστηρίζεται συχνά ότι, στο πλαίσιο της καντιανής ηθικής, δεν νοούνται εξαιρέσεις από τους κανόνες καθολικής ισχύος, ας δούμε εδώ μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα:

α) Ας υποθέσουμε ότι σε κάποιον ασθενή γίνεται διάγνωση μιας βαριάς νόσου και η οικογένειά του έχει το δίλημμα αν πρέπει να ενημερώσει τον ίδιο πλήρως, επειδή είναι, ας πούμε, ψυχικά ή ως χαρακτήρας πολύ «ευαίσθητος», σε βαθμό ώστε να του είναι ανυπόφορη η αποκάλυψη της κατάστασής του. (Ας διευκρινίσουμε, εννοείται, ότι η οι οικείοι του αποφασίζουν να τον περιθάλψουν σωστά, με όλα τα αναγκαία θεραπευτικά μέσα). Ερωτάται αν έχουν το δικαίωμα της αποσιώπησης εν όψει της αρχής της υποχρέωσης της ιατρικής ενημέρωσης. Θα τολμούσα να υποστηρίξω ότι: υπό τον απαράβατο όρο της παροχής της ιατρικά επιβεβλημένης (*lege artis*) θεραπευτικής αγωγής, και ανάλογα με το είδος και τον βαθμό της «ευαισθησίας» ή τρωτότητας του ασθενούς, είναι επιτρεπτή η μη ενημέρωσή του (ή η συγκαλυμμένη ενημέρωσή του). Και τούτο δεν αποτελεί «ψέμα» με την ηθικά μεμπτή σημασία του όρου. Με την ευκαιρία, είναι θέμα ορισμού: Η έννοια του ηθικά μεμπτού ψέματος προϋποθέτει, νομίζω, το στοιχείο της εξαπάτησης και της ιδιοτέλειας.

β) Περιβόητο έχει γίνει το παράδειγμα του αθώου πολίτη Α που καταδιώκεται από την αστυνομία ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος και έχει καταφύγει στο σπίτι του Β. Ερωτάται αν ο Β δικαιούται να αποσιωπήσει το συμβάν έναντι των καταδιωκτικών αρχών ή μήπως υποχρεούται να μαρτυρήσει τα γεγονότα με συνέπεια να συλληφθεί ο αθώος. Η απάντηση πρέπει να είναι, νομίζω: Ασφαλώς δικαιούται και μάλιστα υποχρεούται ηθικά ο Β να μην αποκαλύψει το καταφύγιο του Α. Η αποσιώπησή του όχι μόνο δεν είναι «ψέμα» με το αξιόμεμπτο νόημα του όρου, αλλά είναι θεμιτή και επιβεβλημένη υπεράσπιση ενός αθώου απέναντι στο άδικο που συνιστά το ολοκληρωτικό καθεστώς.

γ) Ας δούμε την ευθανασία με συγκατάθεση είτε κατ' απαίτηση του ασθενούς (μια τυπική περίπτωση είναι, λ.χ., εκείνη του Σίγκμουντ Φρόυντ). Ερωτάται αν είναι επιτρεπτή η απόφαση του Φρόυντ και η πράξη του ιατρού του. Εάν λάβομε υπόψη το σύνολο των πραγματικών περιστατικών, ιδίως: τα αφόρητα δεινά του ασθενούς, την πλήρη γνώση της κατάστασής του (ο ίδιος ο Φρόυντ είναι γιατρός!), τη σοβαρότητα της απόφασής του (δεν πράττει από επιπολαιότητα ή παρορμητικά) αλλά και την απαίτησή του προς τον ιατρό του, θα υπεστήριζα ότι: στηριζόμενοι στη θεμελιώδη αρχή της αυτονομίας, είναι επιτρεπτή η πράξη τους, για την οποία είναι υπεύθυνοι έναντι της συνείδησής τους.

δ) Ας δούμε το παράδειγμα της άρνησης βοήθειας από κάποιον πλού-

σιο προς κάποιον που έχει ανάγκη. Ενώ κατ᾽ αρχήν υπάρχει ασφαλώς υποχρέωση βοήθειας, είναι δυνατόν να μη συμβαίνει αυτό, λ.χ. εάν ο αιτών είναι άσωτος ή σπάταλος ή πρόκειται να δαπανήσει τη βοήθεια που θα λάβει στα ναρκωτικά κ.ο.κ.

3. Μια ειδική περίπτωση είναι εκείνη στην οποία μια πράξη (ή παράλειψη) θα ήταν κατ᾽ αρχήν ή εκ πρώτης όψεως ηθικά επιβεβλημένη κ.ο.κ., αλλά για τον δρώντα συντρέχει αδυναμία, για λόγους αντικειμενικούς ή υποκειμενικούς, να εκπληρώσει την υποχρέωσή του αυτή. Παραβλέπουν συχνά ότι, κατά τον Καντ, το ηθικό δέον προϋποθέτει λογικά, απαιτεί και συνεπάγεται το ότι δύναται κανείς να το επιτελέσει, κάτι που ισοδυναμεί με το ότι: εάν μια πράξη ή παράλειψη είναι αδύνατη, τότε δεν είναι δυνατόν να είναι ηθικά επιβεβλημένη – και τούτο επειδή: «Η ηθική είναι ήδη καθ᾽ εαυτήν πράξη [Praxis] με την αντικειμενική σημασία, ως σύνολο νόμων που επιτάσσουν απολύτως, σύμφωνα με τους οποίους *οφείλομε* να πράττομε, και είναι προφανώς παράλογο, αφού αναγνωρίσαμε στην έννοια τούτη του καθήκοντος την αυθεντία της, να θέλομε έπειτα να πούμε πως δεν *μπορούμε* να το εκτελέσομε. Διότι τότε εκπίπτει η έννοια αυτή από την ηθική αφ᾽ εαυτής (ultra posse nemo obligatur) [ουδείς υποχρεούται να δύναται να κάνει κάτι πέραν των δυνάμεών του]».[11] Στην *Ανθρωπολογία* συμπληρώνει και επεξηγεί ο Καντ την θέση τούτη: «Ό,τι θέλει ο άνθρωπος *κατ᾽ εντολήν του Λόγου του που επιτάσσει ηθικά*, αυτό *οφείλει*, επομένως και *δύναται* να το πράξει (επειδή ο Λόγος δεν του επιτάσσει το αδύνατον)».[12]

4. Τι γίνεται όμως στην περίπτωση όπου αναγνωρίζω ότι κάτι αποτελεί ηθική υποχρέωσή μου και εντούτοις, για κάποιον λόγο, θα ήθελα να την αποφύγω; (Εδώ υπάγονται μάλλον τα παραδείγματα που αναφέρει ο Β.). Ο Καντ θεωρεί ότι στις περιπτώσεις αυτές ο δρων επικαλείται και διεκδικεί την ευχέρεια για μιαν *εξαίρεση* από την υποχρέωσή του, την οποία όμως κανονικά και κατά τα άλλα αναγνωρίζει, χάριν της εξυπηρέτησης των επιθυμιών του. Δεν πρόκειται δηλαδή για «δικαίωμα στο ηθικό λάθος», αλλά, σύμφωνα με την απαράμιλλη ακριβολογία του Καντ, για «αντίσταση των κλίσεων [εντέλει των ιδιοτελών συμφερόντων του ατόμου] εναντίον της επιταγής του ορθού Λόγου (ανταγωνισμός)».[13]

5. Μια περίπτωση συναφής με τα παραδείγματα του Β. είναι η λεγόμενη «σύγκρουση καθηκόντων», δηλ. εκείνη η σχέση των καθηκόντων ή υποχρεώσεων στην οποία η εκπλήρωση της μιας θα απέκλειε την εκπλήρωση της άλλης. Ο Καντ αρνείται το ενδεχόμενο αυτό, επειδή θα σήμαινε την ταυτόχρονη ισχύ δύο αντιφατικών (και άρα αμοιβαία αποκλειόμενων) κανόνων. Δέχεται όμως ότι είναι δυνατόν να υφίστανται δύο διαφορετικοί λόγοι για αντίστοιχες υποχρεώσεις, οπότε: «Όταν συγκρούονται δύο τέτοιοι λόγοι, η πρακτική φιλοσοφία δεν λέγει: ότι υπερισχύει η ισχυρότερη υποχρέωση *(fortior obligatio vincit),* αλλά ότι επικρατεί ο ισχυρότερος *λόγος της υποχρέωσης*».[14]

6. Άλλη είναι περίπτωση των λεγομένων «ατελών καθηκόντων», δηλ. εκείνων όπου επιτρέπονται εξαιρέσεις από όσα ορίζει ο σχετικός κανόνας, ή των λεγομένων «ευρέων» καθηκόντων (ή «ευρέων» υποχρεώσεων), στα οποία υφίσταται ένα περιθώριο ή εύρος για τον προσδιορισμό των συγκεκριμένων πράξεων (λ.χ. ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες), ώστε να επιδιωχθεί ο επιδιωκτέος σκοπός.[15] Τυπικό παράδειγμα είναι το καθήκον ή η υποχρέωση της προσωπικής καλλιέργειας και μόρφωσης: Σωστό και επιβεβλημένο είναι να επιδιώκουμε την καλύτερη δυνατή μόρφωσή μας· οι ιδιαίτερες όμως συνθήκες στις οποίες θα γίνεται αυτό, ο χρόνος, η ένταση, ο ζήλος κ.ο.κ. επαφίενται στη διακριτική ευχέρεια του καθενός, κάτι που είναι έκφραση της ελευθερίας μας και που είναι από μια άποψη θαυμάσιο, αλλά που συχνά έχει –αλίμονο!– ολέθρια επακόλουθα λόγω της ανθρώπινης κλίσης στην οκνηρία.

IV. Δικαιολόγηση των ηθικά ελαττωματικών ή προβληματικών πράξεων;

Εντούτοις, το θέμα μας είναι πολύ σημαντικό για να τελειώσει εδώ. Μπορεί να μη νοείται δικαίωμα στο ηθικό λάθος με το παραπάνω νόημα, αλλά τίθενται ζητήματα αντιμετώπισης των ηθικών λαθών, πρώτον, από τον ίδιο τον δρώντα απέναντι στον εαυτό του και τη συνείδησή του, δεύτερον, από τον δρώντα έναντι των άλλων, και τρίτον από τους άλλους έναντι του δρώντος. Θα τα θίξω με αυτή σειρά, δίχως πρόθεση να τα εξαντλήσω, στο πλαίσιο του Καντ. Αλλά, όπως λέει ο Β.: «Δεν είναι ο Καντ με τον άτεγκτο φορμαλισμό των ηθικών καθηκόντων ο κατεξοχήν ηθικοκράτης; […] Αν δε ανιχνεύσουμε στη σκέψη ενός φιλοσόφου τόσο επιφυλακτικού απέναντι στις προσωπικές μας επιθυμίες και αντιλήψεις, του φιλοσόφου της ηθικής έλλογης αυτονομίας, στοιχεία που να συνηγορούν υπέρ της θωράκισης της προσωπικής αυτονομίας, το δικαίωμα στο λάθος θα διαθέτει πολύ σταθερή βάση».[16] (Ας σημειωθεί πάντως ότι στην περίοδο τούτη επαναλαμβάνεται χαρακτηριστικά μέρος του σταθερού ρεπερτορίου της κριτικής κατά της καντιανής ηθικής, λ.χ. ο φορμαλισμός, η υποτιθέμενη νοησιαρχία κ.ά.).[17]

Προηγουμένως θα χρειαστεί να εκκινήσομε από μερικές γενικότερες παρατηρήσεις. Για τον άνθρωπο, η ηθικότητα και η αρετή είναι ένα ιδεώδες άφθαστο και απλώς επιδιωκόμενο:

> Η ηθική κατάσταση στην οποία δύναται πάντοτε [και μόνο] να βρίσκεται [ο άνθρωπος] είναι η *αρετή*, δηλ. *το ηθικό φρόνημα μέσα στον αγώνα* [εναντίον των εμποδίων της], και όχι η *αγιότητα* με την υποτιθέμενη κατοχή της πλήρους καθαρότητας των φρονημάτων της θελήσεως.[18]

Ο Καντ απορρίπτει κατηγορηματικά, ως εκδήλωση αλαζονείας, την «ηθική φαντασιοπληξία» και τον ηθικό «ενθουσιασμό» (ή φανατισμό), δηλ. την υπέρμετρη επιδίωξη της ηθικής τελειότητας, η οποία συνιστά μια πλευρά της ηθικοκρατίας. Επικαλείται σχετικά το χαρακτηριστικό απόφθεγμα του Ορατίου:

> Ας αποκαλείται παράφρων ο σοφός, άδικος ο δίκαιος – εάν επιδιώκει υπέρμετρα ακόμα και την ίδια την αρετή.[19]

Η αντίληψη τούτη εντάσσεται σε μια ολόκληρη ανθρωπολογία: Ο άνθρωπος είναι ένα ον πεπερασμένο, ατελές, αδύναμο, εύθραυστο, τρωτό, επιρρεπές σε λάθη, απλώς *δυνάμει* έλλογο (*animal rationabile*) που έχει ενδεχομένως την ικανότητα να καταστεί κάποτε –με καιρό και με κόπο– και *ενεργεία* (πραγματικά) έλλογο ον (*animal rationale*).[20] Στο πλαίσιο τούτο έχουν καθοριστική σημασία η άσκηση και η διδαχή, η μάθηση του ανθρώπου μέσω παθημάτων και λαθών για τη διαμόρφωση του ηθικού εαυτού, του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του, η «ηθική ασκητική» και «ηθική διδακτική». Όπως συνοψίζει το θέμα με ακρίβεια ο Καντ:

> Η επιτομή της πραγματιστικής ανθρωπολογίας όσον αφορά στον προορισμό του ανθρώπου και τον χαρακτηρισμό της διαμόρφωσής του είναι η ακόλουθη. Ο άνθρωπος προορίζεται από τον Λόγο του να είναι σε κοινωνία με τους ανθρώπους και σ᾽ αυτήν να *καλλιεργείται,* να *εκπολιτίζεται* και να *ηθικοποιείται* μέσω της τέχνης και των επιστημών, όσο μεγάλη και αν είναι η ζωώδης ροπή του, να αφήνεται *παθητικά* στα θέλγητρα της άνεσης και της ευμάρειας, τα οποία αποκαλεί ευδαιμονία, αλλά απεναντίας, στον αγώνα με τα εμπόδια που του προσιδιάζουν λόγω της ωμότητας της φύσης του, να καταστεί *ενεργητικά* άξιος της ανθρώπινης φύσης. Συνεπώς, ο άνθρωπος πρέπει να *διαπαιδαγωγηθεί* για το καλό.[21]

Ας υποθέσομε, λοιπόν, ότι έχομε να κάνομε με γνήσια ηθικά σφάλματα (παράβαση μιας ηθικής υποχρέωσης, διάπραξη μιας ηθικά ανεπίτρεπτης πράξης κ.ο.κ.). Δίδει αυτό δικαίωμα (ευχέρεια) στους άλλους –τους μη θιγόμενους από τις ελαττωματικές αυτές πράξεις– να ελέγξουν τον δρώντα (να τον επικρίνουν κ.ο.κ.); Ο Καντ θεωρεί ότι ο άνθρωπος, όπως δικαιούται και οφείλει να δρα αυτόνομα, ομοίως έχει υποχρέωση και ευθύνη κατ᾽ αρχήν έναντι της συνείδησής του (ως του εσωτερικού δικαστή του) και του ηθικού νόμου:

> Κάθε άνθρωπος έχει συνείδηση και διαπιστώνει ότι ένας εσωτερικός δικαστής τον παρατηρεί, τον απειλεί και τον κρατεί γενικά σε σέβας (σεβασμό συνδεδεμένο με φόβο), η δε εξουσία αυτή που φυλάσσει μέσα του τους νόμους δεν είναι κάτι που *δημιουργεί* ο ίδιος (αυθαίρετα) αλλά είναι ενσωματωμένη στην ουσία του. Τον ακολουθεί σαν την σκιά του, όταν σκέφτεται να της ξεφύγει. Μπορεί βέβαια να τη ναρκώνει ή να την κοιμίζει με ηδονές και διασκεδάσεις αλλά δεν μπορεί να αποφύγει να συνέρχεται ενίοτε ή να ξυπνά, οπότε ακούει αμέσως τη φοβερή φωνή της. Μπορεί, στην ακρότατη κατάπτωσή του, οπωσδήποτε να καταφέρει να μην στρέφεται πια προς το μέρος της, ασφαλώς όμως δεν μπορεί να αποφύγει να την *ακούει.*[22]

Επειδή ο άνθρωπος έχει υποχρέωση έναντι της συνείδησής του, έχει και το χρέος της ταπεινοφροσύνης απέναντί της:

> Η συνείδηση και το συναίσθημα της περιορισμένης ηθικής αξίας του ανθρώπου *σε σύγκριση με τον [ηθικό] νόμο* είναι η *ταπεινοφροσύνη (humilitas moralis).* Η εσφαλμένη πεποίθηση περί του μεγέθους της ηθικής αξίας του, αλλά μόνο λόγω μη συγκρίσεώς της με τον νόμο, μπορεί να αποκληθεί *υπερηφάνεια της αρετής* (*arrogantia moralis* [ηθική αλαζονεία]). Η παραίτηση από κάθε αξίωση οιασδή-

> ποτε ηθικής αξίας του εαυτού μας, με την εσφαλμένη πεποίθηση ότι ακριβώς με τον τρόπο αυτόν αποκτούμε μια δανεική αξία, είναι η ηθικώς εσφαλμένη *δουλοπρέπεια* (*humilitas spuria* [μη γνήσια ταπεινοφροσύνη]).[23]

Απεναντίας:

> Η *ταπεινοφροσύνη σε σύγκριση με άλλους ανθρώπους* […] δεν αποτελεί διόλου καθήκον· αντιθέτως, η τάση, με τέτοια ταπεινοφροσύνη, να εξισωθεί κανείς με τους άλλους ή να τους ξεπεράσει, πιστεύοντας πως έτσι αποκτά μεγαλύτερη εσωτερική αξία, είναι *αλαζονεία* που αντίκειται ευθέως στο καθήκον έναντι των άλλων. Αλλά η υποτίμηση της προσωπικής ηθικής αξίας κάποιου, η οποία επινοείται απλώς ως μέσον για την απόκτηση της εύνοιας ενός άλλου (η υποκρισία και η κολακεία)· είναι μη γνήσια (ψεύτικη) ταπεινοφροσύνη και, ως απαξίωση της προσωπικότητας, αντίκειται στο καθήκον έναντι του εαυτού μας.[24]

Ως προς τη στάση των άλλων ανθρώπων σε περίπτωση ηθικά ελαττωματικών πράξεων, η βασική αντίληψη του Καντ είναι πράγματι η προάσπιση ακόμα και εκείνου που έχει υποπέσει σε λάθη, και ειδικότερα η υπεράσπιση της αξιοπρέπειάς του καθώς και η απόρριψη του δικαιώματος των (μη θιγομένων) άλλων να τον ελέγχουν.
Ένα από τα πιο αποκαλυπτικά χωρία είναι το ακόλουθο:

> Ο σεβασμός για τον [ηθικό] νόμο, ο οποίος χαρακτηρίζεται υποκειμενικά ως ηθικό συναίσθημα, ταυτίζεται με τη συνείδησή μας του καθήκοντος. Για τούτο ακριβώς είναι και η ίδια η επίδειξη σεβασμού προς τον άνθρωπο ως ηθικό ον (που εκτιμά ύψιστα το καθήκον του) ένα καθήκον που έχουν οι άλλοι έναντί του, καθώς και ένα δικαίωμα, από την αξίωση για το οποίο δεν μπορεί να παραιτηθεί. Αποκαλούν την αξίωση αυτή *φιλοτιμία*, η εκδήλωση της οποίας στην εξωτερική συμπεριφορά λέγεται *υπόληψη* (*honestas externa* [εξωτερική εντιμότητα]), ενώ η προσβολή εναντίον της λέγεται *σκάνδαλο*: [δηλαδή] ένα παράδειγμα του μη σεβασμού της που θα προκαλούσε μάλλον τη μίμηση· το να *δώσει* κανείς ένα τέτοιο παράδειγμα είναι βέβαια στον ύψιστο βαθμό εναντίον του καθήκοντος, όμως το να *ακολουθήσει* κάτι απλώς παράδοξο *(paradoxon)*, αλλά κατά τα άλλα καθ' εαυτό καλό, είναι παραφροσύνη (επειδή το άηθες θεωρείται και μη επιτρεπτό), ένα σφάλμα επικίνδυνο και ολέθριο για την αρετή. Πράγματι, ο οφειλόμενος σεβασμός για άλλους ανθρώπους που δίδουν το [καλό] παράδειγμα δεν μπορεί να καταντήσει μέχρι την τυφλή μίμηση (οπότε το έθιμο [mos], υψώνεται έως την περιωπή του νόμου)· μια τέτοια *τυραννία των λαϊκών ηθών* θα αντέβαινε στο καθήκον του ανθρώπου έναντι του εαυτού του […] Για τον λόγο αυτόν άλλωστε η μανία παρακολουθήσεως των ηθών των άλλων (*allotrio-episcopia* [επισκόπηση των αλλοτρίων υποθέσεων] [*Α΄ Πέτρου*, 4, 15]) αποτελεί ήδη αφ' εαυτής προσβλητική προπέτεια της ανθρωπογνωσίας, στην οποία καθένας μπορεί ευλόγως να αντιταχθεί ως προσβολή του οφειλόμενου σεβασμού σ' αυτόν.[25]

Το συμπέρασμα είναι ότι δεν είναι δυνατόν μεν να νοηθεί ένα «δικαίωμα στο ηθικό λάθος», ασφαλώς όμως είναι βάσιμη κατ' αρχήν η αξίωση προάσπισης εκείνου που έχει υποπέσει σε ηθικά ελαττωματικές πράξεις έναντι των άλλων. Και αν αναζητούμε συνήγορο υπεράσπισης των υπεύθυνων και δυνητικά ελεγχόμενων (δηλ. όλων μας) ενώπιον του δικαστηρίου του ανθρώπινου Λόγου, δεν είναι πιθανό να βρούμε καταλληλότερο από τον στοχαστή εκείνον που ανέπτυξε όχι μόνο την ηθική αυτονομία εν γένει, αλλά επιπλέον και κατ' εξοχήν την ηθική της προσωπικής αυτονομίας: τον κυρ Μανουήλ της Καινιξβέργης.[26] ∎

– ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ
Καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

---

1. Βλ. Βασίλης Βουτσάκης, «Το δικαίωμα στο λάθος», *The Books' Journal*, τχ. 112 (Οκτώβριος 2020), σ. 28-35.

2. Πρβλ. σχετικά το πολύ σημαντικό έργο του Robert Alexy, *Theorie der juristischen Argumentation*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1996.

3. Βλ. J. Waldron, "A Right to Do Wrong", στο J. Waldron, *Liberal Rights. Collected Papers 1981-1991*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1993.

4. Υπάρχει πράγματι ευρύτατη συναίνεση για την αποδοχή της αρχής της καθολικότητας (ή καθολίκευσης ή καθολικευσιμότητας) στην κανονιστική ηθική. Πρβλ. εντελώς ενδεικτικά: Robert Alexy (ό.π., υποσ. 2)· William K. Frankena, *Ethics*, Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1963· Jürgen Habermas, *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1983 (μτφρ. του "Diskursethik-Notizen zu einem Begründungsprogramm", ό.π., σ. 53-125, στο: Γύργκεν Χάμπερμας, *Η ηθική της επικοινωνίας*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1997). Ο Χάμπερμας επισημαίνει ότι η καντιανή αρχή της καθολικότητας «είναι η μόνη θεμελιώδης αρχή με την οποία εκφράζεται ο πρακτικός Λόγος».

5. Με το πρόβλημα τούτο ασχολείται ιδιαιτέρως ο Ζίμμελ (Georg Simmel). Πρβλ. κυρίως Georg Simmel, "Das individuelle Gesetz. Ein Versuch über das Prinzip der Ethik" (1905), *Gesamtausgabe*, επιμ. O. Rammstedt, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1997-2001, τ. 12, σ. 414- 470· *Kant* (1918), ό.π., τ. 9, σ. 7-226· *Einleitung in die Moralwissenschaft*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1997-2001.

6. Ι. Καντ, *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ., σχόλια, επίμετρο Κ. Ανδρουλιδάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2η έκδ. 2019, σ. 19.

7. Για το θέμα τούτο έχει κεντρική σημασία η έννοια της «αναστοχαστικής ισορροπίας». Βλ. ιδίως, John Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1971, §§ 4, 9, 20, 65 (ελλην. έκδ.: Τζων Ρωλς, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννης κ.ά., επιμ. Κ. Παπαγεωργίου, Πόλις, Αθήνα 2000). Πρβλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Διαστάσεις της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας» και Φιλήμων Παιονίδης, «Εμπειρικές συνιστώσες της ηθικής φιλοσοφίας», στο: Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Η επιστροφή της ηθικής. Παλαιά και νέα ερωτήματα*, Άρτος Ζωής, Αθήνα 2013, σ. 405-437 και 511-534, αντίστοιχα. .

8. Για το θέμα της αυτονομίας, και μάλιστα κατά τον Καντ, πρβλ. τα πολύ σημαντικά έργα του Volker Gerhardt, *Selbstbestimmung. Das Prinzip der Individualität*, Reclam, Στουτγάρδη 1999· *Immanuel Kant. Vernunft und Leben*, Reclam, Στουτγάρδη 2002.

9. Ι. Καντ, ό.π., σ. 81.

10. Ι. Καντ, ό.π., σ. 19.

11. Ι. Καντ, *Προς την αιώνια ειρήνη*, έκδ. Ακαδημίας 8:370 (μτφρ. Κ. Σαργέντης, επιμ. Γ. Ξηροπαΐδης, Πόλις, Αθήνα, σ. 109). Το απόφθεγμα "ultra posse nemo obligatur" αποτελεί κανόνα του Ρωμαϊκού Δικαίου.

12. Ι. Καντ, *Ανθρωπολογία από άποψη πραγματιστική*, έκδ. Ακαδημίας 7:148.

13. Ι. Καντ, *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, ό.π., σ. 69.

14. Ι. Καντ, *Μεταφυσική των ηθών*, μτφρ., σημ., επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα 2013 (& ανατυπ.), σ. 42.

15. Ι. Καντ, *Μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 241-242.

16. Β. Βουτσάκης, ό.π., σ. 32.

17. Αξίζει να προσεχθεί εδώ η εμφανής συμφωνία του Βουτσάκη με την κριτική του Παπανούτσου επί της καντιανής ηθικής. Ο Παπανούτσος αντιπαραθέτει την «απρόσωπη» ελευθερία (υποτίθεται, κατά τον Καντ) προς την αληθινά επιδιωκόμενη «προσωπική» ελευθερία. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι ο Παπανούτσος μας έχει χαρίσει μια από τις καλύτερες συνολικές παρουσιάσεις και ερμηνείες της καντιανής ηθικής. Βλ. Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, Νόηση, Αθήνα 2010, σ. 126-219 (ειδικότερα σ. 175-219: «Κριτική της καντιανής ηθικής»). Πρβλ. Κ. Ανδρουλιδάκης, *Καντιανή Ηθική. Θεμελιώδη ζητήματα και προοπτικές*, Σμίλη, Αθήνα, 2η έκδ., 2018.

18. Ι. Καντ, *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, μτφρ., σημ., επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης, Εστία, Αθήνα, 7η έκδ., 2019, σ. 126.

19. Πρβλ. *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, ό.π., σ. 126-130· *Μεταφυσική των ηθών*, σ. 257, 261-262, 289. (Οράτιος, *Επιστολές* I,6,15-16).

20. Ι. Καντ, *Ανθρωπολογία*, έκδ. Ακαδημίας 7: 321. Πρβλ. ιδίως, Ι. Καντ, *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μτφρ., σημ., επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης, Πόλις, Αθήνα, 2η έκδ., 2008 (& ανατύπ.), σ. 53-64.

21. Ι. Καντ, *Ανθρωπολογία*, έκδ. Ακαδημίας 7: 324-325. Ομοίως στην εξαιρετικής σημασίας μελέτη: «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό», *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Π. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα 1971, σ. 35-36.

22. Ι. Καντ, *Μεταφυσική των ηθών*, ό.π, σ. 295-296. Πρβλ. και σ. 252-253.

23. Ι. Καντ, *Μεταφυσική των ηθών*, ό.π, σ. 291-292.

24. Ι. Καντ, *Μεταφυσική των ηθών*, ό.π, σ. 292.

25. Ι. Καντ, *Μεταφυσική των ηθών*, ό.π., σ. 327 (στη φράση «για άλλους ανθρώπους που δίδουν το [καλό] παράδειγμα» η μετάφραση έχει διορθωθεί, στη φράση «*τυραννία των λαϊκών ηθών*» είναι δική μας η υπογράμμιση), 330.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

Τρεις άγνωστες νουβέλες από το μεγάλο αρχείο του Ρομπέρτο Μπολάνιο, γραμμένες στην ώριμη τελευταία δεκαετία της ζωής του. Ιστορίες έρωτα, πολιτικής, μυστικών εταιρειών καλλιτεχνών, εξαφανίσεων, πολιτικής κατά της Χιλιανής δικτατορίας, με τον μοναδικό τρόπο του συγγραφέα του 2666.

www.agra.gr

Ο συγγραφέας ταξιδεύει στα υψίπεδα του Θιβέτ και οδηγείται στην αναπάντεχη συνάντηση με μια "μαγική σκιά", τη σπανιότατη λεοπάρδαλη του χιονιού. Μια περιπέτεια που γίνεται πνευματική αναζήτηση. Εγκώμιο του χρόνου που κυλά, λυρικό τραγούδι θαυμασμού για τη φύση και τα ζώα.

Βραβείο RENAUDOT 2019 *– 600.000 αντίτυπα πωλήσεις στη Γαλλία.*

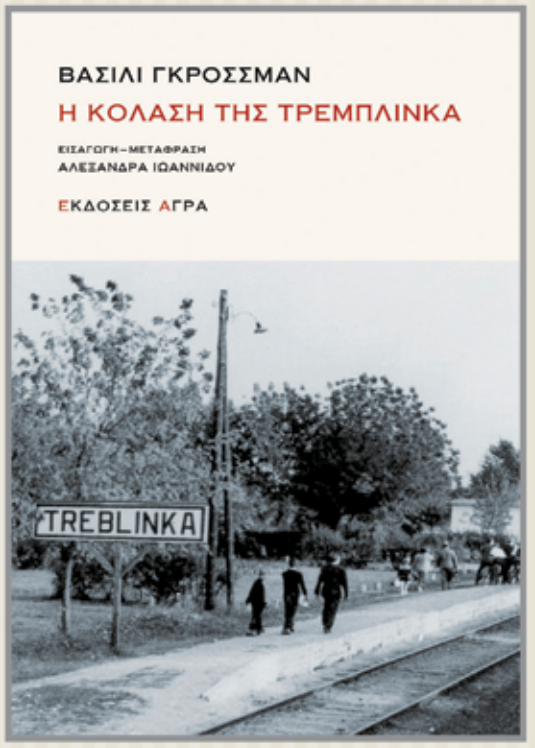
Για να χρησιμοποιήσω τη βαλλιστική ορολογία, ο Μανσέτ διαθέτει τεράστια δύναμη πυρός. – JAMES ELLROY
Άγνωστο στην Ελλάδα αστυνομικό μυθιστόρημα του μεγάλου αναμορφωτή της νουάρ λογοτεχνίας στη Γαλλία. Η έκδοση συνοδεύεται από εκτενές επίμετρο με συνεντεύξεις και κριτικά κείμενα και σε ξεχωριστό φυλλάδιο ένα δοκίμιο του Κ. Καλφόπουλου γραμμένο με την ευκαιρία της έκδοσης.

Μια ιστορία ενηλικίωσης – πυκνή, ευαίσθητη, αλλά και κλινικά ακριβής. Η κοφτερή σαν κρύσταλλο πρόζα φέρνει με χειρουργική ακρίβεια στην επιφάνεια τα ρεύματα της καταπιεσμένης στοργής που κυλούν υπόγεια στη σχέση της κόρης με τον πατέρα της.
Ο θάνατος και η αποξένωση στροβιλίζονται σαν απειλητικό μουσικό μοτίβο πάνω από τις ελλειπτικές σκηνές που συνθέτουν αυτό το ανησυχαστικό μυθιστόρημα της Φλερ Γιέγκυ. – KIRKUS REVIEWS

Το βιβλίο που έκανε παγκοσμίως διάσημη την Ελίζαμπεθ Στράουτ (Βραβείο Pulitzer, 2009). Η Όλιβ είναι μια κυνική και αυστηρή, αλλά καλοπροαίρετη, συνταξιούχος δασκάλα που ζει με τον άνδρα της, έναν ευγενικό φαρμακοποιό, σε μια παραθαλάσσια πόλη του Μέην. 25 χρόνια η Όλιβ αντιμετωπίζει προβλήματα κατάθλιψης, πένθους, ζήλιας και τριβής με οικογένεια και φίλους. 13 βαθιά ανθρώπινες ιστορίες δένονται σε ένα σπουδαίο σπονδυλωτό μυθιστόρημα.

Ο διάσημος συγγραφέας τού *Ζωή και πεπρωμένο*, το 1944 είναι πολεμικός ανταποκριτής του σοβιετικού στρατού που πρώτοι μπαίνουν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, την Τρεμπλίνκα. Είναι η πρώτη δημόσια μαρτυρία για μία από τις τρομερότερες μηχανές εξόντωσης ανθρώπων. Αριστοτεχνική αποτύπωση της τερατωδίας.

ΕΠΙΣΚΕΦΘΕΙΤΕ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΗΣ ΑΓΡΑΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 99 – ΛΟΦΟΣ ΣΤΡΕΦΗ – ΤΗΛ.: 210 7011461

Jean-Gabriel Eynard / J. Paul Getty Museum

Ο Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος και η σύζυγός του Anne Eynard-Lullin. Δαγκεροτυπία, Ελβετία, περ. 1845.

«Ως μια βροχή, για ελευθερία»

Ιστορικό διήγημα από την ΚΑΡΟΛΙΝΑ ΜΕΡΜΗΓΚΑ

Γενεύη, Φεβρουάριος 1863.

Ο Ιωάννης-Γαβριήλ Εϋνάρδος πεθαίνει.

Είναι ένας ήρεμος θάνατος, χωρίς αγωνία – ή, πιο σωστά, χωρίς υπερβολική αγωνία: έχει όσες φροντίδες θα μπορούσε να έχει, την αγαπημένη του γυναίκα Άννα δίπλα του, και μέσα του τη βαθιά θρησκευτική του πίστη ότι τον περιμένει κάτι καλό, αγνό, τακτοποιημένο, λογικό και δίκαιο: ό,τι δηλαδή αποζητούσε πάντα το αυστηρό καλβινικό του μυαλό. Πότε είναι ξύπνιος και πότε κοιμάται, και πότε γλιστρά σ' εκείνον τον ενδιάμεσο χώρο όπου παραμένουν και περιμένουν μισοξεχασμένα κομμάτια χρόνου. Αναστενάζει, κι η Άννα σκύβει πάνω του και του πιάνει το χέρι: «Πονάς;» «Όχι, όχι» της απαντά καθησυχαστικά, τρυφερά, με τον ίδιο τρόπο που της μιλούσε πάντα. Τα μάτια του κλείνουν, η αναπνοή του γίνεται λίγο πιο βαριά και μοιάζει τώρα να βυθίζεται σ' έναν ήσυχο ύπνο, αλλά ύστερα από λίγο ένα χαμόγελο απλώνεται στο πρόσωπό του και μουρμουρίζει «Η Ελλάδα… Πάντα η Ελλάδα».

«Τι; Τι η Ελλάδα;»

Ανοίγει τα μάτια του, την κοιτά. «Η Ελλάδα που αγαπήσαμε τόσο πολύ».

Χαμογελά τώρα κι αυτή. «Και που όμως ποτέ δεν πήγες να δεις».

«Αν πήγαινα, θα έχανα και την ελάχιστη εμπιστοσύνη που μου είχαν».

Γελάνε σιγανά κι οι δυο, το μοιρασμένο γέλιο μιας μοιρασμένης ζωής. Ύστερα εκείνος πάλι αποκοιμιέται, με το χέρι του μέσα στο δικό της.

* * *

Βιέννη, Νοέμβριος 1814.
Η Γενεύη, η πόλη του, έγινε δεκτή στην Ελβετική Ομοσπονδία. Κι αυτός, μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου της, παλεύει να εξασφαλίσει την αναγνώριση αυτής της προσάρτησης, την αναγνώριση της ουδετερότητας της Ελβετίας. Ο Ιωάννης-Γαβριήλ οργανώνει, πάντα οργανώνει: εφοδιάζει το ιππικό της εθνοφυλακής ενάντια στους ορεξάτους Γάλλους και βρίσκεται σ' αυτό το Συνέδριο για να εξασφαλίσει την πολυπόθητη ανεξαρτησία. Ανεξαρτησία: η λέξη που τώρα όλο και ξεδιπλώνει τα φτερά της για να τα απλώσει προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Όμως ο καιρός είναι περίεργος, επικίνδυνος· φυσάει αέρας αντίθετος που θέλει να μαντρώσει, να φυλακίσει, να πνίξει.

«Ανεξαρτησία, ελευθερία… Καλύτερα να μη χρησιμοποιείτε αυτές τις λέξεις εδώ. Είναι σαν να ρίχνετε χειροβομβίδες πάνω στο όμορφο αυτό παρκέ». Ο άντρας με το σφιχτό χαμόγελο και το κλειστό πρόσωπο που, για κάποιο λόγο, του εμπνέει απόλυτη εμπιστοσύνη, δείχνει με το κομψό λουστρινένιο του σκαρπίνι το υπέροχα λουστραρισμένο βιεννέζικο πάτωμα του σαλονιού όπου στριμώχνονται.

«Μα και η Ελλάδα επιθυμεί να ρίξει μια χειροβομβίδα, αν δεν κάνω λάθος Κόμη;»

«Η Ελλάδα; Ποια Ελλάδα;» Τα μεγάλα μαύρα

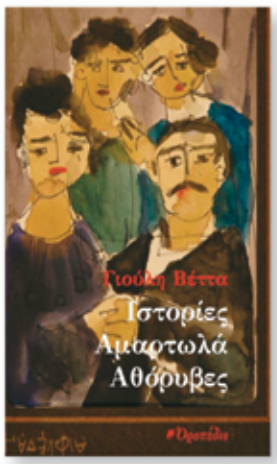

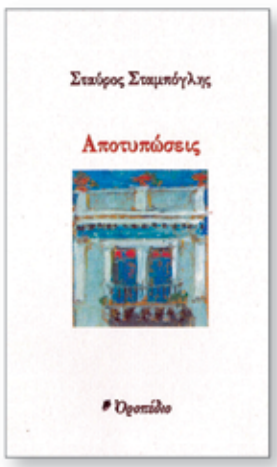

ΝΕΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

Ὀροπέδιο

oropediomag1@gmail.com

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
Ἀχιλλέας Σίμος, Βιβλιοπωλεῖο ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
Μαυροκορδάτου 9, 106 78 Ἀθήνα
Τηλ. 210 3830491 - 210 3822553
E-mail: simosaxileas@yahoo.gr

μάτια του Ρώσου (μα όχι, δεν είναι Ρώσος, είναι Κερκυραίος) τον κοιτούν επιφυλακτικά.

«Η Ελλάδα του δυτικού μας πολιτισμού. Η Ελλάδα των χριστιανών εν μέσω του κατασκηνωμένου Ισλάμ. Η Αρκαδία της καρδιάς μας».

«Αλλά υπάρχει αυτή η Ελλάδα, έξω από την Αρκαδία της καρδιάς σας;» Η φωνή είναι ήρεμη, τα χείλη όμως στρίβουν ειρωνικά.

«Δεν υπάρχει;»

«Και βέβαια υπάρχει. Μόνο που δεν είναι εκείνη που αναζητά η σπουδαγμένη Δύση στα ρομαντικά της ταξίδια, κρατώντας τον Όμηρό της στο χέρι».

Ο Ελβετός έχει αρχίσει να καταλαβαίνει τον Κερκυραίο. Πρέπει να παρακάμψει τον σαρκασμό για να φτάσει στο μαλακό κέντρο: «Ποια είναι λοιπόν η Ελλάδα για την οποία μας ζητάτε να αγωνιστούμε Κόμη;»

«Είναι εκεί όπου επιμένει κάτι που δεν αφομοιώθηκε στη μεγάλη οθωμανική θάλασσα. Κάτι που δεν διαλύεται. Σαν το λάδι στο νερό. Δεν μελετά τον Όμηρο και δεν ψάχνει πού είναι θαμμένος ο Λεωνίδας, αλλά μαζί με τα αρβανίτικα μιλάει και τη δική τους γλώσσα, χωρίς να το ξέρει. Επιμένει, τόσους αιώνες τώρα, να λέγεται Ελλάδα και δεν αλλάζει». Το σκαρπίνι τρίζει πάνω στο παρκέ. «Κι είμαι κι εγώ Έλληνας αυτής της Ελλάδας».

«Κι η Φιλική Εταιρεία -».

«Έμποροι. Η ψυχή και το χτυποκάρδι του ελληνισμού. Δεν είναι κακό, δεν είναι ντροπή: τι είναι πατρίδα, αν όχι και εκεί όπου θέλεις να επενδύσεις τα χρήματά σου και να στήσεις τη δουλειά σου;» Το κλειστό πρόσωπο σκοτεινιάζει: «Μόνο που θα θυσιαστούν και όλοι οι άλλοι, εκείνοι που θα πεθάνουν για τους τάφους των προγόνων τους. Γιατί δεν είναι η σωστή στιγμή τώρα. Αλλά η στιγμή θα έρθει».

«Και θα είστε με τη στιγμή, Κόμη;»

«Θα είμαι πάντα με τη στιγμή. Όποια κι αν είναι. Σωστή ή λάθος, γι' αυτήν θα χαθώ».

* * *

Τα κλειστά βλέφαρα τρεμοπαίζουν. «Ο Καποδίστριας…».

«Ο αγαπημένος μας Ιωάννης», αναστενάζει η Άννα.

«Ο σπάνιος, μοναδικός και πολύτιμος φίλος μας. Θυμάσαι που του κέντησες εκείνη τη γαλανόλευκη ζώνη; Που τη φορούσε συνέχεια, όταν πήγε Κυβερνήτης;» Μια σκιά περνάει από το πρόσωπό του. Η ζωή που πέρασε, η ζωή που αφήνει, είχε και πόνο. «Ο Ιωάννης και το παιδάκι μας. Γι' αυτούς τους δύο έκλαψα πιο πολύ».

Η Άννα του χαϊδεύει το χέρι. «Έχουμε όμως τη Σοφί μας. Και η Ελλάδα, πόσο τη βοήθησες. Πόσο σπουδαία χώρα έγινε».

Κουνιέται ανήσυχα. «Όχι. Κινδυνεύει. Κινδυνεύει ακόμα».

* * *

Γενεύη, αρχές 1822.

Όπλα και πολεμοφόδια. Αυτό πιο πολύ πρέπει να στείλει. Αλλά και γιατρούς, και τρόφιμα, και χρήματα βέβαια, που αγοράζουν όλα αυτά. Από το Λιβόρνο: οι Έλληνες που είναι εκεί θα ξέρουν πού να τα προωθήσουν.

Τον επισκέπτονται στο σπίτι του οι Φαναριώτες πρίγκιπες: ο Ιωάννης Καρατζάς, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Μιχαήλ Σούτσος. Φίλοι του πια. Τους ακούει που τον εξηγούν τα σχέδια κι οράματά τους – έχουν βλέμματα σκληρά, μηχανορραφιών και σκληρής επιβίωσης αιώνων. Αλληλογραφεί και με τους προεστούς και τους μπέηδες που έχουν κι αυτοί τα δικά τους σχέδια, το βλέπει, αλλά και με τους καπεταναίους και τους οπλαρχηγούς, τους αγράμματους που βάζουν άλλους να του γράφουν και να μεταφράζουν. Τους ακούει όλους και καταλαβαίνει ότι οι διαφορές είναι βαθιές: δυο κόσμοι έρχονται να σμίξουν με μια κόλλα που την αποκαλούν Ορθοδοξία και Έθνος, αλλά είναι δύσκολο· δεν σμίγουν έτσι απλά τόσο διαφορετικοί κόσμοι. Κι έπειτα θυμάται τα λόγια του Κολοκοτρώνη: «Ως μία βροχή έπεσε σε όλους μας η επιθυμία της ελευθερίας μας και όλοι, και οι κληρικοί, και οι προεστοί, και οι καπεταναίοι, και οι πεπαιδευμένοι, και οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, όλοι εσυμφωνήσαμε εις αυτό το σκοπό και εκάμαμε την Επανάσταση».

* * *

«Ως μια βροχή έπεσε πάνω τους η επιθυμία της ελευθερίας…», ψιθυρίζει, με μάτια κλειστά.

«Τι; Κρυώνεις;», ρωτά ανήσυχα η Άννα και τον σκεπάζει με μια κουβέρτα.

* * *

Ανκόνα, 8 Μαΐου 1826.

Έχει έρθει εδώ για να επιταχύνει την αποστολή των χρημάτων και των τροφίμων –15.000 φράγκα δικά του και άλλες 60.000 από τους φιλέλληνες που ξεσήκωσε για άλλη μια φορά. Στην τσέπη του κουβαλάει εκείνο το γράμμα του Μάγερ που περιγράφει πώς τρέφονται με ποντίκια κι αρουραίους, και στ' αντιά του κουδουνίζει μόνιμα η φράση: «Εν ονόματι των ηρώων εδώ, του Νότη Μπότσαρη, του Ντσιαβέλλα, του Παπαδιαμαντόπουλου και άλλων, σας λέγω ότι όλοι ορκιστήκαμε να ενταφιαστούμε κάτω από τα ερείπια του Μεσολογγίου αλλά να μην ακούσουμε καμία συνθήκη». Και τώρα ξαφνικά μαθαίνει ότι τα παλικάρια, les braves des braves, έκαναν ακριβώς αυτό: θάφτηκαν κάτω από τα ερείπια.

Δυο πολιορκίες έχει περάσει κι αυτός, ξέρει τι σημαίνει η πείνα, η δυσεντερία, η απόγνωση της νύχτας που πέφτει και δεν ξέρεις αν πρέπει ή δεν πρέπει να κοιμηθείς, αν θέλεις ή δεν θέλεις να ξυπνήσεις. Αλλ' αυτοί εδώ, αυτοί οι λυσσασμένοι που δεν ακούνε καμία συνθήκη: οι γυναίκες που νάρκωσαν τα παιδιά τους για να μη φωνάξουν, ο Καψάλης που τίναξε την πυριτιδαποθήκη στον αέρα, εκείνοι που έμειναν πίσω με τους αρρώστους τους… Κλαίει, μεγάλος άνθρωπος, και μετά θυμώνει: όπως κι αν ξεκίνησε όλο αυτό, απ' όποια φανερή ή κρυμμένη λαχτάρα του καθενός, τώρα δεν μπορεί πια να σταματήσει. Τώρα αυτό το ποτάμι της ελευθερίας δεν γίνεται να γυρίσει πίσω. Κι η Ευρώπη πρώτα πρώτα, δεν γίνεται να το εγκαταλείψει. Είναι υπόθεση των πολιτισμένων Δυτικών, και είναι και υπόθεση δική του.

Τον καλούν και τον παρακαλούν όλοι: το Βουλευτικό, η Μόνιμος Επιτροπή, η Διευθυντική Επιτροπή. Τον παρακολουθούν κακύποπτα οι Άγγλοι, οι Ρώσοι, οι Γάλλοι. Τον απασχολούν και τον στενοχωρούν τα ελληνικά δάνεια, η αποπεράτωση των πλοίων στην Αγγλία, τα χρήματα που δεν χρησιμοποιήθηκαν, ή σπαταλήθηκαν, ή εξαφανίστηκαν. Ξέρει για τα κομματικά πάθη, τον εμφύλιο που μαίνεται ανοιχτά και μυστικά. Αλλά ξέρει και για το ηθικό των πιο εξαθλιωμένων, που έχασαν και τα ελάχιστα που είχαν – κι όμως, αυτό το ηθικό θεριεύει. Είναι και υπόθεση δική του, κι έτσι θα παραμείνει ο «προστάτης άγγελος των Ελλήνων», όπως τον αποκάλεσε ο Πρόεδρος του Βουλευτικού, ο Πανούτσος Νοταράς.

Και έτσι μέχρι το τέλος Σεπτεμβρίου θα έχει φροντίσει να σταλούν στην Ελλάδα τρόφιμα βάρους 4 εκατομμυρίων λιβρών. Και 51.000 φράγκα για την εξαγορά των σκλαβωμένων γυναικόπαιδων. Και 150.000 φράγκα για ναυπήγηση κι εξοπλισμό ενός πολεμικού πλοίου.

Για όσους είναι θαμμένοι εκεί απέναντι, και για όλους τους άλλους. Που είναι και υπόθεση δική του.

* * *

Στριφογυρίζει ανήσυχα. «Ό,τι και να πει κανείς, Άννα, για τις αντιζηλίες τους, τους εμφυλίους τους, τη φιλοχρηματία τους, τόσοι και τόσοι έδωσαν ό,τι είχαν και δεν είχαν για τον Αγώνα -»

«Μα και βέβαια, θέλει ερώτημα;»

Αλλ' αυτός έχει πάλι κλείσει τα μάτια, βρίσκεται αλλού.

* * *

«9/21 Απριλίου 1827, στρατόπεδο Κερατσινίου.

Ο Λόρδος Κόχραν μού έδωσε το γράμμα σας, και σας ευχαριστώ για την εκτίμηση και τα καλά σας λόγια. Με τη βοήθεια του Θεού νίκησα τους Τούρκους στη Γραβιά, στη Φοντάνα, στην Αράχωβα και στο Δίστομο, κι η Ρούμελη καθάρισε από τους εχθρούς μας κι ελευθερώθηκαν τα ιερά χώματα των πατεράδων μας. Είχα ήδη πολλές αψιμαχίες με τον Κιουταχή, κι ο Θεός μού δίνει δύναμη κι είναι μαζί μου. Σε λίγες μέρες, το ελπίζω, η Αθήνα θα ελευθερωθεί, ή δεν θα υπάρχει πια Καραϊσκάκης».

Και δεν υπάρχει πια Καραϊσκάκης. Ο βρομόστομος γιος της Καλογριάς φίλησε ένα ένα τα παλικάρια του και τους είπε "εγώ πεθαίνω, εσείς να είστε μονοιασμένοι και να βαστήξετε την πατρίδα". Κρατά τώρα το γράμμα του αλλά ο Καραϊσκάκης είναι ήδη νεκρός, γιατί τα γραπτά αργούν: έρχεται η φωνή του πεθαμένου μαζί με τις λαχανιασμένες φωνές των ζωντανών, που ξέρουν όσα εκείνος δεν θα μάθει πια ποτέ.

* * *

«Ήσαν ληστές, ήσαν άγριοι, ναι!» Την κοιτά, έξαφνα θυμωμένος. «Οι μισοί ήθελαν να γίνουν Τούρκοι στη θέση των Τούρκων – νομίζεις δεν το ήξερα; Μπέηδες και πασάδες να εισπράττουν φόρους, να ηγεμονεύουν ανενόχλητοι. Ήθελαν ή ήξεραν, νομίζεις, τι είναι κράτος; Ξανά και ξανά, όταν μάθαινα τις προδοσίες και τους τσακωμούς τους, ήταν σαν να διάβαζα πάλι την Ιλιάδα…». Λαχανιάζει. «Αλλά ήσαν και ήρωες. Ήρωες».

* * *

Γενεύη, 1828.

Γράφει, γράφει, γράφει. Στις φιλελληνικές επιτροπές, στους τραπεζίτες, στους αρχηγούς κρατών, στους ηγεμόνες. Παρακαλεί για χρήματα, ικετεύει για ενίσχυση, καλεί για υποστήριξη αυτού του λαού (έθνους;), εκεί στην άκρη της Μεσογείου. Γράφει

στον Μιαούλη, στον Κανάρη, στον Κολοκοτρώνη, στον Σαχτούρη: τους εγκαρδιώνει, τους ξεκαθαρίζει ότι δεν υποστηρίζει κανένα κόμμα, ούτε αγγλικό, ούτε γαλλικό, ούτε ρωσικό. Μόνο να ελευθερωθεί η Ελλάδα· και να έχουν ομόνοια μεταξύ τους γιατί μόνον έτσι θα γίνει η χώρα ανεξάρτητη· και να αναγνωρίζουν τα δάνεια της Αγγλίας, να πληρώνουν με ακρίβεια τους τόκους, γιατί μόνον έτσι θα μπορούν να πάρουν κι άλλη βοήθεια.

* * *

«Γιατί τα θυμάσαι όλα αυτά κι αναστατώνεσαι;»
«Γιατί δεν θέλω να τα ξεχάσω! Γιατί ήταν η πιο ωραία ιστορία που ζήσαμε, Άννα, δεν ήταν; Ο Ιγνάτιος! Θυμάσαι τον Ιγνάτιο; Που ήταν Επίσκοπος και Μητροπολίτης αλλά ήταν και πάμφτωχος, γιατί είχε να θρέψει έναν εσμό από φτωχούς συγγενείς, αδέλφια, ανίψια… Και μου έγραφε συνέχεια για να τον βοηθήσω να πουλήσει τα ωραία του περιώμια, που είχαν μεγάλη αξία – και κανόνισα να τα αγοράσει ο κόμης de Bombelles, θυμάσαι; Μου έγραφε ο Ιγνάτιος πως οι αγωνιστές δεν είχαν τίποτα, τίποτα, πως στο Μεσολόγγι υπήρχαν μόνο δυο μικρά σιδερένια κανονάκια. Πως ένας έμπορος που είχε αναλάβει να πουλήσει ένα μέρος της περιουσίας του, του Ιγνάτιου, για να βοηθήσει τον Αγώνα, χρεοκόπησε και η περιουσία χάθηκε, και πως ένα άλλο πακέτο με πολύτιμα αντικείμενα που είχε στείλει να πουληθούν για τον ίδιο σκοπό στην Αγία Πετρούπολη, στην αυτοκρατορική Αυλή, είχε την ίδια τύχη...». Λαχανιάζει πάλι, σταματάει, και η Άννα του χαϊδεύει το μέτωπο.
«Φτάνει, ησύχασε».
«"Είχα καθήκον στην πατρίδα", μου έγραφε ο Ιγνάτιος, τότε που δεν υπήρχε καν γη για την πατρίδα του. Και μετά, όταν στενοχωριόμουν και θύμωνα με τις διαμάχες τους, μου έγραφε – τι μου έγραφε; Ξεχνάω...».

* * *

«*Εξετάσατε τα πάντα με αμεροληψία. Σκεφθείτε τις φρικτές συνθήκες μέσα στις οποίες βρέθηκαν οι δυστυχισμένοι Έλληνες εδώ και τρεις αιώνες. Μην τους κρίνετε λοιπόν με την αυστηρότητα και την επιπολαιότητα πολλών άλλων ταξιδιωτών οι οποίοι είχαν αποθαρρυνθεί βλέποντας την αταξία και τη δικόνοια που επικρατούσαν, αναπόφευκτες συμφορές πού προήλθαν από τη σκλαβιά μέσα στην οποία ή Ελλάδα τόσα χρόνια βρέθηκε βυθισμένη*».

* * *

«Θα ησυχάσεις;», του χαϊδεύει το χέρι.
«Και μετά, μετά...». Χαμογελάει. «Η επανάστασή τους ηττήθηκε, Άννα, αλλά η Ελλάδα κέρδισε. Ίσως να έχουν τους θεούς, τους αρχαίους τους θεούς με το μέρος τους! Και μετά, μετά...».
«Ησύχασε τώρα».
«Και μετά οι προσπάθειές μας με τον Ιωάννη: και τι δεν θα 'χαμε κάνει αν τον είχαν αφήσει να δουλέψει, να ζήσει – και τι δεν θα 'χαμε καταφέρει... Ώσπου να μπορέσει να ξεκουραστεί, όπως λαχταρούσε, και να έρθει εδώ στο περίπτερο που του 'χαμε ετοιμάσει να περάσει ήσυχα τα τελευταία του χρόνια - »
«Έτσι έλεγε, αλλ' αυτό που ήθελε στ' αλήθεια ήταν να πάει στο σπίτι του στην Κέρκυρα. Το ήξερες».
«…Και μετά το δάνειο του '29, τα χρήματα που δώσαμε για να πληρωθεί ο στρατός και να παταχθεί η ληστεία. Και μετά οι προσπάθειες να στήσουμε τη Χρηματιστηριακή: τους έλεγα και τους ξανάλεγα, το μέλλον της χώρας θα κριθεί από τη στάση των πλούσιων Ελλήνων. Αλλ' αυτοί που ανταποκρίθηκαν ήταν λίγοι και οι ανάγκες του κράτους μεγάλες, και οι μεγαλέμποροι τόσο καχύποπτοι γιατί πίστευαν ότι δούλευα για τους Ρώσους, ή τους Άγγλους, ή τους Γάλλους. Τους έλεγα και τους ξανάλεγα ότι μόνο για την Ελλάδα προσπαθούσα - »
Τον πιάνει βήχας κι η Άννα σκύβει πάνω του αυστηρά. «Φτάνει τώρα».
«…Ξανά και ξανά προσπαθούσαμε, όλοι εμείς, ξανά και ξανά για την Ελλάδα…».

* * *

30 Μαρτίου 1841.
Δημοσιεύεται ο νόμος «Περί συστάσεως Εθνικής Τραπέζης»: η Εθνική
Τράπεζα είναι ανώνυμη ιδιωτική εταιρεία με έδρα την Αθήνα και κεφάλαιο 5.000.000 δραχμών, μοιρασμένο σε 5.000 μετοχές των 1.000 δραχμών. Από τους ιδρυτικούς μετόχους είναι το ελληνικό κράτος με 1.000 μετοχές, ο Νικόλας Ζωσιμάς με 500 μετοχές, ο Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος με 300, ο βασιλιάς Λουδοβίκος της Βαυαρίας με 200, ο Κωνσταντίνος Βράνης με 150, ο Αδόλφος Γραφ με 146 και ο Θεόδωρος Ράλλης με 100. Η τράπεζα Rothshild Frères Paris αγοράζει 50 μετοχές, ενώ άλλες 50 αγοράζει ο Εϋνάρδος στο όνομά της για να τονώσει το κύρος της νέας τράπεζας. Διευθυντής της Τράπεζας, με εισήγηση του Εϋνάρδου, ο Γεώργιος Σταύρος.
«Διότι έπρεπε το ελληνικό Δημόσιο να γίνει κύριος μέτοχος της Τράπεζας, Άννα, έπρεπε. Γιατί έτσι μόνο δεν θα υποτασσόταν η ελληνική οικονομία στους ξένους – δεν θα υποτασσόταν κι άλλο… Και θα μπορούσε η Κυβέρνηση να ελέγχει άμεσα…». Βήχει πιο πολύ, ανασηκώνεται, η Άννα διαμαρτύρεται, προσπαθεί να τον ξαπλώσει, κάνει νόημα στη νοσοκόμα που κάθεται δίπλα να τη βοηθήσει. Ο άρρωστος μιλάει σε αόρατο ακροατήριο: «…Και να έχει κατ' αποκλειστικότητα το δικαίωμα έκδοσης χαρτονομισμάτων μέσα στην Ελλάδα, και έτσι να είναι ο ρυθμιστής της ιδιωτικής οικονομίας. Γιατί η χώρα δεν έπρεπε να είναι προτεκτοράτο, και γι' αυτό παλέψαμε με τον Σταύρο, τον φίλο μου, τον τόσο έντιμο…».
«Πιες αυτό τώρα, σε παρακαλώ».
Ξαπλώνει αποκαμωμένος, με ένα παιδικό παράπονο στη φωνή. «Αλλά κι αυτόν, δεν τον γνώρισα ποτέ. Μόνο με τα γράμματα. Τόσο πολύτιμα κομμάτια της ζωής μου, Άννα, μόνο με γράμματα;»
«Πιες αυτό».
«Τόσα πολλά γράμματα...».

* * *

«Γενεύη, 17 Ιανουαρίου 1842.
Προς Γ. Σταύρο:
Μη λησμονείτε τις λέξεις φρόνηση, οικονομία και τάξη για τις εργασίες της Τράπεζας. Αυτό θα είναι το μέσο να πετύχουμε κι άλλες εγγραφές. Μια δημόσια τράπεζα δεν πρέπει να έχει καμία καθυστέρηση. Κάθε απόγευμα τα βοηθητικά βιβλία πρέπει να είναι ενήμερα, είτε για τις προεξοφλήσεις είτε για τις υποθήκες».

* * *

«Αθήνα, 13 Ιουλίου 1847, Ανάκτορα.
Αγαπητέ μου πατέρα,
Η Αγγλία επιμένει στις χρηματικές της απαιτήσεις, στην πληρωμή δηλαδή της εξαμηνιαίας δόσης του εθνικού δανείου των 60 εκατομμυρίων φράγκων, του '32. Το κράτος δεν τα έχει, και η δόση θα πληρωθεί με χρήματα του πατριώτη Εϋνάρδου: 500.000 φράγκα. Ο Όθων κι εγώ συχνά λέμε ότι ο Θεός είναι με το μέρος της Ελλάδας, αλλά ευτυχώς, όχι μόνον αυτός.
Σε φιλώ, η κόρη σου Αμαλία».

* * *

«Γενεύη, 1848.
Προς Γ. Σταύρο, Ευθ. Κεχαγιά:
Σήμερα απειλείται κι αυτή η ίδια η υπόσταση της Τράπεζας. Διασφαλίστε το μεταλλικό αποταμίευμα της Ε.Τ.Ε. από τους κερδοσκόπους· πρέπει να αντέξει το τραπεζογραμμάτιό της στις πιέσεις του τοκογλυφικού κεφαλαίου, και να εδραιωθεί ο χαρακτήρας του ιδρύματος. Η Τράπεζα είναι το τιμόνι του μέλλοντος της χώρας. Απαιτείται ακρίβεια, τάξη, οικονομία, νηφαλιότητα, μετριοπάθεια, κομματική ουδετερότητα, προβλεπτικότητα, συνεχής προσπάθεια βελτίωσης».

* * *

Ανοίγει τα μάτια του με απορία. «Ποτέ δεν πήγαμε στην Ελλάδα».
«Όχι. Ποτέ δεν πήγαμε».
«Και όλο λέγαμε, θυμάσαι, να πουλήσουμε τις μετοχές. Γιατί η Τράπεζα δεν με χρειάζεται πια». Γυρνάει, την κοιτάζει ανήσυχος: «Με χρειάζεται;»
«Όχι, το ξέρεις, δεν σε χρειάζεται πια. Είναι μια ισχυρή, ανεξάρτητη Τράπεζα, έτσι τη φτιάξατε».
«Να πουλήσουμε τις μετοχές και να πάρουμε γη, κάπου στην πανέμορφη Αττική… Ή να κτίζαμε ένα σπίτι στην Αθήνα που γίνεται, όλοι μας το έλεγαν, τόσο όμορφη. Αλλά δεν μπορούσα Άννα, δεν μπορούσα. Η Τράπεζα και οι άνθρωποί της - »
«Το ξέρω», τον ησυχάζει, «το ξέρω».
«…Είναι τα παιδιά μου. Είναι ό,τι πιο σπουδαίο έκανα».
«Το ξέρω. Το ξέρω».

* * *

Γενεύη, Άνοιξη 1862.
Οι παγιδευμένοι στο λάθος μέρος της Ιστορίας. Με την καρδιά τους στο σωστό μέρος αλλά χωρίς να ξέρουν, χωρίς να μπορούν να ενώσουν τα δυο μέρη. Αυτός ο Βαυαρός πρίγκιπας, για παράδειγμα, μεγαλωμένος κάτω από την ασήκωτη σκιά ενός πατέρα που δεν του έδωσε τίποτα εκτός από τιμωρία, ταπείνωση και ενοχές. Που αγάπησε πολύ μια χώρα και μια γυναίκα, αλλά δεν μπόρεσε να σπείρει τίποτε από την αγάπη του σ' αυτές. Που φοράει φουστανέλα κι έχει βλέμμα έντιμο, καλοσυνάτο και λίγο απολογητικό· και θλιμμένο. Αυτός ο βασιλιάς που σε λίγο δεν θα έχει βασίλειο,

και ήρθε τώρα εδώ για να του παραδώσει αυτοπροσώπως και ιδιοχείρως το ανώτατο ελληνικό παράσημο, τον Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος, που του είχε απονεμηθεί το ’37. Το παράσημο που εκφράζει την αγάπη και την ευγνωμοσύνη του ελληνικού λαού στον μεγάλο φίλο και ευεργέτη.

Ο άντρας που κάθεται στο σαλόνι του και του μιλά διστακτικά (γιατί είναι διστακτικός, πάντα διστακτικός) για την αφοσίωσή του σ’ αυτήν την πατρίδα της οποίας είναι βασιλιάς και σ’ αυτόν τον λαό, του οποίου δεν είναι. «Είναι τόσο ωραία χώρα, κ. Εϋνάρδε. Με τη γυναίκα μου την ταξιδέψαμε πέρα ώς πέρα. Οι ομορφιές της είναι μυστικές και απρόσμενες. Όπως και του περήφανου, απλού λαού της».

«Και ο λιγότερο απλός λαός, Μεγαλειότατε;»

«Πώς είπατε;»

Ξεχνάει ότι ο Όθωνας δεν ακούει καλά – από κάποια παιδική αρρώστια λένε, ή από το πολύ ξύλο που έφαγε όταν ήταν παιδί από τον αυστηρό δάσκαλό του, καθολικό ιερέα Oettl. Ή ίσως και να μην είναι τόσο βαρήκοος, αλλά να το προφασίζεται για να κερδίζει χρόνο, ώστε να μπορεί να διαλέγει τα λόγια του αργά και προσεκτικά, πολύ προσεκτικά. «Ρωτώ, Μεγαλειότατε, αν οι πολιτικοί, οι προύχοντες, οι εύποροι αυτόχθονες κι ετερόχθονες, ο λιγότερο απλός λαός, έχουν κι αυτοί ομορφιές μυστικές κι απρόσμενες;»

Διστακτικά ο Όθωνας χαμογελά – κι έχει θλίψη το χαμόγελό του. «Αγωνίστηκαν όλοι με τον τρόπο τους, και πολλοί έδωσαν τα πάντα. Αλλά τώρα έχουν επιδιώξεις που δεν είναι κοινές. Δεν θα μπορούσαν να είναι. Γνωρίσατε ασφαλώς τον Κωλέττη;»

«Ναι, βέβαια» απαντά ο Ελβετός επιφυλακτικά. «Στο Παρίσι».

«Ο Κωλέττης υπήρξε ύψιστος πολιτικός, ό,τι άλλο κι αν του προσάψει η Ιστορία. Έλεγε λοιπόν: “Το ελληνικό έθνος δεν είναι αυτό που μαζεύεται στην αίθουσα του Μαυροκορδάτου: ούτε βελάδες φοράει, ούτε γαλλικά ή αγγλικά μιλάει. Είναι αυτό που μαζεύεται στη δική μου αίθουσα, είναι αυτό που φοράει φουστανέλες, μιλάει και αλβανικά και κουτσοβλάχικα και διατηρεί τα ήθη της τυραννίας που δεν μπορούν να εξαλειφθούν μια κι έξω· διότι, όσο κι αν φωνάζουν οι λογιότατοι, τα έθνη δεν αυτοσχεδιάζονται”».

«Είμαστε λοιπόν, εμείς οι ξένοι, απλώς ρομαντικοί;»

«Μόλις ο πατέρας μου, ο Βασιλιάς Λουδοβίκος, έμαθε για τη νίκη του Καραϊσκάκη στην Αράχωβα το ’26, αναφώνησε “Ανεστήθη η Ελλάς μου!” Κάτι τέτοια δεν τα ξεχνά ένα 11χρονο αγόρι... Ήταν τότε η Ελλάδα το όνειρο. Μετά, το όνειρο έγινε πραγματικότητα: όταν πρωτοπήγα στην Ελλάδα, κύριε Εϋνάρδε, πριν εικοσιεννέα χρόνια, με συνόδευαν Βαυαροί εθελοντές. Επίκουρους τους έλεγαν. Θυμάμαι τον υπολοχαγό Νέζερ να μου περιγράφει τον κλονισμό που έπαθαν, οι περισσότεροι απ’ αυτούς γαλουχημένοι με το πνεύμα της ελληνικής αρχαιότητας, μόλις έφτασαν στο Ναύπλιο και μετά στην Αθήνα: “Αηδία και στενοχώρια”, μου είπε, στο θέαμα της φτώχειας, της ερήμωσης, της ασχήμιας. Ίσως ξεχνάμε το κυριότερο: μια τέτοια επανάσταση δεν τελειώνει με τη λήξη των μαχών – τότε αρχίζει πραγματικά. Κάθε τι που γίνεται και πρέπει να γίνει γι’ αυτήν την επιλεγμένη πατρίδα μας είναι μια ακόμα επανάσταση. Κάθε τι. Αργά και επίπονα».

* * *

«Θυμάσαι, Άννα; Λίγο πριν τον διώξει η χώρα που αγάπησε. Αλλά δεν μπορούσε, δεν ήξερε. Και ήδη λυπημένος».

«Ο Όθων; Πάντα λυπημένος. Ο λυπημένος βασιλιάς».

«Πόσοι οι λυπημένοι, πόσοι οι αδικημένοι. Πόσοι οι χαμένοι. Για κάθε τι που θα γίνεται εκεί, θα χρειάζεται και μια επανάσταση». Τα βλέφαρά του βαραίνουν. «Αλλά ήταν η πιο ωραία ιστορία που ζήσαμε, δεν ήταν;»

«Ναι», του λέει καθησυχαστικά. «Ναι. Σώπα τώρα, κοιμήσου».

Τα μάτια του κλείνουν, ανασαίνει ήρεμα και βαθιά, το πρόσωπό του χαλαρώνει και κάτι σαν χαμόγελο το διαπερνά. Ο Ιωάννης-Γαβριήλ ξαναζεί την ωραιότερή του περιπέτεια. ▮

Ο Ιωάννης-Γαβριήλ Εϋνάρδος και η Anne Eynard-Lullin

Ο **Ιωάννης-Γαβριήλ Εϋνάρδος** (Jean-Gabriel Eynard) γεννήθηκε στη Λυών το 1775. Ο πατέρας του ήταν έμπορος και τραπεζίτης από παλαιά ισχυρή οικογένεια ευγενών της Γαλλίας που ως διαμαρτυρόμενοι είχαν καταφύγει στη Γενεύη, αλλά είχε κατόπιν εγκατασταθεί στη Λυών όπου ίδρυσε εμπορικό οίκο. Ο νεαρός Ιωάννης-Γαβριήλ μεγάλωσε σε αυστηρό καλβινικό περιβάλλον και έμαθε από πολύ μικρός να χειρίζεται λογιστικά βιβλία και εμπορικές συναλλαγές.

Το 1793, αφού η οικογένεια έζησε την αιματηρή πολιορκία της φιλομοναρχικής Λυών από τα γαλλικά επαναστατικά στρατεύματα (με την περιουσία τους να δημεύεται και τον πατέρα να συλλαμβάνεται, να καταδικάζεται σε θάνατο και να καταφέρνει να δραπετεύσει), επανεγκαταστάθηκε στην Ελβετία. Ο Ιωάννης-Γαβριήλ πήγε στη Γένοβα για να εργασθεί σε μεγάλο εμπορικό οίκο και έπειτα από σκληρή μαθητεία ίδρυσε δικό του εμπορικό οίκο (Eynard Frères et Schmidt).

Όταν τον Απρίλιο-Ιούνιο του 1800 οι Άγγλοι και οι Αυστριακοί πολιόρκησαν τη Γένοβα (Ναπολεόντειοι πόλεμοι Υπατείας), συμμετείχε εθελοντικά υποστηρίζοντας τα στρατεύματα των Γάλλων στην άμυνα της πολιορκημένης, λιμοκτονούσας πόλης, που τελικά παραδόθηκε. Στην Ιταλία αναδείχθηκε σπουδαίος έμπορος, ισχυρός τραπεζίτης και ικανότατος διπλωμάτης. Απέκτησε μεγάλη περιουσία επεκτείνοντας τις επιχειρήσεις του στην Ελβετία και παράλληλα ανέλαβε δημόσια αξιώματα. Αναδιοργάνωσε τα οικονομικά αρκετών ιταλικών κρατιδίων, συμμετείχε στις εκδηλώσεις για τη στέψη του Ναπολέοντα, υπηρέτησε ως κεντρικός εισπράκτορας φόρων σε πριγκιπάτα κ.ά.

Το 1808 έγινε Ελβετός πολίτης και δημότης. Ως μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου της Γενεύης συμμετείχε στις «Συνθήκες του Παρισιού» και στο Συνέδριο της Βιέννης. Εκεί, μαζί με τη σύζυγό του Άννα, γνωρίστηκαν με τους περισσότερους ισχυρούς ηγεμόνες, πολιτικούς και διπλωμάτες της εποχής, μεταξύ των οποίων και με τον Ιωάννη Καποδίστρια. Η επαφή εξελίχθηκε σε βαθιά εκτίμηση και αδιάλειπτη φιλία και, μέσω αυτής, ασπάστηκε με θέρμη τον ελληνικό Αγώνα. Κατά την περίοδο 1817-1821, το σπίτι του στη Γενεύη (σημερινό Δημαρχιακό Μέγαρο) έγινε κέντρο του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού. Με την έκρηξη της **Επανάστασης** αναμείχθηκε πιο έντονα, ιδρύοντας μαζί με άλλους την πρώτη Φιλελληνική Επιτροπή της Γενεύης, και έγινε ο στυλοβάτης όλων των **φιλελληνικών κομιτάτων** της Ευρώπης (Γενεύης, Παρισιού, Βέρνης, Ζυρίχης, Λωζάννης, Βερολίνου, Μονάχου, Δρέσδης κ.ά.) που βοήθησαν με συνεχείς εράνους, δημόσιες συνεισφορές και διαφώτιση της κοινής γνώμης.

Την περίοδο 1825-1827, μετά την απόβαση των αιγυπτιακών στρατευμάτων στην **Πελοπόννησο** και την πολιορκία του Μεσολογγίου, εργάστηκε στο Παρίσι επί τέσσερις μήνες για τη συγκρότηση της Φιλελληνικής Επιτροπής και την αποστολή σημαντικής οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα, συνεισφέροντας παράλληλα προσωπικά και συνεχώς.

Την περίοδο 1827-1831 παρείχε στο νεοσύστατο κράτος οικονομική στήριξη, κεφάλαια για τη γεωργική ανάπτυξη και την ίδρυση της γεωπονικής σχολής Τίρυνθας, αποστολή σπόρων, πατάτας, εργαλείων, φαρμάκων, ανοικοδόμηση χωριών, οργάνωση της παιδείας και του στρατού, δημιουργία της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας (με συνολική προσφορά 100.000 φράγκα), και κρατικά δάνεια που είχαν αρνηθεί οι Δυνάμεις. Σημαντικό το δάνειο των 1.500.000 φράγκων του 1829, για να πληρωθεί ο στρατός και να παταχθεί η ληστεία.

Μετά τη δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια, και για να τιμήσει αλλά και να υπερασπιστεί τη μνήμη του, δημοσίευσε στο Παρίσι συλλογή δημόσιων και ιδιωτικών εγγράφων σχετικά με τα γεγονότα του 1831. Το 1837 του απονεμήθηκε με Βασιλικό Διάταγμα ο Μεγαλόσταυρος του Τάγματος του Σωτήρος.

Το 1841, σε συνεργασία με το πρώην οικονομικό στέλεχος της Εθνικής Χρηματιστικής Γεώργιο Σταύρο και τον Γάλλο οικονομολόγο Αρτεμόν Ρενί,

έπεισε τον Βασιλιά Όθωνα να χορηγήσει την άδεια για την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας. Στην προκαταρκτική συνέλευση των μετόχων ανακηρύχθηκε, μαζί με τον Νικόλαο Ζωσιμά, Επίτιμος Διοικητής της. Την ίδια χρονιά κήρυξε «νέο συναγερμό των Φιλελλήνων» για να βοηθηθεί η Κρητική Επανάσταση.

Την περίοδο 1842-1863 ήταν ένας από τους πρωτοπόρους της φωτογραφίας και ως εκ τούτου ανακηρύχθηκε επίτιμο μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών στο Παρίσι.

Πέθανε στη Γενεύη, στις 5 Φεβρουαρίου 1863. Άφησε στους κληρονόμους του 410 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας, μερικές από τις οποίες ανήκαν ακόμη στην οικογένεια ώς τις αρχές του 20ού αιώνα.

Δεν επισκέφτηκε ποτέ την Ελλάδα. Όταν ρωτήθηκε από τον βασιλιά της Γαλλίας, Λουδοβίκο Φίλιππο, απάντησε: «Πιστεύω Μεγαλειότατε πως αν πήγαινα, πολύ γρήγορα θα έχανα την εμπιστοσύνη που μου έχουν».

Η **Anne Eynard-Lullin** γεννήθηκε το 1793 στην Ελβετία, κόρη τραπεζίτη παλαιάς οικογένειας της Γενεύης. Το 1810 παντρεύτηκε τον Ιωάννη-Γαβριήλ Εϋνάρδο. Μετά από πολύ βαριά ασθένεια έχασε το μοναδικό της παιδί και, μην μπορώντας να αποκτήσει άλλο, το ζευγάρι υιοθέτησε το 1820 ένα κοριτσάκι που ονομάστηκε Σοφί. Συμμετείχε με τον άντρα της σε όλες τις μεγάλες ευρωπαϊκές συναντήσεις παίζοντας σημαντικό κοινωνικό και υποστηρικτικό ρόλο. Είχε μεγάλο ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική αλλά κυρίως ανέπτυξε φιλανθρωπική δράση την οποία ενέτεινε μετά το θάνατο του συζύγου της. Πέθανε το 1868, κληροδοτώντας 30.000 φράγκα στο νοσοκομείο της Γενεύης.

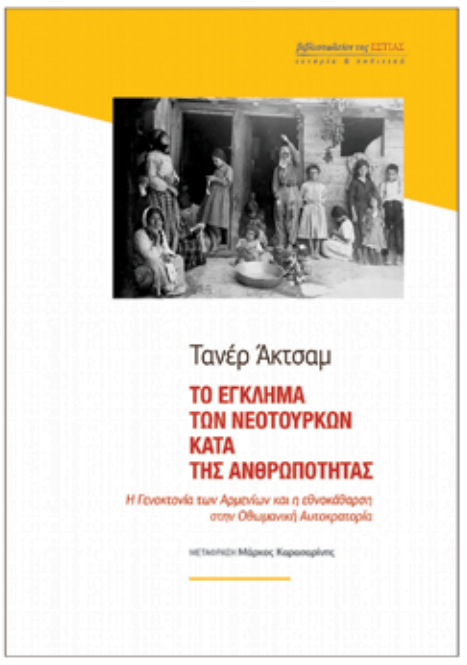

εκδόσεις της
ΕΣΤΙΑΣ
ΑΠΟ ΤΟ 1885

Σε όλα τα βιβλιοπωλεία
info@hestia.gr
Εκδόσεις Εστία

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: Διδότου 19 – 106 80 Αθήνα. Τηλ.: 210 3213 704

Αποχαιρετισμός στον αναμορφωτή του Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης που πέθανε στις 6 Ιανουαρίου 2021 • Σκέψεις για έναν νέο τρόπο να ξανασκεφτούμε την Ιστορία

Η παραμέληση της ανταγωνιστικότητας

Το πιο σημαντικό και μακροχρόνιο λάθος της οικονομικής πολιτικής

Από τον ΘΑΝΟ ΣΚΟΥΡΑ

ΑΠΕ

Παραμονές του 2001, ο πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης και ο διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος Λουκάς Παπαδήμος παρουσιάζουν στους συνεργάτες τους και στα ΜΜΕ τα χαρτονομίσματα του ευρώ. Η Ελλάδα επέλεξε να ενταχθεί απαράσκευη στο ενιαίο νόμισμα χωρίς να έχει ανταγωνιστική ισοτιμία, υπολογίζοντας ενδεχομένως ότι η ένταξη θα βελτίωνε τις προοπτικές επίτευξης των απαιτούμενων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων. Οι μεταρρυθμίσεις δεν έγιναν, τα πολιτικά κόμματα δεν ενδιαφέρθηκαν γι' αυτές. Η χρεοκοπία ήρθε ως νομοτελειακή συνέπεια της ελαφρότητας του πολιτικού συστήματος.

Η ανταγωνιστικότητα αποτελεί τη συνισταμένη μεγάλου αριθμού οικονομικών και θεσμικών παραγόντων που καθορίζουν την παραγωγικότητα μιας χώρας.[1] Οι παράγοντες αυτοί καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα που εκτείνεται από τη μακροοικονομική ισορροπία και το βαθμό ανταγωνισμού στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών μέχρι την ποιότητα και τις επιδόσεις των συστημάτων δικαιοσύνης και εκπαίδευσης. Συμπεριλαμβάνει τη λειτουργία και την ελαστικότητα της αγοράς εργασίας, τη λειτουργία και τις επιδόσεις της κρατικής μηχανής καθώς και την τεχνολογική ετοιμότητα και την ικανότητα καινοτομίας. Επομένως, πρόκειται για μια έννοια πολύ ευρύτερη από τα μεγέθη στα οποία επικεντρώνονται παραδοσιακά τόσο η μακροικονομική όσο και η μικροοικονομική θεωρία, παρότι τα μεγέθη αυτά, και κυρίως το ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών, αποτελούν βέβαια ένα σημαντικό υποσύνολό της. Σε τελευταία ανάλυση, η ανταγωνιστικότητα είναι ταυτόσημη με τη διαρθρωτική και διατηρήσιμη παραγωγικότητα στο σύνολο της οικονομίας. «Διαρθρωτική» εδώ σημαίνει ότι αφορά κυρίως θεσμικούς παράγοντες και δεν εξαρτάται από διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου· και «διατηρήσιμη» σημαίνει ότι λαμβάνει υπόψη τις προοπτικές περαιτέρω ανάπτυξής της.

Ελληνική οικονομία: ένταξη στο ευρώ με μη ανταγωνιστική ισοτιμία

Η Ελλάδα μετά τη μεταπολίτευση είχε πάντα την τάση για ελλειμματικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και διολίσθηση ή υποτίμηση του εθνικού νομίσματος. Και με τις δύο οπτικές, η μακροχρόνια αυτή τάση ήταν ένδειξη χαμηλής ανταγωνιστικότητας που όφειλε να διορθωθεί προκειμένου να ενταχθεί η Ελλάδα στην Ευρωζώνη. Έτσι, δυο χρόνια πριν από την ένταξη αποφασίστηκε η υποτίμηση της δραχμής και ορίστηκε η συναλλαγματική ισοτιμία με την οποία η χώρα θα εντασσόταν στην Ευρωζώνη. Το μέγεθος της υποτίμησης ήταν η ισοτιμία που εξασφάλιζε ισορροπία στη διεθνή αγορά συναλλάγματος, η οποία τελικά ήταν 8.1%.[2] Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ιδίως οι γερμανοί οικονομολόγοι συνιστούσαν μία σημαντικά βαθύτερη υποτίμηση, με το σκεπτικό ότι η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας ήταν ιδιαίτερα χαμηλή και μια υποτίμηση άνω του 20% θα τη βελτίωνε, μειώνοντας το επίπεδο τιμών και, κυρίως, το εργατικό κόστος ανά μονάδα προϊόντος.

Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας μέσω μιας τέτοιας υποτίμησης δεν θα ήταν βέβαια διατηρήσιμη χωρίς τις αναγκαίες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Δεδομένου όμως ότι οι διαρθρωτικοί παράγοντες της ανταγωνιστικότητας δεν βελτιώνονται εξίσου γρήγορα, η παραπάνω βελτίωση στους μακροοικονομικούς παράγοντες, η οποία πρόσφερε τουλάχιστον ανάσα και κάποιο χρόνο για μεταρρυθμίσεις, θα ήταν πράγματι ιδιαίτερα ευκταία.

Δυστυχώς, την κρίσιμη αυτή στιγμή, το ενδιαφέρον για την ανταγωνιστικότητα, όχι μόνο της κοινής γνώμης αλλά και του πολιτικού χώρου, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των οικονομολόγων, ήταν σχεδόν ανύπαρκτο. Η έλλειψη συνειδητοποίησης, σχετικά με τη σημασία της ανταγωνιστικότητας για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας μέσα στην Ευρωζώνη, ήταν περίπου καθολική. Έτσι χάθηκε μια μεγάλη ευκαιρία να επιτευχθεί η ένταξη με ένα βαθμό μακροοικονομικής ανταγωνιστικότητας που θα της έδινε κάποια χρονικά περιθώρια για τις απαραίτητες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις.

Αυτό ήταν μεγάλο λάθος γιατί η ίδια η ένταξη ακύρωσε σε σημαντικό βαθμό τη μακροοικονομική βελτίωση μειώνοντας περαιτέρω την ανταγωνιστικότητα. Το αποτέλεσμα αυτό είναι συνέπεια της ένταξης σε μια νομισματική και τελωνειακή ένωση, όπως η Ευρωζώνη.

Αφ' εαυτής, η ένταξη μειώνει την ανταγωνιστικότητα των κρατών που εισέρχονται με πολύ χαμηλή ανταγωνιστικότητα και συγχρόνως αυξάνει την ανταγωνιστικότητα των κρατών-μελών που εισέρχονται με πολύ υψηλή ανταγωνιστικότητα. Ο λόγος είναι ότι με την αντικατάσταση όλων των εθνικών νομισμάτων από το ευρώ, αντικαθίστανται και όλες οι εθνικές

συναλλαγματικές ισοτιμίες από τη συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ. Αυτή όμως ανταποκρίνεται στη μέση ανταγωνιστικότητα του *συνόλου* των κρατών-μελών. Επομένως, δεν μπορεί παρά να είναι αναπόφευκτα υψηλότερη από αυτή που αρμόζει στα χαμηλής ανταγωνιστικότητας μέλη ενώ, συγχρόνως, είναι χαμηλότερη από αυτήν που αρμόζει στα υψηλής ανταγωνιστικότητας μέλη. Η ένταξη δηλαδή προξενεί μία μόχλευση της ανταγωνιστικότητας, η οποία είναι θετική για τα κράτη-μέλη που εισέρχονται με ανταγωνιστικότητα υψηλότερη του σταθμισμένου μέσου όρου για το σύνολο των κρατών-μελών και αρνητική για αυτά που εισέρχονται με χαμηλότερη.[3]

Ιπποδρομίες, γκολφ και μόχλευση της ανταγωνιστικότητας από το ευρώ

Το αποτέλεσμα της μόχλευσης μπορεί ίσως να κατανοηθεί καλύτερα μέσα από την αναλογία του με αθλήματα που χρησιμοποιούν συστήματα χάντικαπ, όπως το γκολφ και οι ιπποδρομίες. Ο σκοπός του χάντικαπ είναι να εξισώσει κατά το δυνατόν τις πιθανότητες επιτυχίας ανάμεσα στους συμμετέχοντες σε έναν αγώνα, δυσκολεύοντας την επικράτηση των πλέον ικανών. Έτσι, στις ιπποδρομίες, π.χ., τα άλογα σε μια κούρσα φορτώνονται με διαφορετικά βάρη (ή χάντικαπ), ανάλογα με τις επιδόσεις τους στις πρόσφατες προπονήσεις και τις προηγούμενες ιπποδρομίες, ούτως ώστε να εξισορροπούνται οι πιθανότητές τους να νικήσουν. Παρομοίως, στο γκολφ οι καλύτεροι παίκτες επιβαρύνονται με μεγαλύτερο χάντικαπ, προκειμένου να εξισορροπηθούν οι δυνατότητες επιτυχίας ανάμεσα στους συναγωνιστές.

Σ' αυτό προσομοιάζουν στις ελεύθερες αγορές συναλλάγματος, οι οποίες διαμορφώνουν τις συναλλαγματικές ισοτιμίες, ούτως ώστε να εξισορροπούνται χονδρικά οι διαφορές στις εθνικές ανταγωνιστικότητες. Το σύστημα των χάντικαπ λειτουργεί δηλαδή περίπου όπως οι συναλλαγματικές ισοτιμίες. Όπως οι συναλλαγματικές ισοτιμίες καθορίζονται στις ελεύθερες αγορές συναλλάγματος, έτσι ώστε να εξισορροπούνται οι διαφορές στην «ουσιαστική» ανταγωνιστικότητα, τα χάντικαπ εξισορροπούν τις διαφορετικές ικανότητες των συναγωνιστών σ' ένα άθλημα.

Η ένταξη στην Ευρωζώνη όμως ακυρώνει τον μηχανισμό εξισορρόπησης στις διαφορές ανταγωνιστικότητας μεταξύ κρατών-μελών μέσω συναλλαγματικών ισοτιμιών. Αυτό συμβαίνει διότι τις αντικαθιστά όλες με την συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ, η οποία ανταποκρίνεται στη σταθμισμένη μέση ανταγωνιστικότητα του συνόλου των κρατών-μελών.

Στα αθλήματα που χρησιμοποιούν συστήματα χάντικαπ, το ανάλογο της ένταξης στην Ευρωζώνη θα ήταν εάν η ένταξη ενός αλόγου σε ένα στάβλο αλόγων η ενός παίκτη γκολφ σε έναν σύλλογο γκολφ, αυτομάτως, αντικαθιστούσε το ατομικό χάντικαπ του αλόγου ή παίκτη από το ομαδικό του στάβλου ή του συλλόγου. Δηλαδή, το χάντικαπ να μη βασίζεται πλέον στις επιδόσεις του κάθε αλόγου ή του κάθε παίκτη γκολφ ξεχωριστά, αλλά να καθορίζεται από τον μέσο όρο του συγκεκριμένου στάβλου αλόγων ή συλλόγου παικτών.

Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο σύστημα που απονέμει σε όλα τα άλογα του στάβλου το ίδιο χάντικαπ, το οποίο καθορίζεται από τον μέσο όρο των επιδόσεών τους, προσφέρει ένα αθέμιτο πλεονέκτημα στα πιο γρήγορα και αποδυναμώνει ακόμη περισσότερο τα πιο αργά. Το ίδιο με τους παίκτες του γκολφ, ένα τέτοιο σύστημα συλλογικού χάντικαπ ενισχύει τους καλύτερους και επιβαρύνει τους χειρότερους. Αυτό δεν συμβαίνει σε όλο το εύρος του συναγωνισμού και όχι μόνο με τα άλογα του ίδιου στάβλου ή τους παίκτες του ίδιου συλλόγου. Επομένως, ένα τέτοιο σύστημα μοχλεύει (θετικά ή αρνητικά) τις επιδόσεις των αλόγων και παικτών που διαφέρουν από τους μέσους όρους των στάβλων και συλλόγων, όταν συναγωνίζονται άλλα άλογα ή παίκτες των οποίων τα χάντικαπ έχουν καθοριστεί στη βάση των ατομικών τους επιδόσεων.

Γιατί διαχρονικά παραμελήθηκε η ελληνική ανταγωνιστικότητα για 20 χρόνια;

Το συμπέρασμα είναι ότι η παραμέληση της ανταγωνιστικότητας όταν έγινε η ένταξη στην Ευρωζώνη ήταν σοβαρό λάθος. Ακόμη και στη βάση αποκλειστικά της «μακροοικονομικής οπτικής», η παραμέληση των επιπτώσεων της υψηλής συναλλαγματικής ισοτιμίας, με την οποία έγινε η ένταξη, στις προοπτικές της οικονομίας ήταν αδικαιολόγητη. Οι μακροοικονομικοί παράγοντες της ανταγωνιστικότητας που ήταν σχετικά εύκολο να διαμορφωθούν κατάλληλα, ώστε να ενισχύσουν σε κάποιο βαθμό τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, αντιμετωπίστηκαν μυωπικά. Η μακροοικονομική πολιτική και συγκεκριμένα η συναλλαγματική ισοτιμία, με την οποία το ευρώ αντικατέστησε την δραχμή, ήταν αναμφισβήτητα λάθος. Όχι μόνο δεν βελτίωσε όσο θα μπορούσε βραχυχρόνια την ανταγωνιστικότητα προσφέροντας την αναγκαία ανάσα για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις αλλά, παραβλέποντας την αρνητική μόχλευση του ευρώ, αγνόησε την περαιτέρω μείωση στην άσκοπα χαμηλή βραχυχρόνια ανταγωνιστικότητα.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η ένταξη δεν έπρεπε να γίνει ή ότι έγινε πρόωρα.[4] Είναι σωστό ότι η ένταξη απαιτούσε βελτίωση της ανταγωνιστικότητας ώστε να προσεγγίζει τον μέσο όρο της Ευρωζώνης και αυτό δεν είχε ακόμη επιτευχθεί. Όμως, ήταν λογικό να αναμένεται ότι η ένταξη θα βελτίωνε τις προοπτικές επίτευξης των απαιτούμενων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων. Και αυτό γιατί, πέρα από τις δυνατότητες που άνοιγε για φθηνό και άπλετο δανεισμό, η ένταξη πρόσφερε επίσης βασικό κίνητρο, τεχνολογική βοήθεια και σημαντικούς πόρους για μεταρρυθμίσεις. Επομένως, το ζητούμενο ήταν με την ένταξη να ξεκινήσει μια αποφασιστική και έντονη προσπάθεια για τις απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θα βελτίωναν ουσιαστικά την ανταγωνιστικότητα.

Δυστυχώς, αυτό δεν συνέβη. Η άκρατη κομματική διαμάχη και η μικροπολιτική νοοτροπία του πολιτικού κόστους που επικράτησε πλήρως στην πολιτική ζωή του τόπου έσπρωξαν στο περιθώριο κάθε σκέψη για ουσιαστική βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, ματαιώνοντας ακόμη και μετριοπαθείς προσπάθειες για αναγκαίες μεταρρυθμίσεις. Ακόμη χειρότερα, όχι μόνο το σύνολο των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων αδιαφόρησε για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αλλά ακόμη και οι ειδικοί στα οικονομικά θέματα, στην μεγάλη τους πλειονότητα, δεν έμοιαζαν να συνειδητοποιούν τη σημασία της ανταγωνιστικότητας. Έτσι, το ενδιαφέρον για την ανταγωνιστικότητα ήταν σχεδόν μηδαμινό στον δημόσιο διάλογο κατά τη διάρκεια σχεδόν ολόκληρης της πρώτης δεκαετίας μετά την ένταξη στην Ευρωζώνη.

Ο βασικός ίσως λόγος για την απουσία της ανταγωνιστικότητας στον δημόσιο διάλογο και την παραμέλησή της ακόμη και από τους οικονομολόγους ήταν ότι το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών έπαψε να αποτελεί δεσμευτικό περιορισμό στην αύξηση της συνολικής ζήτησης. Αυτό απάλλαξε τις κυβερνήσεις από ένα σημαντικό εμπόδιο στην επιδίωξη όσο το δυνατόν εντονότερης και συνεχούς επεκτατικής πολιτικής μέσω εξωτερικού δανεισμού.

Η αύξηση της, κατά κύριον λόγο, καταναλωτικής δημόσιας δαπάνης εξασφάλιζε υψηλές αμοιβές στους πολυάριθμους δημόσιους υπαλλήλους, οι οποίοι μέσω των ισχυρών συνδικαλιστικών τους οργανώσεων είχαν ιδιαίτερο πολιτικό βάρος. Συγχρόνως, η αύξηση στη συνολική ζήτηση, που στηριζόταν κυρίως στον κρατικό δανεισμό από το εξωτερικό, τόνωνε την κερδοφορία, την οικονομική δραστηριότητα και τους μισθούς στον ιδιωτικό τομέα. Ως αποτέλεσμα, η αύξηση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) ήταν σημαντικά υψηλότερη του μέσου όρου της Ευρωζώνης και δημιουργούσε την ψευδαίσθηση ότι η ακολουθούμενη πολιτική εγγυούνταν την ευημερία. Οπότε, δεν υπήρχε πιεστικός λόγος για ανησυχία και ανάγκη μέριμνας για την ανταγωνιστικότητα. Έτσι, οι παρενέργειες στην εξέλιξη της ανταγωνιστικότητας αγνοήθηκαν, παρότι η χειροτέρευση στους μακροοικονομικούς δείκτες θα έπρεπε να έχει σημάνει συναγερμό. Συγκεκριμένα, το εργατικό κόστος ανά μονάδα προϊόντος αυξήθηκε πάνω από 20%, συγκριτικά με το αντίστοιχο γερμανικό, και το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο έφθασε σε πρωτοφανή ύψη, πλησιάζοντας το 15% του ΑΕΠ το 2008.

Η αύξηση του βιοτικού επιπέδου δεν κατοχυρώνεται με δανεικά. Και αυτό έγινε αναπόφευκτα φανερό με τη διεθνή χρηματοοικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008. Η ψευδαίσθηση ότι η αύξηση του ΑΕΠ και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου μέσω κρατικού δανεισμού ήταν διατηρήσιμη κλονίστηκε με την ουσιαστική χρεοκοπία του ελληνικού Δημοσίου το 2010 και με το μνημόνιο που απαιτήθηκε για τη συνέχιση του κρατικού δανεισμού. Για μεγάλο μέρος όμως της κοινής γνώμης, δυστυχώς, δεν κατέρρευσε, όπως θα όφειλε, μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 2015.

Γι' αυτή την τραγική καθυστέρηση ευθύνεται η καταστροφική κομ-

ματική αντιπαλότητα και η άκρατη κομματική διαμάχη. Η κομματική διαμάχη και οι μικροπολιτικές σκοπιμότητες, με βασικό κίνητρο τη δημοτικότητα και την αποφυγή του πολιτικού κόστους, ευθύνονται επίσης για τη συνέχιση της ακηδίας σχετικά με την ανταγωνιστικότητα. Έτσι, αντίθετα με τις μακροοικονομικές ανισορροπίες που διορθώθηκαν σημαντικά εξ ανάγκης, μια και η διόρθωσή τους ήταν απόλυτη προϋπόθεση για τη συνέχιση του κρατικού δανεισμού, οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις δεν σημείωσαν ανάλογη πρόοδο. Παρότι τα διαδοχικά μνημόνια συμπεριελάμβαναν και σταδιακά εξειδίκευαν τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, η νοοτροπία της προτεραιότητας του κομματικού συμφέροντος και ο φόβος του μικροπολιτικού κόστους απέτρεπαν την ολοκλήρωση ουσιαστικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες σχεδόν πάντα έχουν πολιτικό –ή, πιο σωστά, κομματικό– κόστος.[5] Ως αποτέλεσμα, η χαμηλή ανταγωνιστικότητα εξακολουθεί να είναι βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας μέχρι σήμερα και η βελτίωσή της απαιτεί πρώτα απ' όλα αλλαγή νοοτροπίας και βελτίωση του πολιτικού κλίματος.[6]

Αρχείο The Books' Journal

Αριστείδης Μπαλτάς. Ο καθηγητής και υπουργός Παιδείαw του ΣΥΡΙΖΑ έχει ανασκευάσει δημοσίως τη φράση του «η αριστεία είναι ρετσινιά». Ωστόσο στον κομματικό χώρο του πολλοί συχνά επιτίθενται στους αντιπάλους τους υπερασπιζόμενοι ακριβώς το γράμμα και το πνεύμα εκείνης της διατύπωσης.

Δείκτες ανταγωνιστικότητας και επίδοση της ελληνικής οικονομίας

Πόσο χαμηλή είναι η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας και ποια είναι τα κύρια σημεία στα οποία υστερεί ιδιαίτερα; Εδώ, πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή στη «διαρθρωτική οπτική» και να εξετάσουμε τους δείκτες ανταγωνιστικότητας, που έχουν διαμορφωθεί από εξωπανεπιστημιακά κέντρα εξειδικευμένα στη μελέτη της ανταγωνιστικότητας. Οι πιο γνωστοί δείκτες είναι αυτοί που δημιουργήθηκαν και ετησίως ενημερώνονται από το World Economic Forum, γνωστό από την διοργάνωση του συνεδρίου στο Νταβός, και από το Institute for Management Development, ιδρύματος για την εκπαίδευση στελεχών επιχειρήσεων με έδρα στη Λωζάνη.

Οι δείκτες αυτοί, όπως και άλλοι λιγότερο γνωστοί, διαφέρουν ως προς τον αριθμό των χωρών που συμπεριλαμβάνουν αλλά και ως προς τη μεθοδολογία. Δηλαδή, είναι διαφορετική μεταξύ τους η κατηγοριοποίηση και ομαδοποίηση των παραγόντων που επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα, καθώς και το βάρος του κάθε παράγοντα στη συνολική εκτίμηση. Γι' αυτό το λόγο έχουν υποστεί την κριτική ότι δεν είναι αντικειμενικοί και, επιπρόσθετα, ότι η σύνθετη έννοια της ανταγωνιστικότητας σημαίνει ότι κάθε σχετική μέτρηση αποτελεί αυθαίρετη συσσωμάτωση ή συνάθροισμα (aggregation) των συστατικών στοιχείων της και, επομένως, η «διαρθρωτική οπτική» στερείται αξιόπιστων εργαλείων και επιστημονικής προοπτικής. Η κριτική όμως αυτή είναι τελείως αβάσιμη. Αγνοεί ότι, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, η συσσωμάτωση ισχύει για κάθε μέτρηση οικονομικής έννοιας και, συνήθως σε μεγάλο βαθμό, για κάθε μακροοικονομική μέτρηση. Η μόνη διαφορά είναι ότι δεν έχει ακόμη επικρατήσει μια συμβατική μέτρηση για την ανταγωνιστικότητα, όπως για τα άλλα μακροοικονομικά μεγέθη.

Ας επικεντρωθούμε σε έναν από τους δείκτες που ίσως επικρατήσει μελλοντικά στην συμβατική μέτρηση της ανταγωνιστικότητας, αυτόν του Institute for Management Development, και ας δούμε τι μας λέει για την ελληνική οικονομία. Ο δείκτης αυτός χρησιμοποιεί 340 κριτήρια, καλύπτει 63 χώρες και στηρίζεται κατά τα δύο τρίτα σε επίσημα στατιστικά στοιχεία και κατά το ένα τρίτο σε έρευνες γνώμης. Δημοσιεύεται κάθε χρόνο για πάνω από 25 χρόνια στο World Competitiveness Yearbook, το οποίο συμπεριλαμβάνει δείκτες ψηφιακής ανταγωνιστκότητας, αναλυτικό προφίλ κάθε χώρας σχετικά με την συνολική και ψηφιακή ανταγωνιστικότητα και ένα μεγάλο αριθμό στατιστικών πινάκων.

Σύμφωνα με το Yearbook του 2020 (με στοιχεία που συλλέχθηκαν και αφορούν το 2019)[7], η Ελλάδα κατατάσσεται 49η στη συνολική και 53η στην ψηφιακή ανταγωνιστικότητα μεταξύ 63 χωρών. Για πρώτη φορά, έπειτα από 5 χρόνια συνεχούς χειροτέρευσης, υπήρξε μια αισθητή βελτίωση 9 θέσεων. Ξεπέρασε έτσι τη Σλοβακία και έπαψε πλέον να είναι η τελευταία χώρα στην Ευρωζώνη.

Πριν από τα φετινά στοιχεία, η θέση της χειροτέρευε αισθητά από το 2015 και στις δύο κατατάξεις, πέφτοντας σταθερά χρόνο με το χρόνο 8 θέσεις στη συνολική ανταγωνιστικότητα και 13 θέσεις στην ψηφιακή. Το 2020 ανέκτησε ουσιαστικά το χαμένο έδαφος από το 2015, ενώ στην ψηφιακή δεν σημείωσε ανάλογη βελτίωση (και εξακολουθεί να απέχει πολύ από την 40ή θέση που τότε κατείχε).

Η ελκυστικότητα της ελληνικής οικονομίας σε έρευνα γνώμης στελεχών επιχειρήσεων είναι χειρότερη στην ποιότητα της κρατικής διακυβέρνησης, στην αποτελεσματικότητα του συστήματος Δικαιοσύνης, στην ανταγωνιστικότητα του φορολογικού συστήματος και στην πρόσβαση σε χρηματοδότηση. Επομένως, οι πιο αναγκαίες και επείγουσες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις πρέπει να αφορούν σημαντικές βελτιώσεις στην λειτουργία του Δημοσίου και της Δικαιοσύνης, καθώς και στη φορολογική νομοθεσία και το τραπεζικό σύστημα.

Ανταγωνιστικότητα και εκπαίδευση

Από τον πλούτο των στοιχείων που περιέχει το Yearbook (τα στοιχεία στα διαθέσιμα μέχρι σήμερα country profiles αφορούν ακόμη το 2019), θα επικεντρωθούμε σε αυτά που είναι σχετικά με την εκπαίδευση, η οποία είναι ιδιαίτερης σημασίας για τη μελλοντική ανταγωνιστικότητα της χώρας, όχι μόνο για τις ικανότητες που προάγει αλλά και για την νοοτροπία που διαμορφώνει στη νέα γενιά. Θα είναι ίσως ενδιαφέρον και διαφωτιστικό να συγκρίνουμε αυτά τα στοιχεία, με τα αντίστοιχα δύο ευρωπαϊκών χωρών που έχουν πληθυσμό παρόμοιου περίπου μεγέθους με τον ελληνικό (10,7 εκ.). Οι εν λόγω χώρες είναι η Πορτογαλία (10,3 εκ. – 37η θέση στην ανταγωνιστικότητα) και η Ελβετία (8,5 εκ. – 3η θέση στην ανταγωνιστικότητα).

Ένα πρώτο σημαντικό στοιχείο είναι ότι η συνολική δαπάνη για την εκπαίδευση του Ελληνικού Δημοσίου είναι 3,9% του ΑΕΠ, έναντι 5% της Πορτογαλίας και 5,6% της Ελβετίας. Από 63 συνολικά χώρες, οι 41 έχουν υψηλότερη δημόσια δαπάνη για την εκπαίδευση από την Ελλάδα.

Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο αφορά την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Εδώ, ενδιαφέρον έχουν οι αναλογίες μαθητών και φοιτητών προς τους διδάσκοντες, που θα ανέμενε κανείς να αποτελεί καίριο παράγοντα στον καθορισμό της ποιότητας. Η Ελ-

λάδα σ' αυτή τη μέτρηση έχει εντυπωσιακή επίδοση, έχοντας τη 2η μικρότερη αναλογία μαθητών προς δασκάλους στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση με 9,4 μαθητές ανά δάσκαλο. Συγκριτικά, η Πορτογαλία έχει 12,7 μαθητές ανά δάσκαλο και την 28η θέση στην κατάταξη ενώ η Ελβετία 15,3 μαθητές ανά δάσκαλο και την 32η θέση.

Παρόμοια εντυπωσιακή επίδοση έχει η Ελλάδα και στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση, όπου καταλαμβάνει την 5η θέση στην κατάταξη με 8,6 μαθητές ανά καθηγητή. Η Πορτογαλία βρίσκεται στην 11η θέση με 9,5 μαθητές ανά καθηγητή και η Ελβετία στην 29η θέση με 12 μαθητές ανά καθηγητή.

Με αυτά τα στοιχεία, θα περίμενε κανείς ότι η Ελλάδα θα είχε και την καλύτερη επίδοση από τις τρεις χώρες στο Πρόγραμμα Διεθνούς Μαθητικής Αξιολόγησης PISA του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ). Αυτό όμως δεν συμβαίνει. Το πρόγραμμα αυτό αξιολογεί ανά τριετία την ικανότητα παιδιών 15 χρονών στην αναγνωστική ικανότητα και στα μαθηματικά, καθώς και στις επιστημονικές γνώσεις που αφορούν την αντιμετώπιση προβλημάτων της καθημερινής ζωής. Η πιο πρόσφατη αξιολόγηση ήταν το 2018 και περιελάμβανε στοιχεία για περίπου 600.000 μαθητές από 79 χώρες. Η Ελλάδα είχε χειρότερη βαθμολογία από τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ και κατείχε την 43η θέση στην κατάταξη (στον μέσο όρο βαθμολόγησης των τριών ικανοτήτων), η Πορτογαλία την 27η και η Ελβετία την 22η.

Πιο αναλυτικά, στην ικανότητα ανάγνωσης και κατανόησης κειμένου, η Ελλάδα ήταν 42η, ξεπερνώντας μόνο τη Μάλτα και την Κύπρο μεταξύ των μελών της Ευρωζώνης, ενώ η Πορτογαλία ήταν 24η και η Ελβετία 27η. Στα μαθηματικά, η Ελλάδα ισοβαθμούσε στην 44η θέση με την Κύπρο, έχοντας την τελευταία θέση στην Ευρωζώνη, ενώ η Πορτογαλία ήταν 28η και η Ελβετία 11η. Τέλος, στις επιστημονικές γνώσεις, η Ελλάδα ήταν 44η, προτελευταία στην Ευρωζώνη πριν από την Κύπρο, ενώ η Πορτογαλία ήταν 26η και η Ελβετία 23η. Είναι επομένως φανερό ότι η Ελλάδα υστερεί απέναντι στις άλλες δύο χώρες και ότι οι επιδόσεις στη σύγκριση μεταξύ τους παραδόξως καλυτερεύουν με περισσότερους μαθητές ανά διδάσκοντα. Επομένως, το πρόβλημα αποτελεσματικότητας της διδασκαλίας στα ελληνικά σχολεία, που δείχνουν οι παραπάνω επιδόσεις, δεν φαίνεται να οφείλεται σε έλλειψη διδακτικού προσωπικού.

Ακόμη πιο ανησυχητική όμως είναι η διαχρονική εξέλιξη των ελληνικών επιδόσεων, συγκριτικά με άλλες χώρες. Στην ανάγνωση, η Ελλάδα το 2000 ήταν στην 25η θέση και έκτοτε χειροτερεύει σταθερά (πτώση 1 θέσεις). Παρόμοια χειροτέρευση παρατηρείται στα μαθηματικά, όπου ξεκίνησε το 2003 στην 32η θέση (πτώση 12 θέσεις), καθώς και στις επιστημονικές γνώσεις, όπου ξεκίνησε το 2006 στην 37η θέση (πτώση 7 θέσεις). Είναι φανερό ότι χρειάζονται δραστικά μέτρα για να αντιστρέψουν την καθοδική πορεία και τα μέτρα αυτά πρέπει να είναι κυρίως οργανωτικά και θεσμικά παρά πρόσληψης περισσότερου διδακτικού προσωπικού. Το επείγον της ανάληψης τέτοιων μέτρων φαίνεται και στο κριτήριο, του κατά πόσον οι δυο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης ανταποκρίνονται στις ανάγκες μιας ανταγωνιστικής οικονομίας, όπου η Ελλάδα κατατάσσεται 48η, η Πορτογαλία 26η και η Ελβετία 2η.

Ας δούμε τώρα και τα στοιχεία για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σε αντίθεση με τις χαμηλότερες βαθμίδες, εδώ οι αναλογίες φοιτητών προς διδάσκοντες και η σχετική θέση στην κατάταξη των τριών χωρών αντιστρέφεται πλήρως. Στην Ελλάδα αναλογούν οι περισσότεροι φοιτητές ανά καθηγητή και κατατάσσεται 59η, η Πορτογαλία 13η και η Ελβετία 5η.

Επομένως, στην τριτοβάθμια βαθμίδα, η ποιότητα της εκπαίδευσης έχει την αναμενόμενη σχέση με την αναλογία φοιτητών προς διδάσκοντες. Αυτό φαίνεται και στο κριτήριο, του κατά πόσον η πανεπιστημιακή εκπαίδευση ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας ανταγωνιστικής οικονομίας, όπου η Ελλάδα κατατάσσεται 52η, η Πορτογαλία 18η και η Ελβετία 1η. Παρόμοια είναι και η κατάταξη στο κατά πόσον η εκπαίδευση στη διοίκηση επιχειρήσεων ανταποκρίνεται στις επιχειρηματικές ανάγκες. Η Ελλάδα κατατάσσεται πάλι 52η, η Πορτογαλία 15η και η Ελβετία για άλλη μια φορά 1η.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά, η ανταγωνιστικότητα της Ελλάδας εξαρτάται πάνω απ' όλα από την ετοιμότητα και την κατάλληλη κατάρτιση του ανθρώπινου δυναμικού της. Η δημόσια εκπαίδευση δυστυχώς δεν βοηθά στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας ενώ υπάρχουν και άλλες σημαντικές αδυναμίες που χαρακτηρίζουν το ανθρώπινο δυναμικό, οι οποίες είναι ίσως ακόμη πιο δύσκολο να διορθωθούν. Αυτές είναι η δημογραφική γήρανση με την τάση μείωσης του εργατικού δυναμικού (59η θέση στη σχετική κατάταξη), η διαρροή εγκεφάλων (60ή θέση), η έλλειψη φροντίδας από τις επιχειρήσεις για επιμόρφωση και βελτίωση της κατάρτισης του προσωπικού (60ή θέση) καθώς και η χαμηλή προτεραιότητα από πλευράς επιχειρήσεων για προσέλκυση και διακράτηση ταλέντων (58η θέση) και, τέλος, κατάλληλο περιβάλλον για την προσέλκυση ξένων στελεχών υψηλής κατάρτισης (61η θέση).

Δεδομένων των παραπάνω αδυναμιών, είναι ακόμη πιο επιτακτική η ανάγκη ριζικής βελτίωσης της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες. Και προϋπόθεση γι' αυτό είναι η αλλαγή νοοτροπίας και η απαλλαγή της ελληνικής κοινής γνώμης από ιδεολογικές προκαταλήψεις και αναχρονιστικές αγκυλώσεις. Είναι αδιανόητο να μην υπάρχει γενική κατακραυγή και απόρριψη σε απόψεις όπως «η αριστεία είναι ρετσινιά», ιδίως όταν εκφράζεται από υπουργό Παιδείας, ή σε στάσεις όπως αυτή της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης να αρνούνται διδασκαλία μέσω ίντερνετ, για την αναπλήρωση απολεσθέντων μαθημάτων λόγω πανδημίας. Ιδίως όταν επικαλούνται δήθεν συνταγματική απαγόρευση για την «προστασία των προσωπικών τους δεδομένων» και παρόμοιας φαιδρότητας επιχειρήματα. Δυστυχώς, όσο τέτοια φαινόμενα όχι μόνο δεν θεωρούνται τελείως απαράδεκτα αλλά και βρίσκουν υποστήριξη από κόμματα κάποιας βαρύτητας στην πολιτική ζωή του τόπου (πόσο μάλλον από την αξιωματική αντιπολίτευση), η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και η διατηρήσιμη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου προοιωνίζεται προβληματική αν όχι ανέφικτη. ■

---

1. Δες π.χ. *World Competitiveness Yearbook 2020*, Institute for Management Development, Lausanne, καθώς και *International Competitiveness Yearbook 2020*, World Economic Forum, Geneva.

2. Η πολιτική διαδικασία της υποτίμησης περιγράφεται στο Παπαντωνίου Γ. (2014). *Στάσεις και Αποστάσεις*, Παπαζήση, Αθήνα, και η τελική κατάληξή της στο Garganas, N. (2000). "Mr. Garganas looks at the challenges for Greek monetary policy on the eve of euro-zone entry", *Euromoney International Bond Congress,* 15 Φεβρ. 2000, London.

3. Το φαινόμενο της μόχλευσης αναλύεται πιο διεξοδικά σε σχέση με την Γερμανία στο Skouras, T. (2016) "Competitiveness and its Leverage in a Currency Union or How Germany Gains from the Euro", *Real-World Economics Review*, τχ. 77, 40-49, καθώς και σε σχέση με την Ελλάδα στο Skouras, T. (2019) "On a Low Competitiveness Country Joining the Eurozone: Are There Lessons from Greece?", *Harvard University Center of European Studies, Open Forum Series, 17 Οκτ. 2019.*

4. Ούτε βέβαια ότι ήταν ο λόγος για τη χρεοκοπία του Ελληνικού Δημοσίου. Δες σχετικά, Σκούρας Θ. «Δεν είναι το ευρώ που ευθύνεται για την Ελληνική χρεοκοπία και κρίση», *The Books' Journal*, τχ. 81, Οκτώβριος 2017.

5. Έτσι, διαδοχικές κυβερνήσεις αναλίσκονταν σε διαπραγματεύσεις, σκιαμαχώντας με την εκάστοτε αντιπολίτευση για τις διαπραγματευτικές τους επιτεύξεις, σε μια προσπάθεια για την ηπιότερη δυνατή εφαρμογή των μνημονίων που θύμιζε αγωνιστική διεκδίκηση ασθενούς για αποφυγή δυσάρεστης θεραπευτικής αγωγής, με ελαστικότερη απαγόρευση καπνίσματος και λιγότερο αυστηρή δίαιτα. Η κομματική διαμάχη για την επίδειξη αγωνιστικής αποφασιστικότητας και δεινότερης διαπραγματευτικής ικανότητας έφθασε στο κωμικοτραγικό αποκορύφωμά της το πρώτο εξάμηνο του 2015, με τον ασθενή να απέχει της θεραπευτικής αγωγής και να αποπειράται αυτοκτονία.

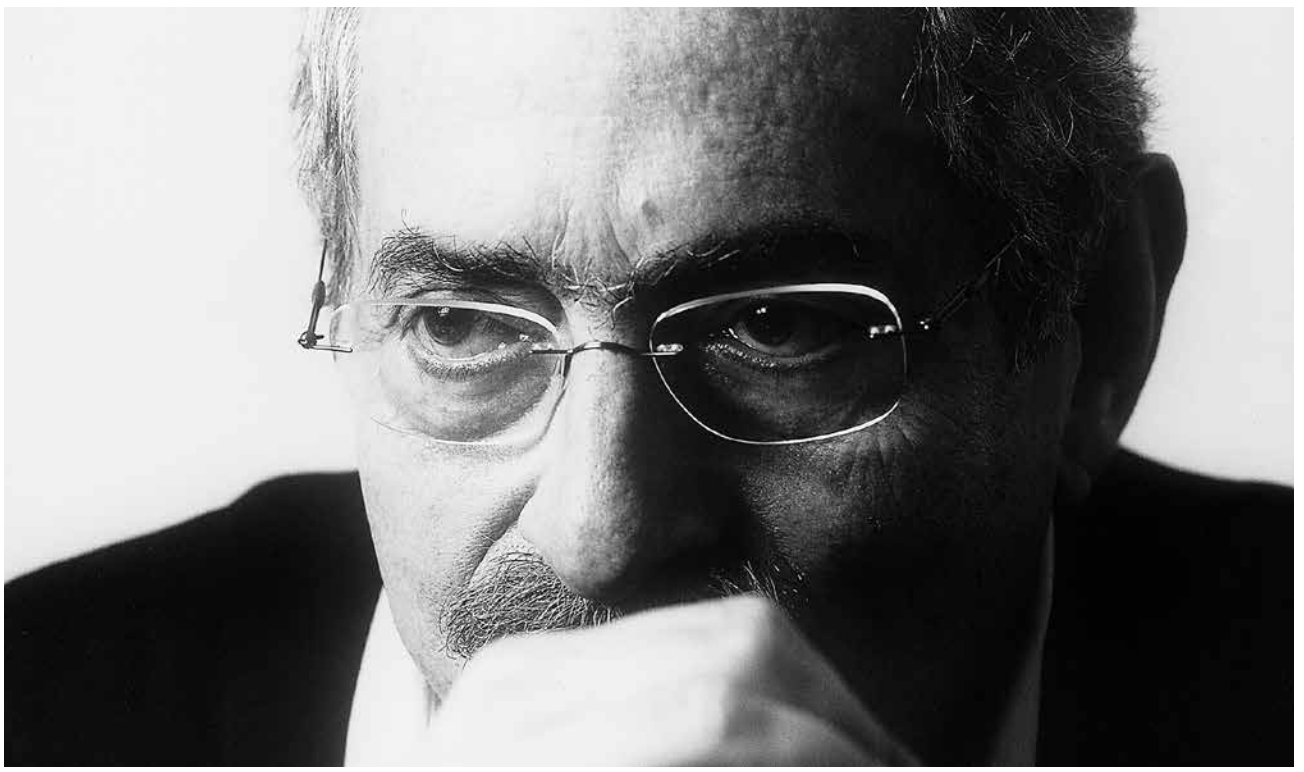
6. Στις σημερινές συνθήκες, προέχει η αποτελεσματική διακυβέρνηση και η πολιτική σταθερότητα. Δες σχετικά: Αλιβιζάτος Ν., Βουρλούμης Π., Γερατεπετρίτης Γ., Κτιστάκις Γ., Μάνος Στ., Σπυρόπουλος Φ., *Ένα Καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Η Καθημερινή, 2016.

7. Όλα τα παρακάτω στοιχεία προέρχονται από IMD, *World Competitiveness Yearbook 2020*, Country Profiles και, για τις επιδόσεις 15χρονων μαθητών στην ανάγνωση, στα μαθηματικά και στις επιστημονικές γνώσεις, από OECD, *PISA 2018.*

Δημήτρης Εϊπίδης: πεθαίνω από νιότη

Αποχαιρετισμός στον αναμορφωτή του Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης που πέθανε στις 6 Ιανουαρίου 2021

Από τη Λενα Ραμμου

Κανάρης Τσίγκανος

Ο Δημήτρης Εϊπίδης (1939-2021).

Επιστρέφοντας από την Αμερική το 1996, πληροφορήθηκα για κάποιον σπουδαίο διευθυντή ενός παράλληλου τμήματος του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, με τίτλο «Νέοι Ορίζοντες». Την ίδια χρονιά, επισκέφτηκα το Φεστιβάλ, και δεν ξεκόλλησα από τις αίθουσες όπου παίζονταν «οι ταινίες του Εϊπίδη». Χαμός! Ουρές, κόσμος στα σκαλάκια, ο ένας πάνω στον άλλον κυριολεκτικά, ατέλειωτες συζητήσεις στα μπαράκια μετά. Ζωή. Άρρηκτα συνδεδεμένη με το σινεμά. Άρρηκτα συνδεδεμένη με το σινεμά ήταν και η μυθιστορηματική ζωή του Δημήτρη Εϊπίδη.

Στο τεύχος 8 του περιοδικού *Κινηματογραφιστής* που εκδόθηκε τον Μάρτιο του 1999, πήραμε μια συνέντευξη από τον Εϊπίδη για το νέο του εγχείρημα, το 1ο Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης – Εικόνες του 21ου Αιώνα. «Το ντοκιμαντέρ έχει μέλλον», είχε πει. «Το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης είναι μια διεθνής ετήσια εκδήλωση, μη διαγωνιστική, όπου ταυτόχρονα διοργανώνεται ένα τμήμα Αγοράς το οποίο θέλω να ελπίζω ότι θα εξασφαλίζει την εμβέλεια και τη συνέπεια αυτής της εκδήλωσης. Δεν αρκεί να προβάλλει κανείς πέντε, δέκα, πενήντα ταινίες, και την επόμενη εβδομάδα να εξαφανιστούν. Πρέπει να φροντίζει ώστε κάποιες από αυτές να αποκτήσουν διανομή». Η πορεία του Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ που φέτος θα υλοποιήσει την 23η του διοργάνωση απέδειξε ότι ο Εϊπίδης τα κατάφερε. Το όραμά του έγινε πραγματικότητα.

Είχα την τιμή και τη χαρά να συνεργαστώ πολύ στενά με τον Δημήτρη Εϊπίδη για έντεκα χρόνια – από το 2006 μέχρι το 2016 που παραιτήθηκε. Αρχικά ως συντονίστρια του Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ και, από το 2010 και μετά, ως γενική συντονίστρια του Οργανισμού. Δεν ήταν εύκολος τύπος. Την πρώτη κιόλας χρονιά, στο 8ο Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ, σκοτωθήκαμε. Ήταν Παρασκευή, θυμάμαι. Διαφωνήσαμε. Το Φεστιβάλ πλησίαζε. Του είπα ότι θα συνεχίσω να εργάζομαι ώσπου να ολοκληρωθεί το έργο, και θα επικοινωνούμε όσο το δυνατόν λιγότερο. Συνεχίσαμε να εργαζόμαστε επικοινωνώντας με e-mail το Σαββατοκύριακο, και τη Δευτέρα. Την Τρίτη το πρωί μου τηλεφώνησε. Άκουσα μια σχεδόν παιδική, γαλίφικη, διστακτική φωνή να μου λέει: «να… μονιάσουμε;». Ξέσπασα σε γέλια και του είπα ναι, να μονιάσουμε. Από την αρχή εκείνης της πρώτης χρονιάς, ο Εϊπίδης με ενέπνευσε, μου θύμισε γιατί είχα διαλέξει να σπουδάσω και να ασχληθώ με τον κινηματογράφο. Με καθοδήγησε. Έγινε ο μέντοράς μου. Όπως και πολλών άλλων.

Δεν ήταν μόνο πολύ εργατικός. Ήταν ακούραστος. Μια μέρα είχε δει οκτώ ταινίες στο γραφείο – πολύ σύνηθες. Και το βράδυ μού λέει: «Τι θα κάνουμε τώρα κυρία Ράμμου; Πάμε κανένα σινεμά;» Σε όλη τη διάρκεια της σχέσης μας, που συνεχίστηκε μέχρι το θάνατό του, μιλούσαμε στον πληθυντικό. Τον αγαπούσα και ξέρω ότι κι εκείνος με αγαπούσε. Μετά το τέλος του 8ου Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ μου ανακοίνωσε: «Είστε οικογένεια για μένα. Η αδερφή μου. Εμείς θα γεράσουμε μαζί». Τι κι αν είχαμε 25 χρόνια διαφορά; Το πνεύμα του Εϊπίδη ήταν πιο νέο, πιο ζωντανό απ᾽ το δικό μου.

Άνθρωπος βαθιά ευφυής, τολμηρός, πεισματάρης, μοναχικός, ρομαντικός, συγκρουσιακός, γκρινιάρης, αεικίνητος. Περήφανος. Λάτρης της τέχνης και του ωραίου. Ελιτίστας. Με εξαιρετικό χιούμορ. Με εκτόπισμα. Δύσκολος και ταυτόχρονα ερωτεύσιμος. Τον θυμάμαι να ψάχνει τους πάγκους στα παζάρια του Βερολίνου μπας και έχει ξεπέσει κανένα έργο του αγαπημένου του Γιώργου Μπουζιάνη. Στα φεστιβάλ του εξωτερικού έχαιρε τεράστιας εκτίμησης. Για να διανύσεις με τον Εϊπίδη μια απόσταση πέντε λεπτών, σου έπαιρνε μισή ώρα γιατί συνέχεια κάποιος τον σταματούσε για να του δώσει μια ταινία ή να του ζητήσει τη γνώμη του για την επόμενη ταινία του. Στενός φίλος μεγάλων προσωπικοτήτων του σινεμά και της σύγχρονης τέχνης, όπως ο Άντι Γουόρχολ. Όλοι θυμόμαστε το 2013 που ο Τζιμ Τζάρμους τον αποκάλεσε από τη σκηνή του κατάμεστου Ολύμπιου «νονό του ανεξάρτητου κινηματογράφου». Ο Εϊπίδης είχε διαλέξει και είχε παίξει στο Μόντρεαλ την πρώτη μικρού μήκους ταινία του σκηνοθέτη.

Όταν οι καταστάσεις στη δουλειά ήταν επικίνδυνες, με σκληρές προθεσμίες, έλλειψη χρόνου και χρημάτων, είχε το χάρισμα να μας καθησυχάζει, να μας εμπνέει και να μας ντοπάρει σαν ένας καλός προπονητής. Διότι, βεβαίως, ήξερε πολύ καλά τη δουλειά του. Και είχε τεράστιο ταλέντο. Διότι περί ταλέντου πρόκειται. Πώς επέλεγε τις ταινίες; «Κοινή λογική χρειάζεται», μου έλεγε. «Και τι άλλο;». «Ένας χαρακτήρας ερωτεύσιμος». Στην πραγματικότητα, πιστεύω ότι δεν είχε καμία συνταγή. Είχε απλώς τεράστιο ταλέντο που συμπληρωνόταν από εργατικότητα. Κάθε φορά, πριν από κάθε Φεστιβάλ, είχε μεγάλη αγωνία κι έλεγε: «Φέτος δεν έχουμε καλό πρόγραμμα. Αποκλείεται να έχουμε κόσμο. Τι θα κάνουμε;». Κι όταν έπαιρνε στα χέρια του τον φρεσκοτυπωμένο Κατάλογο και τον ξεφύλλιζε, στις πρώτες σελίδες έλεγε: «Τελικά, ίσως δεν είναι και τόσο κακό το πρόγραμμα». Και όταν τέλειωνε το ξεφύλλισμα, έλεγε με σιγουριά: «Καλό πρόγραμμα έχουμε». Κάθε φορά το ίδιο. Κάθε φορά είχε την αγωνία του πρωτάρη. Και όταν ξεκινούσαμε την προετοιμασία του επόμενου Φεστιβάλ, επιζητούσε το καινούργιο, το διαφορετικό. Σε όλα. Από τους σκηνοθέτες και τις ταινίες μέχρι τις φωτογραφίες του Καταλόγου. «Φεστιβάλ κάνουμε, δεν κάνουμε κονσέρβα». Βαριόταν εύκολα. Όταν όλα κυλούσαν ομα-

λά, δεν άντεχε. Επινοούσε προβλήματα για να είναι σε εγρήγορση. Γινόταν γκρινιάρης και μουρτζούφλης, σχεδόν αφόρητος.

Ο Εϊπίδης αισθανόταν –και ήταν– υπεύθυνος απέναντι στο κοινό του. Αυτός ήταν και ο λόγος της συχνής σύγκρουσής του με τους έλληνες κινηματογραφιστές. «Τι είναι οι ταινίες; Γραμματόσημα; Από όλες τις χώρες θα μαζεύουμε;». Δεν μπορούσε και δεν ήθελε να αντιληφθεί το «θεσμικό πλαίσιο» ενός διεθνούς εθνικού φεστιβάλ, που χρηματοδοτείται από την ελληνική πολιτεία. Όταν του το υπενθύμιζα, αντέτεινε: «Να το ανεξαρτητοποιήσουμε το Φεστιβάλ. Θα βρούμε χορηγούς και θα το κάνουμε μόνοι μας». Το Ντοκιμαντέρ εννοούσε. Και όταν του έλεγα ότι «πρέπει» να πάμε στην τάδε εκδήλωση που βαριόταν θανάσιμα, μου έλεγε γελώντας: «Μα τι είμαι εγώ, κλάουν (η δική του προφορά του clown/κλόουν), να με γυρίζετε από ᾽δώ κι από ᾽κεί»;

Η περηφάνια του –που δεν ήταν ψωροπερηφάνια– τον ώθησε να συγκρουστεί με την οικογένειά του και να φύγει στο εξωτερικό για να ακολουθήσει τον δικό του δρόμο. Δεν δίστασε να πλένει πιάτα για να σπουδάσει σινεμά. «Μάζευα από το πάτωμα τους συνδετήρες για να βγει το Φεστιβάλ του Μόντρεαλ». Ο Εϊπίδης ήταν «τσιγκούνης» με τις δαπάνες του Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης. Το ίδιο έκανε με κάθε φεστιβάλ που υπηρέτησε. Δεν δίστασε να συγκρουστεί με όποιον και ό,τι στεκόταν εμπόδιο στο όραμά του.

Ήταν βαθιά πολιτικό –όχι κομματικό– ον. Γι᾽ αυτό επιβίωσε 24 χρόνια στο Φεστιβάλ, σε διαφορετικούς, πάντα ηγετικούς ρόλους, χωρίς καμιά κυβέρνηση να τον αμφισβητήσει. Όταν από την «πρώτη φορά Αριστερά» κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ, επί υπουργίας Πολιτισμού Μπαλτά, ζητήθηκε η παραίτησή του, την έστειλε αμέσως. Ήταν Ιανουάριος. Και δεν δίστασε να τσαλαπατήσει την περηφάνια του και να παραμείνει στο τιμόνι του Οργανισμού προκειμένου να προλάβει να πραγματοποιηθεί απρόσκοπτα το 18ο Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ.

Με τους διαδόχους του ήταν ικανοποιημένος. Με την Ελίζ Ζαλαντό είχαν εξαιρετική σχέση και συνεργασία, χρόνια πριν εκείνη διοριστεί στο Φεστιβάλ. Για τον Ορέστη Ανδρεαδάκη, έλεγε ότι δεν θα μπορούσε να φανταστεί καλύτερο διάδοχό του.

Ο Δημήτρης Εϊπίδης δεν γέρασε ποτέ. Από σχετικά νεαρή ηλικία ταλανιζόταν από πολλά προβλήματα υγείας. Δεν τους έδινε σημασία. Συμπεριφερόταν σαν να μην υπήρχαν. Ευτύχησε να ζήσει τη ζωή που επιδίωξε. Ευτύχησε να ευτυχεί μέσα από τη «δουλειά» του. Το σινεμά δεν ήταν δουλειά για τον Εϊπίδη. Ήταν ο έρωτάς του. Και του παραδόθηκε ολοκληρωτικά.

ΠΟΙΟΣ ΗΤΑΝ

Ο Δημήτρης Εϊπίδης γεννήθηκε στην Αθήνα. Σπούδασε αγγλική λογοτεχνία και αμερικανικό θέατρο στο Πανεπιστήμιο του Σαν Φρανσίσκο, καθώς και σκηνοθεσία θεάτρου στην Αμερικανική Ακαδημία Δραματικών Τεχνών στη Νέα Υόρκη. Είναι επίσης απόφοιτος της Σχολής Κινηματογράφου του Λονδίνου.

Το 1971 ίδρυσε το Φεστιβάλ Κινηματογράφου του Μόντρεαλ με έμφαση στον νέο κινηματογράφο, το οποίο διηύθυνε επί 14 χρόνια. Ώς το 2020 παρέμεινε σύμβουλος και διευθυντής του διεθνούς του προγράμματος. Από το 1988 ώς το 2018 ήταν στέλεχος του Διεθνούς Φεστιβάλ Κινηματογράφου του Τορόντο, ως υπεύθυνος διεθνούς προγράμματος. Από το 1992 έως το 2005 διηύθυνε το παράλληλο τμήμα του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, «Νέοι Ορίζοντες».

Το 1999, ίδρυσε το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης – Εικόνες του 21ου Αιώνα, το οποίο διηύθυνε έως το 2016. Από το 1995 έως το 2015, ήταν επίσης διευθυντής προγράμματος του Διεθνούς Φεστιβάλ Κινηματογράφου της Ισλανδίας στο Ρέικιαβικ.

Ο Δημήτρης Εϊπίδης έχει διδάξει Ιστορία Κινηματογράφου και Αισθητική στο Πανεπιστήμιο McGill του Μόντρεαλ από το 1968 ώς το 1970 και στο Πανεπιστήμιο Concordia μέχρι το 1971. Έχει υπάρξει μέλος διεθνών κριτικών επιτροπών σε πολλά διεθνή κινηματογραφικά φεστιβάλ, μεταξύ των οποίων του Σαν Σεμπαστιάν, της Κωνσταντινούπολης, της Αβινιόν, της Ιερουσαλήμ, της Μόσχας, της Σεούλ, της Φιλαδέλφειας, του Μπιλμπάο, του Κάρλοβι Βάρι, της Τεργέστης, της Λειψίας, του Άμστερνταμ, της Αγίας Πετρούπολης κ.ά.

Το 1999, του απονεμήθηκε το τιμητικό βραβείο της FIPRESCI (Διεθνής Συνομοσπονδία Κριτικών Κινηματογράφου) για την ποιότητα και την πρωτοτυπία των προγραμμάτων των «Νέων Οριζόντων» του Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης. Τον Απρίλιο του 1993, ο ιρανός υπουργός Πολιτισμού του απένειμε στην Τεχεράνη ένα τιμητικό βραβείο σε αναγνώριση της συμβολής του στην προώθηση του ιρανικού κινηματογράφου διεθνώς. Παρά το βραβείο, όμως, όταν χρειάστηκε, εναντιώθηκε στο ιρανικό κράτος υπερασπιζόμενος την ελευθερία του Τζαφάρ Παναχί, ο οποίος διώχθηκε από το καθεστώς της χώρας του λόγω του έργου του. Από το 2001, ήταν μέλος της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Κινηματογράφου.

Τον Μάιο του 2010 διορίστηκε στη θέση του διευθυντή του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, από την οποία παραιτήθηκε το 2016. Πέθανε στις 6 Ιανουαρίου 2021. ▮

Με τα λόγια του Εϊπίδη

Εκτός από όσα εσωκλείω σε εισαγωγικά και έχει πει ο Δημήτρης Εϊπίδης, μου έστειλε ο Αντρέι Τανασέσκου, επί πολλά χρόνια συνεργάτης του στο Φεστιβάλ του Τορόντο, όσα έχει συγκεντρώσει εκείνος. Κάνω μια χαρακτηριστική επιλογή, βασισμένη σε όσα έλεγε και σ᾽ εμάς:

-Η τέχνη είναι τέχνη. Είναι ελευθερία.

-Δεν υπάρχει τίποτ᾽ άλλο στη ζωή από το να προωθείς το σινεμά.

-Θα προτιμούσα να έχω μια κινηματογραφική αίθουσα κατά τα 2/3 άδεια, αρκεί το 1/3 να είναι γεμάτο με ευφυΐες.

-Είμαι αθώος. Ανόητος, αλλά αθώος.

-Οι περισσότεροι άνθρωποι είναι ανόητοι. Ακόμα και για κείνους που δεν γνωρίζω, το διαισθάνομαι. Εκπέμπουν ανοησία.

-Δεν θα φτιάξω το επαγγελματικό μου προφίλ σε βάρος των ταινιών και των σκηνοθετών.

-Είναι πλέον επίσημο: είμαι όσο γέρος είναι και ο Άι-Βασίλης.

-Μου αρέσει να βλέπω νεαρά ζευγάρια. Έχουν κάτι τόσο θετικό που σε κάνει να πιστεύεις ότι είναι ερωτευμένα.

-Έχω πλύνει όλα τα πιάτα του Σαν Φρανσίσκο. Τουλάχιστον δυο φορές.

-«Σε σκεφτόμουν προχτές που έπλενα τα πιάτα», μού είπε ο Άκι Καουρισμάκι.

-Χρειαζόμαστε κάμποσα μπουκάλια κρασί για ν᾽ απελευθερώσουμε τη φαντασία και την ελευθερία της σκέψης μας.

-Μου αρέσουν τα ψέματα. Χρειαζόμαστε φαντασία. Η πραγματικότητα είναι βαρετή.

-Η επιλογή Προγράμματος είναι θέμα διαίσθησης. Δεν μ᾽ ενδιαφέρουν οι ιστορίες. Η ιστορία είναι ένα από τα στοιχεία, σχεδόν άχρηστο. Μια ταινία μπορεί να είναι μόνο φως και σκιές, εντελώς αφηρημένη, και, παρ᾽ όλα αυτά, να επικοινωνεί με το κοινό.

-Παλιά πήγαινα σινεμά στη Νέα Υόρκη και έβαζα βαμβάκι στ᾽ αυτιά μου. Δεν ήθελα να καταλάβω την ιστορία, ήθελα να νιώσω την ταινία. Χρησιμοποιούσα πολύ βαμβάκι εκείνη την εποχή.

-Μια καλή ταινία την αισθάνεσαι σ᾽ όλο σου το σώμα, μέχρι τα ακροδάχτυλα.

-Μια ταινία υπάρχει και χωρίς εσένα. Να το θυμάσαι πάντα αυτό.

-Στο μυαλό μου, όλα είναι εφικτά.

-Τι ζωή κι αυτή! Ακόμα περιμένω ένα θαύμα!

-Ξέρεις πώς νιώθεις όταν δεν ανήκεις πουθενά;

-Πρέπει να διατηρούμε από την αγνότητα του πνεύματός μας.

-Θ᾽ αλλάξουμε τον κόσμο.

-Πεθαίνω από νιότη.

Τι είναι η ιστορική κουλτούρα;

Σκέψεις για έναν νέο τρόπο να ξανασκεφτούμε την Ιστορία

Από τον JÖRN RÜSEN, μετάφραση: ΑΝΤΩΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

1. Μια ματιά στο «ιστορικό» ως κατηγορία

Συμβαίνει μερικές φορές την κατάλληλη χρονική στιγμή να εμφανίζεται για δημόσια χρήση μια λέξη, χωρίς η καθ' ύλην αρμόδια επιστήμη να διαθέτει προηγουμένως την αντίστοιχη έννοια. Τέτοια φαίνεται σήμερα να είναι η περίπτωση του όρου «ιστορική κουλτούρα» (Geschichtskultur). Δίπλα στην πολιτική κουλτούρα, την οικονομική κουλτούρα, την απεργιακή κουλτούρα και άλλες παρόμοιες σύνθετες εκφράσεις προστίθεται τα τελευταία χρόνια και η «ιστορική κουλτούρα». Δεν μιλάμε πια μόνο για ιστορία, για ιστορική σκέψη, για ιστορική εικόνα, ούτε καν μόνο για ιστορική συνείδηση όταν θέλουμε να αναφερθούμε στις ιστορικές επιδόσεις της μνήμης και να χαρακτηρίσουμε το ρόλο τους στη δημόσια σφαίρα. Έτσι, η χρήση της γλώσσας στο πεδίο της ιστορίας ακολουθεί –όσον αφορά τον άνθρωπο και τον κόσμο του– τη γενικότερη αλλαγή τάσης από την κοινωνία στην κουλτούρα. Αλλά και η συζήτηση των ειδικών για την ερευνητική κατεύθυνση που πρέπει να πάρει η ιστορική επιστήμη και για τις μεθόδους που οφείλει να χρησιμοποιεί, αποτυπώνεται επίσης στην αντίθεση ανάμεσα στην «κοινωνία» και την «κουλτούρα».

Τι όμως περιγράφει ο όρος «ιστορική κουλτούρα», για τον οποίο δεν υπάρχουν ήδη κάποιες άλλες, πιθανόν καταλληλότερες έννοιες; Πρόκειται για ένα ανθεκτικό φαινόμενο, που χαρακτηρίζει εδώ και πολλά χρόνια το ρόλο της ιστορικής μνήμης στη δημόσια σφαίρα: εννοώ τη διαρκούσα ιστορική έκρηξη, την πολύ μεγάλη προσοχή που απολαμβάνουν οι εξειδικευμένες συζητήσεις έξω από τον κύκλο των ειδικών και μια εκπληκτική ευαισθησία της κοινής γνώμης σε ό,τι έχει να κάνει με τη χρήση ιστορικών επιχειρημάτων για πολιτικούς σκοπούς. Η διαμάχη των ιστορικών, η μεγάλη απήχηση και αποδοχή που γνώρισε η ομιλία του [Γερμανού] Προέδρου της Δημοκρατίας Richard von Weizsäcker για την 40ή επέτειο από τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου (8 Μαΐου 1985), καθώς και η αρνητική επίδραση μιας ομιλίας του τότε προέδρου του Γερμανικού Κοινοβουλίου Philipp Jenninger για την 50ή επέτειο από την επονομαζόμενη «Νύχτα των Κρυστάλλων» (1988), αποτελούν εξέχοντα παραδείγματα για το δημόσιο ενδιαφέρον που μπορεί να προκληθεί πάνω στην ιστορία, ενδιαφέρον το οποίο δεν αφορά πρωταρχικά ούτε την ιστορική επιστήμη καθ' εαυτήν και το ρόλο της στο κράτος και την κοινωνία ούτε τους θεσμούς της ιστορικής διδασκαλίας και τη σημασία τους στην πολιτική κουλτούρα[1].

Το ενδιαφερόμενο, λοιπόν, βλέμμα μετακινεί την ιστορία σ' έναν ορίζοντα, όπου πεδία και στρατηγικές της ιστορικής μνήμης, που εξετάζονταν μέχρι τώρα κατά το μάλλον ή ήττον μεμονωμένα, ενοποιούνται τώρα σε πολύπλοκες κατασκευές. Κι αυτό που συντελείται εντός των κατασκευών αυτών είναι ότι πολλές από τις καθιερωμένες μέχρι τούδε παλαιότερες μορφές ιστορικής θεματοποίησης και κατανόησης αναδεικνύονται με νέο και διαφορετικό τρόπο. Θεσμοί όπως η εξειδικευμένη επιστήμη, το σχολικό μάθημα, η προστασία των μνημείων, τα μουσεία και άλλοι εξετάζονται και πέραν των αμοιβαίων οριοθετήσεών τους, και συζητούνται ως εκδηλώσεις μιας συμπεριληπτικής, κοινής ενασχόλησης με το παρελθόν. Ο όρος «ιστορική κουλτούρα» έρχεται να χαρακτηρίσει αυτήν ακριβώς την κατάσταση *κοινότητας* και *συμπερίληψης*. Τις διαφορετικές στρατηγικές της επιστημονικής έρευνας, της καλλιτεχνικής δημιουργίας, της πολιτικής αντιπαράθεσης, της σχολικής και εξωσχολικής εκπαίδευσης, της οργάνωσης του ελεύθερου χρόνου και άλλων διαδικασιών της δημόσιας ιστορικής μνήμης τις θεωρεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να εννοηθούν ως παράγωγες μιας μοναδικής διανοητικής δύναμης. Η ιστορική κουλτούρα συνθέτει έτσι το πανεπιστήμιο, το μουσείο, το σχολείο, τη διοίκηση, τα μαζικά μέσα ενημέρωσης και άλλους πολιτιστικούς οργανισμούς σε ένα ενιαίο σύνολο τόπων της συλλογικής μνήμης και ολοκληρώνει τις λειτουργίες της διδασκαλίας, της συζήτησης, της νομιμοποίησης, της κριτικής, της διασκέδασης, του διαφωτισμού και άλλων μορφών ανάμνησης σε μια συμπεριληπτική ενότητα ιστορικής μνήμης.

Ως νοηματική σύνθεση διαφορετικών φαινομένων σε ένα ενιαίο πεδίο της πολιτισμικής ζωής, ο όρος «ιστορική κουλτούρα» ικανοποιεί μια λειτουργία *κατηγορίας*. Περικλείει ένα ευρύ φάσμα πολιτισμικών δραστηριοτήτων και το οριοθετεί έναντι άλλων πεδίων έτσι ώστε, στο πλήθος και τη διαφορετικότητα των φαινομένων που προκύπτουν από την οριοθέτησή τους, να καθίσταται ορατή η κοινότητά τους. Είναι σαφές ότι οι πολυσχιδείς δραστηριότητες, θεσμοί και λειτουργίες της πραγμάτευσης του παρελθόντος μέσω της μνήμης δεν εντάσσονται αδιατάρακτα στις υποκατηγορίες της πολιτισμικής ζωής. Η ιστορική σκέψη αποτελεί σημαντικό μέρος της πολιτικής κουλτούρας, δεν εξαντλείται όμως σ' αυτήν. Το ίδιο ισχύει και για τα άλλα πολιτισμικά πεδία, όπως φερ' ειπείν εκείνα της επιστήμης ή της τέχνης. Η «ιστορία» είναι κάτι ριζικά ιδιαίτερο και ειδικό, που συγγενεύει με όλες σχεδόν τις δραστηριότητες και μορφές του πολιτισμού, εμφανίζεται ωστόσο ταυτόχρονα να αποτελεί πρωταρχικά κι ένα ειδικό, εσωτερικό στοιχείο αυτών των άλλων μορφών. Εκφράζοντας αυτή την κοινότητα και αυτή τη διαφορά, η «ιστορική κουλτούρα» καθίσταται ένας όρος που ενέχει θέση κατηγορίας.

Αυτή η αξίωση του όρου «ιστορική κουλτούρα» –να συνιστά, δηλαδή, κατηγορία– συνδέεται με κανονιστικές απόψεις. Δεν αρκεί απλώς ν' αναγνωριστεί και να γίνει προσβάσιμο ένα φαινόμενο ως προς την ύπαρξη και τη διάρκειά του· θα πρέπει ταυτόχρονα να περιγραφούν και οι κανόνες αποτίμησης της πολιτισμικής πρακτικής (Praxis). Μιλάμε έτσι για «περισσότερη» ή «λιγότερη» δόση ιστορικής κουλτούρας, συνδέοντας με μια τέτοια διαβάθμιση κάποιες αξιολογήσεις. Κι όταν θεσμοί, όπως για παράδειγμα η επιστήμη, θεματοποιούνται ως παράγωγα της κουλτούρας, τότε συνυπάρχει πάντα σε μια τέτοια θεματοποίηση ένας τόνος κανονιστικής αξίωσης ή/και μια σειρά από κανόνες σύγκρισης, βάσει των οποίων μπορούν να μετρηθούν και να κριθούν οι επιδόσεις ενός τέτοιου θεσμού.

Αυτή η νέα θεώρηση της ιστορίας ως κατηγορίας στη ζωή μιας κοινωνίας δεν προέρχεται από το πουθενά. Έχει προηγηθεί η επεξεργασία του ερωτήματος περί ιστορικής συνείδησης, το οποίο είχε θέσει και συζητήσει εδώ και δεκαετίες η *διδακτική* της ιστορίας, προκειμένου –υπερβαίνοντας το πλαίσιο μιας τυπικής σχολικής διδασκαλίας της ιστορίας– να πραγματευτεί την ιστορική μάθηση ως αντικείμενο γενικής και βασικής σημασίας και να το διεκδικήσει σαν ριζικά δικό της πεδίο έρευνας. Στο πλαίσιο της διδακτικής τής ιστορίας η ιστορική συνείδηση είχε κατακτήσει ήδη μια σημασία *κατηγορίας* για

Ο Jörn Rüsen είναι ένας από τους κορυφαίους ιστορικούς της γενιάς του (γενν. 1938) με σημαντικές συμβολές στην Ιστορική Επιστήμη και τη Διδακτική της Ιστορίας. Το παρόν κείμενο –Was ist Geschichtskultur? (Τι είναι ιστορική κουλτούρα;)– περιέχεται στον τόμο Klaus Füßmann (Hrsg.): Historische Faszination. Geschichtskultur heute. *Böhlau, Köln 1994, S. 3–26 και θεωρείται καταστατικό για την εισαγωγή της έννοιας στον δημόσιο διάλογο των ιστορικών. Όντας αμιγώς θεωρητικό, άνοιξε δρόμους για σειρά πρακτικών ερευνών, που αφορούν τη διασύνδεση της ιστορικής μνήμης με την πολιτική, αισθητική και γνωσιακή διάσταση της ιστορικής κουλτούρας καθώς και την περίπλοκη σχέση των κοινωνιών με το παρελθόν τους. Μεταφράστηκε έπειτα από υπόδειξη της σπουδαιότητάς του από την ιστορικό, καθηγήτρια και πρύτανη του Παντείου Πανεπιστημίου, Χριστίνα Κουλούρη.*

την εξειδικευμένη αυτοκατανόηση, για την ταυτοποίηση ενός ιδιαίτερου πεδίου και των γνωστικών μεθόδων που του αντιστοιχούν και, τέλος, επίσης για την ευριστική μεθοδολογία των εμπειρικών ερευνών[2]. Μπόρεσε να περιγραφεί ως στοιχειώδες και γενικευμένο γεγονός της ανθρώπινης αντιμετώπισης του κόσμου και της κατανόησης του εαυτού και να αρθεί έτσι στο επίπεδο ενός ιδιαίτερου ερευνητικού αντικειμένου με αδιαμφισβήτητη πρακτική σημασία για τη ζωή. Από την *ιστορική συνείδηση* μέχρι την *ιστορική κουλτούρα* δεν απομένει παρά μόνον ένα μικρό βήμα. Εξετάζοντας από πιο κοντά το ρόλο που παίζει στη ζωή μιας κοινωνίας η ιστορική συνείδηση, διαπιστώνουμε ότι αυτή παρουσιάζεται ακριβώς ως μια εκ βάθρων πολιτισμική λειτουργία ιδιαίτερου είδους, που αγγίζει κι επηρεάζει όλους σχεδόν τους τομείς του ανθρώπινου τρόπου ζωής. Η ιστορική κουλτούρα μπορεί, λοιπόν, να ορισθεί ως η πρακτικά επιδραστική συνάρθρωση της ιστορικής συνείδησης στη ζωή μιας κοινωνίας. Ως πρακτική λειτουργία της συνείδησης, πρόκειται κατά βάση για ανθρώπινη υποκειμενικότητα, για μια δραστηριότητα της συνείδησης μέσω της οποίας πραγματώνεται πρακτικά, δηλαδή κατ' ουσίαν παράγεται, η ανθρώπινη υποκειμενικότητα.

Δεν είναι εν τούτοις χωρίς προβλήματα το να αναφερόμαστε στη σημασία του όρου «ιστορική κουλτούρα», επικεντρώνοντας αποκλειστικά στην ιστορική συνείδηση. Διότι μπορεί μεν η έννοια «ιστορική συνείδηση» να τονίζει μιαν υποκειμενική δραστηριότητα, διακρίνοντάς την από την καθαρή αντικειμενικότητα μιας «ιστορίας», που εμφανίζεται ως το οιονεί «περιεχόμενο της συνείδησης», και μπορεί έτσι η αντικειμενικότητα αυτή να διαλυθεί μέσα σε μια πολιτισμική πρακτική. Μπορεί όμως ταυτόχρονα να αποκλίνει από εκείνες τις διαστάσεις και τα πεδία της ανθρώπινης νοοτροπίας, που δεν ανάγονται στη σκοπιμότητα και τη στοχαστικότητα της συνείδησης. Μη-συνειδητές και προ-συνειδητές διαθέσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι δυνατόν να προκύπτουν επίσης και από ένα κατά κάποιον τρόπο παροντοποιημένο παρελθόν· και έχει νόημα να μιλήσει κανείς εδώ για ένα ατομικό και συλλογικό *ιστορικό α-συνείδητο*[3].

alliance / dpa

1985. Ο πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, Ρίχαρντ φον Βαϊτσέκερ, εκφωνεί την ιστορική ομιλία του για τα 40 χρόνια από το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

Καλό είναι απ' αυτή την άποψη η ιδιαίτερη πολιτισμική δραστηριότητα και τα δημιουργήματά της, τα οποία ο όρος «ιστορική κουλτούρα» ως κατηγορία οφείλει να συμπεριλάβει, να περιγραφούν διαφορετικά κι όχι μέσω των διαδικασιών και των δημιουργημάτων της ιστορικής συνείδησης. Πρόσφορος για κάτι τέτοιο είναι ο όρος «ιστορική μνήμη». Το ότι η ενασχόληση με την ιστορία και το ρόλο της στη ζωή των ανθρώπων δεν είναι παρά μια επιτελεστική λειτουργία ενός συγκεκριμένου είδους μνήμης, της ιστορικής, είναι νομίζω αδιαμφισβήτητο. Στο βαθμό που η ειδική όψη μιας ιστορικής μνήμης επιτρέψει τη γενίκευσή της, θα μπορέσει και η «ιστορική κουλτούρα» να γίνει πειστική ως όρος, που εγείρει την αξίωση να συνιστά κατηγορία.

2. Η ιστορική μνήμη ως πολιτισμική λειτουργία

Η κουλτούρα οφείλει το λόγο της ύπαρξής της στο ότι ο άνθρωπος πρέπει να δράσει για να μπορέσει να ζήσει και στο ότι το ανθρώπινο πράττειν είναι νοηματικά καθορισμένο, προϋποθέτει δηλαδή μιαν ερμηνεία των υπό επεξεργασία περιεχομένων και καταστάσεων καθώς και της θέλησης, που ενεργοποιεί την πράξη ως πρόθεση ή σκοπό. Η κουλτούρα είναι οικουμενική, επειδή ακριβώς είναι δεδομένη μαζί με το ότι το πράττειν, ως ειδική επιτέλεση της ζωής, είναι έμπλεο νοήματος. Απ' αυτή την άποψη, η έννοια «κουλτούρα» χρησιμοποιείται ως γενικός χαρακτηρισμός του ιστορικού τρόπου ζωής του ανθρώπου και αντιπαραβάλλεται στη φύση. Η ιστορία (με τη στενότερη έννοια: ως ιστορία του ανθρώπου) θα ήταν στην περίπτωση αυτή «κουλτούρα με χρονική διάσταση». Απ' αυτή την ευρεία έννοια της κουλτούρας μπορεί κανείς να διακρίνει μια πιο στενή, που δεν περιγράφει το συνολικό πεδίο του νοηματοδοτημένου ανθρώπινου πράττειν και πάσχειν, αλλά μόνον ένα μέρος της ζωτικής πρακτικής – εκείνο ακριβώς, που αφορά το εσωτερικό της, δηλαδή, το συνολικό πεδίο των νοοτροπιών, των συνειδήσεων και του πνεύματος. Η κουλτούρα είναι τότε εκείνο το μέρος της δρώσας και πάσχουσας σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο και τον εαυτό του, όπου αυτός ο κόσμος και αυτός ο εαυτός πρέπει να ερμηνευθούν έτσι ώστε να μπορούν να ζήσουν *μαζί* και *μέσα* σ' αυτήν. Η κουλτούρα είναι η υπέρτατη έννοια για τη φύση του ανθρώπινου πνεύματος, που πραγματώνεται μέσα στην αλληλεπίδραση μεταξύ ερμηνευτικής οικείωσης του κόσμου και εξωτερίκευσης του ανθρώπινου αυθύπαρκτου (της υποκειμενικότητας). Αυτός ο ορισμός της κουλτούρας έχει το πλεονέκτημα ότι δεν καλύπτει το συνολικό πεδίο της ανθρώπινης ζωής, αλλά διακρίνεται ως ένας τρόπος ζωής ανάμεσα σε άλλους και σχετίζεται μαζί τους μέσω αυτής ακριβώς της διάκρισης. Ως άλλα τέτοια πεδία αναφέρονται συνήθως η οικονομία, η κοινωνία και η πολιτική. Η κουλτούρα διαπερνάται απ' αυτά και τα διαπερνά από τη μεριά της κι αυτή.

Η πολιτισμική πρόσληψη του κόσμου και η αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου μπορεί με μια καλύτερη προσέγγιση να αναπαρασταθούν ως μια σύνθετη συνάφεια μεταξύ *θεώρησης, ερμηνείας, προσανατολισμού* και *στοχοθεσίας*. Αυτές οι τέσσερις διανοητικές δραστηριότητες συνιστούν από κοινού την πηγή από την οποία αντλεί το νόημά της η ανθρώπινη πρακτική της ζωής.

Στην παραπάνω σύμπλεξη θεώρησης, ερμηνείας, προσανατολισμού και στοχοθεσίας η ιστορική κουλτούρα είναι λοιπόν εκείνο το τμήμα, στο οποίο ο χρόνος αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα της ανθρώπινης ζωής. Ο χρόνος βιώνεται και ερμηνεύεται, ενώ το ανθρώπινο πράττειν και πάσχειν προσανατολίζεται μέσα στην πορεία του χρόνου και κινητοποιείται σκόπιμα κατά την επέκταση του χρόνου. Δεν είναι, ωστόσο, κάθε ερμηνευτική σχέση με τον χρόνο ήδη ιστορία – ή ακριβέστερα: δεν φτιάχνει ήδη ιστορία. Ο χρόνος ερμηνεύεται βεβαίως και στους φυσικούς νόμους, αλλά η φυσικοεπιστημονική γνώση δεν περιλαμβάνεται στην ιστορική κουλτούρα. Με τον όρο «ιστορική κουλτούρα» εννοείται λοιπόν ένα ορισμένο είδος ερμηνευτικής σχέσης με το χρόνο: πρόκειται για εκείνην ακριβώς τη σχέση, που πα-

ρουσιάζει την «ιστορία» ως περιεχόμενο εμπειρίας, προϊόν ερμηνείας, μέγεθος προσανατολισμού και προσδιορισμό σκοπού.

Σε ποιαν ειδική όψη όμως αναφερόμαστε; Προκειμένου αυτή να αποσαφηνιστεί μπορεί κανείς να επιχειρηματολογήσει σε δύο στάδια. Πρόκειται κατ' αρχάς για μιαν ερμηνευτική σχέση με το χρόνο, η οποία επισυμβαίνει στο πλαίσιο της *ιστορικής μνήμης*. «Ιστορία» σημαίνει ερμηνεύον παροντοποιημένο παρελθόν. Δεν είναι, ωστόσο, κάθε ανάμνηση ειδικά ιστορική, γιατί έτσι οποιαδήποτε διανοητική δραστηριότητα του ανθρώπου, που αναφέρεται σε κάτι παρελθόν, θα ενέπιπτε στο πεδίο της ιστορικής κουλτούρας και μ' αυτό τον τρόπο η εν λόγω κατηγορία θα υφίστατο μια χωρίς νόημα βίαιη επέκταση σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης εμπειρίας. Η «ιστορική μνήμη» πρέπει, λοιπόν, να κατανοηθεί περισσότερο ειδικά, δηλαδή σαν μια διανοητική διαδικασία αυτοαναφοράς των υποκειμένων, που ενθυμούνται τον εαυτό τους υπό τη μορφή μιας παροντοποίησης του παρελθόντος τους. Τυπικό παράδειγμα αυτής της αυτοαναφοράς είναι τα αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα, καθώς ανήκουν σ' εκείνες τις διεργασίες υποκειμενικής αυτοεπιβεβαίωσης, που επανέρχονται κάθε τόσο ως αναγκαίες κατά τη διάρκεια του βίου. Το χρονικό πλαίσιο αυτών των απομνημονευμάτων είναι πάντως πολύ στενό, για να λειτουργήσει παραδειγματικά ως προς την ιστορική μνήμη. Μόνον όταν μια ανάμνηση τέτοιου είδους υπερβαίνει τα όρια της ζωής κάποιου και ανάγεται στο απώτερο *παρελθόν*, νοηματοδοτώντας έτσι και την παρούσα κατάσταση ούτως ώστε να επιτυγχάνεται και μια *μελλοντική* διάσταση, που να ξεπερνά επίσης τα όρια αυτής της ζωής, [μόνον τότε] θα μπορούσε κανείς δικαιολογημένα να μιλήσει για «ιστορική» μνήμη.

Αυτή η υπέρβαση των ορίων μπορεί να προκύψει με δύο τρόπους. Ο πρώτος: προκειμένου να ερμηνευτεί η ιστορία της ζωής ενός εκάστου και να οργανωθεί λογικά η αυτοβιογραφία του γίνεται αναγωγή σε ερμηνευτικά πρότυπα, που αφορούν ευρύτερες χρονικές συσχετίσεις ανάμεσα σε παρελθόν, παρόν και μέλλον. Ο δεύτερος έχει να κάνει προπάντων με το ίδιο το περιεχόμενο της ανάμνησης: παροντοποιώντας ένα παρελθόν, που είναι παλαιότερο από εμάς τους ίδιους, αλλά μ' εκείνον ακριβώς τον τρόπο με τον οποίον οφείλει να ενθυμείται κανείς το ίδιο του το παρελθόν, αν θέλει να κατανοεί τον εαυτόν του σε μια ενεργή κατάσταση δράσης, η οποία έχει ανάγκη προσανατολισμού και να αυτοπραγματώνεται στην αντιπαράθεσή του με τους Άλλους.

Προκειμένου να οριστεί ακριβέστερα τι είναι μια ειδικά ιστορική ανάμνηση, έπρεπε η επιτέλεσή της να περιγραφεί ως μια διανοητική διαδικασία της *ιστορικής συνείδησης*. Ο όρος «συνείδηση» έπρεπε εν προκειμένω να περικλείει οπωσδήποτε όλες εκείνες τις διανοητικές διαστάσεις, εντός των οποίων πραγματώνεται η μνήμη. Ο ορισμός του Jeismann, που θεωρείται πλέον κλασικός, σκόπευε βεβαίως να αναδείξει προ πάντων τις γνωσιακές όψεις της ιστορικής μνήμης (ώστε να τις καθιστά ορατές ως τις θεμελιώδεις ορίζουσες της ιστορικής μάθησης από ιστορικο-διδακτική άποψη)[4], θα μπορούσε όμως άτυπα να επεκταθεί σε όλα τα διανοητικά πεδία της ιστορικής μνήμης. Σύμφωνα μ' αυτόν η ιστορική συνείδηση είναι «η συνάφεια ανάμεσα στην ερμηνεία του παρελθόντος, την κατανόηση του παρόντος και την προοπτική του μέλλοντος»[5].

Με τον παραπάνω ορισμό μπορούν να εντοπιστούν και να περιγραφούν και άλλες ιδιαιτερότητες της ιστορικής κουλτούρας ως συμπεριληπτικής έννοιας, που αναφέρεται στη *μέσω της ιστορικής μνήμης* πρόσληψη και ερμηνεία του χρόνου, του προσανατολισμού μέσα σ' αυτόν και της στοχοθέτησης σε συνάρτηση μαζί του. Η λειτουργία της μνήμης προκύπτει ως αποτέλεσμα μιας σύλληψης του χρόνου, που ολοκληρώνει τις τρεις διαστάσεις του –παρελθόν, παρόν και μέλλον– σε μια υπερκαθορίζουσα αντίληψη για την πορεία του χρόνου, η οποία αναφέρεται στην ενθυμητική παροντοποίηση του παρελθόντος. Η μνήμη μετατρέπει το χρονικό καθεστώς του παρελθόντος έτσι ώστε αυτό να μη σταματά να είναι παρελθόν, αλλά να καθίσταται επιπροσθέτως παρόν ακριβώς ως παρελθόν, ανοίγοντας ταυτόχρονα μια μελλοντική προοπτική. Η ιστορική μνήμη συγκρατεί *κάτι* από το παρελθόν (αφήνοντας έτσι την ίδια στιγμή *άλλα* να ξεχαστούν) και μάλιστα έτσι, ώστε αυτό να καθίσταται συνειδητό ως παρελθόν και ταυτόχρονα να αναφέρεται στο παρόν, δηλαδή ακριβώς να παροντοποιείται. Ως παρελθόν καθίσταται τρόπον τινά μη-παρελθόν κι αυτό σημαίνει: γίνεται ιστορικό και μάλιστα μέσω της πράξης της ανάμνησης. Υπεισέρχεται κατόπιν σε μια σχέση εσωτερικής συνάφειας με το παρόν και το μέλλον. Και μόνο μέσα σ' αυτή τη συνάφεια αποκτά την ιδιαίτερη χρονική ποιότητα της δικής του ιστορικής σημασίας για τους ενθυμούμενους τον εαυτό τους. Οι δραστηριότητες της ιστορικής συνείδησης δεν αφήνουν λοιπόν αναλλοίωτο το παρελθόν: μέσω της ανάμνησης ότι ορισμένα περιστατικά του παρελθόντος και η χρονική τους συνάφεια ήταν έτσι όπως ήταν, τα περιστατικά αυτά υπερβαίνουν την κατάσταση του «είναι-παρελθόν» και αποκτούν παροντικότητα και μελλοντικότητα. Ο Droysen το έχει χαρακτηρίσει αυτό σαν μια διαδικασία, μέσα στην οποία από «συνήθεις συναλλαγές παράγεται ιστορία»[6].

Εκτός της χρονικής μορφής που έχει η ιστορική μνήμη, η δεύτερη ιδιαιτερότητα της ιστορικής συνείδησης αφορά τον τρόπο ύπαρξης του αντικειμένου της ενθύμησης. Αυτό μνημονεύεται σταθερά ως πραγματικό, σαν κάτι που υπήρξε όντως «έτσι», αναπαριστά δηλαδή ένα στοιχείο εμπειρικότητας όσον αφορά την ερμηνεία του χρόνου. Ταυτόχρονα όμως, στο πλαίσιο της ενθυμητικής λειτουργίας της ιστορικής συνείδησης, αυτή η εμπειρία του παρελθόντος φορτίζεται με σημασία για το παρόν. Η ιστορική ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης είναι μια ιδιότυπη σύνθεση εμπειριστικής γνώσης και κανονιστικότητας, γεγονότων και αξιών με στόχο την *εμπειρία* και τη *σημασία*. Η ιστορική συνείδηση συνθέτει το χρόνο, που αναφέρεται *εμπειρικά* στο παρελθόν με το χρόνο, που είναι στραμμένος με *προσδοκία* στο μέλλον. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η εμπράγματη αιτία για την ιδιότυπη αναποφασιστικότητα της ιστορικής γνώσης, που ταλαντεύεται ανάμεσα σε μια πραγματικότητα απαλλαγμένη αφενός από αξίες, αφετέρου στην απόδοση σημασίας ή νοήματος που καθορίζεται από αξίες.

Αν η παραπάνω περιγραφή της ιστορικής μνήμης ως επιτελούμενης μέσω της ιστορικής συνείδησης είναι ορθή, τότε δεν είμαστε μακριά από το να διερωτηθούμε, αν υπάρχει μια αντίστοιχη προς αυτήν ειδική διανοητική λειτουργία –ή αν μπορεί να ταυτοποιηθεί ένα σύμπλεγμα συστηματικά συναφών μεταξύ τους διανοητικών λειτουργιών–, που να παράγουν μια τέτοια χρονική αναλογία (Zeitverhältnis) και έναν τέτοιον, ταυτόχρονα εμπειρικό και κανονιστικό, προσδιορισμό περιεχομένου. Μια τέτοια λειτουργία είναι όντως δυνατή: πρόκειται για την *αφήγηση ιστοριών*.

Αυτή η θέση για την ειδικά αφηγηματική δομή της ιστορικής συνείδησης έχει δεχτεί πολλή πολεμική, αλλά ελάχιστα αιτιολογημένη κριτική. Εναλλακτικά σχέδια που να αναδεικνύουν άλλες διανοητικές λειτουργίες ως ειδικά ιστορικές δεν υπάρχουν. Αντιθέτως, οι κριτικοί της αφηγηματικής θεωρίας αναφέρονται σε μια ειδική λειτουργία του «ιστορικού», χωρίς φυσικά να μπορούν να πουν σε τι συνίσταται αυτή η ειδική λειτουργία. Παρ' όλα αυτά, η θέση ότι η ιστορική συνείδηση επιτελεί τη διανοητική λειτουργία της ιστορικής μνήμης υπό τη μορφή της αφήγησης ιστοριών, θα πρέπει κατά τη γνώμη μου να τροποποιηθεί –καλύτερα: να διευρυνθεί– από δύο απόψεις. Η ιστορική ανάμνηση και η επιτέλεσή της μέσω της ιστορικής συνείδησης εμφανίζουν στοιχεία, που δεν είναι εγγενώς αφηγηματικά αλλά έχουν, όπως προκύπτει, μιαν εγγενώς αφηγηματική λειτουργία, ανάγονται και ολοκληρώνονται δηλαδή αδιάσπαστα και ανεμπόδιστα μέσα στην αφήγηση ιστοριών.

Πρόκειται για εικόνες και σύμβολα, από τα οποία πυροδοτείται και με τα οποία επίσης ολοκληρώνεται η ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης, τα οποία όμως δεν (έχουν προλάβει να) είναι ήδη καθ' εαυτά «ιστορίες». Παρ' όλα αυτά παράγουν κάποιες τέτοιες. Ως φορείς νοήματος (Semiophoren)[7] γοητεύουν την ιστορική συνείδηση, χωρίς να φέρουν πάνω τους ή να έχουν ενσωματώσει μέσα τους τις ιστορίες, τις οποίες αφηγούνται εν όψει ή μέσω της χρήσης της συμβολικής τους δύναμης. Τα αρχετυπικά σύμβολα μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην ιστορική ερμηνεία της εμπειρίας του χρόνου, λειτουργώντας ως ερμηνευτικά πρότυπα της ανάμνησης, μπορούν επίσης να είναι σημασιοδοτικές αρχές, γεννήτορες

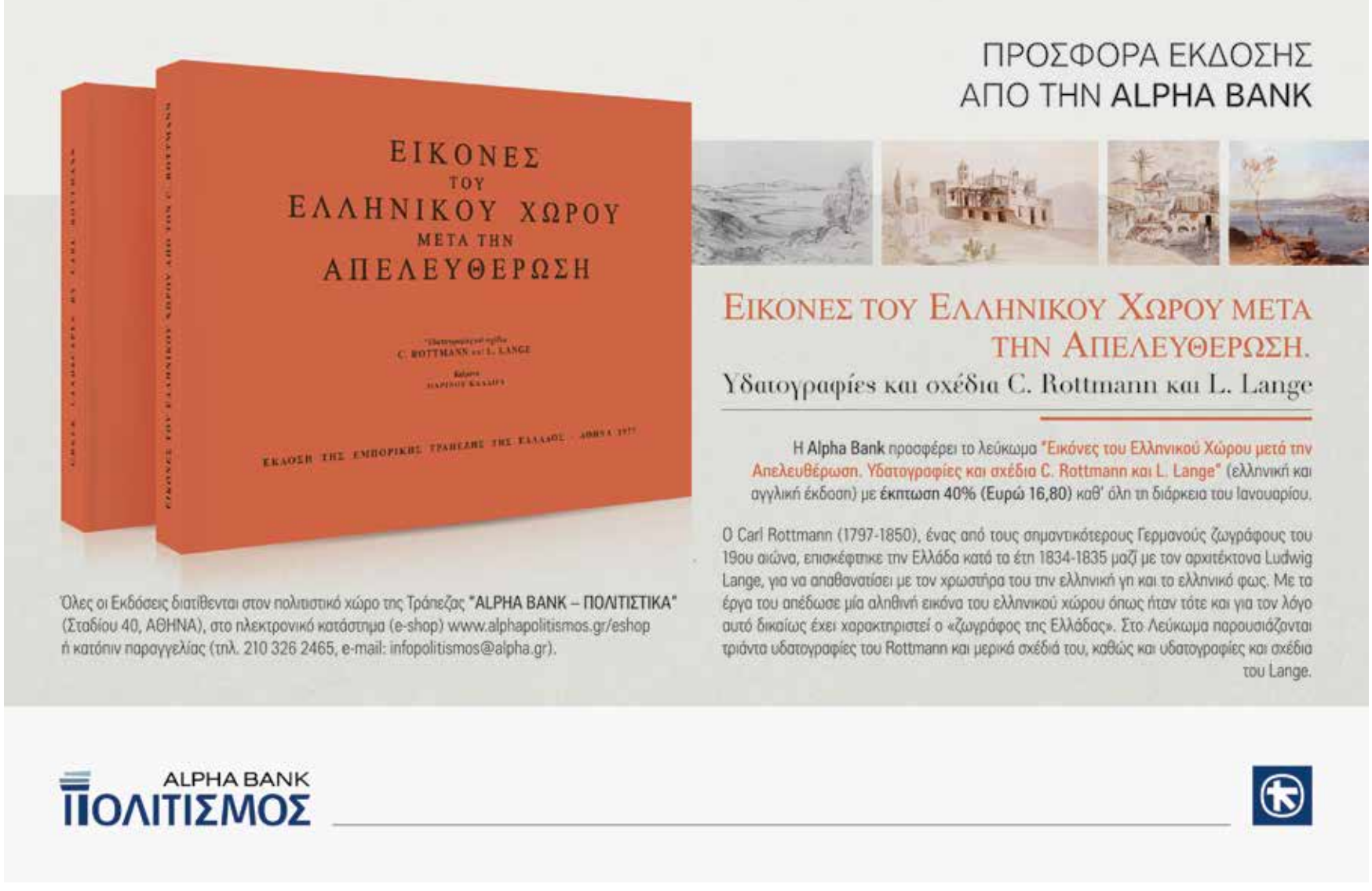
νοήματος, χωρίς –κι αυτό είναι το αποφασιστικό στοιχείο– να είναι ήδη οργανωμένες αφηγηματικά ως προς την ίδια τους τη σημασία και την δυνατότητά τους να εγκυμονούν νόημα. Έτσι, επί παραδείγματι –χρησιμοποιώ εδώ ένα επιχείρημα του Gottfried Korff– η νύχτα και το κρύσταλλο διαθέτουν υψηλή συμβολική δύναμη, με την οποία μπορούν ως ψηφίδες νοήματος να εμπνέουν ιστορικές αναμνήσεις υπό τη μορφή ιστοριών, χωρίς τα ίδια καθ' εαυτά να συνιστούν ιστορίες. Αποκτούν μιαν αφηγηματική λειτουργία μόνον μέσα σε μιαν ορισμένη συνάφεια, όταν φερ' ειπείν στο πλαίσιο ενός πολιτικού διαλόγου, όπου γίνεται λόγος για επίκαιρα γεγονότα που αφορούν το μίσος για τους ξένους, ακούγεται η έκφραση «Νύχτα των κρυστάλλων». Η έκφραση αυτή αφορά βεβαίως μια ιστορία. Είναι μια «αφηγηματική συντομογραφία»[8], η οποία μπορεί από όσους την κατανοούν να αφομοιωθεί μέσα σε μια μορφή αφήγησης και να μετατραπεί σε μια λίγο ως πολύ επεξεργασμένη ιστορία.

Η συζήτηση των ιστορικών περί «αφήγησης» πυροδοτήθηκε από το γεγονός ότι η αφήγηση εννοούνταν ως μορφή αναπαράστασης και ταυτιζόταν με τις γεγονοτολογικές παρουσιάσεις της παλαιότερης ιστοριογραφίας. Στη συνέχεια η συζήτηση συνδέθηκε με μιαν ιστοριογραφία, στην οποία είχαν ενσωματωθεί οι μεθοδολογικές πρόοδοι της νεότερης επιστημονικής εξέλιξης, απορρίπτοντας την αφηγηματική ιδιότητα και υποδεικνύοντας μεθοδολογικά πρότυπα, βάσει των οποίων η ιστορική έρευνα θα μπορούσε σήμερα να διαφοροποιηθεί από την παλαιότερη, που ενδιαφερόταν κατεξοχήν για γεγονότα και συνάφειες γεγονότων. Στην πραγματικότητα, οι μεθοδολογικές αυτές καινοτομίες οδήγησαν στην ανάπτυξη ιστορικών ερμηνευτικών μεθόδων, στις οποίες παίζουν σημαντικό ρόλο μη-αφηγηματικά, θεωρητικού είδους γνωσιακά στοιχεία. Αυτά δεν είναι ιστορίες και, από την άποψη αυτή, μπορούν να χρησιμοποιηθούν άριστα ως επιχείρημα εναντίον της θέσης για τον *αφηγηματικό χαρακτήρα* της ιστορικής γνώσης. Μια ματιά πάνω στη χρήση τους για την οργάνωση της ιστορικής γνώσης επιβεβαιώνει φυσικά αυτή τη θέση· αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να φανούν χρήσιμα στην οργάνωση ιστοριών. (Έτσι, για παράδειγμα, μπορεί μια θεωρία εκμοντερνισμού να οργανώσει μια γερμανική κοινωνική ιστορία των νεότερων χρόνων ή μια θρησκευτικο-κοινωνιολογική θεωρία της απομάγευσης να οργανώσει μιαν ιστορία της επιστήμης στην Αρχαία Ελλάδα.)

Νομίζω, λοιπόν, ότι έχει όντως νόημα να χαρακτηρίσουμε τυπικά την ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης ως αφήγηση μιας ιστορίας και να θεωρήσουμε αυτή την αφηγηματική μορφή σαν ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό της ιστορικής κουλτούρας. Αυτή η μορφή είναι εξάλλου εκείνη που φέρει μαζί της την ιδιότυπη χρονική σύνθεση και τη διασταύρωση εμπειρίας και κανόνα για τη λειτουργία της ιστορικής συνείδησης ως δημιουργού νοήματος. Μια ματιά πάνω στο τι σημαίνει να παροντοποιείς το παρελθόν αφηγούμενος μια ιστορία θα μπορούσε να κάνει κατανοητή τη δύσκολη εξήγηση αυτών των ειδικών λειτουργιών της ιστορικής συνείδησης, αναδεικνύοντάς την σε ένα απόλυτα καθημερινό, ακόμη και οικουμενικό-ριζικό φαινόμενο στο πλαίσιο των πολιτισμικών λειτουργιών της ανθρώπινης ζωτικής πρακτικής.

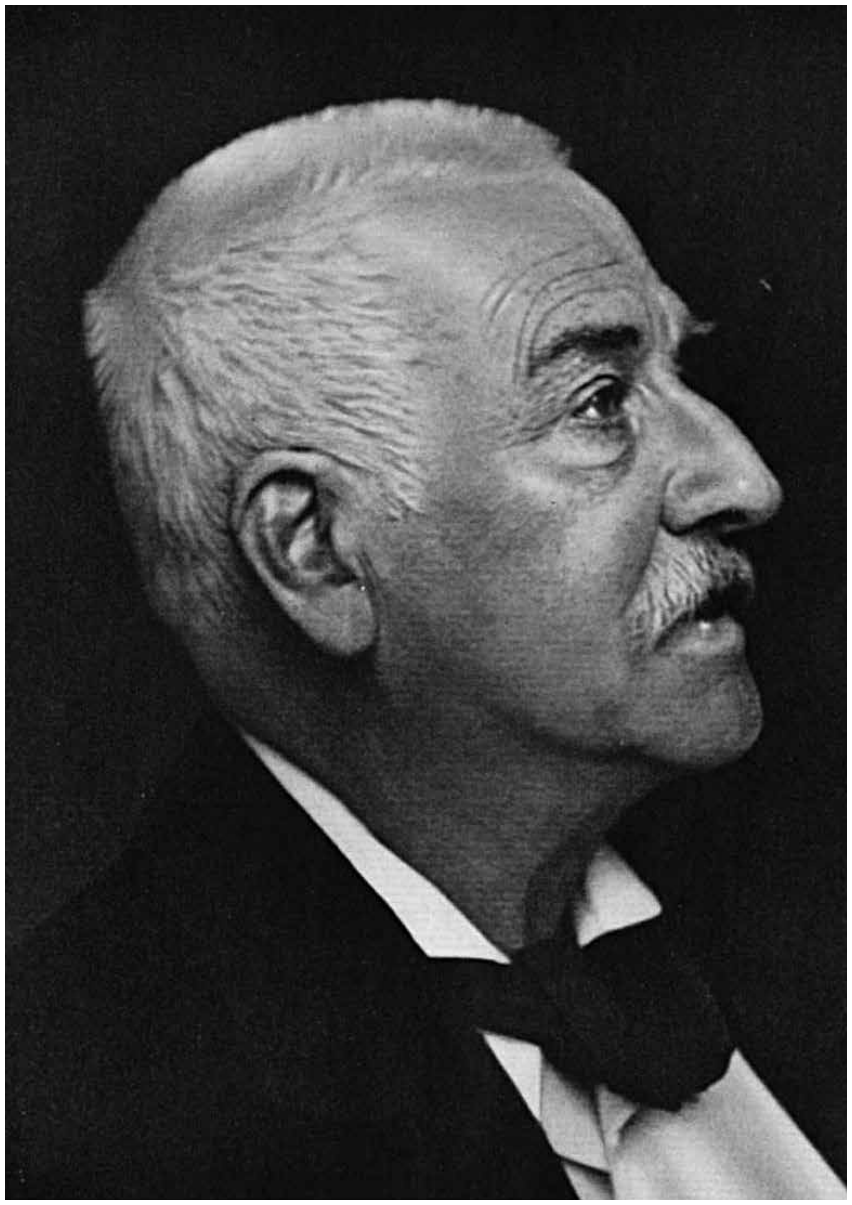
Στην *τυπική* όψη της λειτουργίας της ιστορικής συνείδησης ως διαμορφωτή νοήματος, πρέπει να προστεθεί και η *λειτουργική*. Η ιστορική μνήμη προσανατολίζει ως προς το χρόνο και προσδιορίζει τις στοχοθεσίες, που κατευθύνουν τη δράση, μέσω ερμηνειών του χρόνου. Αυτή η προσανατολιστική λειτουργία μπορεί να περιγραφεί καλύτερα αν τη δούμε διαφοροποιημένη: έχει μια εσωτερική και μια εξωτερική πλευρά, οι οποίες ασφαλώς και αλληλοδιαπλέκονται, διακρίνονται ωστόσο σαφώς μεταξύ τους.

Η *εξωτερική* όψη συνίσταται στο ότι το πλαίσιο προσανατολισμού της ανθρώπινης πρακτικής παίρνει μια χρονική κατεύθυνση. Με βάση αυτόν τον χρονικό προσδιορισμό της κατεύθυνσης μπορούν οι αλλαγές, που γίνονται εμπειρικά αντιληπτές στο άμεσο παρόν, έχουν προκληθεί από την ανθρώπινη δράση και αποσκοπούν στο μέλλον, να ερ-

μηνευθούν σύμφωνα με ένα πρότυπο χρονικών διαδικασιών, το οποίο κάνει τις προθέσεις να στηρίζονται στην εμπειρία και τις εμπειρίες να καθοδηγούν τις προθέσεις. Σε παραδοσιακές κοινωνίες, για παράδειγμα, τέτοιοι προσανατολισμοί παρουσιάζονται υπό την μορφή μιας αιώνιας επιστροφής του ιδίου ή υπό την μορφή της αντοχής, την οποία επιδεικνύει μια χρονικά εγκατεστημένη τάξη του κόσμου, στις εναλλαγές της ζωής. Το αντίστοιχο σε νεωτερικές κοινωνίες είναι ως γνωστόν η αντίληψη περί προόδου, όπου από την ιστορική παροντοποίηση υπεραποδόσεων παράγονται ευκαιρίες για περαιτέρω υπεραποδόσεις (π.χ. στη βιομηχανική παραγωγή προϊόντων), ενώ παράλληλα εισάγεται και νομιμοποιείται η αντίστοιχη δράση που αποσκοπεί σ᾽ αυτές.

Προς τα *μέσα*, από την άλλη μεριά, η ιστορική συνείδηση προσανατολίζει με το να κατασκευάζει ιστορική ταυτότητα. Αυτό σημαίνει ότι η ιστορική συνείδηση εξοπλίζει τα ενθυμητικά υποκείμενα με μιαν αντίληψη του εαυτού τους, με την οποία μπορούν να επεκτείνουν ορισμένες από τις ιδιότητές τους και πέραν των ορίων της διάρκειας του βίου τους· τα καθιστά ικανά να εννοήσουν τον εαυτό τους και να τον επικυρώσουν ως κάτι σταθερό κατά τη μεταβολή του χρόνου. Ταυτότητα είναι μια σχέση των υποκειμένων με τον εαυτό τους, στην οποία αυτά πρέπει να συνδυάζουν μεταξύ τους τις δικές τους απαιτήσεις ισχύος και όσα τους αποδίδονται από τους άλλους σε όσο βαθμό κάτι τέτοιο είναι αναγκαίο για την κοινωνική δράση. Η ταυτότητα αυτή έχει ορισμένη χρονική διάρκεια. Επιτελείται πάντα μέσω αναμνήσεων, ενώ θα χανόταν χωρίς τη μνήμη. Το παρελθόν επανεισάγεται ξανά και ξανά μέσω δραστηριοτήτων της ιστορικής συνείδησης στο πλαίσιο του κοινωνικού αγώνα για αναγνώριση. Οι ταυτότητες σταθεροποιούνται ή αποσταθεροποιούνται, γίνονται αποδεκτές ή επικρίνονται, μεταβάλλονται ή επικυρώνονται μέσω ιστοριών –κι αυτό συμβαίνει σε όλα τα επίπεδα του είναι, από το μεμονωμένο άτομο μέχρι την ομάδα και την πολιτική κοινότητα κι από κει στους πολιτισμούς μεγάλης κλίμακας, ακόμη και στην ανθρωπότητα συνολικά. Γιατί η ανθρωπότητα (εννοούμενη όχι ως βιολογικό είδος αλλά ως κοινότητα εμβίων όντων ικανών να παράγουν πολιτισμό) συνιστά ουσιώδη οπτική γωνία για τον ορισμό της ταυτότητας.

Αρχείο The Books' Journal

Ο ελβετός ιστορικός Jacob Burckhardt (1818-1897). Ο καθηγητής Jörn Rüsen τον μνημονεύει για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε μια κρίση προσανατολισμού στη διαδικασία εκμοντερνισμού, όπου τα κλασικά ερμηνευτικά πρότυπα του ιστορισμού κινδύνευαν να αχρηστευτούν πλήρως. «Διέσωσε», αναφέρει, «μέσα σ᾽ έναν αισθητικό μανδύα, τη δύναμη διαμόρφωσης ταυτοτήτων που διέθεταν οι παραδόσεις της παλαιάς Ευρώπης – μιας Ευρώπης, η οποία βρισκόταν στο μεταίχμιο μιας προωθητικής τάσης εκμοντερνισμού, όπου η μεγάλης διάρκειας ισχύς του ευρωπαϊκού αξιακού συστήματος είχε καταστεί προβληματική».

* * *

Ιστορική κουλτούρα είναι, λοιπόν, η ιστορική μνήμη, η οποία έχει συντελεσθεί μέσω της ιστορικής συνείδησης και εκπληρώνει μια λειτουργία χρονικού προσανατολισμού της ζωτικής πρακτικής, προσδιορίζοντας τις κατευθύνσεις του πράττειν και τη σχέση των υποκειμένων αυτού του πράττειν με τον εαυτό τους (Selbstverhältnis).

Ο παραπάνω ορισμός είναι αφηρημένος. Μέσα στην πληθώρα των πολιτισμικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου στο χώρο και το χρόνο μπορεί μ᾽ αυτόν να οριοθετηθεί ως κατηγορία και να κατανοηθεί ένα ευρύ πεδίο κάποιων δραστηριοτήτων σε σχέση με άλλες· δεν μπορεί, ωστόσο, να γίνει κάτι τέτοιο και με την ποικιλία των φαινομένων, που έχουν υπαχθεί στο ίδιο το εκάστοτε πεδίο. Αν το εύρος, που υπόσχεται να καλύψει ο όρος «ιστορική κουλτούρα» ως κατηγορία, οφείλει να υπερβεί την απλή διεκδίκηση ανθρωπολογικής οικουμενικότητας και βάθους για το επάγγελμα των ιστορικών, αν με άλλα λόγια ο όρος αυτός οφείλει να κάνει κάτι παραπάνω από τη διασφάλιση της δημόσιας σημασίας του και την αντίστοιχη αξίωση αναγνώρισης, θα πρέπει και από την άποψη της διανοητικής σύλληψης των φαινομένων ο όρος να επιτρέπει μιαν οξύτερη κι ευρύτερη ματιά. Κάτι τέτοιο είναι πράγματι εφικτό αν, μέσω της κατηγορίας της κουλτούρας, αποδοθεί στην ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης μια τέτοια διάσταση, ώστε τόσο για όσους διαμορφώνουν όσο και για όσους απλώς χρησιμοποιούν αυτή τη λειτουργία να προκύπτει ένα κέρδος ως προς την αντίληψη και την κατανόησή της.

3. Διαφοροποιήσεις: αισθητική, πολιτική και γνωσιακή διάσταση της ιστορικής κουλτούρας

Θέλω να προτείνω μια κατηγοριοποίηση (Dimensionierung)[9], η οποία να εδράζεται σε μια θεμελιώδη διαφοροποίηση της ερμηνευτικής λειτουργίας της κουλτούρας στις νεωτερικές κοινωνίες και να καθιστά –μέσω αυτής της διαφοροποίησης– ορατές και υπερβάσιμες τις μονομέρειες, που προκύπτουν κατά τη θεματοποίηση της ενθυμητικής λειτουργίας της ιστορικής συνείδησης. Θέλω, λοιπόν, να διακρίνω τη διαμορφωτική του νοήματος λειτουργία της ιστορικής συνείδησης σε τρεις διαστάσεις: την *αισθητική*, την *πολιτική* και τη *γνωσιακή*. Σε καθεμιά απ᾽ αυτές αναπαρίστανται με διαφορετικό τρόπο οι διαδικασίες, οι παράγοντες και οι λειτουργίες της ιστορικής μνήμης κι έτσι διαγράφεται με σαφήνεια η μορφή της ιστορικής κουλτούρας ως φαινομένου με υπόσταση. Και μάλιστα η μορφή αυτή διαγράφεται με σαφήνεια μόλις η *αμοιβαία σχέση* ανάμεσα σ᾽ αυτές τις τρεις διαστάσεις θεωρηθεί ως προς τη *διαφορετικότητά* της.

Στην *αισθητική* διάσταση της ιστορικής κουλτούρας οι ιστορικές αναμνήσεις εμφανίζονται αρχικά υπό την μορφή καλλιτεχνικών δημιουργιών, όπως για παράδειγμα τα ιστορικά μυθιστορήματα και τα ιστορικά δράματα[10]. Τέτοιου είδους δημιουργίες μοιάζουν να μην είναι καθεαυτές ιστορικές, η αισθητική διάσταση μοιάζει δηλαδή κατά βάση ξένη προς την ιστορία. Ο ιστορικός χαρακτήρας τέτοιων έργων τέχνης, η αναδρομή τους σε ένα παρελθόν που θεματοποιείται ή θα μπορούσε να θεματοποιηθεί και στην ιστοριογραφία, βρίσκεται σε μια σχέση έντασης με τον καλλιτεχνικό τους χαρακτήρα, με την ειδικά αισθητική τους αξία. Η παραγωγή νοήματος κορυφώνεται εδώ στο αισθητικό επίπεδο και μοιάζει έτσι να βρίσκεται μακριά από τη γνήσια ιστορική μνήμη· τόσο μακριά, όσο ακριβώς χρειάζεται η λογοτεχνική ή εικαστική (ή και μουσική) δημιουργικότητα να απομακρυνθεί από την εμπειρία, να την υπερκεράσει με τις δυνάμεις

της φαντασίας και να την αποδυναμώσει ως συστατικό παράγοντα της ζωτικής πρακτικής, προκειμένου να μπορέσει έτσι να εξαντλήσει όλο το δυναμικό νοήματος του καλλιτεχνικού φαντασιακού.

Κανένας δεν θα αμφισβητήσει ασφαλώς ότι τέτοια καλλιτεχνικά δημιουργήματα είναι πολιτισμικά προϊόντα, όπου η ιστορία θεματοποιείται. Αν επικεντρωθούμε όμως κατά κύριο λόγο σε έργα τέχνης, καιροφυλαχτεί ο κίνδυνος να γίνει εντέλει αόρατο το ειδικά αισθητικό στοιχείο που ενυπάρχει στις δραστηριότητες της ιστορικής συνείδησης, στα αποκυήματα της ιστορικής μνήμης. Η «ιστορική κουλτούρα» ως κατηγορία οφείλει να αναδείξει όχι το ιστορικό εντός του αισθητικού, αλλά –αντίθετα– το αισθητικό εντός του ιστορικού, αναδεικνύοντάς το σαν κάτι το ουσιώδες για την ειδικά ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης. Εξάλλου, οι γνήσια ιστορικές αναφορές, που υπάρχουν σε έργα τέχνης, παίζουν κατά κανόνα δευτερεύοντα ρόλο για την πρόσληψη και την κατανόηση της αισθητικής τους ποιότητας. Αν αντιμετωπίζαμε και αξιολογούσαμε τους ποιητές που αναφέρονται σε ιστορικές συνάφειες γεγονότων ως ιστορικούς, θα διαπιστώναμε συχνά (όχι πάντα) ότι μάλλον έχουν χαμηλές επιδόσεις κι αυτό που καθιστά τα έργα τους όντως σημαντικά θα μπορούσε πολύ εύκολα να μας διαφύγει.

Όχι, η αισθητική διάσταση της ιστορικής κουλτούρας πρέπει να εντοπιστεί και να ερμηνευτεί εκεί όπου πρόκειται πράγματι για γνήσια ιστορικές αναμνήσεις, στα έργα δηλαδή των ιστορικών. Το ότι μπορεί να εντοπιστεί εκεί είναι δεδομένο – είτε πρόκειται για προϊόντα διαμόρφωσης νοήματος μέσω της γλώσσας είτε για αποτελέσματα διεργασιών μορφοποίησης· κι όσο περισσότερο οι επαγγελματίες ιστορικοί επιλέγουν σ' αυτές τις διεργασίες μορφοποίησης να διακρίνουν αποκλειστικά και μόνον γνωσιακά στοιχεία, τόσο λιγότερο η μελέτη αυτών των κειμένων μπορεί να περιοριστεί στις γνωσιακές λειτουργίες. Αρκεί μια απροκατάληπτη ματιά στο χαρακτήρα των κειμένων και την ειδικά λογοτεχνική μορφή της ιστοριογραφίας για να αποκαλυφθεί η προφανής αισθητική της ποιότητα. Η ιστοριογραφία δεν μεταδίδει απλώς διαπιστωτικές γνώσεις ούτε περιορίζεται να υποσημειώσει τη ροπή προς την εξουσία που διαπερνά τις ιστορικές αναμνήσεις, αλλά απευθύνεται προς τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες με δικές της γλωσσικές μορφές (χρησιμοποιώντας, για παράδειγμα, κάποιο ιδιαίτερο είδος συμβολισμού). Χωρίς αυτές τις μορφές θα ήταν αδιανόητη οποιαδήποτε επίδραση της ιστορικής μνήμης πάνω στον πολιτισμικό προσανατολισμό της ζωτικής πρακτικής, γύρω από τον οποίο σχεδιάζεται και προς τον οποίο προσβλέπει εντέλει κάθε ιστοριογραφία.

Τι είναι αυτό που κρίνει το βαθμό αυτής της επίδρασης; Τι καθιστά την ιστορική μνήμη προσβάσιμη, τι της προσδίδει τη ζωντάνια για να μεταφέρει το αποστασιοποιημένο και μη-πραγματικό παρελθόν στην πανίσχυρη πραγματικότητα του παρόντος; Το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί χωρίς να αναφερθούμε στην *αισθητική* ποιότητα των ιστορικών αναπαραστάσεων του παρελθόντος. Χωρίς την αρμονία της μορφής, που είναι πρωταρχικής σημασίας στη συνάφεια που εδώ εξετάζουμε, χωρίς δηλαδή αυτό που παραδοσιακά ονομάζεται «ομορφιά», τα ιστορικά έργα δεν θα μπορούσαν να ξεδιπλώσουν ικανοποιητικά την προσανατολιστική τους δύναμη στο επίπεδο της νοηματικής αντίληψης των πραγμάτων. Και η ψυχρότητα της διαπιστωτικής γνώσης δεν θα διέθετε τη ζέση της φαντασίας, με την οποία η ιστορική μνήμη γίνεται επιδραστική ως βασικό στοιχείο της θέσης στόχων που καθοδηγούν την πράξη. Το ίδιο ισχύει και για την υλοποίηση ιστορικά διατυπωμένων πολιτικών προθέσεων: πρέπει κι αυτές να συνυφανθούν με τη διαμορφωτική και επιδραστική δύναμη της νοηματικής αντίληψης, ώστε να μπορέσουν να εκπληρώσουν την πρακτική τους λειτουργία.

Τα κριτήρια, οι διαδικασίες και οι δυνάμεις μιας ειδικά αισθητικής διαμόρφωσης της ιστορικής μνήμης δεν λειτουργούν βέβαια απλώς ενισχυτικά σε σχέση με τη γνωσιακή κατανόηση και τις πολιτικές προθέσεις. Αποφασιστικής σημασίας για την αισθητική διά-

εκδόσεις επίκεντρο

ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΣΑΡΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

2015-2019

Πρόλογος:
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΨΥΧΟΓΙΟΣ

επίκεντρο

…Η προετοιμασία για αυτή την υπονόμευση είχε αρχίσει αρκετά χρόνια πριν, από τότε που εκδηλώθηκε η ελληνική κρίση. Σταδιακά, η ιδεολογία της αντιδημοκρατίας κατακτούσε έδαφος. Κέρδιζε το νου και τις καρδιές της πλειονότητας των κατοίκων της χώρας. Αυτοί που θα έπρεπε να υπερασπιστούν τη δημοκρατία δίσταζαν να το κάνουν. Η ηγεμονία των εχθρών της φιλελεύθερης δημοκρατίας δεν σήκωνε αμφισβήτηση...

Κείμενα της συνταγματικής συγκυρίας, γραμμένα στο Λυκόφως της Μεταπολίτευσης. Άρθρα στον τύπο και μελέτες για τα εκφυλιστικά και παρακμιακά συμπτώματα του πολιτικού συστήματος, για τη ματαιοπονία των αναθεωρήσεων, αλλά και για την εντυπωσιακή, παρά την κρίση, ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Ο ελληνικός συνταγματισμός συνομίλησε, εν μέσω Μνημονίων, αντιτέθηκε στο ρεύμα, με διαλλακτικότητα και ηπιότητα με τον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο συνταγματισμό. Δεν άντεξε απλώς, προσαρμόστηκε.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ

ΣΤΟ ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Κείμενα της συνταγματικής συγκυρίας
Πριν, κατά και μετά τα Μνημόνια

επίκεντρο

www.epikentro.gr

Αθήνα: Ασκληπιού 21• τηλ.: 210 3811077 • Fax: 210 3811086 | Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 • τηλ.: 2310 256146 • Fax: 2310 256148 | e-mail: books@epikentro.gr

σταση της ιστορικής κουλτούρας είναι πολύ περισσότερο το ότι της αντιστοιχεί μια (σχετική) αυτονομία στη διαδικασία διαμόρφωσης νοήματος της ίδιας της ιστορικής συνείδησης. Υπάρχει μια πρωτογενής, ειδικά *αισθητική* ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης, που ακολουθεί τους δικούς της κανόνες και δεν μπορεί να αναχθεί ως κατηγορία ούτε στη γνωσιακή ούτε στην πολιτική διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης, δεν μπορεί με άλλα λόγια να εννοηθεί ως απλό μέσο για την εξυπηρέτηση του σκοπού της ιστορικής μνήμης. Παραδειγματικός εν προκειμένω είναι ο τρόπος με τον οποίο η μεταφορική λειτουργία της ιστορικής γλώσσας, ή ακόμη και ιστορικών βιβλίων στο πεδίο της οπτικής επικοινωνίας, διαπερνά υπό τη μορφή μνημείων ή άλλων μνημειακών συμβόλων στο πεδίο της νοηματικής πρόσληψης όλο το φάσμα της πολιτισμικής έκφρασης της ιστορικής μνήμης: από την καθημερινότητα και το χώρο του ιδιωτικού μέχρι εκείνο του δημόσιου ή του επεξεργασμένα καλλιτεχνικού.

Το ερώτημα σε τι ακριβώς συνίσταται η ειδικά ιστορική δύναμη της αισθητικής στη διαμόρφωση νοήματος, ελάχιστα έχει συζητηθεί μέχρι τώρα. Αυτό οφείλεται μεταξύ των άλλων –και όχι πάντως δευτερευόντως– στο γεγονός ότι στην παραδοσιακή αισθητική και στους ειδικούς κλάδους που ασχολούνταν με την τέχνη και την ιστορία, το αισθητικό και το ιστορικό εθεωρούντο αντίθετα μεταξύ τους[11]. Μόνο πρόσφατα υπήρξε μια μεταμοντέρνα ιστορικοθεωρητική ματιά πάνω στην ιστοριογραφία, που οδήγησε σε μια συμπεριληπτική ερμηνεία της ποιητικής του «ιστορικού»[12]. Η θεώρηση αυτή επικεντρώθηκε στις γλωσσικές λειτουργίες της διαμόρφωσης νοήματος, οι οποίες εμφανίζουν τις χρονικές περιόδους ως νοηματικές ενότητες. Ο Hayden White παρουσίασε αυτή την αισθητική διαμόρφωση νοήματος ως «Τροπικότητα (Tropologie) της αφήγησης»[13]. «Τρόποι» είναι εκείνες οι γλωσσικές μορφές με τη βοήθεια των οποίων οι χρόνοι που παρέρχονται παίρνουν τη μορφή ιστοριών και μπορούν εκεί να εμφανίζονται ως νοηματικές συνάφειες, μπορούν δηλαδή ταυτόχρονα να γίνονται αντιληπτοί και να ερμηνεύονται. Εγείρει πάντως ερωτηματικά το κατά πόσον ο ειδικός χαρακτήρας του «ιστορικού» μπορεί επαρκώς να ορισθεί με «τροπικότητες». Είναι, ωστόσο, αδιαμφισβήτητο ότι η διαδικασία της αισθητικής διαμόρφωσης νοήματος στο πλαίσιο της ιστορικής συνείδησης αντιπροσωπεύει μια λειτουργία της φαντασίας, όπου τα εμπειρικά περιεχόμενα της μνήμης φορτίζονται με ιστορικό νόημα, γίνονται δηλαδή φορείς της παρέλευσης του χρόνου, που –ως «ιστορία» πλέον– καθιστά ερμηνεύσιμη την παρέλευση του χρόνου στην καθημερινότητα του παρόντος.

Θεωρώ απολύτως παραπλανητικό, σ' αυτόν τον φαντασιακό μετασχηματισμό «υποθέσεων» του παρελθόντος σε «ιστορία» για το παρόν, να μιλάει κανείς για πλασματικές κατασκευές. Γιατί αυτό προσδίδει στην ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης την ψευδή αίσθηση του «μη πραγματικού», εκεί ακριβώς όπου αυτή λειτουργεί με τις ζωτικές δυνάμεις της νοηματικής αντίληψης. Η δύναμη της φαντασίας, την οποία διαθέτει η ιστορική συνείδηση, όχι μόνο δεν μας απομακρύνει από την ιστορική εμπειρία, αλλά αντίθετα οδηγεί κατευθείαν σ' αυτήν προκειμένου να την ερμηνεύσει. Πρόκειται –με τα λόγια του Ranke– για «την ικανότητα της επαναφοράς πραγμάτων στην επιφάνεια» και «της αναπαραγωγής της ζωής που είχε εμφανιστεί» στο παρελθόν[14]. Για τη δύναμη, δηλαδή, εκείνη που ζωντανεύει ξανά το παρελθόν στην ιστορική μνήμη. «Ζωντανεύει» σημαίνει: καθιστά επιδραστικό στο πλαίσιο των πολιτισμικών προσανατολισμών του τρόπου ζωής του παρόντος. Η ιστορική φαντασία δεν εκφυλίζει το παρελθόν σε ένα εννοιολογικό σχήμα χωρίς εμπειρικό περιεχόμενο, χωρίς πραγματικό πυρήνα, ή σε απλή επινόηση ενός «όντως γεγονότος» ("eigentlich Gewesenen")· το πραγματώνει ακριβώς με τις δυνάμεις της συνείδησης, προσδίδοντάς στο «απόν-παρελθόν» την εντύπωση ενός ζωντανού παρόντος. Η ιστορική φαντασία πρέπει ασφαλώς να υπερβεί τη γυμνή πραγματικότητα του παρελθόντος, προκειμένου να το ανυψώσει ερμηνευτικά σε μια ιστορική εννοιολογική δομή. Έτσι όμως το παρελθόν κάθε άλλο παρά χάνει τον πραγματικό του χαρακτήρα. Ίσα ίσα, έτσι ακριβώς είναι που τον κερδίζει ως ειδικά *ιστορικό*. Η πραγματικότητα του παρελθόντος είναι κατά κάποιον τρόπο νεκρή και μη-πραγματική, δηλαδή άνευ νοήματος και σημασίας. Η δύναμη της φαντασίας, την οποία διαθέτει η ιστορική μνήμη, φορτίζει αυτή τη νεκρή πραγματικότητα με τη ζωή του νοήματος και της σημασίας, πραγματώνοντάς την έτσι για πρώτη φορά (τώρα: ιστορικά-πραγματικά) ως κάτι το πραγματικό και επιδραστικό για το εμπειρικό περιεχόμενο και την ερμηνευτική δύναμη του πολιτισμικού προσανατολισμού του ανθρώπινου τρόπου ζωής.

Δεν θέλω μ' αυτό να πω ότι το παρελθόν «σαν τέτοιο» είναι κάτι σκέτα πραγματικό και άνευ νοήματος κι ότι μόνο μέσω της δημιουργικής επενέργειας της συνείδησης μπορεί να του αποδοθεί νόημα κι έτσι η ιστορία να μην είναι παρά μια υποκειμενική εννοιολογική κατασκευή. Το παρελθόν ως παράδοση φέρει ήδη από μόνο του νόημα, ενώ και τα εννοιολογικά δάνεια, που του έχουν προσδοθεί από την ιστορική συνείδηση και υπερβαίνουν αυτό το νόημα, μπορεί επίσης να έχουν προκύψει επαγωγικά από αυτό το ίδιο, στο βαθμό που η ενσωμάτωσή του στις παρούσες συνθήκες της ζωής μπορεί να έχει γίνει μέσω της «άρσης» του μέσα σ' αυτές κι έτσι να συνιστά παράγοντα σχηματισμού ιστορικού νοήματος ως *μη-παρελθόν* παρελθόν, πριν από κάθε ερμηνευτική απόπειρα ή βεβαιότητα γι' αυτό.

Μόνον αν η αισθητική επίδραση της δύναμης της φαντασίας οδηγεί σε μιαν ιστορική ανάμνηση, η οποία έχει αποσυσχετισθεί πλήρως από την εμπειρία ή βρίσκεται πέραν κάθε ιστορικής εμπειρίας, μόνον τότε μπορεί κανείς να μιλάει απολύτως δικαιολογημένα για μυθοπλασία ή κατασκευή μυθοπλασίας. Αλλά τότε ακριβώς είναι που δεν πρόκειται πλέον για κάποια ειδικά *ιστορική* ανάμνηση. Μια μέθοδος αναπαράστασης, όπου η καταστατική *εμπειρική* αναφορά της ανάμνησης υπερφαλαγγίζεται συστηματικά από τη φανταστική μετάβαση στο *φαντασιακό*, όπου μ' άλλα λόγια συμβάντα του παρελθόντος διανθίζονται τεχνητά με μια πραγματικότητα δανεισμένη από τη φαντασία, μπορεί βέβαια να εκλαμβάνεται ως «αισθητική». Ως «ιστορική» όμως μπορεί να θεωρηθεί μόνον υπό μία πολύ περιορισμένη, μη πραγματική έννοια. Η αισθητική δύναμη της φαντασίας είναι ιστορική μόνον εάν και για όσον καιρό ασχολείται επίπονα με την εμπειρία του παρελθόντος – ή καλύτερα: όταν την ενσωματώνει επεξεργασμένη μέσα της, όχι όμως όταν την υπερβαίνει στο πλαίσιο της δημιουργίας «καθαρών» έργων τέχνης.

Η πρωταρχικά *πολιτική* διάσταση της ιστορικής κουλτούρας βασίζεται στο ότι κάθε μορφή κυριαρχίας έχει την ανάγκη της συναίνεσης (Zustimmung) αυτών που αφορά. Κι εκεί, η ιστορική μνήμη των τελευταίων παίζει σημαντικό ρόλο. Δεν είναι τυχαίο ότι η πολιτική κυριαρχία συνδέεται σε επίπεδο αναπαράστασης με ιστορικά φορτισμένα σύμβολα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι μέρες μνήμης, οι οποίες έρχονται συνήθως να υπενθυμίσουν ότι η προέλευση της πολιτικής κοινότητας (Gemeinwesen) έχει να κάνει μάλλον με μιαν πρωταρχικά εγκαθιδρυμένη κανονιστική δέσμευση παρά με τη διάρκεια. Η ιστορική μνήμη έχει μια γνήσια πολιτική νομιμοποιητική λειτουργία. Εκπληρώνεται ως επί το πλείστον υπό την μορφή μιας συνειδητής συγκρότησης και καλλιέργειας της παράδοσης, από την οποία ούτε τα σύγχρονα κράτη μπορούν κατά βάση να παραιτηθούν, όσο κι αν τα ίδια κατανοούν τη νομιμότητά τους ως νομιμότητα με τη νομική έννοια.

Νομιμότητα είναι η δομική ικανότητα της εξουσίας να επιτυγχάνει τη συναίνεση. Η ιστορική μνήμη είναι ένα ουσιαστικό μέσο αυτής της συναίνεσης. Θεμελιώνει διανοητικά την πολιτική εξουσία, διαμορφώνοντάς την εντός των εννοιολογικών δομών της ιστορικής συνείδησης, οι οποίες υπηρετούν τον πολιτισμικό προσανατολισμό του τρόπου ζωής. Η διαμορφωτική αυτή διαδικασία φτάνει μέχρι τα βάθη της ιστορικής ταυτότητας. Η δημιουργία ταυτότητας συντελείται κατά βάση εντός του μέσου της εξουσίας και της κυριαρχίας, και μάλιστα τόσο στο εσωτερικό των μεμονωμένων υποκειμένων, όσο όμως και μεταξύ τους. Στην οικοδόμηση της εσωτερικής ταυτότητας του προσώπου, αυτά που πρέπει να συσχετιστούν μεταξύ τους είναι οι υποχρεώσεις, το ίδιον Είναι και οι δομές των ορμεμφύτων (στη φροϋδική εννοιολόγηση: το Υπερεγώ, το Εγώ και το Αυτό), έτσι ώστε η διαχείριση του βίου να είναι εφικτή μέσω ενός νοηματικά προσδιορισμένου πράττειν. Το ίδιο ισχύει και για τις διαπροσωπικές σχέσεις που αφορούν τις κοινωνικές θέσεις του εαυτού και του άλλου ή τις

αξιώσεις ισχύος ενός υποκειμένου σε σχέση με τις προσδοκίες, με τις οποίες το αντιμετωπίζουν οι άλλοι. Αυτή η ζωτικής σημασίας ισορροπία αναπαριστά *επίσης* μια σχέση εξουσίας.

Η πολιτική κυριαρχία είναι λοιπόν μια οργανωμένη σχέση εξουσίας στη ζωή μιας κοινωνίας, ριζωμένη και διασφαλισμένη υποκειμενικά. Πρόκειται για μια διπλή ισορροπία ανάμεσα στα στάδια της δημιουργίας εσωτερικής ταυτότητας και στην υποκειμενική, εσωτερική και κοινωνική, εξωτερική τους όψη. Και στο βαθμό που αυτή η διπλή ισορροπία αφορά την εξέλιξη του εκάστοτε υποκειμένου και του κοινωνικού του κόσμου μέσα στο χρόνο, μια εξέλιξη την οποία διαμορφώνει νοηματικά η ιστορική συνείδηση, στο βαθμό αυτό η δραστηριότητα του υποκειμένου ολοκληρώνει πολιτισμικά την πολιτική κυριαρχία. Η ολοκλήρωση αυτή ρυθμίζεται από την αρχή της εξουσίας. Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει επίσης για την ιστορική αρχή της διαμόρφωσης νοήματος μιας λειτουργικής ή εμπράγματης συνάφειας. Κι αυτό υπό την έννοια ότι ο πολιτισμικός προσανατολισμός του τρόπου ζωής, που επιτυγχάνεται μέσω της ιστορικής μνήμης, οφείλει να αντιστοιχεί στους πολιτικούς στόχους και τα συμφέροντα που προσδιορίζουν τη ζωή ενός υποκειμένου, ούτως ώστε αυτό να είναι λειτουργικό. Η ιστορική μνήμη καθορίζει τη χρονική προοπτική, μέσα στην οποία το παρελθόν εμφανίζεται ως μια ιστορία πλήρης νοήματος και σημασίας, σύμφωνα πάντα (και) με ένα πολιτικό σύστημα συντεταγμένων, το οποίο αντιστοιχεί στις προσδιοριζόμενες από την εξουσία κατευθύνσεις της βούλησης, όπου τα εκάστοτε ενθυμητικά υποκείμενα οργανώνουν πρακτικά τη ζωή τους.

Με τα παραπάνω δεν εννοείται φυσικά, ότι η ιστορική συνείδηση ακολουθεί τυφλά τις οδηγίες της θέλησης για εξουσία που προβάλλει το πολιτικό σύστημα κυριαρχίας, εντός του οποίου αυτή λειτουργεί. Επειδή αυτό το σύστημα κυριαρχίας χρειάζεται ακριβώς να θεμελιωθεί διανοητικά πάνω στις ιστορικές μνήμες αυτών τους οποίους αφορά, οφείλει να κινητοποιεί σ' αυτούς μια διαδικασία συναίνεσης, η οποία δεν μπορεί να εξασφαλίζεται απλώς εκβιαστικά. Μέσα σε κάθε νομιμοποιητική λειτουργία της ιστορικής μνήμης υποκρύπτεται ως εκ τούτου και μια ορισμένη κριτική της κυριαρχίας, κάτι σαν μια δομική δυνατότητα πολιτικής ανυπακοής, με την οποία –υποκείμενοι ασφαλώς στις απαιτήσεις του πολιτικού συστήματος– συμπεριφέρονται οι κυριαρχούμενοι. (Πολύ συχνά η κριτική αυτή εμφανίζεται έμμεσα υπό αισθητική μορφή.) Οι εξωτερικές απαιτήσεις κυριαρχίας, επεκτείνονται μέσω των ενθυμητικών λειτουργιών της ιστορικής συνείδησης και υπεισέρχονται στη νοοτροπία των υποτελών, αλλά η μνήμη οφείλει στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας να αντιστοιχεί σ' έναν ορισμένο βαθμό στις παρωθήσεις της βούλησης των ίδιων των κυριαρχουμένων, με τις οποίες αυτοί παροντοποιούν το παρελθόν σαν δικό τους.

Στις νεωτερικές κοινωνίες, η *γνωσιακή* διάσταση της ιστορικής κουλτούρας υλοποιείται προπάντων μέσω των ιστορικών επιστημών. Αυτές συνιστούν τη βασική αρχή που προσδιορίζει τις γνωσιακές λειτουργίες της ιστορικής συνείδησης, ρυθμίζοντας μεθοδολογικά την προσληπτική, ερμηνευτική και προσανατολιστική της ικανότητα: πρόκειται για τη βασική αρχή της συνάφειας του περιεχομένου, η οποία αφορά την αξιοπιστία της ιστορικής εμπειρίας και το βεληνεκές ισχύος των κανόνων, οι οποίοι χρησιμοποιούνται για την ερμηνεία της.

Οι γνωσιακοί μηχανισμοί της ενθυμητικής λειτουργίας της ιστορικής συνείδησης που αφορούν τα θεμέλια της ιστορικής επιστήμης και τις αξιώσεις ισχύος των ιστορικών γνώσεων, οι οποίες προκύπτουν στο πλαίσιο της ιστορικής έρευνας, έχουν συζητηθεί διεξοδικά. Ως εκ τούτου αρκεί ίσως εδώ η υπόδειξη ότι η ιστορική γνώση, με την οποία δρα η ιστορική συνείδηση, εκπληρώνοντας τις πολιτισμικές της λειτουργίες, διαθέτει το δικό της ειδικό καθεστώς κι ότι αυτό το καθεστώς έχει παραχθεί μέσω μεθοδευμένων διεργασιών, που διασφαλίζουν την ισχύ του[15].

4. Σύνθετες σχέσεις

Η διάκριση μεταξύ αισθητικής, πολιτικής και γνωσιακής διάστασης της ιστορικής κουλτούρας υπακούει σε μια συνήθη χονδρική διαίρεση, που αντιστοιχεί τουλάχι-

στον στον εμπειρικό ορίζοντα των νεωτερικών κοινωνιών. Ο βαθμός της αναλυτικής χρησιμότητας αυτής της διάκρισης μπορεί εντέλει να καταδειχθεί μόνον μέσα από εκτεταμένες εμπειρικές έρευνες. Για τέτοιες έρευνες η ίδια η διάκριση έχει βέβαια μιαν ευριστική αξία, συγκαθορίζει δηλαδή κατά κάποιον τρόπο ήδη εκ των προτέρων τα αποτελέσματά τους. Απ᾽ αυτή την άποψη μπορούν να φανούν χρήσιμες και άλλες σκέψεις θεωρητικού χαρακτήρα, που αναφέρονται στη σχέση των τριών διαστάσεων μεταξύ τους. Όσο πιο καθαρή είναι η θεωρητική ερμηνεία αυτής της σχέσης, τόσο εναργέστερα καθίστανται τα φαινόμενα.

Η διάκριση μεταξύ τέχνης, πολιτικής και επιστήμης ως των τριών πεδίων της ιστορικής κουλτούρας δεν αντιστοιχεί μόνο στις προφανείς διαφορές, που αφορούν την εσωτερική λογική και την πρακτική λειτουργία της ιστορικής μνήμης, όπως αυτή εμφανίζεται στις πραγματικότητες των νεωτερικών κοινωνιών. Ο ευριστικός χαρακτήρας της διάκρισης δεν προκύπτει μόνον στο πλαίσιο της νεωτερικής συγχρονίας. Έχει και μιαν ανθρωπολογική βάση, στηρίζεται δηλαδή αβίαστα πάνω στους τρεις θεμελιώδεις τρόπους έκφρασης της ανθρώπινης λειτουργίας: το συναίσθημα, τη βούληση και το νου. Με μια τέτοια ανθρωπολογική θεμελίωση των τριών διαστάσεων μπορεί να υποστηριχθεί η θέση ότι και οι τρεις είναι εξίσου πρωταρχικές και μη αναγώγιμες η μια στην άλλη. Συγκροτούν νοητικά ένα σύστημα αναφοράς, με το οποίο μπορεί να συναχθεί εκείνο το πεδίο της ψυχοδιανοητικής δραστηριότητας, που περιγράφεται μέσω της κατηγορίας «ιστορική κουλτούρα».

Η πρωταρχικότητα των τριών διαστάσεων και των βασικών αρχών τους (κάλλος, εξουσία και αλήθεια) είναι ισότιμη και τις τοποθετεί κάθε φορά στο πλαίσιο του δικού τους ιδιαίτερου δικαίου. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι θα μπορούσαν να εννοηθούν (ή να διερευνηθούν) ως υλοποιούμενες η μια δίπλα στην άλλη ή ευρισκόμενες σε μια απλώς εξωτερική σχέση μεταξύ τους. Αντιθέτως: η θέση περί ισότιμης πρωταρχικότητας θα πρέπει να ολοκληρωθεί με τη θέση περί μιας εσωτερικής αναγκαίας συσχέτισης. Όπως το συναίσθημα, η βούληση και ο νους συναρτώνται εσωτερικά, συνιστώντας –μέσω αυτής ακριβώς της συνάρτησης– ό,τι ονομάζεται υποκειμενικότητα ή νοοτροπία ή ακόμη και σκοπιμότητα ή νοηματική δυνατότητα νοηματικού προσδιορισμού τού πράττειν, με τον ίδιο τρόπο και οι τρεις διαστάσεις της ιστορικής κουλτούρας διαπερνούν η μια την άλλη. Και μόνον μέσα σ᾽ αυτή την αλληλοδιείσδυση μπορεί η ιστορική συνείδηση να φέρει σε πέρας την δική της ιδιαίτερη πολιτισμική λειτουργία της ιστορικής μνήμης. Διότι δεν υπάρχει ιστορική μνήμη που να μην παράγεται μέσω *και των τριών* βασικών αρχών. Καθεμία απ᾽ αυτές εμφανίζεται μεμονωμένα στο εκάστοτε φαινόμενο, ενώ την ίδια στιγμή γίνεται σαφής η μεταξύ τους εσωτερική συνάφεια. Για παράδειγμα: είναι αδιανόητο οποιοδήποτε ιστοριογραφικό κείμενο από το χώρο της ιστορικής επιστήμης, το οποίο –δίπλα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μεθοδικής διασφάλισης της ισχύος της ιστορικής γνώσης– να μην περιέχει εμφανώς αισθητικές αρχές μορφοποίησης και πολιτικές επιρροές και σκοπιμότητες. Αυτό μπορεί να μη συμβαίνει πάντα άμεσα και ευθέως, συμβαίνει όμως σε κάθε περίπτωση διαμεσολαβημένα και μάλιστα με τέτοιον τρόπο, ώστε το κείμενο θα έχανε το νόημά του –δηλαδή τη δυνατότητα να γίνεται κατανοητό– αν επιχειρούσαμε υπό τη μορφή ενός νοητικού πειράματος να αφαιρέσαμε τους αισθητικούς ή τους πολιτικούς παράγοντες μορφοποίησής του. Αντιστοίχως, δεν υπάρχουν καθαρά πολιτικές ή αισθητικές εκφάνσεις της ιστορικής μνήμης.

Τίθεται έτσι επιτακτικά το ερώτημα, με ποιον τρόπο σχετίζονται μεταξύ τους οι τρεις διαστάσεις και οι εκάστοτε κυρίαρχες βασικές τους αρχές. Δεν θέλω να απαντήσω στο ερώτημα αυτό με την αξίωση της ανθρωπολογικής πρωταρχικότητας, αλλά να προσπαθήσω, εξετάζοντας την ιστορική κουλτούρα νεωτερικών κοινωνιών, να εξηγήσω ορισμένες βασικές διαπιστώσεις, βάσει των οποίων το πρώτο πράγμα που θα έπρεπε να διερευνηθεί είναι αν και σε ποιο βαθμό μπορεί να αποδοθεί σε κάποιαν απ᾽ αυτές τις διαστάσεις πρωταρχική σημασία. Εννοώ κατά πρώτον τη διαπίστωση ότι στη σχέση των τριών διαφορετικών τρόπων διαμόρφωσης ιστορικού νοήματος φαίνεται να υπάρχει μια αδιάλειπτη τάση αμοιβαίας εργαλειοποίησης, η οποία οδηγεί σε ρήγματα εντός της ιστορικής κουλτούρας και σε προβληματικές εκδοχές της ιστορικής μνήμης. Και, συμπληρωματικά προς αυτήν, βρίσκεται η άλλη διαπίστωση, ότι τέτοια ρήγματα μπορούν να αποφευχθούν μόνον αν η ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης επιτελεσθεί υπό τις προϋποθέσεις μιας σχετικής αυτονομίας και μιας αμοιβαίας κριτικής και οριοθέτησης των τριών αυτών τρόπων.

Η τάση εργαλειοποίησης συνίσταται στο ότι κάθε φορά ο ένας από τους τρόπους της ιστορικής διαμόρφωσης του νοήματος πρέπει να δίνει τον κύριο τόνο στην επεξεργασία του πολιτισμικού οικοδομήματος «ιστορία», ενώ οι άλλοι δύο υποχρεούνται να παίξουν απλώς έναν υποκείμενο ρόλο. Έτσι, η ανάδειξη της αισθητικής διάστασης σε κυρίαρχη οδηγεί σε μια *αισθητικοποίηση* της ιστορικής μνήμης, η κυριαρχία της πολιτικής διάστασης σε μια *πολιτικοποίηση* και η κυριαρχία των γνωσιακών στρατηγικών σχηματισμού νοήματος σε μια *ιδεολογικοποίηση* της ιστορικής κουλτούρας. Και οι τρεις τάσεις αντιπροσωπεύουν μονομέρειες που αποβαίνουν σε βάρος των νοηματικών δυναμικών τα οποία τίθενται κάθε φορά σε σχέση εξάρτησης με τη μια από τις τρεις. Έτσι, μια αισθητικοποίηση της ιστορικής μνήμης οδηγεί συνήθως σε ελλείμματα όσον αφορά τον πολιτικό προσανατολισμό και σε εξασθένηση της δύναμης των επιχειρημάτων κατά τη μεθοδική χρήση του νου στην πραγμάτευση της ιστορικής εμπειρίας.

Στην ιστορική κουλτούρα της νεωτερικότητας αισθητικοποίηση έχουμε ως επί το πλείστον όταν σε μια συγκεκριμένη εποχή εμφανίζεται ένας συνδυασμός διαφοροποιημένων τρόπων βίωσης του χρόνου, ο οποίος διαρρηγνύει τις μέχρι τότε κυρίαρχες αντιλήψεις για τη ροή του χρόνου και, τότε, το παρελθόν, ενόψει αυτής της διαρραγείσας χρονικής συνάφειας με το παρόν και το αναμενόμενο μέλλον του, καλείται παρ᾽ όλα αυτά να διατηρήσει τις δικές του ποιότητες νοήματος και σημασίας. Εξέχον παράδειγμα μιας τέτοιας αισθητικοποίησης αποτελεί η ιστοριογραφία και η ιστορική σύλληψη του Jacob Burckhardt[16]. Μ᾽ αυτήν, ο Burckhardt αντιμετώπισε μια κρίση προσανατολισμού στη διαδικασία εκμοντερνισμού, όπου τα κλασικά ερμηνευτικά πρότυπα του ιστορισμού κινδύνευαν να αχρηστευτούν πλήρως. Διέσωσε, λοιπόν, μέσα σ᾽ έναν αισθητικό μανδύα, τη δύναμη διαμόρφωσης ταυτοτήτων που διέθεταν οι παραδόσεις της παλαιάς Ευρώπης – μιας Ευρώπης, η οποία βρισκόταν στο μεταίχμιο μιας προωθητικής τάσης εκμοντερνισμού, όπου η μεγάλης διάρκειας ισχύς του ευρωπαϊκού αξιακού συστήματος είχε καταστεί προβληματική. Η κουλτούρα, την οποία ο Burckhardt θεωρούσε *πολιτικά* μη διασώσιμη και χαμένη, θα μπορούσε ενδεχομένως να διασωθεί ιστορικά υπό *αισθητική* μορφή. Όπως βεβαίως ήταν φυσικό, παρόξυνε έτσι μέσω της ιστορικής μνήμης την *πολιτική* κρίση προσανατολισμού, την οποία έπρεπε ακριβώς να υπερβεί. Κι αυτό για τη *γνωσιακή* πλευρά της προσφοράς του είχε την κρίσιμη συνέπεια μιας απο-ιστορικοποίησης και επανα-μυθοποίησης της ιστορικής σκέψης. Παρόμοια ελλείμματα, τόσο όσον αφορά την πολιτικά λειτουργική συνάφεια όσο και τη γνωσιακή αξίωση αληθείας, μπορεί κανείς να διαπιστώσει και στην πολύ πρόσφατη, μεταμοντέρνα στροφή της ιστορικής θεωρίας: μπορεί στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας η νοηματοδοτική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης να αποκτά νέες γνώσεις όσον αφορά τις αισθητικές δομές βάθους, αλλά την ίδια στιγμή και στον ίδιο ακριβώς βαθμό τα μεν παραδοσιακά πρότυπα εξειδικευμένης ορθολογικότητας χάνουν σε δύναμη ισχύος, η δε ιστορική διατύπωση της θέλησης για δύναμη κερδίζει σε αισθητική γοητεία.

Είναι βεβαίως πασίγνωστο, τόσο από την καθημερινή όσο όμως κι από την καθ᾽ υπερβολή δημόσια χρήση της ιστορικής μνήμης για πολιτικούς σκοπούς, ότι η κυριαρχία της θέλησης για δύναμη όσον αφορά τον πολιτισμικό προσανατολισμό του ανθρώπινου τρόπου ζωής μέσω της ιστορικής μνήμης αποβαίνει σε βάρος των αξιώσεων αληθείας κι ότι ταυτόχρονα η τυπική συνάφεια της ιστορικής διαμόρφωσης εκφυλίζεται σε απλό μέσο της προπαγάνδας[17]. Δεν χρειάζεται να τονισθεί πόσες αξιώσεις αληθείας εγκαταλείπονται σ᾽ αυτή τη διαδικασία. Είναι εξίσου γνωστό εν προκειμένω και το ότι οι ιστορικές μορφές αναπαράστασης χάνουν εκείνη την αισθητική αμφισημία, με την οποία –στο πλαίσιο της ιστορικής κουλτούρας– πολιτικοί καταναγκασμοί διαρρηγνύονται προς όφελος μεγαλύτερων

βαθμών ελευθερίας της ιστορικής μνήμης. Οι πολιτικές αξιώσεις κυριαρχίας αποσυμπλέκονται από τις γνωσιακές όψεις της αλήθειας κι έτσι η νομιμότητα της κυριαρχίας, για την οποία εντούτοις πρόκειται, χάνει εκείνη τη δύναμη της πειθούς, μέσω της οποίας η πολιτική εξουσία των νεωτερικών κοινωνιών συνδέεται με τις αντιλήψεις των κυριαρχούμενων. Μέσω μιας μονομερούς πολιτικοποίησης, η ιστορική κουλτούρα παραδίδεται άνευ όρων στις κανονιστικές ρυθμίσεις μιας τυφλής θέλησης για δύναμη. Οι αξιακές όψεις της ιστορικής μνήμης αποκτούν χαρακτήρα αυθαιρεσίας ως προς τις αποφάσεις, ενώ η γνωσιακή λειτουργία της επιστήμης υποβαθμίζεται σε μια απλή παρουσίαση πολιτικά επιθυμητών γεγονότων.

Αλλά και όταν οι *γνωσιακές* στρατηγικές τής διαμόρφωσης ιστορικού νοήματος αποκτούν μονοπωλιακή θέση σε βάρος των αντίστοιχων πολιτικών και αισθητικών, έχουμε επίσης μια παραμόρφωση εντός της ιστορικής κουλτούρας: οι πολιτικές αξιώσεις κυριαρχίας φορτίζονται γνωσιακά με τέτοιον τρόπο, ώστε η αξίωση αληθείας της επιστήμης να εκφυλίζεται στο δογματισμό μιας ορισμένης ιδεολογίας, ενώ η ελεύθερη άρθρωση επιχειρημάτων ως ζωτικός χώρος της επιστημονικής προόδου να περιέρχεται βαθμιαία σε κατάσταση αποπληξίας. Ο μαρξισμός-λενινισμός είναι ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα για την κατάσταση, στην οποία μεταπίπτει η αξίωση αληθείας της επιστήμης, όταν συνδέονται άμεσα μαζί της αξιώσεις κυριαρχίας, όταν για την αύξηση της δύναμης της πειθούς τους οι αξιώσεις αυτές ενδύονται τελικά και το μανδύα της επιστήμης. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας υπερβολικής διαστολής της αξίωσης αληθείας είναι να καταστρέφεται η επιστήμη ως προς εκείνες ακριβώς τις λειτουργίες του ιστορικού προσανατολισμού, στις οποίες η ίδια μπορεί να παίξει έναν πολιτικό ρόλο ως παράγοντας κριτικής της νομιμοποιητικής διαδικασίας.

Το ότι υπάρχει επίσης μια προβληματική υπερδιόγκωση της γνωσιακής διάστασης της ιστορικής κουλτούρας στη σχέση της με την αισθητική, είναι κάτι που ελάχιστα έχει ερευνηθεί και συζητηθεί. Αυτό οφείλεται καταρχάς στο ότι η αισθητική του «ιστορικού» παρέμεινε πρακτικά ζωντανή ακόμη κι όταν θεωρητικά είχε απορροφηθεί πλήρως μέσα στην αυτοκατανόηση της επιστημονικοποιημένης ιστορίας. Το στοιχείο της ζωτικότητας της ιστορικής αναπαράστασης, που εξαντλεί τη δύναμη της φαντασίας της ιστορικής μνήμης, δεν ανήκει πάντως ακριβώς στην εικόνα που έχει για τον εαυτό της η επιστημονικά εξειδικευμένη ιστοριογραφία. Οι προβληματικές συνέπειες μιας συστηματικής διάκρισης της *αισθητικής* διαμόρφωσης νοήματος εντός της ιστορικής μνήμης μπορούν να μελετηθούν καλύτερα μάλλον έμμεσα, με τη διερεύνηση εκείνων των προϊόντων αυτής της μνήμης στα οποία η τυπική συνάφεια του αισθητικού λειτουργεί αντίθετα προς το ρόλο της ως υπηρέτη της αλήθειας: εκεί, δηλαδή, όπου η υπερβάλλουσα χρήση αισθητικών μέσων παράγει ιστορικό νόημα. Απελευθερώνονται τότε εμπειρικά ποιοτικά στοιχεία και νοηματικά δυναμικά, τα οποία παραμένουν ατροφικά στο πλαίσιο μιας ιστοριογραφίας με κυρίαρχο τον επιστημονικό προσανατολισμό. Ένα ιδιαίτερα προκλητικό παράδειγμα για κάτι τέτοιο αποτελεί η ταινία του Hans-Jurgen Syberberg για τον Χίτλερ[18]. Το φιλμ αυτό είναι αφενός χαρακτηριστικό και του υψηλού (θα έλεγα: εξαιρετικά υψηλού) κόστους, το οποίο μια ριζική αισθητικοποίηση απαιτεί να καταβληθεί τόσο ως προς τον πολιτικό προσανατολισμό όσο και ως προς την επιστημονική αντίληψη των πραγμάτων[19]. Καθιστά αφετέρου σαφές ότι υπάρχουν αμιγώς αισθητικά μέσα διαμόρφωσης του ιστορικού νοήματος, τα οποία αναπτύσσουν μια προβληματική δυναμική εντός της ιστορικής κουλτούρας αν τυχόν επιστήμη και πολιτική αμφισβητήσουν το ιδιαίτερο δικαίωμα της τέχνης στην ιστορική μνήμη, επιδιώκοντας να την εργαλειοποιήσουν ως σκόπιμη μορφή.

Η «ιστορική κουλτούρα» έχει ως κατηγορία διττή έννοια: δημιουργεί θεωρητικά ένα (νέο) εμπειρικό πεδίο και ταυτόχρονα καθορίζει εντός αυτού του πεδίου μια σειρά από κανόνες που αφορούν την πρακτική πλευρά. Χωρίς αυτές τις κανονιστικές συνιστώσες δεν είναι δυνατόν, σε μια δημόσια συζήτηση που αφορά τις μορφές, τα περιεχόμενα και τις λειτουργίες της ιστορι-

www.kritiki.gr

Κεντρική διάθεση: 210 82 11 470

ΚΡΙΤΙΚΗ

Εθνική Πινακοθήκη #104

Από τον ΜΙΣΕΛ ΦΑΪΣ

Αυτοπαρατηρώντας τον χρόνο.

κής μνήμης, να εξηγηθεί η θέση της λέξης στην εκάστοτε συγκυρία. Ο διττός αυτός χαρακτήρας της ιστορικής κουλτούρας δεν είναι ακίνδυνος· διότι μπορεί, ενταγμένος σε μια προβληματική ρητορική, να χρησιμοποιηθεί για την απόκρυψη κανονιστικών απόψεων μέσω μιας εμπειρικής επιχειρηματολογίας ή, αντιστρόφως, να φορτίσει απροειδοποίητα εμπειρικές αναλύσεις με κανονιστικές αξιώσεις. Από την άλλη μεριά, όμως, δεν μπορούμε να μη δούμε ότι η θεωρητική ανάλυση των τριών διαστάσεων της ιστορικής κουλτούρας και της μεταξύ τους σχέσης μπορεί να οδηγήσει σε αντιλήψεις με προφανή πρακτική σημασία. Έτσι, με βάση τις προηγηθείσες σκέψεις πάνω στις τάσεις αμοιβαίας εργαλειοποίησης ή/και υποταγής των τριών διαστάσεων και των εκάστοτε ιδιαίτερων ρυθμιστικών αρχών τους, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η ιστορική μνήμη, που μπορεί να εκπληρώσει κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο την πολιτισμική λειτουργία προσανατολισμού, είναι εκείνη που επιτρέπει τις τρεις διαστάσεις της να λειτουργούν σε καθεστώς σχετικής αυτονομίας, συσχετίζοντάς τες ταυτόχρονα κριτικά. Πολιτικοί εξαναγκασμοί σε δράση, τους οποίους εισάγει στην ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης η θέληση για δύναμη, μπορούν να διαρραγούν αισθητικά από το ελεύθερο παίγνιο της ιστορικής φαντασίας και γνωσιακά από την ενεργοποίηση αποθεμάτων εμπειρίας, που λειτουργούν κριτικά έναντι των διαδικασιών νομιμοποίησης. Πολιτικές απόψεις μπορούν να ταξινομήσουν γνωσιακά αποθέματα ανάλογα με τη συνάφειά τους προς την εκάστοτε συγκυρία και να είναι έτσι σε θέση να ασκήσουν κριτική σ᾽ εκείνη την εγγενή αυθαιρεσία, που χαρακτηρίζει τα εξειδικευμένα πεδία της ερευνητικής παραγωγής γνώσεων. Μεθοδικά συγκροτημένες επιχειρηματολογίες μπορούν να εξωθήσουν την ιστορική δύναμη της επινόησης να αναμετρηθεί με τα όρια της εμπειρικής της αναφοράς, όρια τα οποία πολύ εύκολα υπερβαίνει αν αφεθεί σε μια απόλυτη αισθητική αυτονομία. Από τη θεωρία της ιστορικής κουλτούρας δεν απάγεται ασφαλώς κάποιο σύστημα κανόνων, το οποίο η πρακτική της πολιτισμικής ενθυμητικής λειτουργίας δεν θα είχε να κάνει τίποτε άλλο παρά απλώς ν᾽ ακολουθήσει. Η θεωρία αυτή επιτρέπει, ωστόσο, τη διαπίστωση δυνατοτήτων υλοποίησης αυτής της πρακτικής και μας προσφέρει επίσης κριτήρια για την αξιολόγησή της.

5. Εννοιολογικά προβλήματα

Οι έως τώρα συλλογισμοί για τη διάκριση των τριών διαστάσεων και για τη μεταξύ τους σχέση άφησαν να διαφανεί στο βάθος ένα ερώτημα, το οποίο συνιστά εν τέλει το πιο σημαντικό ερώτημα της ιστορικής κουλτούρας: εκείνο για την αρχή που εγγυάται το νόημα της ιστορικής μνήμης. Ἔστω ότι ισχύει αυτό που υποστηρίχθηκε παραπάνω: ότι, δηλαδή, το ιστορικό νόημα, που είναι αποφασιστικής σημασίας για την ενθυμητική λειτουργία της ιστορικής συνείδησης, δεν μπορεί να αναχθεί αποκλειστικά σε καμιά από τις τρεις διαστάσεις ως προς τη δυνατότητά του να προσανατολίζει τον τρόπο ζωής, αλλά ότι μπορεί να παραχθεί μόνο μέσα σε μια σύνθετη σχέση ισοτιμίας των τριών διατάσεων της ιστορικής κουλτούρας – μιας ισοτιμίας που αφορά τα βασικά δικαιώματα, συνεπώς και τη (σχετική) αυτονομία τους και συνοδεύεται από την αμοιβαία αναγνώριση αυτής της αυτονομίας καθώς και της δυνατότητας μιας ταυτόχρονης μεταξύ τους οριοθέτησης και κριτικής. Προκύπτει τότε το ερώτημα: τι είναι αυτό που εγγυάται το εν λόγω νόημα εντός της συνολικής συνάφειας των τριών διαστάσεων; Σ᾽ ένα γενικό περίγραμμα όπως το παρόν, που επιδιώκει να σκιαγραφήσει τα καθήκοντα μιας θεωρίας της ιστορικής κουλτούρας, το ερώτημα αυτό δεν επιτρέπεται φυσικά να απουσιάζει, ακόμη κι αν είναι εδώ αδύνατη η διεξοδική διερεύνηση, που θα απαιτούνταν για την απάντησή του.

Οι μέχρι τώρα συλλογισμοί θα έπρεπε επίσης να έχουν καταστήσει σαφές ότι το ερώτημα περί νοήματος προέκυψε αναπόφευκτα, αλλά ταυτόχρονα και ότι δεν υπάρχει γι᾽ αυτό κάποια σύντομη και πειστική απάντηση. Για όσον καιρό η θρησκεία αντιπροσώπευε στη ζωή μιας κοινωνίας μια γενικώς αποδεκτή πηγή νοήματος, αυτή ήταν η αδιαμφισβήτητη αρχή: η ολοκλήρωση των τριών διαστάσεων της ιστορικής κουλτούρας καθώς και η παραγωγή ενός επιδραστικού ιστορικού νοήματος για όλη την κοινωνία ήταν εφικτές μέσω της αναφοράς προς αυτήν. Στην πορεία εκμοντερνισμού των κοινωνιών, αυτή η διαδικασία ολοκλήρωσης αποσυντέθηκε. Αυτό δεν σημαίνει ότι η θρησκεία έχει πλέον εξαντληθεί ως πηγή νοήματος ή έχει καταστεί περιττή, αλλά μόνον ότι ο βαθμός διαφοροποίησης που έχει κερδηθεί και υφίσταται πλέον στο πλαίσιο της σχετικής αυτονομίας των τριών διαστάσεων δεν μπορεί να αναιρεθεί μέσω της θρησκείας. Υπήρξαν επανειλημμένες απόπειρες να μπουν στο παιχνίδι πολιτισμικές αρχές, που θα υποκαθιστούσαν τη θρησκεία στον ρόλο της θεμελίωσης και της ολοκλήρωσης, αλλά όλες αυτές οι αρχές (όπως π.χ. η φιλοσοφία της ιστορίας) υπέπεσαν στο ατόπημα της μονομερούς ανάδειξης μιας από τις τρεις διαστάσεις σε βάρος των άλλων. Καμιά απ᾽ αυτές τις αρχές δεν μπόρεσε ν᾽ ανταποκριθεί στη δυναμική την οποία απελευθερώνει η σχετική αυτονομία των τριών διαστάσεων.

Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι μια τέτοια δυναμική, στο μέτρο που αναπτύσσεται, παράγει αναγκαστικά απουσία νοήματος, ότι δηλαδή στην προϊούσα διαδικασία εκμοντερνισμού αυτοαναλώνεται όλο και περισσότερο η ίδια η κουλτούρα της ιστορικής μνήμης. Μπορεί όσα επανειλημμένως έχουν επισημανθεί περί αυξανόμενου νοηματικού ελλείμματος κατά τη διαδικασία εκσμοντερνισμού των κοινωνιών να υπήρξαν ενδεχομένως εύλογα, μπορεί η επέκταση των επισημάνσεων αυτών σε νευραλγικά πεδία και εκφάνσεις της ιστορικής κουλτούρας να ήταν επίσης δικαιολογημένη· παρ᾽ όλα αυτά δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς ότι, σε καθεμιά από τις

τρεις διαστάσεις, αναπτύχθηκαν νοηματικά κριτήρια που μπορούν να είναι μεταξύ τους συμβατά, να αναφέρονται το ένα στο άλλο και να επικοινωνούν μεταξύ τους. Στο πεδίο της επιστήμης τέτοια είναι η περίπτωση της τυπικής ορθολογικότητας της μεθοδολογίας· στο πεδίο της πολιτικής η περίπτωση ενός συστήματος οικουμενικών αρχών δικαίου που αφορούν την πολιτική νομιμότητα (τα ανθρώπινα και αστικά δικαιώματα)· και στο πεδίο της τέχνης η περίπτωση της τυπικής αρχής της αισθητικής αυτονομίας. Όλες αυτές οι αρχές μπορούν να εξειδικευθούν αναφερόμενες στον ειδοποιό χαρακτήρα του *ιστορικού*: στις διανοητικές λειτουργίες της ιστορικής συνείδησης. Κοινό τους στοιχείο είναι ένας *τυπικός οικουμενισμός*.

Ο οικουμενισμός αυτός αντιπροσωπεύει μια μη αναγώγιμη σταθερά της ιστορικής κουλτούρας. Θα μπορούσε κανείς, κοιτώντας τη νοηματική πληρότητα παραδοσιακών θρησκειών, να τον κατηγορήσει για έλλειψη υψηλού βαθμού αφαίρεσης – και η μομφή αυτή συνιστά πράγματι ένα από τα βασικά μοτίβα της κριτικής του πολιτισμού που έχει συνοδεύσει τη διαδικασία του εκμοντερνισμού κι έχει ξαναγίνει πρόσφατα αισθητή στην παραλλαγή του μεταμοντέρνου. Η μομφή αυτή θα ήταν δικαιολογημένη αν ο τυπικός οικουμενισμός, που χαρακτηρίζει τα αισθητικά, πολιτικά και γνωσιακά κριτήρια διαμόρφωσης νοήματος δημιουργούσε ένα τέτοιο ρήγμα στα περιεχόμενα της ιστορικής μνήμης, ώστε να εξαφανίζεται τελικά μέσα της το στοιχείο για χάρη του οποίου λειτουργεί στο πολιτισμικό επίπεδο η ίδια η ιστορική μνήμη: να απαλείφεται, δηλαδή, η εκάστοτε ιδιαιτερότητα των χρονικών συνθηκών και των εξελίξεων, που αντιστοιχεί στην εκάστοτε ιδιαίτερη κατάσταση και στην ταυτότητα αυτού που θυμάται.

Εντούτοις, ο τυπικός οικουμενισμός της διαμόρφωσης ιστορικού νοήματος κατά τη νεωτερική εποχή κάθε άλλο παρά αποτελεί απειλή γι' αυτή την ιδιαιτερότητα. Αντιθέτως: συνιστά αναγκαία συνθήκη, ώστε να μπορέσει να αναπτυχθεί απρόσκοπτα το πλήθος των ιδιαιτεροτήτων στο πεδίο της ιστορικής μνήμης. Αντιπροσωπεύει ως εκ τούτου μια αναγκαία προϋπόθεση για τη διαμόρφωση ιστορικού νοήματος. Όχι ασφαλώς και ικανή, διότι η πληθώρα των

TMS Film GmbH

Σκηνή από την πολυσυζητημένη ταινία του Hans-Jurgen Syberberg, *Χίτλερ, μια ταινία από τη Γερμανία* (1977). Το φιλμ αυτό, λέει ο καθηγητής Jörn Rüsen, κάνει σαφές «ότι υπάρχουν αμιγώς αισθητικά μέσα διαμόρφωσης του ιστορικού νοήματος, τα οποία αναπτύσσουν μια προβληματική δυναμική εντός της ιστορικής κουλτούρας αν τυχόν επιστήμη και πολιτική αμφισβητήσουν το ιδιαίτερο δικαίωμα της τέχνης στην ιστορική μνήμη, επιδιώκοντας να την εργαλειοποιήσουν ως σκόπιμη μορφή».

ιστορικών αναμνήσεων που απελευθερώνεται εντός του τυπικού οικουμενισμού –είτε αυτός αφορά την μεθοδική ορθολογικότητα, είτε τη δικαιϊκή νομιμότητα, είτε την αισθητική αυτονομία– πρέπει ως τέτοια να ενταχθεί στο πλαίσιο των συνεκτικών δομών ιστορικού νοήματος, οι οποίες αντιστοιχούν στις εκάστοτε ιδιαίτερες καταστάσεις ενεργειών και προβλημάτων που δημιουργούνται κατά τη διαδικασία δημιουργίας ταυτοτήτων. Ποια απ' όλες αυτές τις συγκεκριμένες εκφάνσεις πολιτισμικού προσανατολισμού μπορεί να εγγυηθεί για το ιστορικό νόημα; Ποιο θα πρέπει στη συνάφεια των νοηματικών κριτηρίων ενός τυπικού οικουμενισμού να μπει στη θέση τού ειδικά πολιτισμικού κριτηρίου;

Δύο είναι οι όψεις που αφορούν τη διαμόρφωση ιστορικού νοήματος και πρέπει να εισαχθούν εδώ: η μια αφορά την αναγκαία *μεροκότητά* της, τη συστηματική δηλαδή παραίτηση από την αξίωση να συγκεκριμενοποιηθεί ο τυπικός οικουμενισμός σε κάθε δυνατό περιεχόμενο της ιστορικής μνήμης. Μεροκότητα σημαίνει όμως, επίσης, και μια αμοιβαία σχετικοποίηση των τριών διαστάσεων στη μεταξύ τους σχέση και, ως εκ τούτου, μια ριζική ανοικτότητα της ιστορικής συνείδησης, η οποία δεν μπορεί να αντιληφθεί το λεγόμενο *καθολικό* νόημα της εξέλιξης του ανθρώπου και του κόσμου του μέσα στο χρόνο παρά μόνον αρνητικά, σαν κάτι το απρόσιτο, ως κανονιστική ιδέα αλλά όχι ως συγκεκριμένη ιστορική εικόνα. Αυτή η *αρνητικότητα* του καθολικού νοήματος είναι εξάλλου και ο μόνος τρόπος ώστε να μπορέσει να συγκρατηθεί στη μνήμη το πολιτισμικό ρήγμα που προκάλεσαν οι τρομακτικές ιστορικές εμπειρίες του 20ού αιώνα, χωρίς να πρέπει από την άλλη πλευρά να γίνει οποιαδήποτε έκπτωση όσον αφορά την πολιτισμική αναγκαιότητα της διαμόρφωσης ιστορικού νοήματος.

6. Ιδέες για (περαιτέρω) επεξεργασία

Η παραπάνω προβληματική, που αφορά το ερώτημα για τις βασικές αρχές της διαμόρφωσης ιστορικού νοήματος δεν θα έχει σκιαγραφηθεί επαρκώς αν δεν συμπληρωθεί με κάποιες σκέψεις για την ιστορική εξέλιξη της ιστορικής κουλτούρας. Οι απλές αναφορές, αφενός στη θρησκεία ως προνεωτερική αρχή, αρμόδια για την ολοκλήρωση των τριών διαστάσεων, αφετέρου στον εκμοντερνισμό ως ιστορική διαδικασία, κατά την οποία η ολοκλήρωση αυτή διαλύεται, δεν αρκούν. Το πρόβλημα του νοήματος έχει καταστεί τόσο δηλητηριώδες στο πλαίσιο της σημερινής ιστορικής κουλτούρας, επειδή εννοείται ως το έσχατο στάδιο μιας μη περαιτέρω αναγώγιμης εξελικτικής πορείας. Η κατηγορία του *εκμοντερνισμού των κοινωνιών* αποδεικνύεται στενή για να χαρακτηρίσει ικανοποιητικά αυτή την εξελικτική διαδικασία. Η επιχειρηματολογία θα έπρεπε να αναφέρεται σε πολύ ευρύτερη χρονική περίοδο. Και το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι: υπάρχει κάποια οικουμενικά ιστορική διαδικασία όσον αφορά την εξέλιξη της ιστορικής κουλτούρας, που να μη γενικεύει απλώς το ευρωπαϊκό εξελικτικό μοντέλο, αλλά να είναι διανοητικά εφαρμόσιμη στην παγκόσμια διάσταση της διαδικασίας εκμοντερνισμού, και μάλιστα με τέτοιο τρόπο ώστε να την απελευθερώνει ταυτόχρονα από τη στενότητα μιας ευρωκεντρικής οπτικής γωνίας; Για μια θεωρία της ιστορικής κουλτούρας, η οποία θέλει να είναι ταυτόχρονα θεμελιώδης ανθρωπολογικά και εύστοχη ως προς τη διάγνωση του παρόντος, το ερώτημα αυτό είναι αναπόδραστο. Διότι η μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη θα είναι αδύνατη χωρίς μια γενικευμένη ιστορικοποίηση.

Υπάρχει λοιπόν κάτι που να προσομοιάζει σε μια οικουμενική εξελικτική κατεύθυνση της ιστορικής συνείδησης; Επιθυμώ να απαντήσω θετικά σ' αυτό το ερώτημα, και να προσδιορίσω αυτό το «κάτι» ως την αύξηση του βαθμού αφομοίωσης και αναγνώρισης της *ενδεχομε-*

νικότητας στη λειτουργία προσανατολισμού, που διαθέτει η ιστορική συνείδηση. Θα μπορούσε αυτό να διατυπωθεί και ως μια γενικά προϊούσα τάση του περιεχομένου της ιστορικής μνήμης να καθίσταται όλο και πιο θετικό. Ο πρωταρχικός πολιτισμικός προσανατολισμός της ανθρώπινης ζωής υπήρξε σχετικά φτωχός ως προς το περιεχόμενο των παραστάσεών του, των σχετικών με την πάροδο του χρόνου. Εμπειρίες του ενδεχομενικού απωθούνταν μέσα στην μυθική διαμόρφωση νοήματος, ο κινητός χρόνος της στιγμής μεταφέρονταν και ηρεμούσε στον πρωταρχικό χρόνο της θεϊκής εγκαθίδρυσης νοήματος. Σε μια μακράς διάρκειας και εξαιρετικά ευμετάβλητη διαδικασία μπορούσαν ακολούθως ενδεχόμενα γεγονότα, δηλαδή: χωρικά και χρονικά θετικά συμβάντα, να φορτίζονται με τη νοηματική ποιότητα αυτής της πρώτης αρχής. Διαφορετικά ειπωμένο: ο ήρεμος πρωταρχικός χρόνος άρχισε βαθμιαία όλο και περισσότερο να πληρούται με τον κινητό χρόνο της στιγμής. Στη *θετικοποίηση* του περιεχομένου αντιστοιχεί μια *χρονικοποίηση* της ιστορικής συνείδησης. Και ταυτόχρονα αυξάνονται οι ειδικά γνωσιακές λειτουργίες διασφάλισης των εμπειριών. Οι τάσεις αυτές, που συναντώνται σε όλους τους ανώτερους πολιτισμούς, εκκινούν από εξαιρετικά διαφορετικές αφετηρίες και συνενώνονται στη διαδικασία του εκμοντερνισμού, που εκτείνεται σ' όλο τον κόσμο. Στη διαδικασία αυτή κυριαρχεί μια γραμμική αντίληψη για την πάροδο του χρόνου και επικρατούν οι απόψεις της οικουμενικής ορθολογικότητας, της νομιμότητας και της αισθητικής αυτονομίας, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε.

Όσον αφορά τη διαμόρφωση ιστορικού νοήματος, έχουμε φτάσει έτσι στο παρόν σε μια κατάσταση που έχει καταστεί προβληματική. Συνεχίζουν βέβαια να παράγονται διαρκώς και μάλιστα σε αυξανόμενο βαθμό δομές ιστορικού νοήματος σε όλες τις διαστάσεις του πολιτισμού· και μαζί μ' αυτές, το ιστορικό νόημα θεωρείται σαν κάτι δεδομένο και μεταδίδεται. Εκεί, ωστόσο, όπου τίθεται σαν τέτοιο εν αμφιβόλω, εκεί αποκαλύπτεται και η ευθραυστότητά του. Η πιο πρόσφατη στροφή στην ιστορικοθεωρητική ανάλυση των προϋποθέσεων, των συνθηκών, των διαδικασιών, των μορφών και των λειτουργιών της διαμόρφωσης ιστορικού νοήματος χαρακτηρίζεται από το ότι ορισμένοι όροι της ύπαρξής του, που ίσχυαν έως τώρα χωρίς να αμφισβητούνται, καθίστανται πλέον προβληματικοί. Η βαθιά κατανόηση των λειτουργιών της ιστορικής συνείδησης, που διαμορφώνουν νόημα, έχει άρει το δεδομένο ότι το παρελθόν αποτελεί φορέα νοήματος. Όντας κάτι το αντικειμενικό, οι χρονικές διεργασίες του παρελθόντος, οι οποίες ενσωματώνονται στην ιστορική μνήμη ως εμπειρικά περιεχόμενα, εμφανίζονται με τα λόγια του Μαξ Βέμπερ ως «το σταθερά μεταβαλλόμενο, πεπερασμένο μέρος ενός εξαιρετικά χαοτικού ρεύματος συμβάντων, που κυλάει μέσα στο χρόνο»[20]. Από αυτήν την άνευ νοήματος πραγματικότητα αποσπώνται κατόπιν ως φανταστικά εκείνα τα στοιχεία της ιστορικής συνείδησης που διαμορφώνουν νόημα και αποσυντίθεται έτσι εκείνη η συνάφεια πραγματικών περιστατικών του παρελθόντος, που είναι χαρακτηριστική της νεωτερικότητας· διαλύονται επίσης οι νοηματικού και σημασιολογικού τύπου δεσμοί ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν. Η γραμμική επέκταση αυτής της συνάφειας, που είναι βαθιά ριζωμένη πολιτισμικά ως *η αντίληψη περί προόδου*, εμφανίζεται σαν ανίκανη να συνεχιστεί πλέον και, κατά συνέπεια, ως α-νόητη.

Ταυτόχρονα παύει να έχει νόημα και μια ιστορική αντίληψη περί ταυτότητας, όπου το βάθος της ανθρώπινης υποκειμενικότητας ήταν εδραιωμένο στις κινητήριες δυνάμεις των χρονικών διαδικασιών, διατηρώντας ζωντανή αυτή τη γραμμική συνάφεια παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Μαζί με την ιστορία ως γραμμικά κατευθυνόμενη χρονική κίνηση διαλύεται και το υποκείμενο, το οποίο είχε εγγράψει αυτή την κίνηση στο κυρίως σώμα της διανοητικής του ταυτότητας. Εναλλακτικά προς τη γραμμική χρονική κατεύθυνση της προόδου εξετάζεται ένα είδος αποκατάστασης μυθικών αντιλήψεων περί χρόνου και, μαζί μ' αυτήν, αποδίδεται νέα ιστορική αξία στη *στιγμή* ως μη αναγώγιμη σε οποιαδήποτε αντίληψη περί εξέλιξης.

Αμφότερες οι προσπάθειες έχουν με το μέρος τους την ελκυστικότητα μιας αποφασιστικής υπέρβασης των κυρίαρχων μέχρι τούδε νοηματικών κριτηρίων της ιστορικής μνήμης. Υποδεικνύουν με ευδιάκριτο τρόπο μια νέα κρίση προσανατολισμού της διαδικασίας εκμοντερνισμού. Το κατά πόσον όμως μπορούν και να την επιλύσουν παραμένει αμφίβολο. Το ερώτημα περί του νοήματος έχει πάντως τεθεί εκ νέου και μάλιστα με ριζικό τρόπο. Σ' αυτόν αντιστοιχεί ακριβώς η κατηγορία της ιστορικής κουλτούρας. Με βάση αυτή την κατηγορία, καθώς και με τις προταθείσες στο πλαίσιο της διαφοροποιήσεις των τριών διαστάσεων και των αμοιβαίων τους σχέσεων, μπορεί να συζητηθεί το ερώτημα περί του νοήματος στην πολυπλοκότητα με την οποία σήμερα παρουσιάζεται.

Οι συλλογισμοί αυτοί δεν μπορεί βεβαίως να μην υποβληθούν στην κριτική ότι βρίσκονται μακριά από τα συγκεκριμένα φαινόμενα και προβλήματα της ιστορικής κουλτούρας, όχι μόνο σήμερα, αλλά και όσον αφορά την ίδια την ιστορική της εξέλιξη. Αυτή η απόσταση από την πραγματικότητα δικαιολογείται αποκλειστικά και μόνον από το ότι η *ιστορική κουλτούρα* έπρεπε πρώτα να συλληφθεί και να αναπτυχθεί ως *κατηγορία*, με την οποία όφειλε πριν απ' όλα να οριοθετηθεί και να συγκροτηθεί εννοιολογικά το ευρύ πεδίο της ιστορικής λειτουργίας της μνήμης. Το πλήθος των φαινομένων και ο συγκεκριμένος χαρακτήρας τους, καθώς και –μαζί μ' αυτά– η επικαιρότητα των κάθε λογής δραστηριοτήτων της ιστορικής κουλτούρας σήμερα δεν μπορούν ασφαλώς να ερμηνευτούν σ' όλη τους την πολυπλοκότητα αν παραιτηθούμε από μια θεωρητικού τύπου κατηγοριοποίηση, αλλά αντίθετα αν συνεχίσουμε αποφασιστικά να εργαζόμαστε προς την κατεύθυνση της περαιτέρω εκλέπτυνσης και διαφοροποίησης μιας θεωρίας της ιστορικής κουλτούρας. ■

---

1. Μια οξυδερκή ανάλυση των δύο ομιλιών δίνει η Katherina Oehler στο «Λάμψη και Αθλιότητα της Δημόσιας Μνήμης. Η Ιστορική Ρητορική στην ομιλία του Richard von Weizsäcker για την επέτειο της 8ης Μαΐου και του Philipp Jenninger για την επέτειο της 9ης Νοεμβρίου», στο Klaus Fröhlich, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen (εκδ), *Geschichtskultur – Jahrbuch für Geschichtsdidaktik* (*Ιστορική Κουλτούρα - Επετηρίδα της Διδακτικής της Ιστορίας)*, τόμος 3, Pfaffenweiler 1992, σελ. 121-137.

2. Χαρακτηριστικό εν προκειμένω είναι το: Gerhard Schneider (εκδ.), *Geschichtsbewußtsein und historisch-politisches Lernen - Jahrbuch für Geschichtsdidaktik (Ιστορική Συνείδηση και Ιστορικο-πολιτική Μάθηση - Επετηρίδα της Διδακτικής της Ιστορίας)*, τόμος 1, Pfaffenweiler 1988.

3. Πρβλ. Erich Neumann, *Ursprungsgeschichte des Bewußtseins (Ιστορία της Καταγωγής της Συνείδησης)*, Frankfurt a. M. 1986.

4. Karl-Ernst Jeismann, «Διδακτική της Ιστορίας: Συνθήκες του ειδικού πεδίου του μαθήματος της ιστορίας», που περιλαμβάνεται στο Günter C. Behrmann, Karl-Ernst Jeismann, Hans Süssmuth, *Geschichte und Politik. Didaktische Grundlegung eines kooperativen Unterrichts (Ιστορία και Πολιτική. Διδακτική Θεμελίωση ενός Συνεργατικού Μαθήματος)*, Paterborn 1978, σελ. 50-108.

5. Karl-Ernst Jeismann, «Ιστορική συνείδηση», που περιλαμβάνεται στο Klaus Bergmann, Annete Kuhn, Jörn Rüsen, Gerhard Schneider (εκδ.), *Handbuch für Geschichtsdidaktik* (*Εγχειρίδιο Διδακτικής της Ιστορίας)*, Düsseldorf[3] 1985, σελ. 40.

6. Johann Gustav Droyssen, *Historik (Επιστήμη της Ιστορίας)*, εκδ. Peter Leych, τόμ. 1, Stuttgart 1977, σελ. 69.

7. Σ' αυτή την ορολογία εφιστά την προσοχή ο Gottfried Korff, συνδεόμενος με τον Krysztof Pomian. Πρβλ. Gottfried Korff, Martin Roth (εκδ.), *Das historische Museum. Labor, Schaubühne, Identitätsfabrik (Εργαστήριο, Θεατρική Σκηνή, Εργοστάσιο Ταυτοτήτων),* Frankfurt a. M 1990, σελ. 20

8. Πρβλ. Jörn Rüsen κ.ά., «Έρευνες πάνω στην Ιστορική Συνείδηση από Αποφοίτους Λυκείου στην Περιοχή του Ρουρ», που περιλαμβάνεται στο Bodo von Borries, Hans-Jürgen Pandel, Jörn Rüsen (εκδ.), *Geschichtsbewußtsein empirisch (Η ιστορική συνείδηση εμπειρικά)*, Pfaffenweiler 1991, σελ. 230 κ.ε.

9. Κάποιες προκαταρκτικές σκέψεις πάνω σ' αυτό μπορεί κανείς να βρει στο Jörn Rüsen, «Για μια διαλεκτική των ιστορικών μουσείων», που περιλαμβάνεται στο Jörn Rüsen, Wotfgang Ernst, Heinrich Theodor Grütter (εκδ.), *Geschichte sehen. Beiträge zur Ästhetik historischer Museen - Geschichtsdidaktik. Studien, Materialien, NF (Κοιτώντας την ιστορία. Συμβολές στην αισθητική των ιστορικών μουσείων – Διδακτική της Ιστορίας. Μελέτες, Υλικά NF),* τόμ. 1, Pfaffenweiler 1988, σελ. 9-20. Επίσης στο Jörn Rüsen, «Η ιστορική κουλτούρα ως ερευνητικό πρόβλημα», που περιλαμβάνεται στο Klaus Fröhlich, Heinrich Theodor Grütter, Jörn Rüsen (εκδ), *Geschichtskultur – Jahrbuch für Geschichtsdida-*

ktik (*Ιστορική Κουλτούρα - Επετηρίδα της Διδακτικής της Ιστορίας)*, τόμος 3, Pfaffenweiler 1992, σελ. 39-51.

10. Πρβλ. Hartmut Eggertur, Ulrich Profitlich, Klaus R. Scherpe (εκδ.), *Geschichte als Literatur. Formen und Grenzen der Repräsentation von Vergangenheit (Ιστορία ως Λογοτεχνία. Μορφές και όρια της αναπαράστασης του παρελθόντος*, Stuttgart 1990. Για τη σχέση της ιστορίας και της λογοτεχνίας πρβλ. τα δύο εισαγωγικά άρθρα των Gisela Brude-Firnau και Karin J. MacHardy, στο των ιδίων (εκδ.), *Fact and Fiction. German History and Literature 1848-1923*, Tübingen 1990.

11. Πρβλ. Jörn Rüsen, *Ästhetik und Geschichte. Geschichtstheoretische Untersuchungen zum Begründungszusammenhang von Kunst, Gesellschaft und Wissenschaft (Αισθητική και Ιστορία. Ιστορικοθεωρητικές διερευνήσεις για την συνάφεια της θεμελίωσης Τέχνης, Κοινωνίας και Επιστήμης)*, Stuttgart 1976.

12. Πρβλ. Jörn Rüsen, «Μεταμοντέρνα θεωρία της ιστορίας», που περιλαμβάνεται στο: Konrad Jarausch, Jörn Rüsen, Hans Schleier (εκδ.), *Geschichtswissenschaft vor 2000. Perspesktiven der Geschichtstheorie, Historiographiegeschichte und Sozialgeschichte. Festschrift für Georg Iggers zum 65. Geburtstag – Beiträge zur Geschichtskultur (Επιστήμη της Ιστορίας πριν το 2000. Προοπτικές της Θεωρίας της Ιστορίας, Ιστορία της Ιστοριογραφίας και Κοινωνική Ιστορία. Επετειακό Αφιέρωμα για τα 65α γενέθλια του Georg Igger - Συμβολές στην Ιστορική Κουλτούρα)*, τόμ. 5, Hagen 1991, σελ. 27-48.

13. Hayden White, *Topics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore 1978.

14. Leopold von Ranke, «Εισαγωγές στις Παραδόσεις», που περιλαμβάνεται στο Volker Dotterweich, Walter Peter Fuchs (εκδ.), *Aus Werk und Nachlaß L. v. R (Από το Έργο και τα Κατάλοιπα του συγγραφέα)*, τόμ. IV, München 1975. Για την Αισθητική στον Ranke πρβλ. Jörn Rüsen, "Rhetorics and Aesthetics of History: Leopold von Ranke", που περιλαμβάνεται στο *History and Theory 29,* 1990, σελ. 190-204.

15. Πρβλ. Jörn Rüsen, *Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft (Ιστορικός Λόγος. Βασικά χαρακτηριστικά μιας επιστήμης της ιστορίας I: Οι βάσεις της Επιστήμης της Ιστορίας)*, Göttingen 1983. Του ιδίου, *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung (Ανακατασκευή του Παρελθόντος. Βασικά Χαρακτηριστικά μιας Επιστήμης της Ιστορίας II: Οι Αρχές της Ιστορικής Έρευνας)*, Göttingen1986. Του ίδιου, *Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens (Ζωντανή Ιστορία. Βασικά Χαρακτηριστικά μιας Επιστήμης της Ιστορίας III: Μορφές και Λειτουργίες της Ιστορικής Γνώσης),* Göttingen1989. Gebhard Rusch, *Erkenntnis, Wissenschaft, Geschichte. Von einem konstruktivistischen Standpunkt (Γνώση, Επιστήμη, Ιστορία. Από μια Δομιστική Άποψη),* Frankfurt a. M, 1987.

16. Πρβλ. τις λαμπρές αναλύσεις του Friedrich Jaeger στο *Bürgerliche Modernisierungskrise und historische Sinnbilung. Kulturgeschichte bei Droyssen, Buckhardt και Weber (Κρίση του Αστικού Εκσυγχρονισμού και Ιστορική Νοηματοδότηση. Ιστορία της Κουλτούρας στους Droyssen, Buckhardt και Weber),* Διδακτορική διατριβή, Bielefeld 1992, που θα κυκλοφορήσει στη σειρά *Bürgertum. Beiträge zur europäischen Geschichte (Αστικός κόσμος. Συμβολές στην Ευρωπαϊκή Ιστορία).*

17. Katherina Ochler, «Η Ιστορία στην Πολιτική Ρητορική. Ιστορικά Πρότυπα Επιχειρηματολογίας στο Κοινοβούλιο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας», που περιλαμβάνεται στο *Beiträge zur Geschichtskultur (Συμβολές στην Ιστορική Κουλτούρα)*, τόμ. 1, Hagen 1989.

18. Hans-Jürgen Syberberg, *Hitler-ein Film aus Deutschland (Χίτλερ, μια Ταινία από τη Γερμανία)*, Reinbeck 1978. Πρβλ. Anton Kaes: *Deutschlandbilder. Die Wiederkehr der Geschichte als Fim (Εικόνες από τη Γερμανία. Η επιστροφή της Ιστορίας ως Ταινίας)*, München 1987.

19. Saul Friedländer: *Kitsch und Tod. Der Widerschein des Nazismus (Κιτς και Θάνατος. Η Αντανάκλαση του Ναζισμού)*, München 1984.

20. Max Weber, «Η "Αντικειμενικότητα" της Κοινωνικοεπιστημονικής και Κοινωνικοπολιτικής Γνώσης», που περιλαμβάνεται στο Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre (Συλλογή Άρθρων για τη Διδασκαλία της Επιστήμης)*, εκδ. Johannes Winckelmann, Tübingen[3] 1968, σελ. 146-214. Το συγκεκριμένο απόσπασμα από τη σελ. 214.

εκδόσεις επίκεντρο

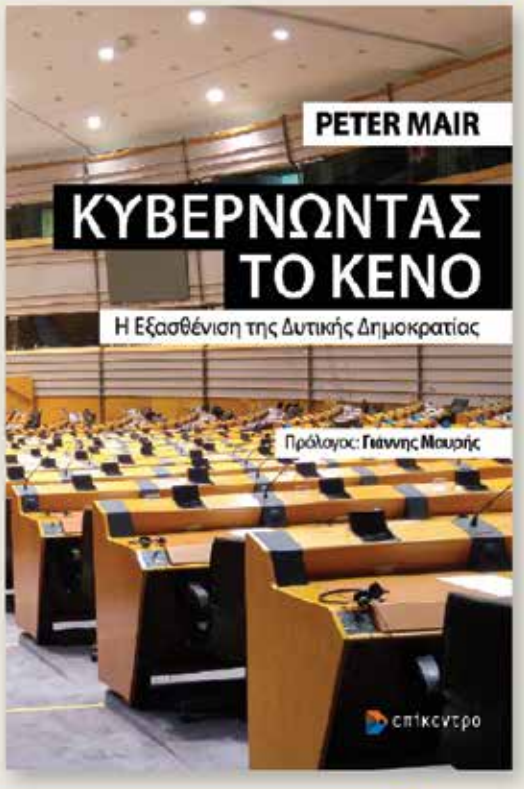

Η ΑΚΡΟΔΕΞΙΑ ΣΗΜΕΡΑ
Cas Mudde
Πρόλογος – Επιμέλεια: Πέτρος Παπασαραντόπουλος

Η ακροδεξιά επανήλθε δριμεία. Μετά από αρκετές δεκαετίες στο πολιτικό περιθώριο, η ακροδεξιά πολιτική εμφανίστηκε και πάλι στην κεντρική πολιτική σκηνή. Σε αυτό το επίκαιρο βιβλίο, ο Cas Mudde, ένας από τους πλέον σημαντικούς ειδικούς στον πολιτικό εξτρεμισμό παγκοσμίως, προσφέρει μια συνοπτική επισκόπηση του τέταρτου κύματος της μεταπολεμικής ακροδεξιάς πολιτικής.

ΚΥΒΕΡΝΩΝΤΑΣ ΤΟ ΚΕΝΟ
Η Εξασθένιση της Δυτικής Δημοκρατίας
Peter Mair
Πρόλογος: Γιάννης Μαυρής

Στις από καιρό καθιερωμένες δημοκρατίες της Δυτικής Ευρώπης η εκλογική συμμετοχή βρίσκεται σε πτώση, η εγγραφή μελών συρρικνώνεται στα μεγάλα κόμματα κι εκείνοι που παραμένουν πιστοί σε αυτά, έχουν χάσει τον ενθουσιασμό τους. Το νέο βιβλίο του Peter Mair εξετάζει τον αντίκτυπο αυτών των αλλαγών, που δείχνουν ότι, μετά από έναν αιώνα δημοκρατικής συμμετοχής, το εκλογικό σώμα εγκαταλείπει την πολιτική αρένα.

www.epikentro.gr
Αθήνα: Ασκληπιού 21• τηλ.: 210 3811077 • Fax: 210 3811086 | Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 • τηλ.: 2310 256146 • Fax: 2310 256148 | e-mail: books@epikentro.gr

Γιώργος Σεφέρης και Εντουάρ Ερριώ στην Ακρόπολη

Με ενδιαφέρουν, και το ψάχνω, οι πρώτες δημοσιεύσεις των συγγραφέων, γιατί θέλω να γνωρίσω την αφετηρία της διαδρομής τους, με ποια δηλαδή πνευματική εξάρτυση εισήλθαν στον λογοτεχνικό στίβο. Έχω όμως και την απλή περιέργεια να δω και την εικόνα τους. Να εντοπίσω την πρώτη, ει δυνατόν, δημοσίευση της φωτογραφίας τους. Συνήθως αυτή αργεί και γίνεται όταν πια ο συγγραφέας με το έργο του έχει γίνει γνωστός. Ξεφυλλίζοντας τις εφημερίδες του μεσοπολέμου, ερευνώντας για άλλα θέματα, είχα έναν παρακείμενο εντοπισμό.

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΣΕ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΑ ΠΡΩΤΟΣΕΛΙΔΑ

Ξετρύπωσα τον Γιώργο Σεφέρη στις πρωτοσέλιδες φωτογραφίες τριών αθηναϊκών εφημερίδων του 1929, οι οποίες δημοσίευαν ρεπορτάζ από την επίσκεψη ενός υψηλού ξένου στην Ακρόπολη. Επρόκειτο για τον Εντουάρ Ερριώ, πρώην πρωθυπουργό της Γαλλίας, δήμαρχο της Λυών και ακαδημαϊκό.

Από τις λεζάντες των φωτογραφιών που έδειχναν τον Ερριώ απουσίαζε το όνομα του Γιώργου Σεφέρη, ο οποίος τον συνόδευε, και μόνο στο ρεπορτάζ της εφημερίδας *Πατρίς* (23/8/1929), που υπέγραφε με το αρχικό Ω[1] ο Πέτρος Πικρός, υπήρχε η πληροφορία ότι εκ μέρους του υπουργείου Εξωτερικών παρευρισκόταν «ο κ. Σεφεριάδης».

Κι όμως, στη *Βιογραφία* του, ο Ρόντρικ Μπήτον γράφει ότι «στον Γιώργο [Σεφέρη] ανατίθεται το καθήκον του επίσημου ξεναγού. Είναι η πρώτη φορά, συνέπεια προφανώς των πρόσφατων ανακατατάξεων στην ελληνική πολιτική [πρωθυπουργός ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1928], που ο υπουργός Εξωτερικών τού αναθέτει ένα έργο το οποίο συγκινεί τη φαντασία του. Ο Γιώργος επιστρατεύει όλες τις δυνάμεις του για να τα φέρει εις πέρας». Την ανάθεση επιθυμούσε και γιατί, νομίζω, ταίριαζε στην ψυχολογία του εκείνου του καιρού. Ο Μπήτον διαπιστώνει τη βαθιά εντύπωση που είχαν κάνει στον Σεφέρη τα λόγια ενός φίλου του ναυτικού:

> Μόλις βρεθούμε στο πέλαγος, μας αρρωσταίνει η νοσταλγία της στεριάς, και μόλις αράξουμε σ' ένα λιμάνι, γυρεύουμε ολοένα να φύγουμε.

Προφανώς, συμπληρώνει,

> επειδή αναγνωρίζει σ' αυτά κάτι από τη δική του εμπειρία, και ποτέ με τόση ένταση όση σ' εκείνα τα πρώτα χρόνια μετά την επιστροφή του από το Παρίσι στην Αθήνα. Έχοντας επιστρέψει στον τόπο που τόσο επιθυμούσε να βρεθεί, νιώθει τώρα ότι του λείπει ο εκλεπτυσμένος κόσμος που έχει αφήσει πίσω του· πάνω απ' όλα του λείπουν οι περίτεχνες, λεπτές αποχρώσεις της γαλλικής γλώσσας.

Ήταν μια ευκαιρία να βρεθεί και να συνομιλήσει μ' έναν εξέχοντα εκπρόσωπο των γαλλικών γραμμάτων και της πολιτικής, καθώς και να τον συντροφεύσει στα ταξίδια στη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Οι φωτογραφίες στις εφημερίδες από την επίσκεψη τον Αύγουστο στον ιερό βράχο συμπίπτουν χρονικά με τη συγγραφή του μοναδικού του μυθιστορήματος, *Έξι νύχτες στην Ακρόπολη*.

ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ ΔΙΑΣΗΜΟΤΗΤΩΝ

Την περίοδο του μεσοπολέμου κορυφαίες προσωπικότητες της επιστήμης, της τέχνης και της πολιτικής επισκέφθηκαν την Ελλάδα και ανέβηκαν στον Παρθενώνα. Παραθέτω ενδεικτικά ονόματα: Θωμάς Έντισον, Ανατόλι Λουνατσάρσκι, Μπέρναρντ Σω, Λέων Τρότσκι. Κάποιες ανακοινώσεις και λίγες φωτογραφίες πολυπρόσωπες των επισκέψεων πέρασαν στις εφημερίδες.

Διαφορετική ήταν η υποδοχή του Εντουάρ Ερριώ η οποία ξεπέρασε κάθε προηγούμενο. Προηγήθηκαν δημοσιεύσεις που ανήγγειλαν την απόφασή του να έρθει, σε συγκεκριμένη ημερομηνία, και μάλιστα με δικό του αυτοκίνητο. Υπήρχαν ρεπορτάζ των επισκέψεών του στους αρχαιολογικούς χώρους, ακόμη και ημερολόγιο των κινήσεών του δημοσιευόταν.

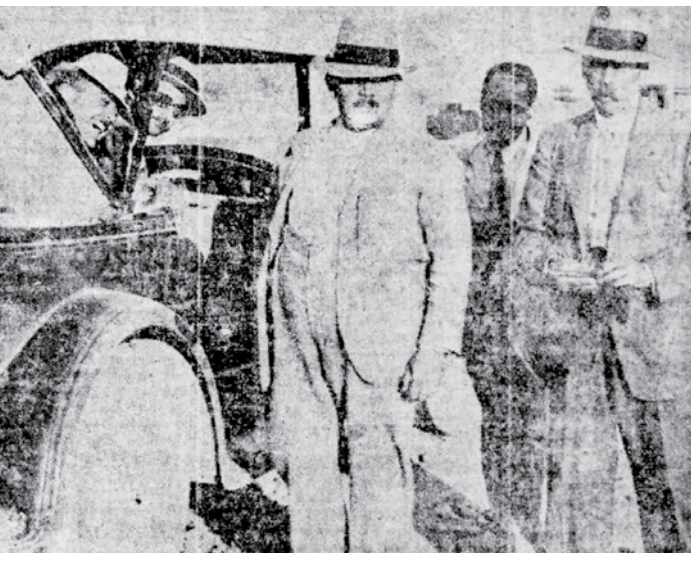
Την επιπλέον δημοσιότητα μπορεί να προκάλεσε η προσωπική του φιλία με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, νικητή των πρόσφατων εκλογών, αλλά και το γεγονός ότι ο Ερριώ προωθούσε την ιδέα της ευρωπαϊκής ένωσης.

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΚΡΟΣ

Από τον πνευματικό χώρο δύο, νέοι τότε, λογοτέχνες ανέλαβαν να παρουσιάσουν τον "Εδουάρδον Ερριώ" στις εφημερίδες τους. Ο Κλέων Παράσχος, χαμηλόφωνος ποιητής της γενιάς του 1920 και διεισδυτικός κριτικός, δημοσίευσε στην *Ακρόπολι* (21/8/1929) ένα πορτρέτο σε υπερβολικά υψηλούς τόνους. Από το παρακάτω τυχαίο απόσπασμα γίνεται φανερή η προηγούμενη αντίφαση. Πώς η λάμψη ενός διαπρεπούς ξένου ηγέτη ανεβάζει τους τόνους στα όρια του θαυμασμού:

> […[Δεν είναι μόνον πολιτικός μεγάλης περιωπής, από τους κορυφαίους της πατρίδος του. […] Ο Ερριώ είναι κάτι περισσότερον από πολιτικός· μία προσωπικότης πλέον σύνθετος και πλουσία, έχουσα ως υπόστρωμα της πολιτικής του οντότητος ό,τι βαθύτερον και ουσιαστικότερον ημπορούν να δώσουν εις άνθρωπον του είδους του ο πολιτισμός της εποχής μας και οι σημαντικότεροι του παρελθόντος πολιτισμοί . Φιλόλογος και φιλόσοφος, ελληνιστής άρτιος και γραμματολόγος, μουσικός και λογοτέχνης, συνενώνει την λεπτοτέραν ευαισθησίαν με τον οξύτερον και βαθύτερον νουν, είναι άνθρωπος της σκέψεως και της δράσεως συγχρόνως. Πιστεύεται συνήθως ότι ένας άνθρωπος μεγάλης ευαισθησίας δεν είναι πλασμένος διά τους κάπως χονδροειδείς και κάπως τραχείς πολιτικούς αγώνας, και ότι οι διανοούμενοι λόγω της φύσεως του πνεύματός των αποτυγχάνουν, ως επί το πλείστον, εις την πολιτικήν. Ο Ερριώ, όπως και πολλοί παλαιότεροι και σύγχρονοι πολιτικοί - διανοούμενοι, διέψευσε την αντίληψιν αυτήν. Απέδειξε ότι είναι πλάνη· ότι ο άνθρωπος της καθαράς σκέψεως ημπορεί να είναι και άνθρωπος της δράσεως, ανώτερος

Τρία στιγμιότυπα από την επίσκεψη του δημάρχου της Λυών, Εντουάρ Ερριώ, όπως δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Εσπερινή* και *Πατρίς*. Ο υψηλός γάλλος φιλοξενούμενος, που περιηγήθηκε την Ακρόπολη και θαύμασε το κάλλος της αρχαίας αρχιτεκτονικής, συνοδεύτηκε από τον αρχαιολόγο Γεώργιο Σωτηριάδη (με το καπέλο και το μουστάκι) και τον πρέσβη της Γαλλίας, Κλεμάν Σιμόν. Ο κύριος με το γκρι κοστούμι που διακρίνεται στις δυο φωτογραφίες πάνω στον ιερό βράχο, πίσω και δεξιά από τον γάλλο προσκεκλημένο, εκπροσωπεί το υπουργείο Εξωτερικών. Ο άνθρωπος τον οποίο ο Πέτρος Πικρός διασώζει ονοματολογικώς σε εσωτερική στήλη της *Πατρίδος* ως κ. Σεφεριάδη, σήμερα είναι ο πασίγνωστος ποιητής Γιώργος Σεφέρης. Και μια λεπτομέρεια: η φωτογραφία με το αυτοκίνητο είχε πολύ ενδιαφέρον για τους αναγνώστες της εποχής, επειδή είναι το αυτοκίνητο με το οποίο ο Ερριώ ταξίδεψε κατευθείαν από τη Λυών.

Ο Πέτρος Πικρός υπήρξε συγγραφέας με πλούσιο έργο σε όλα τα είδη του λόγου, αν και διακρίθηκε κυρίως στην πεζογραφία και έγινε γνωστός με την τριλογία του *Χαμένα Κορμιά*. Επειδή ο Ερριώ ήταν απασχολημένος με την ξενάγηση που του έκαναν οι αρχαιολόγοι στην Ακρόπολη, επέλεξε να τον συναντήσει στην Ελευσίνα και να του πάρει συνέντευξη. Τον είχε γνωρίσει το 1919 και η συνομιλία τους «δεν έγινε πίσω από τις κουίντες της επισημότητος». Και κινήθηκε κυρίως γύρω από θέματα της επικαιρότητας.

Αποσπώ τη γνώμη του Ερριώ για τις κλασικές σπουδές:

> Ώς τώρα ήσαν ένα είδος προικιό των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων. Εγώ θέλω να μυήσω εις αυτάς τα παιδιά του λαού. Εκεί απέβλεπε η μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού μου προγράμματος. Έχω σήμερα τα άριστα των αποτελεσμάτων. Να τι κάνω στη Λυών. Το κάθε σχολείο μού στέλνει κάθε χρόνο τον καλύτερο μαθητή του τον οποίο αναλαμβάνει ο δήμος να σπουδάσει με έξοδά του. Έτσι έχομε κάθε χρόνο μίαν νέαν εσοδείαν 200 νέων που προορίζονται διά τας κλασικάς σπουδάς… Δεν φαντάζεσθε με τι φανατισμό επιδίδονται τα κορίτσια στας κλασικάς σπουδάς. (Πατρίς, 23/8/1929)

Ο Παράσχος δεν παρέλειψε, χαμηλώνοντας τους τόνους, να αναφερθεί στον Ερριώ ως θεωρητικό, ως ιστορικό, ως λογοτέχνη, καθώς και στα δύο τελευταία βιβλία του: τη *Βιογραφία του Μπετόβεν* και το αφήγημα *Η Κυρία Ρεκαμιέ και οι φίλοι της*.

ΟΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ο αριθμός των προσώπων που απεικονίζονται είναι μικρός και η εστίαση του φακού κεντράρει στον διακεκριμένο ξένο. Στις φειδωλές λεζάντες των φωτογραφιών, εκτός από το όνομα του Ερριώ, περνάει ο αρχαιολόγος Γεώργιος Σωτηριάδης και ο πρέσβης της Γαλλίας, Κλεμάν Σιμόν. Η εμφάνιση του Γιώργου Σεφέρη ούτε καν σημειώνεται. Από τη δημοσίευση ενός σκίτσου στο ρεπορτάζ του Πικρού, βεβαιώνεται η παρουσία του ζωγράφου Μίμη Βιτσώρη.

Η σημερινή ανάγνωση των φωτογραφιών, 92 χρόνια μετά τη λήψη τους, αλλάζει τη σειρά των προσώπων στις λεζάντες. Ο Ερριώ είναι εκείνος δίπλα στον Σεφέρη. ▮

1. Το ψευδώνυμο κατέγραψε στο βιβλίο του για τον Πέτρο Πικρό ο Γιάννης Δ, Μπάρτζης, Εκδόσεις Αντ. Σταμούλη, 2006.

Γιατί θα αυξηθούν οι συνδρομές εξωτερικού

Το περιοδικό μας αυξάνει τους συνδρομητές του, κι αυτό είναι εξαιρετικά ενθαρρυντικό και επωφελές. Το τελευταίο διάστημα έχει γίνει δυνατή η έγκαιρη αποστολή του, έτσι ώστε οι συνδρομητές να το λαμβάνουν σχεδόν ταυτόχρονα με την ημέρα κυκλοφορίας του από το πρακτορείο εφημερίδων.

Τα έντεκα χρόνια που κυκλοφορούμε, καταφέραμε να έχουμε σταθερές τιμές για όλους τους συνδρομητές. Οι συνδρομητές σε όλη την Ελλάδα θα εξακολουθήσουν να λαμβάνουν το περιοδικό όπως και σήμερα (50 ευρώ τα δώδεκα τεύχη και 40 ευρώ οι φοιτητικές συνδρομές). Με λύπη μας όμως είμαστε αναγκασμένοι να αναγγείλουμε, από τις 15 Φεβρουαρίου, πρακτικά δηλαδή από το επόμενο τεύχος, την αύξηση της τιμής των συνδρομών εξωτερικού.

Εδώ και μερικούς μήνες, η πολιτική των ΕΛΤΑ έχει αλλάξει, επιβαρύνοντας τα ταχυδρομικά έξοδα για τις αποστολές εξωτερικού. Δυστυχώς, δεν μπορούμε να απορροφήσουμε το κόστος και είμαστε υποχρεωμένοι να τις αυξήσουμε. Η ετήσια συνδρομή στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ενωσης από 80 αναπροσαρμόζονται σε 100 ευρώ. Στην Ευρώπη εκτός Ευρωπαϊκής Ενωσης (και Ηνωμένο Βασίλειο), οι νέες ετήσιες συνδρομές θα κοστίζουν 120 ευρώ. Σε ΗΠΑ, Ασία, Νότια Αμερική, Αφρική και Αυστραλία, η τιμή της ετήσιας συνδρομής καθορίζεται στα 120 ευρώ.

Προλαβαίνετε μερικές εβδομάδες να ανανεώσετε, ή να εγγραφείτε συνδρομητές με τις παλιές τιμές. Σε περίπτωση επαναφοράς της τιμολογιακής πολιτικής των ΕΛΤΑ στα προηγούμενα, οι τιμές θα επανέλθουν στα προηγούμενα επίπεδα. Σε κάθε περίπτωση ζητούμε την κατανόησή σας.

Μικροιστορίες

Ανθολόγιο νέων πεζογράφων

Επιμέλεια: Μισέλ Φάις

Γάλα Νουνού

Από την ΓΙΩΤΑ ΤΑΧΤΑΡΑ

Ήταν τότε που οι γονείς μας έφευγαν ανυπόμονοι, οι μαμάδες μύριζαν που-α-ζόν και οι μπαμπάδες άφηναν καφετιά χαρτονομίσματα στο τραπέζι, και οι δύο χτυπούσαν τα χέρια μας απότομα πριν αγγίξουμε τα γούνινα παλτό τους. Δεξιώσεις και πρωτοχρονιάτικες πίτες και χοροεσπερίδες που πότιζαν τα ρούχα τους καπνό και ουίσκι, μερικές φορές μας έφερναν γλυκά τυλιγμένα στις χαρτοπετσέτες, παστάκια και σου, μικρές εκρήξεις από κρέμα όταν τα δαγκώναμε. Το "παλιό πασόκ" διαβάζω την ειρωνεία στις εφημερίδες και νιώθω πάλι αυτό το σφίξιμο στο στομάχι για πόσο ασήμαντα ήμασταν εμείς τα παιδιά, μικρές στολισμένες φιγούρες με ωδεία και ρούχα σε όλα τα χρώματα του ουράνιου τόξου. Μια παιδική ηλικία με φροντιστήρια και ζαλάδα λουλουδιών παντού: στους καναπέδες, τα πουκάμισα, στους επιτάφιους που φορτώνανε μέχρι να λυγίζουν τα στηρίγματα. Μας περιφέρανε κι εμάς μαζί με τον νεκρό, κεφάλια που πονούσαν από τις κοτσίδες, πόδια που μάτωναν από τα λουστρίνια και μια ψυχή που έσβηνε μαζί με την ακαταλαβίστικη γλώσσα των ψαλμών.

Ήταν τότε που όλα μεγάλωναν σαν τα φο-μπιζού στο λαιμό των μαμάδων μας, τα παιχνίδια, τα εξοχικά και τα κέντρα διασκέδασης, μεγαλώναμε κι εμείς, πόδια και χέρια που μάκραιναν σε ένα βράδυ, στήθη που πονούσαν σαν να διαπερνάει ηλεκτρικό ρεύμα, μεγάλωναν και οι κοιλιές των αντρών στα τραπέζια, ξεδιπλώνονταν ολόκληροι για να πιάσουν χώρο, ακόμα και τα κεφάλια τους φούσκωναν από μαλλιά και μούσια και φαβορίτες σαν χαίτες λιονταριού. Φούσκωναν και οι γυναίκες τα μάγουλά τους όταν ξεστόμιζαν τη λέξη "φεμινισμός", αλλά το υπόλοιπο κορμί τους μαζευόταν, σύγκριναν θερμιδομετρητές και κασέτες αερόμπικ, ήθελαν να μικρύνουν τόσο που να χωρέσουν σ' ένα σπιρτόκουτο σαν τους Σπιρτούληδες που έκρυβα κάτω από το θρανίο μου.

Γλώσσα-γλώσσα τις δύο πρώτες ώρες στο σχολείο, ανακατεύεται το στομάχι από το γάλα, η μαμά μου λέει ότι είμαι παράξενη, κάποτε θα μου πει ο γιατρός ότι έχω δυσανεξία και η βίγκαν φίλη ότι το γάλα των θηλαστικών ανήκει στα μωρά τους, και εγώ θυμάμαι ακόμα τον κρύο ιδρώτα που ξεκινούσε από την στιγμή που άκουγα την κονσέρβα ν' ανοίγει και το γκαζάκι στην κουζίνα που ζέσταινε το νερό για ν' αραιώσει το νουνού.

Τι θα γίνεις όταν μεγαλώσεις; με ρώτησε ο νονός μου. Τον έβλεπα μόνο μια φορά τον χρόνο που με πήγαινε στο Μινιόν για σχολικά και όλοι λέγανε ότι είναι πολύ σπουδαίος, δασκάλα απάντησα καμαρωτή, αλλά δεν αντέδρασε όπως είχα μάθει να περιμένω. *Δασκαλίτσα*, έφτυσε τις συλλαβές, *δασκαλίτσα*, επανέλαβε και κοίταξα τη μαμά μου για βοήθεια αλλά τα τα φρύδια της ήταν δύο μολυβιές πολύ ψηλά στο κούτελό της.

Ήταν εκείνες οι μέρες που αναλύουν στα κανάλια, μεγάλες λέξεις και άντρες με κουστούμια που διακόπτουν τις γυναίκες του πάνελ, κανείς όμως δεν καταφέρνει ν' αγγίξει τη δική μας αλήθεια: πόσο μπερδεμένα ήμασταν στις αίθουσες τελετών, τραγουδούσαμε της δικαιοσύνης ήλιε νοητέ και νομίζαμε ότι τραγουδάμε για τον ήλιο στις πλαστικές σημαίες των γονιών μας. Πώς τα ορόσημα της ΕΟΚ για εμάς σήμαιναν ώρες ολόκληρες που στηρίζαμε το βάρος από το ένα πόδι στο άλλο καθώς η μαμάδες μας ορμούσαν στα ξεπουλήματα των βιοτεχνιών που χρεωκοπούσαν μία μία. Κανείς από αυτούς με τους πομπώδεις ορισμούς δεν ήταν εκεί μαζί μας, όταν οι γονείς μας ένωναν καρέκλες για να κοιμηθούμε στις ταβέρνες ή όταν έκαναν γλέντια και μας έκλειναν όλα μαζί σε δωμάτια ν' ανταλλάσσουμε αυτοκόλλητα και να λέμε σε όποιον δεν συμπαθούσαμε αυτό που είχαμε ακούσει να λέγεται με περισσότερη απαξίωση: τι μας κάνεις τον χωροφύλακα εδώ μέσα;

Ήμασταν εμείς, λοιπόν, που μεγαλώσαμε στο μεταίχμιο των δύο κόσμων, ανάμεσα στις δεισιδαιμονίες των γιαγιάδων που μας ξεμάτιαζαν με αλάτι και σάλιο και τις επιστημονικές μεθόδους των μαμάδων με τις χημικές δίαιτες. Ανάμεσα στους θυμωμένους παππούδες των πολέμων και τους ρομαντικούς μπαμπάδες των βινυλίων. Ανάμεσα στα σπίτια του χωριού με τα φαντάσματα και τις μυρωδιές και τα σπίτια των προαστίων με τα μάρμαρα που γλιστρούσαν όταν φορούσαμε κάλτσες. Ανάμεσα στα αρβανίτικα και τις εξετάσεις αγγλικών στο Τιτάνια. Μεγαλώσαμε ανάμεσα στην Ελλάδα που ήταν και αυτή που θα γινόταν και δεν ανήκαμε σε καμία από τις δύο. Ψάχναμε κάπου να στηριχτούμε, αλλά οι γονείς μας πίστεψαν ότι έκαναν αρκετά καλή δουλειά αφού δεν μας έδερναν όπως οι δικοί τους και μας άφησαν στο κενό να τρέχουμε για να μην πέσει πάνω μας η ανοιξιάτικη βροχή του τσέρνομπιλ.

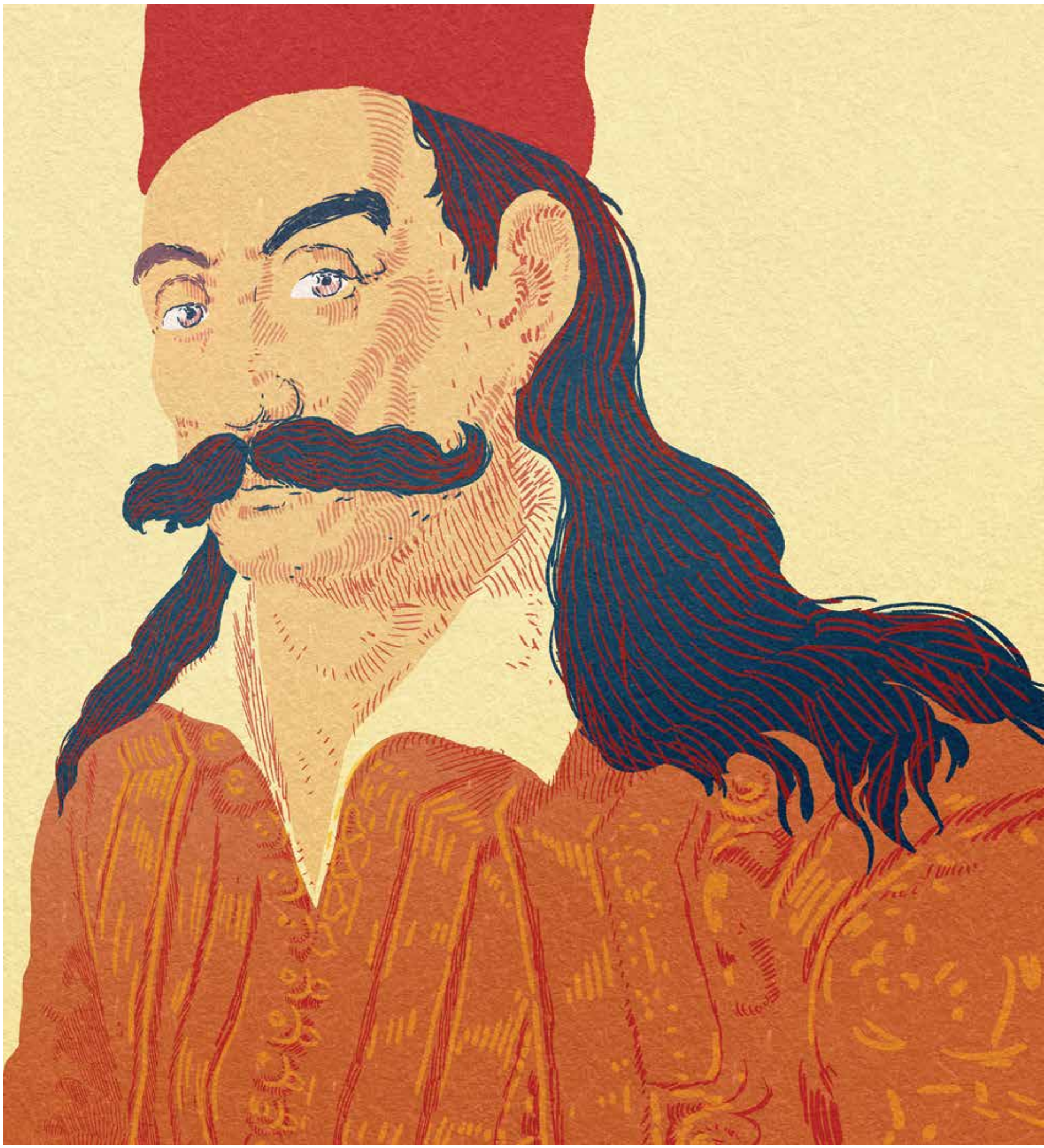
Αργές σβούρες, δερβίσηδες που ξέχασαν να πάρουν φόρα, δεν καταφέραμε να πιαστούμε πουθενά μόνο περάσαμε μέσα και έξω από τις αυτόματες πόρτες της ευρώπης, των μολ και των start-up και μείναμε άδειοι, μετέωροι, πρόσφυγες χωρίς αληθινή πατρίδα.

Ήταν τότε που δεν καταφέραμε να πιστέψουμε σε τίποτα και είναι τώρα που που σηκώνουμε τους ώμους πιο αδιάφορα από ποτέ, τα γούνινα παλτά μυρίζουν ναφθαλίνη και το μόνο που έμεινε είναι ο ήχος από μια κασέτα που την μασάει το βίντεο και ξέρεις ότι αυτή η ταινία δεν θα παίξει ποτέ ξανά. ▮

Η Γιώτα Ταχταρά σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες στην Αθήνα και Δημοσιογραφία στο Λος Άντζελες. Από το 2002 γράφει, επιμελείται και μεταφράζει κείμενα σε γυαλιστερές σελίδες και όταν γκουγκλάρει το όνομά της βρίσκει τις παλιές στήλες της στα ελληνικά Cosmo, Marie Claire, ΒήμαDONNA και Γυναίκα, στο αγγλόφωνο Time Out Istanbul και το αμερικάνικο Fiction Writers Review. Τα πιο πρόσφατα αποτελέσματα βγάζουν την τωρινή της στήλη στη Vogue (https://vogue.gr/author/ataxtara/) και τη σειρά συνεντεύξεων που παίρνει σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο του Michigan από καλλιτέχνες, ακτιβιστές και δημιουργούς που αφήνουν το αποτύπωμά τους στην ελληνική pop culture. (https://lsa.umich.edu/modgreek/window-to-greek-culture/generation-g.html). Ζει ανάμεσα στην Αθήνα, την Κωνσταντινούπολη και τις ΗΠΑ με τον σύντροφό της και τους δυο γιους τους σπέρνοντας Lego στο πέρασμά τους από κάθε αεροδρόμιο.

1821

Αικατερινη Κουμαριανου
Λακης Δολγερας
Δημητριος Καραμπεροπουλος
Τακης Θεοδωροπουλος
Ηλιας Κανελλης
Βαγγελης Κουμπουλης
Κωστας Θ. Καλφοπουλος

Η ερευνήτρια και ιστορικός Αικατερίνη Κουμαριανού εξέδωσε το 1971, κατά τον εορτασμό των 150 χρόνων από την Επανάσταση, τρίτομο έργο με τίτλο: *Ο Τύπος του Αγώνα.*[1] Το έργο είχε παρεμβατικό χαρακτήρα, καθώς επισήμαινε και τόνιζε την ιδιαίτερη επίδραση των εφημερίδων στη συνείδηση, τη συνοχή αλλά και τον ενθουσιασμό του επαναστατημένου έθνους. Η παρέμβαση ήταν ακριβής, λεπτομερής και τεκμηριωμένη. Είχε προηγηθεί εκτεταμένη ιστορική έρευνα. Αποκάλυπτε με σαφήνεια πόσο αλληλένδετη ήταν η εκδοτική προσπάθεια με την αγωνιστική, φωτίζοντας μια σημαντική, και ίσως παραγνωρισμένη, πτυχή της Ελληνικής Επανάστασης: τον Τύπο του Αγώνα. Με αφορμή τον εορτασμό της επετείου της 25ης Μαρτίου, ο ποιητής Κώστας Παπαγεωργίου επιμελείται και παρουσιάζει, τον Μάρτιο του 1990, στο πλαίσιο της ραδιοφωνικής σειράς «Λαϊκό Πανεπιστήμιο»[2] του Β΄ προγράμματος της ΕΡΑ, τρεις εκπομπές, με προσκεκλημένη την Αικατερίνη Κουμαριανού. Οι εκπομπές αυτές δανείστηκαν τον τίτλο τους από το βιβλίο της *Ο Τύπος στον Αγώνα.* Το ραδιόφωνο, μέσο υψηλής και άμεσης επικοινωνίας, χρησιμοποιείται εδώ για τη μετάδοση πολύτιμης ιστορικής γνώσης. Ο Γιώργος Ζεβελάκης είχε τότε ηχογραφήσει αυτές τις εκπομπές, τις περιέλαβε στην ψηφιοποίηση της Φωνοθήκης του, το 2018, και τις προσφέρει για απομαγνητοφώνηση και δημοσίευση. Ευχαριστούμε τον Κώστα Παπαγεωργίου που συμφώνησε στη δημοσίευση του περιεχομένου των εκπομπών. Παρακάτω, παρουσιάζονται οι τρεις αυτές εκπομπές, μετά από μικρές παρεμβάσεις στον προφορικό λόγο. Έχοντας την τύχη να βρισκόμαστε ενώπιον συνοπτικής παρουσίασης του βιβλίου από την ίδια την συγγραφέα και καθώς ο ραδιοφωνικός λόγος της ήταν καλά οργανωμένος, η άρθρωσή της εξαιρετική και εκφραστική, το μόνο που απαιτήθηκε ήταν η απάλειψη επαναλήψεων, καθώς ήταν φυσικό να υποθέσει η συγγραφέας ότι οι ακροατές της 2ης και της 3ης εκπομπής μπορεί να μην είχαν ακούσει τις προηγούμενες οπότε έκρινε αναγκαίες ορισμένες επαναλήψεις. Ορισμένα κείμενα από εφημερίδες τα διαβάζει η ίδια η συγγραφέας, ενώ παρεμβάλλονται και άλλα, πάλι από εφημερίδες, που ακούγονται από τον ηθοποιό Αλέξανδρο Αντωνόπουλο. Τα τελευταία παραλείφθηκαν γιατί τα περισσότερα βρίσκονται στο διαδίκτυο[3] – εκτός από ένα που παρουσιάζεται ενδεικτικά και αφορά την εκκένωση των Αθηνών στην Σαλαμίνα, δημοσιευμένο στην *Εφημερίδα των Αθηνών.*

ΛΑΚΗΣ ΔΟΛΓΕΡΑΣ

Ο Τύπος στον Αγώνα

Από την ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

Ο ελληνικός Τύπος, τα ελληνικά δημοσιογραφικά φύλλα που κυκλοφόρησαν την περίοδο του Αγώνα, δηλαδή από το 1821 έως το 1827, θα είναι το αντικείμενο της σημερινής <θεματολογίας>. Ο Τύπος –οι εφημερίδες κυρίως, για λόγους πολλούς– συνιστά μία από τις πολλές και προωθημένες λειτουργίες που δημιουργήθηκαν μέσα στον Αγώνα – με την έναρξη του Αγώνα μάλιστα– με κύριο στόχο να τον στηρίξει, τόσο στο εσωτερικό όσο και προς τα έξω, ενημερώνοντας και διαδίδοντας τα συντελούμενα και όχι μόνο εκείνα των πολεμικών μετώπων. Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του στη διάρκεια του Αγώνα για την ανεξαρτησία αφού, μέσα από τις πλούσιες καταγραφές του, ενημέρωνε το κοινό για τις εξελίξεις των πολεμικών και των πολιτικών πραγμάτων, για τις αντιδράσεις και τις στάσεις των ξένων, φιλελλήνων και μη, απέναντι στον ελληνικό ξεσηκωμό.

Συγχρόνως, κι αυτό αποτελεί μια ιδιαίτερη και σημαντική προσφορά των εφημερίδων αυτής της περιόδου, υπάρχει η έντονη θέληση των υπευθύνων συντακτών να τροφοδοτήσουν το ελληνικό κοινό με άρθρα ποικίλης ύλης που απέβλεπαν στη διαπαιδαγώγηση των πολιτών, στην προετοιμασία τους για τον ελεύθερο, σωστά οργανωμένο βίο· συνεπώς στη διαμόρφωση των συνειδήσεων. Πράγματι, καθώς φυλλομετρούμε τις εφημερίδες των χρόνων 1821-1827, θα παρατηρήσουμε πως την ίδια ξεχωριστή θέση που εύρισκαν στις σελίδες τους ειδήσεις και νέα από τα πολεμικά μέτωπα ή από ενέργειες πολιτικού χαρακτήρα, εύρισκαν και δημοσιεύματα αναφερόμενα στο πολίτευμα, στους νόμους και τους θεσμούς, στον Τύπο και την ελευθεροτυπία, στη συνταγματική τάξη, στα δημόσια λειτουργήματα. Μ' αυτό τον τρόπο, τα φύλλα της δημοσιότητας προετοίμαζαν τον αγωνιστή για τη σωστή συμμετοχή του στα κοινά, ως πολίτη πλέον, την περίοδο που θα ακολουθούσε μετά το αίσιο πέρας του Αγώνα.

Υπάρχει όμως κι ένας ακόμη πρόσθετος λόγος που αναδεικνύει τη σπουδαιότητα των εφημερίδων αυτής της εποχής, γιατί το υλικό που μας έχει κληροδοτήσει παρέχει τις δυνατότητες της άμεσης επικοινωνίας με τις ενέργειες του μαχόμενου έθνους σε πολλαπλά επίπεδα, μας επιτρέπει να αισθανόμαστε τον παλμό του – και το κυριότερο είναι ότι αυτό το υλικό μάς έχει παραδοθεί αυτούσιο, χωρίς να έχει υποστεί αλλοιώσεις που οφείλονται σε φροντίδες μεταγενέστερες. Κατέχουμε λοιπόν έτσι ένα αξεπέραστο εργαλείο μελέτης για την αποτίμηση της ιστορικής αυτής περιόδου, ένα εργαλείο που μας επιτρέπει να παρακολουθούμε, μέρα με τη μέρα, τα γεγονότα όπως συμβαίνουν, αλλά και να αισθανόμαστε συνάμα τους κραδασμούς που δημιουργούνται μέσα στην ελληνική κοινωνία από τον ένοπλο Αγώνα και τις συνέπειές του στον βίο των ανθρώπων. Επίσης, μπορούμε να παρακολουθούμε τον τρόπο με τον οποίο θα περάσει κάποια στιγμή ο ελληνικός λαός από την υπόδουλη ζωή στη μορφή ενός βίου ειρηνικού, που απαιτούσε τη γρήγορη οργάνωση και την αποτελεσματικότητα όλων των φορέων της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής.

ΟΙ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ωστόσο, πριν προχωρήσω θα ήθελα ν' αναφέρω για να το επισημάνω ότι ο ελληνισμός, αν και υπόδουλος σε ξένο δυνάστη, είχε ήδη δημιουργήσει, έντονη μάλιστα, δημοσιογραφική δραστηριότητα στα χρόνια πριν από την Επανάσταση του 1821. Ήδη, στα 1784, ο Ζακύνθιος Γεώργιος Βεντέτης, ένας λόγιος συγγραφέας και μεταφραστής βιβλίων για τη χρήση του ελ-

ληνικού κοινού, είχε επιχειρήσει να εκδώσει μια εφημερίδα στη Βιέννη, όπου είχε το δικό του τυπογραφείο. Αυτό το φύλλο για το οποίο δεν έχουμε παρά μόνο έμμεσες πληροφορίες, κι αυτές προέρχονται από έγγραφα των κρατικών αρχείων της Βιέννης, δεν έζησε παρά ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, αφού οι τουρκικές αρχές, με διαβήματά τους στην αυστριακή διοίκηση, κατόρθωσαν να σταματήσουν την έκδοσή του. Όμως, τον Δεκέμβριο του 1790, επίσης στη Βιέννη, όπου εκδόθηκαν και άλλες προεπαναστατικές εφημερίδες και φιλολογικά περιοδικά, οι Μακεδόνες αδελφοί Μαρκίδες Πουλίου, εκδότες- τυπογράφοι, κυκλοφόρησαν την ελληνική εφημερίδα που είχε τον τίτλο *Εφημερίς*, με την οποία μπορούμε να πούμε ότι εγκαινιάστηκε πια η ελληνική δημοσιογραφία αφού έκτοτε συνεχίστηκε αδιάλειπτα.

Η «ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ»

Με αυτήν την ήδη αποκτημένη εμπειρία, αλλά και με την επίγνωση της σπουδαιότητας του Τύπου στη ζωή ενός έθνους, μάλιστα ενός μαχόμενου έθνους, όπως ήταν το ελληνικό τον Μάρτιο του 1821, υπήρξε αμέσως η ετοιμότητα ώστε να λειτουργήσει η ενημέρωση προς το εσωτερικό και προς τα έξω, μέσα από δημοσιογραφικά φύλλα. Απόδειξη ότι τον ίδιο μήνα που κηρύχτηκε η Επανάσταση κυκλοφόρησε, σε ελληνικό πλέον έδαφος, με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1821, η *Εφημερίδα του Γαλαξειδιού*, η ψευτοεφημερίδα όπως την απεκάλεσαν – και θα δούμε γιατί. Γιατί σε τούτο το προδρομικό δημοσιογραφικό όργανο έχουν καταγραφεί, όσον τουλάχιστον μπορούμε να κρίνουμε από τα ελάχιστα περιεχόμενα που έχουν φτάσει ως εμάς, ειδήσεις από την πρόοδο του Αγώνα, ειδήσεις σχετικές με τη βοήθεια των ξένων, οι οποίες όμως είτε είναι παραποιημένες είτε είναι εντελώς φανταστικές. Αλλά αυτές ακριβώς οι ειδήσεις όπως έχουν καταγραφεί μας φέρνουν ίσως πολύ κοντά στο κλίμα που επικρατούσε την ώρα εκείνη του ξεσηκωμού.

Η *Εφημερίδα του Γαλαξειδιού* καθώς και δύο άλλες, η *Αιτωλική* που έβγαινε στο Μεσολόγγι τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1821 και ο *Αχελώος* που κυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο του 1822 στο Βραχώρι, δηλαδή στο Αγρίνιο,

ΣΑΛΠΙΓΞ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Έτος α΄ Δευτέρου τ

Αριθ. Α΄.

ΜΑΧΟΥ ΤΗΝ ΠΙΣΤΙΝ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Η πρώτη σελίδα του πρώτου φύλλου της εφημερίδας *Σάλπιγξ Ελληνική*, που εκδόθηκε την 1η Αυγούστου 1821 στην Καλαμάτα από τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, ήταν η πρώτη έντυπη εφημερίδα σε ελληνικό έδαφος. Στο πρώτο φύλλο, ο τίτλος του οποίου ήταν «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος», ο εκδότης σημείωνε: «Εις τας παρούσας περιστάσεις της Ελλάδος, ότε το ελληνικόν γένος, μη υπομένον τον βαρύν της τυραννίας ζυγόν, τον οποίον έφερεν αναξίως αιώνας ολοκλήρους, απεφάσισεν υπό την προστασία της Θείας Προνοίας, να πιάση τα όπλα, διά να αναλάβη την οποίαν απώλεσεν αυτονομίαν, είναι αναγκαιοτάτη εφημερίς εις την Ελλάδα εκδιδομένη». Η *Σάλπιγξ Ελληνική* εξέδωσε συνολικά τρία φύλλα: 1ης, 5ης και 20ής Αυγούστου 1821.

δεν ήταν φύλλα έντυπα, αλλά χειρόγραφες, χειρογραμμένες, όπως τις αποκαλούσαν. Σίγουρα ξεπερασμένη μορφή πληροφόρησης η χειρόγραφη εφημερίδα, η εμφάνισή της όμως –και όχι εντελώς μεμονωμένη αφού αναφέραμε κιόλας τρία χειρογραμμένα δημοσιογραφικά φύλλα του πρώτου καιρού– δείχνει όχι μόνο τη σπουδαιότητα του Τύπου ως πηγής ενημέρωσης και πληροφόρησης αλλά και την προτεραιότητα που έδιναν κάποιοι υπεύθυνοι για τη διεξαγωγή του Αγώνα στη διάδοση ειδήσεων και στη γνωστοποίηση των πρώτων γεγονότων προς τους συμπατριώτες τους. Η προσπάθεια μάλιστα να παρέχονται ειδήσεις υπερβολικά αισιόδοξες, και κάποτε εντελώς φανταστικές, όπως ήταν η κάθοδος π.χ των Ρώσων στη Βαλκανική, την οποία αναγγέλλει *η Εφημερίδα του Γαλαξειδιού,* υποδηλώνει, κοντά στα άλλα, και την πρόθεση του συντάκτη να βοηθήσει ώστε να υπερνικηθούν οι πρώτοι ενδοιασμοί, και οι αντιρρήσεις ακόμη, των φρονίμων για το εύθετο του ξεσηκωμού. Έπρεπε να πεισθούν οι αναποφάσιστοι αλλά και να τονωθούν οι παράτολμοι και οι γενναίοι. Μ' ένα λόγο, να ενισχυθεί το ηθικό των ανθρώπων που είχαν αρχίσει έναν αγώνα πολύ πάνω από τις δυνάμεις τους, τουλάχιστον τις υλικές και τις αριθμητικές.

Η «ΑΙΤΩΛΙΚΗ»

Ειδήσεις που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα έχουν την πρόθεση να εμψυχώσουν τους ελληνικούς πληθυσμούς σε τούτες τις πρώτες δύσκολες ώρες. Μπορούμε να φανταστούμε, καθώς διαβάζουμε ή καθώς ακούμε τέτοιας λογής κείμενα, τη συγκίνηση που επικρατούσε, τον ενθουσιασμό των απλών ανθρώπων οι οποίοι, ύστερα από μία τόσον μακρά δουλεία, μπορούσαν ελεύθεροι να διαλαλούν με μια φωνή, εν μέσω του κτύπου των όπλων της φρουράς, *Κύριε Ελέησον* και *Ζήτω το Έθνος.*

Τα κατορθώματα των μαχόμενων Ελλήνων καταγράφονται επίσης σε τούτα τα πρώτα φύλλα της δημοσιότητας. Στην ίδια χει-

Ποια ήταν η Αικατερίνη Κουμαριανού

Η Αικατερίνη Κουμαριανού (1919-2012) ήταν ιστορικός, ειδικευμένη σε θέματα του νεότερου ελληνισμού. Φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πήρε το πτυχίο της το 1942, στην Κατοχή. Υπήρξε φιλοξενούμενη εταίρος στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Κ.Θ. Δημαρά, το 1961. Διετέλεσε καθηγήτρια της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Paris IV – Σορβόνη και διευθύντρια, το διάστημα 1978-83, του Institut Neohellenique του ίδιου Πανεπιστημίου. Υπήρξε επίσης επισκέπτρια καθηγήτρια στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο Κύπρου. Εκτός από τον *Τύπο στον Αγώνα*, εξέδωσε πολλά ακόμα έργα. Μεταξύ άλλων την *Αλληλογραφία των Θεόκλητου Φαρμακίδη - Κωνσταντίνου Ασώπιου 1819-1932* (Κέρκυρα 1980), την *Αλληλογραφία Δημητρίου Φιλιππίδη - Barbie du Bocage - Ανθίμου Γαζή 1794-1819, Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830* (1986), μαζί με τη Λουκία Δρούλια και την E. Layton, την *Ιστορία του ελληνικού Τύπου* (Ερμής, 2010). Μετείχε ακόμα στην εκδοτική ομάδα της *Αλληλογραφίας του Αδαμαντίου Κοραή 1774-1833*, που εκδόθηκε σε έξι τόμους (1964-1984).

ρόγραφη εφημερίδα, την *Αιτωλική,* περιγράφονται μάχες και ελληνικές επιτυχίες, ακόμη και τιμωρίες σκληρές και παραδειγματικές όχι μόνον για όσους από τους Έλληνες μπήκαν στην υπηρεσία του εχθρού αλλά και για όσους παρέμειναν αναποφάσιστοι.

Συνεχίζοντας την εξιστόρηση της μάχης της Πλάκας που απέτρεψε την κάθοδο του εχθρού προς την Αιτωλοακαρνανία και περιγράφοντας τη στάση των στρατηγών που *έτρεξαν ως αετοί* για να προλάβουν την επικράτηση των Τούρκων, ο συντάκτης της εφημερίδας δεν παραλείπει να ελέγξει πράξεις επιπόλαιες των Ελλήνων, καθώς και πράξεις που δεν είναι διόλου σύμφωνες με το πνεύμα που θα έπρεπε να επικρατεί. Εδώ μάλιστα μνημονεύει, για να την καυτηριάσει, την τάση για λαφυραγώγηση που είχε εκδηλωθεί. *Τι τρέχετε λαφυραγωγούντες;* γράφει, επισημαίνοντας σ' αυτούς τους οποίους αποκαλεί *ανδρείους απογόνους των Ελλήνων* ότι *ο πόλεμος τούτος πρέπει να αποφασίσει την ύπαρξή μας είτε ελευθέραν και ένδοξον ως των άλλων εθνών ή τον παντελή αφανισμόν.*

Όμως, το ηθικό των μαχόμενων Ελλήνων ήταν ανάγκη να ενισχυθεί με κάθε τρόπο και όχι μόνο από τις συγκρούσεις των Ελλήνων στην ξηρά. Τα ελληνικά καράβια έχουν κι αυτά το μερτικό τους στον Αγώνα του έθνους έστω και με φανταστικά, ως προς το παρόν τουλάχιστον, κατορθώματα. Γράφει λοιπόν η *Αιτωλική* μια είδηση για τις ενέργειες του ελληνικού στόλου στις 31 Ιουλίου 1821: *Από αξιοπίστους ειδήσεις μανθάνομεν ότι ο εχθρικός στόλος ηφανίσθη εξ ολοκλήρου εις το Αρχιπέλαγος,* δηλαδή στο Αιγαίο, *και ούτως η φοβερά δύναμις του τυράννου μας έγινε παίγνιο των εμπορικών πλοίων των θαλασσίων αετών και ανδρείων ηρώων Ελλήνων.* Μ' αυτό το πνεύμα της αισιοδοξίας, της υπερβολής αλλά και του φρονηματισμού συντάσσονται αυτές οι πρώτες ελληνικές *χειρογραμμένες* εφημερίδες του Αγώνα. Πρωταγωνιστές του ξεσηκωμού, που θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξή του, βρίσκουν επίσης τη θέση τους σε τούτες τις πρώιμες δημοσιογραφικές καταγραφές, όπως ο Οδυσσέας Ανδρούτσος του οποίου τη συμβολή στην απελευθέρωση της Λεβαδιάς περιγράφει η *Αιτωλική*.

Δεν έλειψε όμως και η ποίηση, η ηρωική ποίηση απ' αυτές τις *χειρογραμμένες* εφημερίδες. Ποιήματα που εξυμνούν τις ανδραγαθίες των στρατιωτικών ή θρηνούν για τον θάνατο γενναίων πολεμιστών, όπως του Αθανασίου Διάκου, δημοσιεύτηκαν σε ένα από τα τελευταία φύλλα της *Αιτωλικής*.

Βουλή των Ελλήνων

Ο αρχιμανδρίτης Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860) σε ελαιογραφία του Διονυσίου Τσόκου. Λόγιος κληρικός, εκπρόσωπος του νεοελληνικού διαφωτισμού και εφημεριδογράφος. Από το 1816 έως το 1818 σε συνεργασία μαζί με τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη συνέχισαν στη Βιέννη την έκδοση του περιοδικού *Λόγιος Ερμής*, δημοσιογραφικού οργάνου της παράταξης του Αδαμαντίου Κοραή. Τον Αύγουστο του 1821 εξέδωσε στην Καλαμάτα την εφημερίδα *Σάλπιγξ Ελληνική*.

«Ο ΑΧΕΛΩΟΣ»

Η τρίτη στη σειρά χειρόγραφη εφημερίδα είχε τον τίτλο *Ο Αχελώος* και έβγαινε, όπως είπα, στο Βραχώρι, δηλαδή στο Αγρίνιο, τον Φεβρουάριο του 1822. Είναι πολύ πιθανό αυτές οι χειρόγραφες εφημερίδες να είχαν κυκλοφορήσει για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και τα σχετικά φύλλα να έχουν καταστραφεί. Η μοίρα άλλωστε των εφημερίδων τις προορίζει για γρήγορη καταστροφή, ακόμη και τις έντυπες, πολύ περισσότερο τις χειρόγραφες που κυκλοφορούσαν μάλιστα σε περίοδο κρίσιμη, περίοδο αιχμής και με τρόπους εντελώς υποτυπώδεις. Για το πώς ακριβώς κυκλοφορούσαν σε μια εποχή που δεν υπήρχε ταχυδρομείο, οι σχετικές πληροφορίες μας λένε ότι ο συντάκτης έγραφε με το χέρι έναν περιορισμένο αριθμό αντιτύπων τις οποίες εξαπέστελλε με *πεζοδρόμους* στα γύρω χωριά και στις γύρω περιοχές ή στην απέναντι ακτή της Πελοποννήσου. Οι παραλήπτες αυτών των φύλλων τα αντέγραφαν και τα προωθούσαν με τον ίδιο τρόπο προς άλλες κοντινές περιοχές. *Ο Αχελώος* μπορεί να ονομασθεί πρόδρομος των επίσημων κυβερνητικών φύλλων γιατί ουσιαστικά επιτελούσε το ίδιο έργο με τις μεταγενέστερες εφημερίδες της Διοικήσεως, δημοσιεύοντας ψηφίσματα και αποφάσεις της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος.

Εδώ, σε τούτη την εφημερίδα, γνωρίζουμε και τον υπεύθυνο συντάκτη και εκδότη της, που ήταν ο Νικόλαος Λουριώτης, ο αρχιγραμματεύς της Δυτικής Ελλάδος, ο οποίος και υπογράφει πολλά από τα κείμενα. Χωριστά από τα επίσημα κείμενα, στον *Αχελώο* δημοσιεύονταν διάφορες ειδήσεις πάντα εντούτοις σχετικές με μέτρα της Διοίκησης, διορισμούς Επιτρόπων, μετακινήσεις, λόγους πολιτικών ή ακόμα εγκυκλίους όπως αυτή την οποία απέστειλε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, στις 4 Νοεμβρίου του 1822, προς την Συνέλευσιν των Σαλώνων.

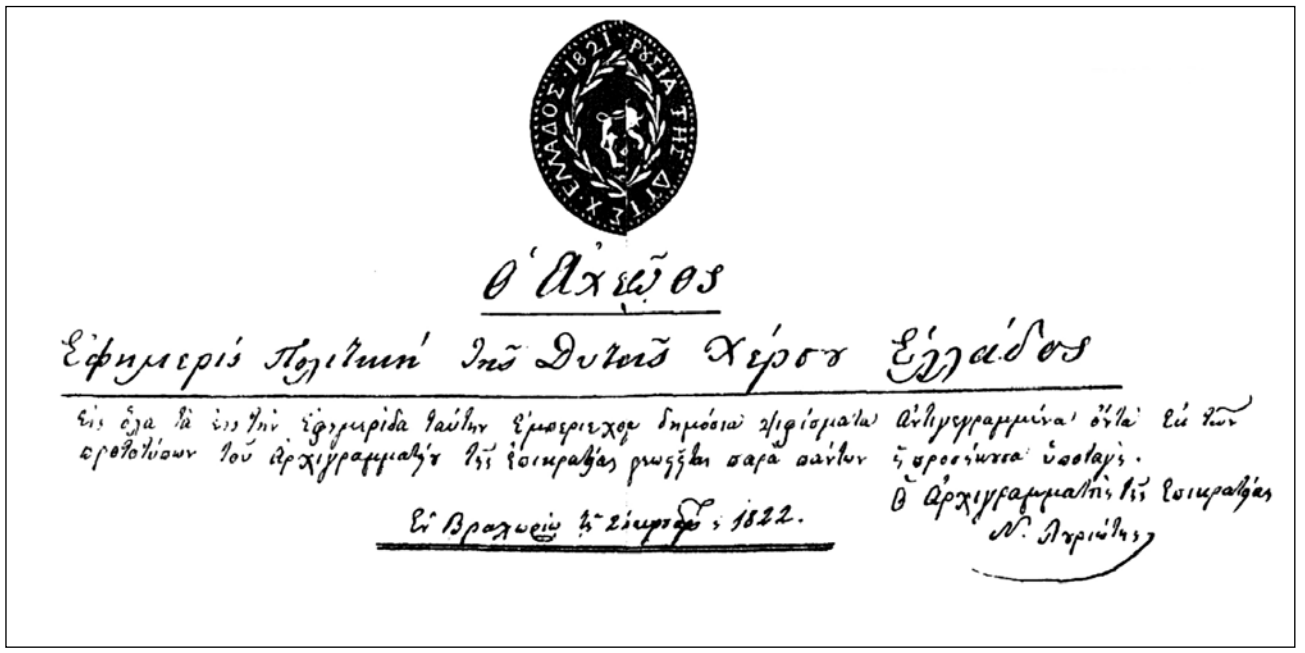
«ΣΑΛΠΙΓΞ ΕΛΛΗΝΙΚΗ»

Πρώτη ελληνική έντυπη εφημερίδα, υπήρξε η *Σάλπιγξ Ελληνική,* που εκδόθηκε στην Καλαμάτα τον Αύγουστο του 1821. Συντάκτης της ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο άνθρωπος που είχε ήδη δημοσιογραφική πείρα, αφού από το 1813 είχε αναλάβει τη σύνταξη του *Λογίου Ερμού,* του ελληνικού φιλολογικού περιοδικού που έβγαινε στη Βιέννη. Βραχύβιο φύλλο, η *Σάλπιγξ* τυπωνόταν σε ένα μικρό ξύλινο τυπογραφείο που είχε φέρει μαζί του ο Δημήτριος Υψηλάντης, όταν κατέβηκε στην Ελλάδα. Εντελώς χαρακτηριστική για τη σημασία που έδιναν, ορισμένοι τουλάχιστον Έλληνες, στην προσφορά και στο έργο του Τύπου για τη διεξαγωγή του Αγώνα είναι η «Ανακήρυξις», όπως τιτλοφορείται το κείμενο που προτάσσεται στο πρώτο φύλλο της *Ελληνικής Σάλπιγγος.*

Από την ύλη της *Ελληνικής Σάλπιγγος* είναι ενδιαφέρον ν' ακουστούν ορισμένα κείμενα όχι μόνο για το περιεχόμενο αλλά και για το ύφος τους. Κοντά στην εξιστόρηση των διαδραματιζομένων, όπως π.χ. στην πολιορκία της Τριπολιτσάς, ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα, σε ένα άλλο κείμενο απευθυνόμενο στους κατοίκους της Λιβαδειάς, να διαπιστώσει τη θέληση του συντάκτη να εμψυχώσει και να τονώσει το ηθικό των μαχόμενων Ελλήνων, να προβάλει τα αναντίρρητα δίκαια, όπως σημειώνει, του πολέμου μας και να προτρέψει τους Έλληνες σε ομόνοια και ομοψυχία για να μπορέσουν να καταβάλουν γρήγορα τον εχθρό.

Στο τρίτο φύλλο της εφημερίδας (20 Αυγούστου 1821), αναγγέλλεται νίκη ελληνική κάπου κοντά στις Θερμοπύλες. Είναι μια ευκαιρία για τον εφημεριδογράφο ν' ανακαλέσει μνήμες αρχαίες και να εξάρει τα κατορθώματα των προγόνων, τα οποία συνεχίζουν οι Έλληνες στον πόλεμο εναντίον των καινούργιων βαρβάρων: *Γενναιότατοι καπετάνιοι της Ελλάδος και ο τροπαιούχος Ελληνικός Στρατός,* γράφει στη *Σάλπιγγα* ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, *ενίκησαν νεωστί τους βαρβάρους κατά τον αυτόν τόπον, όπου και ο ήρως Λε-*

ωνίδας κατετρόπωσε τους Πέρσας, υπέρ πατρίδος και των πατρώων νόμων πολεμών. Αι λαμπραί, λοιπόν, Θερμοπύλαι έμελλε να δοξασθώσιν και κατά τον παρόντα ιερόν Αγώνα, τον υπέρ πίστεως και πατρίδος, διά νέων τροπαίων των απογόνων των ενδόξων εκείνων Ελλήνων των κατανικητών των Περσών. Τας λαμπράς ταύτας νίκας μανθάνομεν εκ της ακολούθου των καλών κατοίκων του Γαλαξειδίου επιστολής, την οποίαν μετά χαράς εκδίδομεν δια της εφημερίδος. Επιστολές προς τους εφημεριδογράφους, ειδήσεις και πληροφορίες που έφθαναν στις εφημερίδες από αυτόπτες μάρτυρες των πολεμικών συγκρούσεων ήταν οι τρόποι με τους οποίους γινόταν η συλλογή της ύλης.

Ἀχελῶος

Ἐφημερὶς Πολιτικὴ τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος

Εἰς ἃ δὲ εἰς τὴν ἐφημερίδα ταύτην ἐμπεριέχοντα δημόσια ψηφίσματα ἀνθιστράμενα ὅλα εἰς τῶν ἐφορίων τοῦ ἀρχιγραμματέως τῆς ἑπικρατείας ἐπροσώπου ὑποκειται.

Ὁ ἀρχιγραμματεὺς τῆς ἑπικρατείας
Ν. Δηγιάννης

Εἰ Βραχωΐῳ τῇ 2ᾳ Σεπτεμβρίου 1822.

***Αχελώος*, χειρόγραφη «Εφημερίς της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος», προσφερόμενη προς αντιγραφή, που ετοιμαζόταν στο Βραχώρι (Αγρίνιο), το 1822. (Η εφημερίδα είναι φθαρμένη στο κέντρο, προφανώς εκεί όπου διπλώνει, στη συγκόλληση έχουν χαθεί μέρος του λογότυπου και γράμματα από μερικές λέξεις.)**

Η ΑΝΑΠΑΥΛΑ ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ

Ο βίος της *Σάλπιγγος* δεν ήταν μακρύς. Πολύ σύντομα, η σύγκρουση που εκδηλώθηκε ανάμεσα στον Φαρμακίδη, υπεύθυνο συντάκτη, και τον Δημήτριο Υψηλάντη, αρχιστράτηγο του Ελληνικού Στρατού, είχε αποτέλεσμα τη διακοπή της. Λόγος της σύγκρουσης ήταν η τάση του Υψηλάντη, η θέληση μάλλον του Υψηλάντη, να επιβάλει κάποιας μορφής λογοκρισία στην ύλη της εφημερίδας και η κατηγορηματική άρνηση του Φαρμακίδη να δεχτεί την επέμβαση της εξουσίας στο έργο του. Οπωσδήποτε, η διχογνωμία αυτή στάθηκε η αφορμή να ανασταλεί πρόωρα η έκδοσή της. Έτσι ο δρόμος που μόλις χαράχτηκε ξανάκλεισε. Στα δύο επόμενα χρόνια το πανελλήνιο έμεινε χωρίς εφημερίδες, συνεπώς απληροφόρητο για όσα συνέβαιναν μέσα κι έξω απ᾽ την Ελλάδα. Αυτή η εκδοτική ανάπαυλα που οφείλεται σε διάφορους λόγους, τους οποίους δεν χρειάζεται ν᾽ αναλύσουμε εδώ, κράτησε, όπως σημείωσα, δύο περίπου χρόνια. Ας πούμε μόνο πως άλλες πολύ περισσότερο επείγουσες προτεραιότητες απορροφούσαν τους υπεύθυνους ηγέτες σε μια περίοδο που χρειαζόταν επίμονη και συστηματική προσπάθεια, οργάνωση και περισυλλογή για να επιτύχει ο Αγώνας. Οι αυτοσχεδιασμοί δεν είχαν πια τη θέση τους. Για την επιβίωση του έθνους και τη ευόδωση του Αγώνα έπρεπε να οργανωθούν η διοίκηση, ο στρατός, η οικονομία. Απαιτήσεις άμεσες τις οποίες έπρεπε να ικανοποιήσει η εξουσία στα χρόνια 1822 και 1823.

Η ώρα εν τούτοις της ελληνικής δημοσιογραφίας μπορούμε να πούμε ότι σήμανε μέσα στο έτος 1824. Έτος της ελληνικής δημοσιογραφίας θα το ονομάζαμε επάξια, γιατί μέσα σ᾽ αυτόν τον χρόνο άρχισαν να εκδίδονται, το ένα ύστερα από το άλλο, τρία δημοσιογραφικά φύλλα στα πιο σημαντικά αστικά κέντρα: τα *Ελληνικά Χρονικά* στο Μεσολόγγι, *ο Φίλος του Νόμου* στην Ύδρα, *η Εφημερίς των Αθηνών* στην Αθήνα. Οι δύο πρώτες είχαν συντάκτες δύο φιλέλληνες, τον Ιωάννη Ιάκωβο Μάγερ η εφημερίδα του Μεσολογγιού και τον Ιωσήφ Κιάππε η εφημερίδα της Ύδρας. Διευθυντής για το φύλλο που εκδόθηκε στην Αθήνα, ο νέος Γεώργιος Ψύλλας. Το έτος 1825 προστέθηκε και μια τέταρτη εφημερίδα, η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, που εκδόθηκε στο Ναύπλιο, στην έδρα δηλαδή της Ελληνικής Διοίκησης, την οποία άλλωστε επισήμως εκπροσωπούσε. Συντάκτης της ορίστηκε ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο οποίος και έμεινε σ᾽ αυτή την θέση ώς τον Ιούνιο του 1827. Τον ίδιο χρόνο, τον Ιούλιο δηλαδή του 1827, ιδρύθηκε από έναν ιδιώτη, τον ναυτικό Παντελή Παντελή, *η Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος*.

Η έκδοση των εφημερίδων αυτών μπόρεσε να πραγματοποιηθεί χάρη στην υλική και ιδίως στην τεχνική βοήθεια που έδωσε το Φιλελληνικό Κομιτάτο του Λονδίνου, που το εκπροσωπούσε ο συνταγματάρχης Λέστερ Στάνχοπ. Ένθερμος υποστηρικτής του Τύπου, ο άγγλος συνταγματάρχης έφερνε φθάνοντας στην Ελλάδα, μαζί με άλλα χρήσιμα εφόδια, φάρμακα, πολεμικό υλικό και τρεις τυπογραφίες, τις οποίες επρόκειτο να προσφέρει όχι στην κυβέρνηση, όπως γράφει, αλλά στο κοινό. Και προσθέτει: *ικανοί και τίμιοι άνδρες πρέπει να ενισχυθούν ώστε να εκφράζουν και να δημοσιεύουν ελεύθερα τις σκέψεις τους.* Τα τρία αυτά παραχωρήθηκαν, το ένα στην πόλη του Μεσολογγιού, και μάλιστα στον Μάγερ, το άλλο στην πόλη της Αθήνας και το τρίτο στη Διοίκηση που ήταν και υπεύθυνη για την έκδοση της *Γενικής Εφημερίδος*. Η τέταρτη εφημερίδα, *ο Φίλος του Νόμου*, εκδόθηκε στην αρχή σ᾽ ένα πρόχειρο αυτοσχέδιο τυπογραφείο, ενώ λίγο αργότερα, με ενέργειες του Κοραή, ο γάλλος φιλέλληνας, λόγιος και τυπογράφος Ambroise - Firmin Didot έστειλε ένα σύγχρονο τυπογραφείο, στο οποίο έκτοτε τυπωνόταν η εφημερίδα της Ύδρας.

Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ

Τα *Ελληνικά Χρονικά*, η εφημερίδα του Μεσσολογγιού, είναι κατεξοχήν γνωστή ως η εφημερίδα της πολιορκίας, για την οποία αποτελεί μοναδική και αναντικατάστατη πηγή. Σ᾽ όλη τη διετία της κυκλοφορίας τους τα *Ελληνικά Χρονικά* δημοσίευαν ειδήσεις και πληροφορίες σχετικές με τις προετοιμασίες και τις προσπάθειες των Ελλήνων να κρατήσουν το Μεσολόγγι, την πόλη-κλειδί της Δυτικής Στερεάς, και με τον λυσσαλέο αγώνα των Τούρκων να την κυριεύσουν. Στους τελευταίους μήνες πριν από την έξοδο καταγράφεται ημερολογιακά πλέον, κάτω από τον σταθερό τίτλο *Εγχώριοι ειδήσεις*, καθετί που αναφέρεται στον αδυσώπητο αυτό πόλεμο, στις καθημερινές συγκρούσεις των αντιπάλων, στην αγωνία που συνείχε το Πανελλήνιο για την τελική τύχη του Μεσολογγιού και των υπερασπιστών του. Μια από τις εγγραφές σ᾽ ένα από τα τελευταία φύλλα της εφημερίδας εικονογραφεί καλά την απελπιστική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι ελεύθεροι πολιορκημένοι της πόλης του Μεσολογγιού:

> Ο εχθρός έως της μεσημβρίας ηρεμεί παντάπασι και φαίνεται ότι βουλεύεται με στεναγμούς την χθεσινήν ήτταν του. Μετά δεν την μεσημβρίαν ίδομεν τον εν τη λίμνη μας εχθρικόν στολίσκον συγκείμενον από 32 λατζίνια, όστις αποπλεύσας της Αλυκής, διευθύνετο προς την πόλιν μας. Το σχήμα των πλοιαρίων τούτων μετήλλαξεν ο εχθρός· ούτε κατάρτια έχουν, ούτε πανιά, ούτε άλλο τι τοιούτον· και επειδή τα ίδομεν πλέοντα και εις νερά ελαχίστου βάθους, συμπεραίνομεν ότι δεν έχουν ούτε καρίναν. Τρεις ημέτεραι Πάσσαραι, μόλις τον είδον έδραμον εις απάντησίν του. Μετά ικανής δε ώρας αμοιβαίων πυροβολισμών, απεχωρίσθησαν πάλιν οι δύο αντιμαχόμενοι, και ο μεν στολίσκος του εχθρού απεσύρθη προς την νήσον Σκύλλαν, αι δε ημέτεραι Πάσσαραι επέστρεψαν εις την πόλιν. Προσετέθησαν σήμερον εις τον λιμένα μας και έτερα 27 εχθρικά πλοία ελθόντα από Νότον· ώστε ο λιμήν μας ήδη περικυκλούται από 49 καράβια των βαρβάρων.[4]

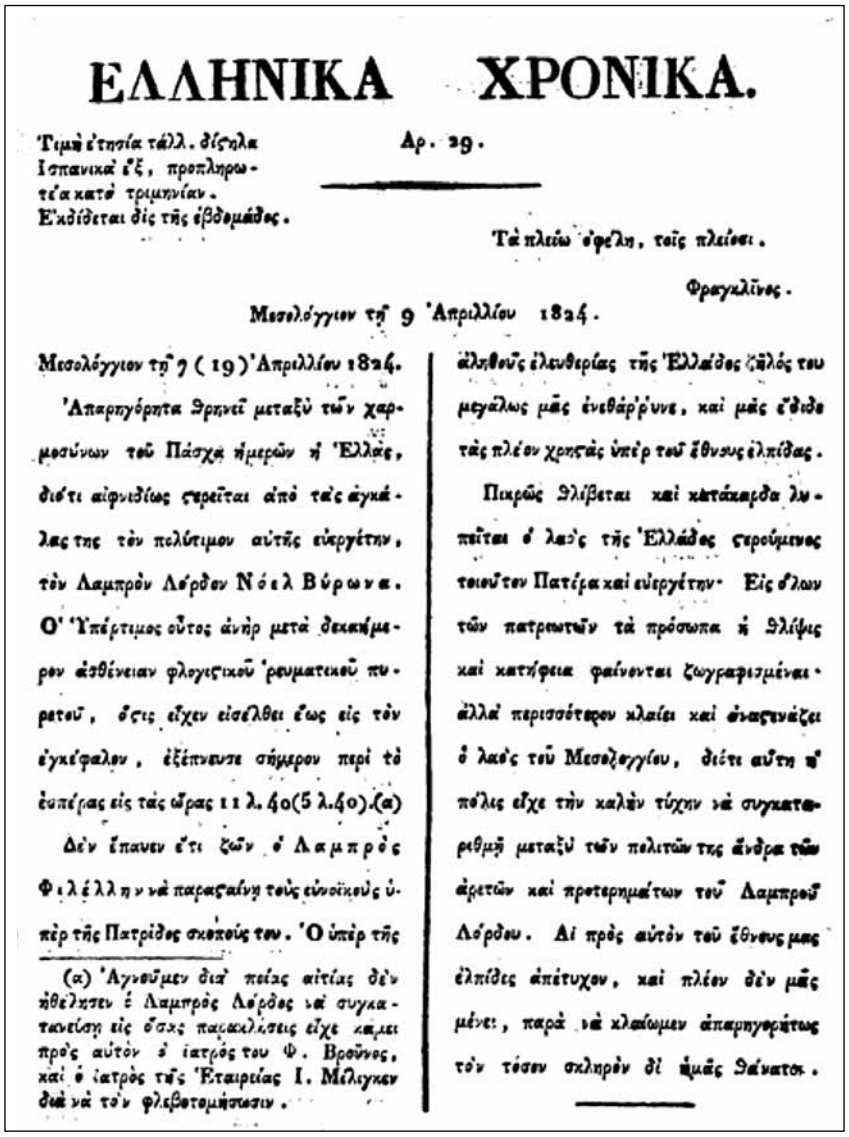
Είναι γνωστό ότι το Μεσολόγγι στάθηκε το κέντρο της φιλελληνικής κίνησης. Και μόνον η παρουσία του Λόρδου Βύρωνος ήταν αρκετή για να προσδώσει στην πόλη την αίγλη που της έφερνε το όνομα και η προσωπικότητα άου Άγγλου ποιητή. Ήταν φυσικό λοιπόν ο θάνατός του, τον Απρίλιο του 1824, να συγκλονίσει τη μικρή πολιτεία που τον είχε δεχτεί με τόση χαρά και αγαλλίαση.

Στην εφημερίδα, τα *Ελληνικά Χρονικά* του Μεσολογγιού, δεν είναι μόνον τα πολεμικά γεγονότα που ενδιαφέρουν. Δημοσιεύονται επίσης πολλά άρθρα για τις πολιτικές εξελίξεις, τη διοργάνωση του κράτους, του ελεύθερου ελληνικού κράτους, κείμενα θεωρητικά για τη συνταγματική τάξη και την ελευθεροτυπία που αποτελεί μια από τις ουσιαστικές μέριμνες του συντάκτη των *Ελληνικών Χρονικών.* Την εφημερίδα ενδιαφέρει ακόμη η πνευματική πρόοδος του έθνους, όπως δείχνουν πολλά άρθρα σχετικά με τα σχολεία, την κίνηση των βιβλίων, την ίδρυση καινούργιων σχολικών μονάδων τόσο στο Μεσολόγγι όσο και σε άλλες ελληνικές περιοχές.

Στις σελίδες των *Ελληνικών Χρονικών* σχολιάζεται επίσης η οχύρωση του Μεσολογγιού γιατί αποτελεί το πιο ζωτικό θέμα για την πολιορκούμενη πόλη. Ο Μιχαήλ Π. Κοκκίνης, ο οχυροποιός, όπως τον αποκαλούν, ανταμείβεται για τις υπηρεσίες του, ονομάζεται πολίτης του Μεσολογγιού και η εφημερίδα τον τιμά δημοσιεύοντας τη σχετική είδηση.

Σημείωσα ήδη πως τα *Ελληνικά Χρονικά,* η εφημερίδα του Μεσολογγιού, είναι η κατεξοχήν εφημερίδα της πολιορκίας, αφού τους τελευταίους μήνες πριν διακόψει την έκδοσή της, τον Φεβρουάριο του 1826, δημοσίευε συνεχώς όσα διαδραματίζονταν στους προμαχώνες ανάμεσα στους πολιορκούμενους Έλληνες και τον εχθρό. Ο συντάκτης των *Ελληνικών Χρονικών* δεν διστάζει μάλιστα να κατηγορήσει τους γάλλους συμβούλους των Τούρκων και του Ιμπραήμ που με την παρουσία και τις στρατιωτικές γνώσεις τους ενισχύουν την πολεμική ισχύ των εχθρών

Ποικιλία και πλούτος ύλης είναι ό,τι χαρακτηρίζει τα *Ελληνικά Χρονικά.* Η στάση του εκδότη προσδιορίζεται επίσης από πνεύμα άκρατου φιλελευθερισμού,

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ.

Τιμὴ ἐτησία τάλλ. δίζηλα Ἰσπανικὰ ἓξ, προπληρωτέα κατὰ τριμηνίαν. Ἐκδίδεται δὶς τῆς ἑβδομάδος.

Ἀρ. 29.

Τὰ πλεῖω ὠφέλη, τοῖς πλείοσι.

Φραγκλῖνος.

Μεσολόγγιον τῇ 9 Ἀπριλλίου 1824.

Μεσολόγγιον τῇ 7 (19) Ἀπριλλίου 1824.

Ἀπαρηγόρητα θρηνεῖ μεταξὺ τῶν χαρμοσύνων τοῦ Πάσχα ἡμερῶν ἡ Ἑλλὰς, διότι αἰφνιδίως στερεῖται ἀπὸ τὰς ἀγκάλας της τὸν πολύτιμον αὐτῆς εὐεργέτην, τὸν Λαμπρὸν Λόρδον Νόελ Βύρωνα. Ὁ Ὑπέρτιμος οὗτος ἀνὴρ μετὰ δεκαήμερον ἀσθένειαν φλογιστικοῦ ῥευματικοῦ πυρετοῦ, ὅστις εἶχεν εἰσέλθει ἕως εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἐξέπνευσε σήμερον περὶ τὸ ἑσπέρας εἰς τὰς ὥρας 11 λ. 40 (5 λ. 40).(α)

Δὲν ἔπαυεν ἔτι ζῶν ὁ Λαμπρὸς Φιλέλλην νὰ παραγγείλῃ τοὺς εὐνοϊκούς ὑπὲρ τῆς Πατρίδος σκοπούς του. Ὁ ὑπὲρ τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος ζῆλός του μεγάλως μᾶς ἐνεθάῤῥυνε, καὶ μᾶς ἔδιδε τὰς πλέον χρηστὰς ὑπὲρ τοῦ ἔθνους ἐλπίδας.

Πικρῶς θλίβεται καὶ κατάκαρδα λυπεῖται ὁ λαὸς τῆς Ἑλλάδος στερούμενος τοιοῦτον Πατέρα καὶ εὐεργέτην· Εἰς ὅλων τῶν πατριωτῶν τὰ πρόσωπα ἡ θλῖψις καὶ κατήφεια φαίνονται ζωγραφισμένα· ἀλλὰ περισσότερον κλαίει καὶ ὀδυρέται ὁ λαὸς τοῦ Μεσολογγίου, διότι αὐτὴ ἡ πόλις εἶχε τὴν καλὴν τύχην νὰ συγκατατριφθῇ μεταξὺ τῶν πολιτῶν της ἄνδρα τῶν ἀρετῶν καὶ προτερημάτων τοῦ Λαμπροῦ Λόρδου. Αἱ πρὸς αὐτὸν τοῦ ἔθνους μας ἐλπίδες ἀπέτυχον, καὶ πλέον δὲν μᾶς μένει, παρὰ νὰ κλαίωμεν ἀπαρηγορήτως τὸν τόσον σκληρὸν δι' ἡμᾶς θάνατον.

(α) Ἀγνοοῦμεν διὰ ποίας αἰτίας δὲν ἠθέλησεν ὁ Λαμπρὸς Λόρδος νὰ συγκατανεύσῃ εἰς ὅσας παρακλήσεις εἶχε καμεῖ πρὸς αὐτὸν ὁ ἰατρός του Φ. Βροῦνος, καὶ ὁ ἰατρὸς τῆς Ἑταιρείας Ι. Μίλιγκεν διὰ νὰ τὸν φλεβοτομήσουσιν.

Το φύλλο των *Ελληνικών Χρονικών,* της 9ης Απριλίου 1924, που τύπωνε ο Μάγερ στο Μεσολόγγι, στο οποίο αναγγέλλεται ο θάνατος του λόρδου Μπάυρον. Το πρωτοσέλιδο βασικό θέμα αρχίζει ως εξής: «Απαρηγόρητα θρηνεί μεταξύ των χαρμοσύνων του Πάσχα ημερών η Ελλάς, διότι αιφνιδίως στερείται από τας αγκάλας της τον πολύτιμον αυτής ευεργέτην, τον Λαμπρόν Λόρδον Νόελ Βύρωνα. Ο Υπέρτιμος ούτος ανήρ μετά δεκαήμερον ασθένειαν φλογιστικού ρευματικού πυρετού, όστις είχεν εισέλθει έως τον εγκέφαλον, εξέπνευσε σήμερον περί το εσπέρας εις τας ώρας 11λ. 40 (5 λ. 40)»

ενώ στην αρθρογραφία του εξετάζονται με πολλή συνέπεια και αναλύονται έννοιες όπως η δημοκρατία, η μοναρχία, η ελευθερία, η δικαιοσύνη, ο δεσποτισμός και άλλες ανάλογες, προσδίδοντας στην εφημερίδα ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η ανασκόπηση εξάλλου του έτους 1824, που δημοσιεύεται στο τεύχος της 3ης Ιανουαρίου 1825, είναι ένα κείμενο όπου εξαίρονται οι προσπάθειες και οι αρετές των Ελλήνων, οι οποίοι με ευψυχία και αυτοθυσία αγωνίζονται απέναντι σε υπέρτερες εχθρικές δυνάμεις για να κερδίσουν την ελευθερία τους.

Η «ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ» ΤΟΥ Γ. ΨΥΛΛΑ

Ο αναγνώστης που θα ξεφυλλίσει την *Εφημερίδα των Αθηνών* θα παρατηρήσει ότι τη θέση την οποία εύρισκαν σε τούτο το φύλλο ειδήσεις και νέα του πολέμου, την ίδια εύρισκαν και δημοσιεύματα για το πολίτευμα, τους νόμους, τους θεσμούς, καθώς και κείμενα για τα σχολεία και την παιδεία, σελίδες με φιλολογική ύλη, νέα από τον έξω κόσμο, ειδήσεις για το έργο της Φιλομούσου Εταιρείας των Αθηνών. Δηλαδή ύλη που αποβλέπει, εκτός από την ενημέρωση του πολίτη στην τρέχουσα επικαιρότητα, να τον εφοδιάζει επίσης με γνώσεις πάνω σε ενδιαφέροντα και ζωτικά θέματα της πολιτικής, πνευματικής και πολιτισμικής ζωής.

Ο Γεώργιος Ψύλλας ήταν Αθηναίος, σπούδασε στη Δύση, στα χρόνια αμέσως πριν από την Επανάσταση, και φάνηκε άξιος στη διεύθυνση της εφημερίδας. Πεπεισμένος για τη σπουδαιότητα του Τύπου ζητούσε τη συνδρομή του κάθε λογίου ώστε, όπως έγραφε, *να συνεργήσει, το κατά δύναμιν, εις την πρόοδον των ελευθέρων εφημερίδων, οι οποίες είναι οι άγγελοι της κοινής γνώμης και πρόδρομοι της ευτυχίας και ελευθερίας των λαών.*

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει άλλωστε το φύλλο αυτό δεν βρίσκεται πάντα στην πολεμική του ειδησεογραφία επειδή, καθώς πάλι παρατηρεί ο υπεύθυνος συντάκτης του, *ο καθαυτό σκοπός της εφημερίδος δεν είναι και τόσον η ιστορική διήγησις των καθ' ημέραν συμβαινόντων εις την Ελλάδα, αλλά είναι ιδίως η παρουσίαση θεμάτων τα οποία αποσκοπούσαν να φωτίσουν και να διαφωτίσουν το κοινό.* Αυτή η επιδίωξη συντελείται με άρθρα πολιτικής θεωρίας, με τη δημοσίευση κειμένων γενικής παιδείας, με σχόλια του εκδότη για τη διαφώτιση του πολίτη ώστε να μπορέσει να συνειδητοποιήσει τη σημασία του ατόμου μέσα στο κοινωνικό σύνολο, να γνωρίσει τις υποχρεώσεις αλλά και τα δικαιώματά του. Αυτή θεωρώ άλλωστε πως είναι η σημαντική προσφορά του Ψύλλα στην εφημερίδα αλλά και γενικότερα στον νεοελληνικό βίο.

Και μόνον διαβάζοντας την *ειδοποίησιν* που προτάσσεται στην έκδοση της εφημερίδας, μπορούμε να καταλάβουμε το πνεύμα του συντάκτη της:

> Διά να φυλάξη το Ελληνικόν Έθνος την ελευθερίαν, όπου με τόσον αίμα ηγόρασεν και με έναν τόσον φρικτόν όρκον έμπροσθεν του Θεού και όλου του κόσμου απεφάσισεν να στερεώση, ανάγκη πάσα να φωτίση. Εις τούτο, έχοντες και ημείς χρέος να συνεργήσωμεν το κατά δύναμιν και στοχαζόμενοι ότι ένας από τους πολλούς δρόμους με τους οποίους τα έθνη φθάνουν εις τον φωτισμόν των είναι και η ελεύθερη κοινοποίησις των στοχασμών του ανθρώπου, αποφασίσαμεν να επιχειρισθούμε μίαν εφημερίδα, με το όνομα Εφημερίς Αθηνών.

Από την *Εφημερίδα των Αθηνών,* την τόσο πλούσια σε ύλη πολιτιστικού περιεχομένου, θα ήθελα να διαβάσω και μια είδηση σχετική με την ίδρυση σχολείου για κορίτσια, του Σχολείου Θηλέων, στην Αθήνα, στις αρχές του 1826. Πρόκειται για ένα γράμμα που έστειλε ο διευθυντής και ιδρυτής

Βιβλιοθήκη της Βουλής

του σχολείου Νικήτας Νικητόπουλος: *Κύριε Ψύλλα*, γράφει ο Νικητόπουλος, *παρακαλώ να εκδώσεις εις την εφημερίδα σου το ήσσον της αναφοράς μου, την οποίαν έδωσα προς τους εφόρους της Φιλομούσου Εταιρείας, σημείον της ευγνωμοσύνης εμού και των ανηλίκων κορασίων. Εύχομαι δε εκ ψυχής, ως πρωταίτιος εις την Ελλάδα τοιούτου αλληλοδιδακτικού σχολείου των κορασίων, ως από μέρους όλων των συνδρομητών να πολλαπλασιασθώσι τοιαύτα σχολεία διά να ευκολύνουν, μητέρες γενόμενες, την εκπαίδευσιν των τέκνων των και τα προς την πατρίδα χρέη των και ούτως κοινώς να απολαμβάνουν την ευδαιμονίαν της Ελλάδος. Τη 9η Ιανουαρίου 1826, Σχολείον του Παρθενώνος.*

Η παιδεία λοιπόν ενδιαφέρει τον εκδότη της *Εφημερίδος των Αθηνών* όπως και το θέατρο, η ποίηση και η λογοτεχνία. Οι θεατρικές παραστάσεις αρχαίων δραμάτων που θα έχουν ως σκοπό όχι μόνον την τέρψη αλλά και την ανύψωση του ηθικού των μαχόμενων Ελλήνων, παίρνουν τη θέση τους στις σελίδες της αθηναϊκής εφημερίδας.

Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών είχε ιδρυθεί στα προεπαναστατικά χρόνια (1813-14), με κύριο στόχο την προαγωγή της ελληνικής παιδείας και άμεση επιδίωξη τη διάσωση των ελληνικών, και ιδίως των αθηναϊκών, αρχαιοτήτων που είχαν υποστεί την απροκάλυπτη λεηλασία από τους ξένους αρχαιοκάπηλους και αρχαιολάτρες. Στα ενδιάμεσα χρόνια οι δραστηριότητες της Φιλομούσου Αθηνών είχαν ατονήσει για να ξαναζωντανέψουν τώρα που η πόλη είχε απελευθερωθεί από τον ζυγό.

Ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος, ο Ιωάννης Γκούρας βοήθησαν τους σκοπούς της Εταιρείας με μέτρα πρακτικά, προκειμένου π.χ. να διαφυλαχθούν οι αρχαιότητες, *κατ' αυτάς θέλει συστήσει η Φιλόμουσος Αθηνών*, γράφει η εφημερίδα, *μουσείον, επάνω εις τον Ναόν της Αθηνάς διά να συνάξη εκεί όλα τα διασκορπισμένα παλαιά, διά να τα βλέπη ο καθένας ελεύθερα.* Αυτά γράφονται σε φύλλο του Σεπτεμβρίου του 1824. Ο ίδιος ο Ανδρούτσος άλλωστε, κολακευόταν πολύ για τις φροντίδες και τη συμπαράστασή του να ιδρυθεί μουσείο πάνω στην Ακρόπολη. *Η παρρησία είναι η ψυχή της Δικαιοσύνης,* ήταν το γνωμικό που κοσμούσε τον τίτλο της *Εφημερίδας των Αθηνών.*

Groeninge Museum – Bruges, Belgium

Joseph-Denis Odevaere, *Ο λόρδος Βύρων στο νεκρικό κρεβάτι του*, λάδι σε καμβά, 166x234 εκ., 1826. Ο θάνατος του ποιητή, που άφησε το Λονδίνο και τη δόξα για να ζήσει στο πολιορκημένο Μεσολόγγι, περιγράφτηκε στα *Ελληνικά Χρονικά*, όμως ενέπνευσε και σημαντικούς ευρωπαίους καλλιτέχνες που τον αντιμετώπιζαν με δέος (όπως αναλόγως θα αντιμετωπίζαμε σήμερα έναν δημοφιλή σταρ) και, αναπαριστώντας τον, πολλαπλασίαζαν τη συμπάθεια και τη συμπαράσταση στον Αγώνα των Ελλήνων.

Εν τούτοις, ο πόλεμος εξακολουθούσε και η πόλη της Αθήνας αισθανόταν έντονα τις επιπτώσεις. Έτσι, μετά από ορισμένες ήττες και κακοτυχίες, οι Αθηναίοι είναι υποχρεωμένοι να εκκενώσουν την πόλη από τα γυναικόπαιδα και να τα μεταφέρουν στη γειτονική Σαλαμίνα, μακριά από τον κίνδυνο του εχθρού.

Μαζί με τα γυναικόπαιδα μεταφέρθηκε στη Σαλαμίνα η σύνταξη της εφημερίδας με το πολύτιμο πιεστήριο για να συνεχιστεί η έκδοσή της.

Ο «ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ»[5]

Υπάρχει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στον *Φίλο του Νόμου,* στην εφημερίδα δηλαδή της Ύδρας, διότι σ' αυτήν συνδυάστηκαν δύο ιδιότητες, του επίσημου και του ανεπίσημου δημοσιογραφικού φύλλου. Από την άποψη αυτή, ο *Φίλος του Νόμου* είναι μοναδικό παράδειγμα εφημερίδας των χρόνων 1821-1827, η οποία πρωτοεκδόθηκε ως ανεπίσημο φύλλο, ακολούθως εκπροσώπησε ένα ορισμένο χρονικό διάστημα τη διοίκηση, για να καταλήξει πάλι, αφού αποδεσμεύθηκε από κάθε επίσημη ιδιότητα, να ασκεί έλεγχο και κριτική –κάποτε μάλιστα ιδιαιτέρως οξεία κριτική– στις πράξεις της εξουσίας. Να σημειωθεί πως και στις δύο περιπτώσεις, ο *Φίλος του Νόμου* υπήρξε το προσωπικό όργανο των αδελφών Γεωργίου και Λαζάρου Κουντουριώτη, αφού ιδρύθηκε με τη δική τους υποστήριξη και με δικές τους μέριμνες έλαβε το χρίσμα του *επισήμου φύλλου της Διοικήσεως.* Ωστόσο, *ο Φίλος του Νόμου* παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια της έκδοσής του φύλλο με σαφή τον τοπικό χαρακτήρα. Σημαντικό, εν τούτοις, δημοσιογραφικό επίτευγμα και για τον λόγο ότι η Ύδρα διαδραμάτισε εξέχοντα ρόλο στη διεξαγωγή του Αγώνα.

Ο *Φίλος του Νόμου* στάθηκε η πιο μακρόβια εφημερίδα του Αγώνα. Φυσικά μιλούμε για τις εφημερίδες που άρχισαν να κυκλοφορούν στα 1824. Το πρώτο φύλλο της εκδόθηκε στις 10 Μαρτίου 1824 και το τελευταίο, με τον αριθμό 296, στις 27 Μαΐου 1827. Σ' αυτό το διάστημα, ο *Φίλος του Νόμου* έβγαινε τακτικά δύο φορές την εβδομάδα, κάθε Δευτέρα και Παρασκευή. Εκδότης και συντάκτης της, ο Ιταλός φιλέλληνας Ιωσήφ Κιάππε, ο οποίος με επιστολή του στον Γεώργιο Κουντουριώτη, γραμμένη στις 28 Ιανουαρίου 1824, αναγγέλλει την πρόθεσή του να εκδώσει εφημερίδα. Γράφει ο Κιάππε: *καυχώμενος κι εγώ να συναριθμηθώ με τους καλούς πατριώτας θέλω να μεταχειρισθώ, και εγώ, το μόνον εις εμέ πρόχειρον μέσον, τον λόγον, διά της εκδόσεως τινός περιοδικής εφημερίδος.*

Ταραγμένη στάθηκε η ζωή του Ιωσήφ Κιάππε στα χρόνια πριν έρθει στην Ελλάδα, όπου τον βρίσκουμε ήδη εγκατεστημένο, τον Ιούνιο του 1821, στην Ύδρα. Ο αντιπροσωπευτικός τύπος του Ευρωπαίου της εποχής –του Ευρωπαίου επαναστάτη–, είχε σπουδάσει νομικά στη Γαλλία, όπου είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τις επαναστατικές ιδέες και θεωρίες. Πίστεψε, ως φαίνεται, τον Ναπολέοντα ως τον ελευθερωτή της Ευρώπης, τον ακολούθησε στις εκστρατείες του και μετά την ήττα του γάλλου αυτοκράτορα ξαναγύρισε στην πατρίδα του, την Ιταλία, εγκαταστάθηκε στο Λιβόρνο και εργάσθηκε ως δικηγόρος. Η επαναστατική ορμή του όμως δεν είχε σβήσει, όπως δεν είχαν σβήσει άλλωστε και τα επαναστατικά κινήματα των ευρωπαϊκών λαών. Ο Κιάππε αναμείχθηκε στην επανάσταση της Νάπολης, που ξέσπασε τον Ιούλιο του 1820, και ύστερα από την αιματηρή καταστολή της, τον Μάρτιο του 1821 από τους

Η Αθήνα εκκενώνει τα γυναικόπαιδα στην Σαλαμίνα

Αθήναι 15η Μαΐου. Το θλιβερόν συμβεβηκός των Σαλώνων, μας έκαμε να ενθυμυθούμεν μίαν ώραν αρχύτερα το παλαιόν μας καταφύγιον, την Σαλαμίνα. Διά τούτο ευθύς μετά την θλιβεράν είδησιν της καταστροφής εκείνης της πόλεως, έγινε πάνδημος συνέλευσις των πολιτών εις την οποίαν απεφασίσθη:
1ον) Να αδειασθή η πόλις από γυναικόπαιδα και αδυνάτους ανθρώπους, περνώντας εις την Σαλαμίνα.

2ον) Να μείνουν προς φύλαξιν της πόλεως όλοι οι πολίται από 18 χρονών ηλικίας έως 50, χωρίς εξαίρεσιν.

3ον) Προς εξοικονόμησιν τροφών να πωληθούν μερικές χιλιάδες ξεστία λάδι από το μέλλον των ιδοκτήτων, έως να ιδεασθή περί τούτου η σεβαστή Διοίκησις.

Αγόρασε προς τούτοις ο τόπος και άλλες τροφές επ᾽ ονόματι της Διοικήσεως. Κανένα όμως από αυτά όλα δεν είχαν οικονομηθεί ακόμη, όταν μας ήλθεν η τρομερά είδησις ότι Τούρκοι εβγήκαν από την Εύριπον και κατετάραξεν τόσον την πόλιν. Οι Τούρκοι αυτοί εβγήκαν έως εκατόν ή ως κατασκόποι της επαρχίας ή διά να αρπάξουν τίποτες από τα περίχωρα, τους οποίους τουφεκίζοντας μία μικρή ιδική μας φρουρά, διά να πάρη είδησιν ο κόσμος, έκανε να γεννηθεί εκείνη η ταραχή την οποίαν πρωτύτερα είχε σπείρει εις τας καρδίας των ανθρώπων ο χαλασμός των Σαλώνων.

Επαρατηρήσαμεν όμως εις αυτήν την περίστασιν ότι αυτό το ανακάτωμα έγινεν περισσότερον από την αναρχίαν, ήγουν να θέλη ο ένας και ο άλλος να γνωμοδοτή και να αποφασίζη χωρίς να προσμένη να ενεργήσουν εκείνοι τους οποίους ο λαός έχει διορισμένους κυβερνήτας του. Μάλιστα, εις τέτοιες περίστασες πρέπει να περιορίζεται η δύναμις της σκέψεως και των αποφάσεων εις όσον το δυνατόν ολιγότερα υποκείμενα, διά να ενεργούνται συντονότερα και ογληγορότερα τα συμφέροντα του τόπου. Και αν ετούτο εγίνετο, βέβαια δεν θα εβλέπαμεν τόσην ταραχήν και ανακάτωμα και κάτι άλλον ακόμη το οποίον εδώ το αποσιωπώμεν χάριν της γενικής αμνηστίας. Και προς το εσπέρας, καθώς ηκολούθησεν, ηθέλαμεν βεβαιωθή διά τους Τούρκους λεπτομερώς, αλλ᾽ εμείς όταν είναι καιρός να συναχθούμε να δώσωμεν μικροί, μεγάλοι την γνώμην μας διά τα συμφέροντα της πατρίδος, τα αφήνομεν κατ᾽ ανέμου και μόνον όταν ο κίνδυνος μας πλακώση τότε θέλομεν όλοι να φωνάζωμεν και ν᾽ αποφασίζωμεν και τούτο εστάθη ένα μεγάλον αίτιον του χαλασμού τόσων πόλεων και επαρχιών.

Ωφέλησε μολοντούτο κατά τι και αυτός ο θόρυβος επειδή έκαμε να ενεργηθή από λόγου της και πολλά ογλήγορα η πρώτη απόφασις της Συνελεύσεως, του να τραβηχτούν οι αδύνατοι εις την Σαλαμίνα και η πόλις κατεστάθη με τούτον τον τρόπον επιτηδεία διά να αντιπαραταχθή εις τον εχθρόν εάν θελήση να την πολεμήση. Προς τούτοις έκαμεν τούτον και την Διοίκησιν να λάβη δι᾽ ενεργητικότερα μέτρα και να στείλη εδώ τροφές και πολεμοφόδια και τον στρατηγόν Βάσιον με χιλίους στρατιώτας.

Αυστριακούς, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Λιβόρνο και να καταφύγει στα Επτάνησα. Από εκεί ήρθε στην Ύδρα, όπου έζησε όλα τα χρόνια του Αγώνα. Δάσκαλος ξένων γλωσσών στην αρχή, σύμβουλος νομικός και γραμματέας του Τσαμαδού, ταξιδεύοντας με τον Στόλο, γραμματέας της Κοινότητας της Ύδρας όταν επέστρεψε στο νησί, σύμβουλος και έμπιστος του Λαζάρου Κουντουριώτη, έγινε δημότης του νησιού στα 1825 για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει και εξακολουθούσε να προσφέρει στον Αγώνα.

Μια από τις πρώτες καταχωρίσεις του *Φίλου του Νόμου* είναι η απόφαση της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος να ορίσει ως έδρα της το Ναύπλιο. Την υπογράφει ο Γεώργιος Κουντουριώτης, Πρόεδρος του Εκτελεστικού. Ωστόσο, στις αρχές του 1824 είχε ξεσπάσει ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος. Οι πολιτικές αντιθέσεις, οξυμένες ήδη μέσα στο 1823, ενδυναμώθηκαν τους πρώτους μήνες του 1824. Αντιμαχόμενοι, από τη μια μεριά οι στρατιωτικοί της Πελοποννήσου με αρχηγό τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και από την άλλη ο κύκλος του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. Πρόεδρος του Εκτελεστικού, με έδρα το Κρανίδι, είχε οριστεί ο Γεώργιος Κουντουριώτης. Η εγκύκλιος για την εγκατάσταση της έδρας της Διοικήσεως στο Ναύπλιο συνάντησε έντονη την αντίδραση της αντίθετης μερίδας, όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα.

Παραινέσεις προς τους Έλληνες, και ιδιαιτέρως προς τους Πελοποννησίους, να ομονοήσουν και ενωμένοι να αντιμετωπίσουν τον κοινό εχθρό ως πραγματικοί συνεχιστές των έργων των προγόνων τους, απευθύνει η εφημερίδα σ᾽ αυτόν τον κρίσιμο καιρό της εθνικής διαμάχης. Ο εμφύλιος πόλεμος δεν έχει λήξει ακόμη.

Πλούσια όμως παρουσιάζεται η ύλη και η ειδησεογραφία του *Φίλου του Νόμου*, τόσο αυτή που αναφερόταν στη διεξαγωγή του πολέμου, με έμφαση μάλιστα στο ναυτικό πόλεμο αφού η Ύδρα αποτελούσε ένα από τα σπουδαιότερα ναυτικά κέντρα, όσο και αυτή που αναφερόταν γενικότερα στον Αγώνα.

Για την καταστροφή των Ψαρών γράφει η εφημερίδα στο φύλλο της 23ης Ιουνίου του 1824. Το κείμενο εν τούτοις έχει συνταχθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε ακόμη και η απώλεια του νησιού, ο φοβερός αφανισμός του, να χρησιμεύσουν ως κίνητρο και ερέθισμα για τους Έλληνες και να τους παρακινήσουν σε αποφασιστικότερη αντιμετώπιση του εχθρού. Ακριβώς για ν᾽ αναπτερωθεί το ηθικό των μαχόμενων Ελλήνων δημοσιεύεται σε ολίγες ημέρες κείμενο με τίτλο *Επίσημοι Ειδήσεις*, εις το οποίο εξαίρονται τα κατορθώματα του ελληνικού στόλου στη θάλασσα και στον πόλεμο των Ελλήνων ναυτών εναντίον των Τούρκων ως εκδίκηση για την καταστροφή των Ψαρών.

Ο τρόπος με τον οποίον έκριναν, και εξακολουθούν ακόμη να κρίνουν οι ξένοι τον Ελληνικόν Αγώνα, απασχολεί πολύ τον συντάκτη του *Φίλου τον Νόμου.* Είναι γνωστό ότι, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια του Αγώνα, οι ξένες κυβερνήσεις είχαν αποδοκιμάσει το επαναστατικό κίνημα των Ελλήνων, το είχαν χαρακτηρίσει ως ανταρσία εναντίον της νόμιμης εξουσίας, δηλαδή του Σουλτάνου, και όχι ως κίνημα απελευθερωτικό ενός λαού, μάλιστα χριστιανικού, εναντίον του αλλόθρησκου σκληρού δυνάστη. Πολλά διαβήματα και ενέργειες γίνονται σ᾽ αυτό το διάστημα με στόχο να πεισθεί η ευρωπαϊκή πολιτική και διπλωματία να ταχθεί με το μέρος των Ελλήνων. Η προσπάθεια της πολιτικής εξουσίας απέβλεπε στο να παύσει ο αγώνας του ελληνικού λαού να θεωρείται από τους ξένους ως κίνημα εμπνευσμένο από τα σύγχρονα επαναστατικά ευρωπαϊκά κινήματα, ως έργο μυστικών συνωμοτικών οργανώσεων. ∎

---

1. *Ο Τύπος στον Αγώνα, 1821-1827,* επιμ.: Αικατερίνη Κουμαριανού, τ. Α΄: Χειρόγραφες εφημερίδες 1821-1822, *Σάλπιγξ Ελληνική* 1821, *Εφημερίς των Αθηνών* 1824-1826, τ. Β᾽: *Ελληνικά Χρονικά* 1824-1826, τ. Γ΄: *Ο Φίλος του Νόμου* 1824-1827, *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* 1825-1827, *Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος* 1827. Αθήνα 1971. Η έκδοση βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών.

2. Εκπομπή στο Β᾽ Πρόγραμμα, «Λαϊκό Πανεπιστήμιο»: Ο Τύπος στον Αγώνα, παρουσίαση - σχόλια: Αικατερίνη Κουμαριανού, Τα κείμενα διαβάζει ο Αλέξανδρος Αντωνόπουλος, μουσική φροντίδα: Ανακρέων Παπαγεωργίου, ρύθμιση ήχου: Γιώτα Κασσάρα. Παραγωγή: Κώστας Παπαγεωργίου, 15/3/1990.

3. http://83.212.169.185/123456789/2158. και http://repository.library.teiw est. gr/xmlui/handle/123456789/2159

4. Από την επόμενη παράγραφο και κάτω το κείμενο ανήκει στην δεύτερη εκπομπή της 23/3/1990. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη δεύτερη και στην τρίτη εκπομπή η Αικατερίνη Κουμαριανού έκανε εκτεταμένη αναφορά στις προηγούμενες, καθότι λογικά υπέθετε ότι κάποιοι ακροατές δεν θα είχαν ακούσει τις προηγούμενες. Οι αναφορές αυτές παραλείφθηκαν.

5. Από το σημείο αυτό και κάτω το κείμενο είναι από την τρίτη εκπομπή.

«Οποιος ελεύθερα συλλογάται...»

Από τον ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟ

Μελετώντας τον Ρήγα Βελεστινλή από τις πηγές, ο Δημήτρης Ψαρράς ρίχνει φως σε διάφορες παρεξηγήσεις για την προσωπικότητα, τη δράση και το έργο του, κυρίως συμβάλλοντας αποφασιστικά στη διαλεύκανση ορισμένων θεμάτων από το Φυσικής απάνθισμα *και ιδιαίτερα για το πρότυπο του «γνωμικού τού Χάλερ», «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά».[ΤΒJ]*

Δημήτρης Ψαρράς, *Πώς συλλογάται ο Ρήγας; Επιστροφή στις πηγές*, Πόλις, Αθήνα 2020, 205 σελ.

Η ζωή και το έργο του διαφωτιστή, επαναστάτη και πατέρα της ελληνικής ανεξαρτησίας Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) συνεχίζει να προκαλεί το ενδιαφέρον των μελετητών. Τους τελευταίους μήνες του 2020 εκδόθηκαν τρία σχετικά βιβλία. Ένα από αυτά, του δημοσιογράφου και συγγραφέα Δημήτρη Ψαρρά[1] που παρουσιάζεται στη συνέχεια. Το δεύτερο βιβλίο είναι της αναπληρώτριας καθηγήτριας φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών, Γεωργίας Γκότση[2], για την πρώτη βιογραφία του Ρήγα στην αγγλική βιβλιογραφία κατά το 1890 της αγγλίδας συγγραφέως Ελίζαμπεθ Έντμοντς, αναπτύσσοντας περαιτέρω την ανακοίνωσή της στο Ζ΄ Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» του 2017 στο Βελεστίνο. Το τρίτο βιβλίο είναι του υπογράφοντος[3] – στον πολυσέλιδο τόμο περιέχονται οι μελέτες τριάντα χρόνων που δημοσιεύθηκαν σε συλλογικούς τόμους, πρακτικά συνεδρίων, περιοδικά, εφημερίδες κατανεμημένες κατά ενότητες και χρονολογική σειρά.

Το βιβλίο του Δημήτρη Ψαρρά περιέχει δέκα κεφάλαια, εισαγωγικό κείμενο και ευρετήριο. Από τον τίτλο του, *Πώς συλλογάται ο Ρήγας;*, ο συγγραφέας δείχνει στον αναγνώστη αμέσως ότι ασχολείται με το βιβλίο *Φυσικής απάνθισμα*, όπου περιέχεται η θαυμάσια ρήση «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά». Το βιβλίο αυτό ο Ρήγας το εξέδωσε στη Βιέννη το 1790 συγχρόνως με το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, κατά την πρώτη μετάβασή του εκεί, ως γραμματέας και διερμηνέας του τιμώμενου από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας τοπάρχη της Βλαχίας Χριστόδουλου Κιρλιάνου, για τις βοήθειες που πρόσφερε κατά τον εν εξελίξει ήδη πόλεμο της Αυστρίας με τα οθωμανικά στρατεύματα. Μάλιστα, έχει διασωθεί και δημοσιευτεί το Ημερολόγιο των επισκέψεων

Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης

Θεόφιλος Χατζημιχαήλ, *Ο Ρήγας Βελεστινλής και ο Αδαμάντιος Κοραής υποβαστάζουν την Ελλάδα*, 19ος αιώνας.

και των εξόδων που έκανε ο Ρήγας κατά την παραμονή του εκεί[4]. Στο Ημερολόγιο αυτό καταγράφονται η δραστηριότητα του Ρήγα στη Βιέννη, οι υψηλές επισκέψεις του στον αυτοκράτορα και τον καγκελάριο, καθώς και οι επισκέψεις του στα τυπογραφεία, τα θέατρα, τη βιβλιοθήκη. Τότε θα συμπλήρωσε, όπως έχουμε υποστηρίξει, τα θέματα του *Φυσικής απάνθισμα,* τα μετά τη σελίδα 165, όπου ο Ρήγας σημείωνε: «Τα κατωτέρω άρθρα περί μαγνήτου και των λοιπών, δεν ήτον έτοιμα διά να προστεθούν εις την τάξιν οπού έπρεπε»[5].

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟ «ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ»

Μια και ο εύστοχος υπότιτλος του παρουσιαζόμενου βιβλίου είναι «Επιστροφή στις πηγές», θα δώσουμε το επίπεδο των γνώσεων, που είχαμε μέχρι το 1993 για το *Φυσικής απάνθισμα.* Ο ιστορικός του Ρήγα, Λέανδρος Βρανούσης[6], στο βασικό του έργο, έγραφε πως «πηγές και πρότυπα της φυσικής του Ρήγα είναι δύσκολο να βρεθούν και να καθορισθούν» και τούτο διότι, όπως επεξηγεί, «δε μεταφράζει άλλωστε αυτούσιο ξένο έργο, αλλά μονάχα "ερανίζεται" τα στοιχεία που θα του χρειαστούν, "εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου", όπως λέει ο τίτλος του βιβλίου». Τα συμπεράσματά του αυτά ήταν αποτέλεσμα ερευνών σε ξένες βιβλιοθήκες, όπου προσπάθησε να βρει κάποιο πρότυπο που ο Ρήγας θα χρησιμοποίησε για το *Φυσικής απάνθισμα*, όπως είχε τονίσει το 1994 η καθηγήτρια ιστορίας Έρα Βρανούση. Επίσης, ο Απόστολος Δασκαλάκης[7] συμπέραινε ότι «δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί εκ ποίων γερμανικών κα γαλλικών συγγραμμάτων ήντλησε» ο Ρήγας τα θέματά του κατά τη συγγραφή του βιβλίου του *Φυσικής απάνθισμα.*

Επιπλέον, επισημαίνουμε ότι το *Φυσικής απάνθισμα* με το «απλούν ύφος» θεωρούνταν από τους ειδικούς του επιστημονικού βιβλίου της Προεπαναστατικής εποχής ως «βιβλίο κατωτάτου επιστημονικού επιπέδου»[8].

Οι πρώτες έρευνες σχετικά με τις πηγές και τα πρότυπα του *Φυσικής απάνθισμα*, που αναζητούσαν οι ανωτέρω μνημονευόμενοι σημαντικοί συγγραφείς, δημοσιεύθηκαν το 1994. Όμως δεν έπεσαν ως μάννα εξ ουρανού. Το *Φυσικής απάνθισμα* επανεκδόθηκε από τον Λέανδρο Βρανούση το 1968, χωρίς όμως γενικό ευρετήριο. Επίσης, αναστατικά επανεκδόθηκε από την Ενωση Ελλήνων Φυσικών το 1971 με επιμέλεια του Μιχαήλ Αναστασιάδη,

χωρίς πάλι ευρετήριο. Νέα έκδοση έγινε το 1991 από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, αναστατικά, με την προσθήκη ευρετηρίου από τον υπογράφοντα, εργασία και κόπος που ανταμείφθηκε. Με τη συνεχή ενασχόληση με το κείμενο και το ευρετήριο του *Φυσικής απανθίσματος*, αναρωτηθήκαμε για την ανεύρεση του κλειδιού στην αναζήτηση του προτύπου του, κάτι που δεν προσέχθηκε ώς τότε από τους μελετητές. Και το κλειδί αυτό ήταν η αναφορά του Ρήγα στη σελίδα 157 του βιβλίου του, όπου σημειώνει:

> Κάθε σπετζιάρης ιξεύρει την κατασκευήν [του φωσφόρου από τα ούρα], αν θέλη όμως κανείς να κάνη και μόνος του, ας κοιτάξη εις την Φραντζέζικην Εγκυκλοπαιδείαν την λέξιν φωσφόρος, και θέλει μάθη την τέχνην.

Κάποια στιγμή σαν αστραπή πέρασε η σκέψη μήπως θα πρέπει να δούμε την Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια και μάλιστα το λήμμα «φωσφόρος»; Έτσι, κατευθυνθήκαμε στην αναζήτηση του λήμματος «φωσφόρος» της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας και, το καλοκαίρι του 1993 (τότε δεν υπήρχαν τα τωρινά εργαλεία του Ίντερνετ, γι' αυτό οι έρευνές μας άξιζαν περισσότερο από πλευράς μόχθου), ζητήσαμε φωτοτυπία του λήμματος «φωσφόρος» από την αναστατική επανέκδοση της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας, που είχε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών – και πρόθυμα μας το έδωσε ο Γιάννης Καράς, στην ομάδα του οποίου ήμασταν μέλος σε ερευνητικό πρόγραμμα για τα έντυπα βιβλία των θετικών επιστημών της προεπαναστατικής εποχής. Κάποια στιγμή, στη σχετική εξέταση του λήμματος, διαπιστώθηκε η αυτολεξεί μετάφρασή του. Στη συνέχεια, εντοπίσαμε και τα λήμματα για την κυκλοφορία του αίματος και για την άδηλο διαπνοή. Έτσι, στο Ετήσιο Φιλολογικό Μνημόσυνο του Λέανδρου Βρανούση, που διοργανώσαμε το 1994 στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, παρουσιάστηκαν τα ευρήματα αυτά και δημοσιεύθηκαν στα *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*[9], και στο *Bulletin de Liaison*[10]. Τεκμηριώθηκε, πλέον, μια πηγή, ένα πρότυπο, που ο Ρήγας χρησιμοποίησε για το *Φυσικής απάνθισμα*. Στη συνέχεια, το 1997, στο ιστορικό περιοδικό *Ο Ερανιστής*[11], δημοσιεύθηκε άρθρο με νέες ταυτίσεις κειμένων του Ρήγα με τη Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια, που μνημονεύονται στις σελ. 54-55 της παρουσιαζόμενης μελέτης του Δημήτρη Ψαρρά.

Ο δρόμος πλέον άνοιξε. Τη σκυτάλη της έρευνας των πηγών πήρε στη συνέχεια ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Κώστας Πέτσιος, ο οποίος, το 2000, κατά την επιμέλεια του *Φυσικής απανθίσματος*, της έκδοσης της Βουλής των Ελλήνων, πρόσθεσε και άλλες ταυτίσεις κειμένων του Ρήγα με τη Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια, που επίσης αναφέρονται από τον Ψαρρά.

Έπειτα από χρόνια, το 2017, στο Ζ΄ Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», που διοργανώνουμε κάθε πέντε χρόνια στο Βελεστίνο, τη γενέτειρα του Ρήγα, ο φυσικός και συγγραφέας Χρίστος Ξενάκης έκανε την ανακοίνωση «Το έργο του James Ferguson ως πρότυπο για τις αστρονομικές γνώσεις στο *Φυσικής απάνθισμα*». Μάλιστα, στο κείμενο, που έχει κατατεθεί για τα υπό έκδοση Πρακτικά του Ζ΄ Συνεδρίου (επιμελητής είναι ο υπογράφων), έχει καταχωρίσει τμήματα από το *Φυσικής απάνθισμα* παράλληλα με αντίστοιχα κείμενα από το έργο του Ferguson της αγγλικής έκδοσης, *An easy introduction to Astronomy for young gentlemen and ladies*. Το έργο είναι σε διαλογική μορφή, όπως επισημαίνεται, στοιχείο που δείχνει ότι από εκεί έλαβε ο Ρήγας τη διαλογική μορφή για το *Φυσικής απάνθισμα*.

Τα αστρονομικά θέματα που πραγματεύεται ο Ρήγας στο *Φυσικής Απάνθισμα* είναι: «Περί Γης», «Περί των ακολούθων της Γης», «Περί Σελήνης», «Περί Ηλίου», «Περί πλανητών», «Περί παλλιροιών είτε ρευμάτων θαλάσσης», «Περί αστέρων». Σε αυτά παρατίθεται αντίστοιχο κείμενο στα αγγλικά από το βιβλίο του Ferguson. Και καταλήγει ο Χρίστος Ξενάκης στην ανακοίνωσή του, «Από την παραπάνω σύγκριση προκύπτει ότι ο Ρήγας χρησιμοποίησε μάλλον κάποια γερμανική μετάφραση του έργου του Ferguson, αφού παντού χρησιμοποιεί το γερμανικό μετρικό σύστημα, σε ό,τι τουλάχιστον αφορά μήκη και επιφάνειες»· επιπλέον γνωρίζουμε ότι ο Ρήγας ήταν άμοιρος της αγγλικής γλώσσας.

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΨΑΡΡΑ

Στο αξιόλογο βιβλίο του, αποτέλεσμα της ερευνητικής του προσπάθειας, ο Δημήτρης Ψαρράς με τη γερή γερμανομάθειά του έχει ταυτίσει αυτά που ο Ξενάκης είχε δει στο αγγλικό μόνο κείμενο και όχι στο γερμανικό. Παραθέτει στο πέμπτο κεφάλαιο (σελ. 87-100) της μελέτης του αντικριστά τα αντίστοιχα τμήματα από το *Φυσικής απάνθισμα* με τη γερμανική έκδοση του Ferguson. Συμπληρώνοντας έτσι και αυτό το κενό από τις γερμανικές πηγές, δίνεται έτσι εξήγηση γιατί ο Ρήγας στον τίτλο του βιβλίου του γράφει «εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν», αναφέροντας πρώτα τη γερμανική πηγή, κάτι που ο Λέανδρος Βρανούσης ακολούθησε, όπως μας ανέφερε η σύζυγός του: «Ο Λέανδρος έψαχνε σε γερμανικά βιβλία».

Επιπλέον, ο συγγραφέας στο παράρτημα του τετάρτου κεφαλαίου «Νέες ταυτίσεις δανείων από την Εγκυκλοπαίδεια» (σελ. 64-81), παραθέτει αντικριστά τα σχετικά κείμενα από το *Φυσικής απάνθισμα* και της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας. Και εύστοχα παρατηρεί: «Ομολογώ ότι το δικό μου έργο υπήρξε πολύ ευκολότερο, αφού εδώ και λίγα χρόνια, από το φθινόπωρο του 2017, έχουν ψηφιοποιηθεί οι 17 τόμοι της εγκυκλοπαίδειας και διατίθενται ελεύθερα στο Διαδίκτυο, μαζί με τους 11 τόμους των πινάκων και τα συμπληρωματικά τους στον ιστότοπο της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών».

Η έρευνα του συγγραφέα προσέθεσε και άλλες πηγές, που, εκτός της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας του Ντιντερώ, ο Ρήγας χρησιμοποίησε για ορισμένα κείμενα του, που δείχνουν το εύρος των μελετών του: 1). *Encyclopédie méthodique par ordre des matières. Mathématiques,* για το κεφ. «Περί αστέρων», 2). *Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle,* για το κεφ. «Περί ύδατος» και 3). *Supplément à l'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonnédes Sciences, des Arts et des Métiers*, για τα κεφ. «Περί ψαρίων και οστρακοδέρμων», «Περί πουλιών» και «Περί ανθρώπου, ζώων και ετέρων τινών» (σελ. 82-86).

Στο έκτο κεφάλαιο, υπό τον τίτλο «Ο Ρήγας και ο Βολταίρος» (σελ. 101-127), ο Ψαρράς παρουσιάζει τα έργα της σημαντικής αυτής μορφής του διαφωτισμού από τα οποία ο Ρήγας έλαβε τμήματα για τα θέματά του, αναγράφοντας τα σχετικά λήμματα αντικριστά ελληνικά-γαλλικά. Όπως παρατηρεί, αξιοποίησε τη νέα τεχνολογία και ιδιαίτερα το πρόγραμμα στο οποίο είναι όλα τα έργα του Βολταίρου με τις δυνατότητες αναζήτησης σχετικών αναφορών. Κατ' αυτόν τον τρόπο κατόρθωσε να ανεύρει τις πηγές (παρατίθενται στις σελ. 119-127), που ο Ρήγας χρησιμοποίησε από το έργο *Des singularités de la nature* (1768), για το «Περί ύδατος» κεφάλαιο και το *Eléments de la philosophie de Newton* (1738) για το κεφάλαιο «Περί παλιρροιών, ήτοι ρευμάτων θαλάσσης».

Στην αρχή του έκτου κεφαλαίου παρατίθενται οι παρατηρήσεις του Ρήγα στο *Φυσικής απάνθισμα* (σελ. 64) για το λάθος του Βολταίρου, ο οποίος αναφέρει σε σαράντα μέρη των συγγραμμάτων του πως δεν υπάρχουν παλίρροιες στη Μεσόγειο. «Απόρησα πώς έκαμε τοιούτον λάθος ένα τόσον μεγάλον πνεύμα», σημειώνει ο Ρήγας, και προσθέτει: «Πλην συγχωρητέος, επειδή πάντοτε επισφαλείς αι επίνοιαι και των πλέον σοφών ανθρώπων».

Κατά τη γνώμη μας, και παρατίθεται στο βιβλίο (σελ. 102), ο Ρήγας με την κριτική του στον Βολταίρο δείχνει πως έχει μελετήσει τα έργα του, διαπιστώνει το λάθος και εκφράζει την άποψή του, δείχνοντας έτσι σε ηλικία 33 ετών τη δυναμική και το ανεξάρτητο του πνεύματός του. Αποδίδοντάς του «ένα σοβαρό ελαφρυντικό» μάλλον δείχνει την εκ μέρους του θετική στάση σε καθετί ευρωπαϊκό.

Παρόμοια ο Ρήγας, κατά τη μετάφραση του *Νέου Αναχάρσιδος* το 1797, διαπίστωσε μια ανακρίβεια του γάλλου φιλολόγου Μπαρθελεμύ στην παραπομπή για τη Δωδώνη της Ηπείρου. Έτσι, αφού παραθέσει το σχετικό χωρίο από την Ιλιάδα του Ομήρου, επισημαίνει πως η ομηρική αναφορά ήταν για τη Δωδώνη της Θεσσαλίας, το σημερινό Λιβάδι Ελασσόνας. «Φαίνεται ουν ότι η ομωνυμία εξηπάτησε τον θείον αυτόν συγγραφέα», παρατηρεί ο Ρήγας[12].

Οι έρευνες του Ψαρρά συμπληρώνουν τις πηγές τις οποίες ο Ρήγας χρησιμοποίησε για το *Φυσικής απάνθισμα*. Παρατηρούμε πως ο Ρήγας δεν πήρε ένα έργο να το μεταφράσει και να το προσφέρει στα ελληνικά. Θέλησε ο ίδιος να διαλέξει εκείνα που θα προσέφερε στους έλληνες αναγνώστες, δείχνοντας έτσι το πρωτοποριακό πνεύμα του και τη δυναμικότητά του. Πιο εύκολο θα ήταν να έπαιρνε ένα έργο και να το μετέφραζε. Όμως, διάλεξε το δρόμο που, στην ουσία, θα ήταν και δικός του καρπός έρευνας και προσφοράς.

Ο ΑΝΤΙΣΟΝ ΚΑΙ Ο ΧΑΛΕΡ

Ο Δημήτρης Ψαρράς δεν θα μπορούσε να μην ασχοληθεί με την «πιο χαρακτηριστική και ασφαλώς πιο γνωστή επαναστατική φράση»,

όπως παρατηρεί, του Θούριου, τους στίχους 7 και 8 (σελ. 26-39):

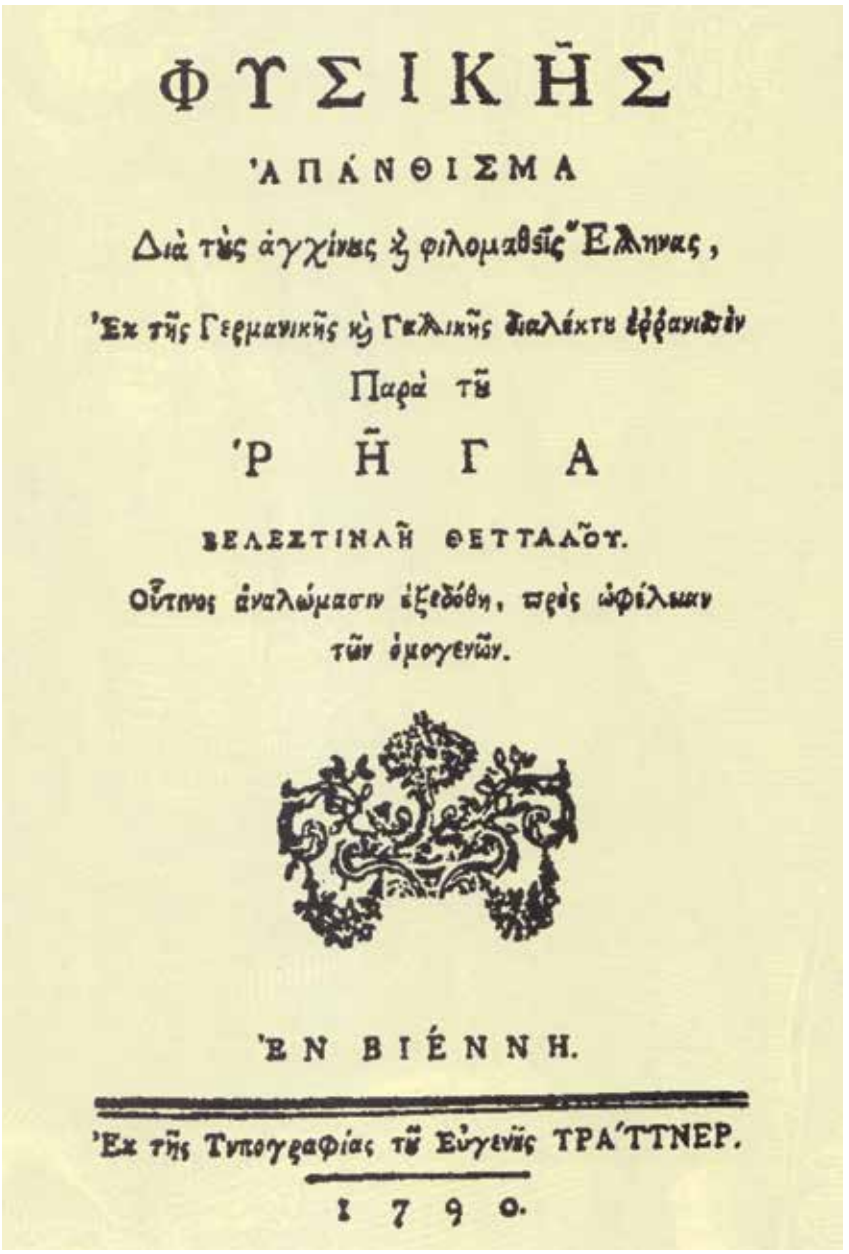
Καλιό 'ναι μιας ώρας
ελεύθερη ζωή,
Παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά
και φυλακή,

επισημαίνοντας πως «πρόκειται για ένα ακόμα δάνειο, ελεύθερη παράφραση από ένα διάσημο θεατρικό έργο της εποχής, τον *Κάτωνα*, του Άγγλου συγγραφέα Τζόζεφ Άντισον (1672-1719)»,

A day, an hour of virtuous liberty
Is worth a whole eternity
in bondage.

Προσθέτει επιπλέον ότι το θεατρικό αυτό έργο είχε μεταφραστεί στα γαλλικά και στα γερμανικά και ότι ο Βολταίρος είχε γράψει σχετικά, όπως και η Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια την οποία ο Ρήγας μελετούσε. Γνωρίζουμε ότι και το 1797 ο Ρήγας χρησιμοποίησε τη Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια κατά την έκδοση του χάρτη της Μολδαβίας[13]. Επιπλέον, κατά τον Ψαρρά, η φράση αυτή στα αγγλικά καταγράφεται το 1794 στα φοιτητικά λευκώματα του Πανεπιστημίου της Λειψίας. Πρέπει να παρατηρήσουμε ωστόσο ότι το δίστιχο του Ρήγα δεν είναι αυτούσια απόδοση. Ίσως να είχε διαβάσει το δίστιχο στα γαλλικά ή στα γερμανικά και να ήταν ο σπινθήρας της δικής του σύνθεσης. Επισημαίνουμε ότι ίδιες λέξεις είναι μόνο η «ώρα» και η «σκλαβιά». Η «ελευθερία» γίνεται επίθετο από τον Ρήγα, «ελεύθερη ζωή». Σημασία έχει και ότι ο Ρήγας βάζει το προσωπικό του στοιχείο στη δεύτερη σειρά αναφέροντας τη συγκεκριμένη χρονική διάρκεια της ζωής του, τα σαράντα χρόνια. Τόσο χρονών ήταν τότε που έγραφε τον Θούριο.

Κατά τη συνήθειά του, πάντως, ο Ρήγας έδωσε πνοή στο δίστιχο. Παρόμοια έπραξε και στη φράση του Μαρμοντέλ στην αρχή του διηγήματος *Η Βοσκοπούλα των Άλπεων*: «Ο ιερός της πατρίδος έρως εμφωλεύσει εις την καρδίαν και η καρδία δεν γηράσκει ποτέ». Χάρη στις έρευνες του Λέανδρου Βρανούση, έχουμε πρόσβαση στο γαλλικό κείμενο και το αντίστοιχο, που απέδωσε στα ελληνικά η *Εφημερίς* των Σιατιστινών Αδελφών Πούλιου, και βλέπουμε τη διαφορά στην έκφραση. Παραθέτουμε τη σχετική παρατήρηση που εκφράσαμε το 2001, κατά την επιμέλεια έκδοσης του *Ηθικού Τρίποδος* του Ρήγα Βελεστινλή:

ΦΥΣΙΚΗΣ

ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ

Διὰ τὺς ἀγχίνους χ' φιλομαθεῖς Ἕλληνας,

Ἐκ τῆς Γερμανικῆς κ' Γαλλικῆς διαλέκτου ἐρανισθέν

Παρὰ τοῦ

ΡΗΓΑ

ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ.

Οὗτινος ἀναλώμασιν ἐξεδόθη, πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Εὐγενίου ΤΡΑΤΤΝΕΡ.

1790.

Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής απάνθισμα διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν*, Βιέννη 1790. Η πρώτη έκδοση ενός από τα πιο γνωστά έργα του Ρήγα, όπου μέσα από το διάλογο ενός μαθητή με το δάσκαλό του, το βιβλίο παρέχει βασικές γνώσεις της φυσικής, που για τους διαφωτιστές αντιπροσώπευε την κατεξοχήν επιστήμη.

Η διαπίστωση της ποιητικής πνοής, που έδωσε στην φράση του Μαρμοντέλ, μας κάνει να υποθέσουμε ότι ο Ρήγας κάποια παρόμοια τακτική θα εφάρμοσε και στη ρήση «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά», που αναγράφει στο *Φυσικής απάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 24, με την παρατήρηση ότι το γνωμικό αυτό το είπε ο Χάλλερ. Ας ελπίσουμε ότι στο προσεχές μέλλον θα βρεθεί το πρωτότυπο κείμενο, όπως στην περίπτωση της φράσης του Μαρμοντέλ, για να διαπιστωθεί η σημαντική συμβολή του Ρήγα στην ποιητική απόδοση της ανωτέρω ρήσης.[14]

Σημαντική είναι η συμβολή του συγγραφέα Δημήτρη Ψαρρά στην οριστική λύση για την πηγή του «γνωμικού του Χάλερ» («Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά») – θέμα που αναπτύσσεται στο έβδομο κεφάλαιο με τίτλο «Οι Προυσιάνοι και η ελευθερία» (σελ. 129-148)[15]. Σε πρόσφατες έρευνες, η φράση αυτή εντοπίστηκε από τον Γεώργιο Κοντομήτρο σε ποίημα του Χάλερ του 1734. Όπως είχαμε υποστηρίξει το 2018, μάλλον ο Ρήγας όχι μελετώντας το ποίημα αλλά σε κάποιο έντυπο θα διάβασε τη φράση αυτή ως γνωμικό του Χάλερ. Προφανώς του άρεσε, δίνοντάς της στην απόδοση στα ελληνικά μια θετική έκφραση και όχι τη δυνητική μορφή που εκφράζει η πρότυπη φράση του ποιήματος.

Ο Ψαρράς επιβεβαιώνει αυτή την εκτίμηση: «Χάρη στις ευκολίες που μας παρέχει η ψηφιοποίηση μεγάλου μέρους της γραμματείας του 18ου αιώνα, είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε το γεγονός ότι το 1790, τη χρονιά δηλαδή του εκδόθηκε το *Φυσικής απάνθισμα*, η φράση του Χάλερ κατείχε πράγματι περίοπτη θέση ως "γνωμικό" στις γερμανόφωνες περιοχές» (σελ. 137). Ήδη από το 1788, η φράση του Χάλερ είχε τροποποιηθεί από τους φοιτητές του Πανεπιστημίου του Κιέλου κατά το πρώτο σκέλος σε "wer frei denkt" και όχι "wer frei darf denken", δηλαδή όπως ακριβώς είναι η μετάφραση του Ρήγα: «"όποιος ελεύθερα συλλογάται" και όχι "όποιος έχει τη δυνατότητα να συλλογάται ελεύθερα"».

Η αμφιβολία που είχαμε εκφράσει το 2018, ότι μάλλον ο Ρήγας δεν είχε διαβάσει το ποίημα του Χάλερ και ότι κάπου αλλού θα βρήκε τη φράση ως «γνωμικό του Χάλερ», τεκμηριώνεται από την έρευνα του Δημήτρη Ψαρρά: ο Ρήγας όντως θα διάβασε τη φράση σε κάποιο γερμανικό Αλμανάκ της εποχής του και, με την παρατηρητικότητα που τον διέκρινε, την αξιοποίησε θαυμάσια.

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Πώς μπορεί να αποτιμηθεί το έργο του Ρήγα; Ο Δημήτρης Ψαρράς αναφέρει σχετικά:

> Αυτό που δυσχεραίνει εδώ και τόσα χρόνια την αποτίμηση του έργου του Ρήγα είναι ακριβώς το γεγονός ότι το επαναστατικό του όραμα, ταυτισμένο με τις δημοκρατικές αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και στηριγμένο στο ριζοσπαστικό ρεύμα του Διαφωτισμού, έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τον τρόπο που συγκροτήθηκε το νέο ελληνικό κράτος και απέχει πολύ από όλες τις εκδοχές εθνικής ολοκλήρωσης που επικράτησαν στην εποχή μας τον 19ο αιώνα, μετά την απελευθέρωση. (σελ. 155)

Θεωρούμε ότι δυσχέραινε τόσα χρόνια την αποτίμηση του λόγου του Ρήγα το γεγονός ότι από την ίδρυση του ελληνικού κράτους εγκαθιδρύθηκε η κληρονομική εξουσία της βασιλείας έως και το 1974. Ο Ρήγας ήταν αντίθετος στην κληρονομική εξουσία και στους τίτλους ευγενείας. Χαρακτηριστική περίπτωση του πνεύματος αυτού αποτελεί, εκτός των άλλων, το γεγονός ότι κατά τον 20ό αιώνα δεν εκπονήθηκε στα ελληνικά πανεπιστήμια διδακτορική διατριβή για τον Ρήγα Βελεστινλή. Τρεις διατριβές εκπονήθηκαν μόνο κατά

Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

τις δύο δεκαετίες του 21ου αιώνα, και αυτές όχι σε σχολή πολιτικών επιστημών αλλά σε σχολές θεολογικής, χαρτογραφίας, ιστορίας των επιστημών. Η υποτίμηση της εισφοράς του Ρήγα στην Επανάσταση καταγράφεται και σε Συνέδριο που διοργάνωσε το 2017 το τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με θέμα «Έλλην-Ρωμιός-Γραικός: Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες», όπου αγνοήθηκε ο Ρήγας, του οποίου τουλάχιστον ο Θούριος είχε τεράστια διάδοση και απήχηση στους σκλαβωμένους Έλληνες.

ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΑ

Ο Δημήτρης Ψαρράς, μεταξύ άλλων, αναφέρεται και στις κρίσεις του ιστορικού και εκδότη της εφημερίδας *Αιών*, Ιωάννη Φιλήμονα, για τον Ρήγα Βελεστινλή και το έργο του (σελ 193-195). Καλό θα ήταν να είχε διαβαστεί το κείμενό μας[16], όπου αναιρούνται τα όσα αυθαίρετα και ατεκμηρίωτα υποστήριξε ο Φιλήμων. Και ιδιαίτερα η διατυπωθείσα άποψή του, που την παραθέτει ο Ψαρράς, πως ο Ρήγας ήταν «κεκηρυγμένος κατά του Ιερατείου και των Προεστώτων: τα δύο ελαστικώτερα όργανα και τα σημαντικότερα στοιχεία του Έθνους». Κατά τον Ψαρρά, «το μεγαλύτερο αγκάθι που συναντά η παραδοσιακή ιστοριογραφία για τον Ρήγα είναι η αντίθετή του με τον ανώτερο κλήρο» (σελ. 157).

Όπως όμως γράψαμε και στη μνημονευθείσα μελέτη μας, η συστηματική έρευνά μας στα έργα του Ρήγα (αυτή πρέπει να είναι πηγή των μελετών μας και όχι η όποια άποψη διατυπώνεται από άλλους) δεν ανακάλυψε πουθενά κάποια διατύπωση εναντίον του ιερατείου, ούτε και εναντίον των προυχόντων. Η διαπίστωση αυτή, απεναντίας, δείχνει πόσο σώφρων και μεθοδικός ήταν ο Ρήγας στη συγκρότηση του στρατηγικού σχεδίου της επανάστασής του, στο οποίο ήθελε να συμπεριλάβει όλες τις δυνάμεις του έθνους στον ένοπλο αγώνα για την απόκτηση της ελευθερίας και τη δημιουργία στη συνέχεια της δημοκρατικής του πολιτείας[17].

Σε γενικές γραμμές, άλλωστε, ο Φιλήμων μαζί με τον Περραιβό είναι οι πρωταίτιοι της αναγραφής πολλών αυθαίρετων και ατεκμηρίωτων απόψεών τους για τον Ρήγα και το έργο του, που έχουν καταχωριστεί στην ελληνική ιστοριογραφία και τώρα τις αποκαθαίρουμε με σχετικές συστηματικές μελέτες έχοντας ως οδηγό τα ίδια τα έργα του Ρήγα. Ο Ψαρράς προτρέπει σε αυτή την αναγνωστική μέθοδο, ζητώντας «να ξαναδιαβάσουμε τον Ρήγα και να ακούσουμε όσα μας λέει, ακόμα κι αν δεν ταιριάζουν με όσα θα θέλαμε. Στα κείμενά του βρίσκουμε τις απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που απασχόλησαν τη σχετική ιστοριογραφία μέχρι σήμερα» (σελ. 197).

Ακριβώς αυτή η τακτική ακολουθείται από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα εδώ και τριάντα χρόνια, με τα κάθε πέντε χρόνια Διεθνή Συνέδριά της στη γενέτειρα του Ρήγα, καθώς και με την αυθεντική επανέκδοση των ολοκληρωμένων για πρώτη φορά *Απάντων* των έργων του Ρήγα Βελεστινλή και σε ψηφιακό δίσκο το 2007, ο οποίος διανεμήθηκε τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς από την εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* σε πάνω από 100.000 αντίτυπα. Ο Ψαρράς χρησιμοποιεί την επανέκδοση των έργων του Ρήγα από τη Βουλή των Ελλήνων, σε επιμέλεια Πασχάλη Κιτρομηλίδη, άφησε όμως ασχολίαστο τον τίτλο «Άπαντα τα ευρισκόμενα», μια και λείπουν από την επανέκδοση τα μισά σχεδόν από τα ευρισκόμενα έργα του Ρήγα: *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως, Χάρτα της Ελλάδος, Νέα Χάρτα της Βλαχίας, Γενική Χάρτα της Μολδοβίας* και εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Η ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΤΑΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Μελετώντας τα έργα του Ρήγα παρατηρούμε ότι ακολούθησε μια συνθετική τακτική με στοιχεία από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και αντίστοιχα από την ελληνική πνευματική κληρονομιά, όπως έχουμε καταδείξει σε σχετική μελέτη μας, που μνημονεύεται και από τον Ψαρρά (σελ. 102)[18]. Δεν ακολούθησε ο Ρήγας μονομερώς ούτε το ένα άκρο αποδεχόμενος άκριτα το φυσιοκρατικό, υλιστικό πνεύμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ούτε το άλλο άκρο των ελλήνων λογίων που αρνούνταν ό,τι προερχόταν από τη Δύση. Με το ολοκληρωμένο στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, ο Ρήγας υπερέβη το σχήμα «διαφωτιστών και αντιδιαφωτιστών» (σελ. 48). Γι' αυτό ο Ρήγας είναι από τις μοναδικές φυσιογνωμίες του νεότερου ελληνισμού και του βαλκανικού χώρου και πρέπει να αποτελεί παράδειγμα για τους σημερινούς Έλληνες ώστε να αποφεύγουν τον μιμητισμό και να εγκολπώνονται ό,τι καινούργιο μαζί με τα διαχρονικά, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, στοιχεία του ελληνισμού.

* * *

Με την έρευνά του, ο Δημήτρης Ψαρράς συνέβαλε αποφασιστικά στην διαλεύκανση ορισμένων θεμάτων από το *Φυσικής απάνθισμα* και ιδιαίτερα για το πρότυπο του «γνωμικού τού Χάλερ», «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά». Με ενθουσιασμό δεχθήκαμε τα αποτελέσματα αυτά, που προστίθενται στα όσα εδώ και τρεις δεκαετίες έχουν παρουσιαστεί και οι έρευνές του θα μνημονεύονται στις μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή. ■

---

1. Δημήτρη Ψαρρά, *Πώς συλλογάται ο Ρήγας; Επιστροφή στις πηγές,* εκδόσεις Πόλις, Historia, Αθήνα 2020, σχήμα 14Χ21 εκ., σελ. 205.

2. Γεωργία Γκότση, *Ελίζαμπεθ Μ. Έντμονς. Μια Βικτωριανή βιογραφεί τον Ρήγα,* Εισαγωγή-κείμενο-σχόλια, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2020, (σελ. 162).

3. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή. 30 χρόνια (1990-2020),* έκδοση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2020, (σελ. 1228).

4. Νέστορος Καμαριανού, *Ρήγας Βελεστινλής, Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του,* εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Αθ. Ε. Καραθανάσης, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1999.

5. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγας Βελεστινλής και Encyclopédie. Πότε έγραψε το Φυσικής απάνθισμα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 29, 1996, σελ. 262-266.

6. Λέανδρου Βρανούση, *Ρήγας,* Βασική Βιβλιοθήκη, Αθήνα [1954], σελ. 254.

7. Απόστολου Δασκαλάκη, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως Διδάσκαλος του Γένους,* Αθήνα 1977, σελ. 84.

8. Η. Αθανασιάδης, Δ. Διαλέτης, Ε. Νικολαΐδης, «Μια στατιστική προσέγγιση της γνωστικής ύλης μέσα από τα βιβλία των θετικών επιστημών τον αιώνα του διαφωτισμού», Πρακτικά Συνεδρίου, *Οι Φυσικές επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Θεσσαλία πριν την Επανάσταση,* Λάρισα-Αμπελάκια-Τύρναβος, 1985, σελ. 45-46.

9. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄ και Γαλλική ΄΄Encyclopédie΄΄. Ταύτιση, για πρώτη φορά ενός προτύπου», *Υπέρεια,* τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»,* Αθήνα 1994, σελ. 585-598.

10. D. Karaberopoulos, «Le Florilège de Physique (Φυσικής απάνθισμα) de Rhigas Vélestinlis et l'Encyclopédie. Première identification d'un modèle», *Bulletin de Liaison, No 12, Centre D'Etudes Balkaniques, Inalco,* Paris-Décembre 1994, p. 129-139, μετάφραση από τον καθηγητή H. Tonnet.

11. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Η Γαλλική *Ecyclopédie* ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα *Φυσικής απάνθισμα*», *Ο Ερανιστής,* τόμ.21, 1997, σελ. 95-128.

12. Ρήγα Βελεστινλή, *Νέος Ανάχαρσις,* Βιέννη 1797, αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 2005, σελ. 162-163.

13. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγας και Γαλλική Encyclopédie. Μια ακόμη χρησιμοποίησή της στα 1797», *Ο Ερανιστής,* τόμ. 25, 2005, σελ. 418-420.

14. Ρήγα Βελεστινλή, *Ο Ηθικός Τρίπους,* Βιέννη 1797, αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 2001, σελ. με΄.

15. Ο Χάλερ «είναι ένας από τους σημαντικότερους λογίους του 18ου αιώνα: ο Ελβετός γιατρός, φυσιολόγος, βοτανολόγος και ποιητής Άλμπρεχτ φον Χάλερ (1708-1777)», στο Δημήτρη Ψαρρά, *Πώς συλλογάται ο Ρήγας;,* ό.π., σελ. 133.

16. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Η άδικη κρίση του Ιω. Φιλήμονος για τον επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* 2000, σελ. 257-272 και σε ανάτυπο.

17. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017.

18. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ελληνικός και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός: Η συνθετική του διάσταση στο έργο του επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου: Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός,* Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2016, σελ. 367-390.

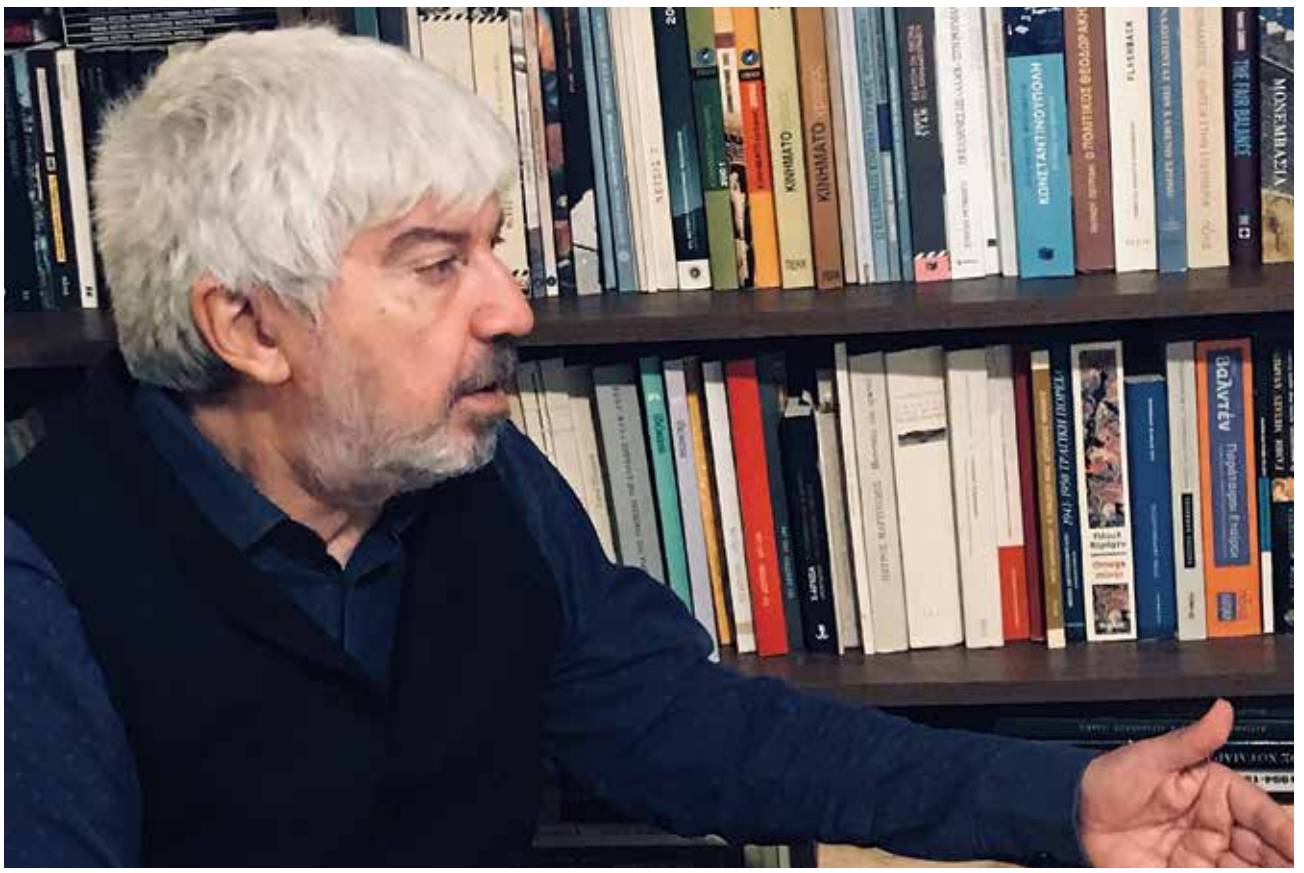
«Διαλέξτε, την Ελλάδα του Μακρυγιάννη ή του Παπαρρηγόπουλου;»

Ο Τάκης Θεοδωρόπουλος για τα 200 χρόνια από την Επανάσταση και την ταυτότητα του Νεοέλληνα

Συνέντευξη στον ΗΛΙΑ ΚΑΝΕΛΛΗ

Η ιστορική αφήγηση του Παπαρρηγόπουλου οργάνωσε τη συλλογική αυτογνωσία του νέου ελληνισμού, υποστηρίζει ο Τάκης Θεοδωρόπουλος, στη συνέντευξη που ακολουθεί. Και προτείνει να διαβάσουμε τη σύγχρονη ταυτότητά μας μέσω της αφήγησης του ιστορικού, μέσω της πεποίθησης για την αδιάλειπτη πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα έως σήμερα. Σε αυτή την αφήγηση έχουν θέση οι ήρωες των ομηρικών επών, ο Πλάτων και ο Αριστοφάνης, αλλά και όσοι βρήκαν έτοιμη την ελληνική γλώσσα για να εκφράσουν τα θέματα που απασχόλησαν τον νεότερο ελληνισμό, ο Σολωμός κι ο Κάλβος, ο Ροΐδης, ο Βιζυηνός και ο Παπαδιαμάντης, ο Τσίρκας, ο Αλεξάνδρου κι ο Βαλτινός. Σ' αυτούς είναι η ταυτότητά μας, αλλά και στην Ευρώπη: καθότι είμαστε Έλληνες Ευρωπαίοι, δεν είμαστε έθνος ανάδελφον.

Τάκης Θεοδωρόπουλος, *Τα πρώτα διακόσια χρόνια είναι δύσκολα. Δυο αιώνες νευρικής κρίσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2020, 166 σελ.

Νατάσσα Πασχάλη

Ο Τάκης Θεοδωρόπουλος, τον Δεκέμβριο του 2020, στη διάρκεια της συνέντευξης.

Το νέο βιβλίο του Τάκη Θεοδωρόπουλου, ένα δοκίμιο με τίτλο *Τα πρώτα διακόσια χρόνια είναι δύσκολα*, καταδύεται ίσως όχι ακριβώς στην ταυτότητα των Νεοελλήνων όπως διαμορφώθηκε τα τελευταία διακόσια χρόνια, μετά την Επανάσταση του 1821, αλλά με βεβαιότητα στη συλλογική συμπεριφορά τους. Επηρεασμένος από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο Θεοδωρόπουλος εκτιμά ότι η σύγχρονη Ελλάδα είναι πολιτισμικά συγγενής με την αρχαιότητα, και το νήμα αυτής της συγγένειας το παρέχει η γλώσσα, που δεν έπαψε ποτέ να μιλιέται και να εξελίσσεται. Κομβικό ρόλο στην ανάλυσή του παίζει η έννοια του θυμού, που στον Όμηρο σήμαινε την ψυχή. Αλλά για τους Νεοέλληνες έφτασε να σημαίνει οργή και, όπως σημειώνεται, να θεωρείται πιστοποιητικό γνησιότητας της εθνικής μας ταυτότητας, ταυτίζοντας υποσυνείδητα την οργή με την ψυχή μας.

Με τον Τάκη Θεοδωρόπουλο συναντηθήκαμε, μια από τις πρώτες μέρες του περασμένου Δεκεμβρίου, και με αφορμή το βιβλίο του συζητήσαμε για την πορεία και την ταυτότητα του ελληνισμού μέσα από το χρόνο. Για την αρχαιότητα και για το σήμερα, μέσω της Επανάστασης του 1821, χωρίς την οποία ούτε για την αρχαιότητα θα μπορούσαμε να μιλήσουμε ως Έλληνες ούτε για το σήμερα.

Η συζήτησή μας συνέκλινε, ακόμα μια φορά, στη διαπίστωση ότι υπάρχουν δυο Ελλάδες, αντίθετες μεταξύ τους, που συγκρούονται συχνά με βίαιο τρόπο. Τις προσωποποιεί με τον Μακρυγιάννη και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Ο πρώτος, λέει, «εκφράζει την Ελλάδα του μικροχώραφου, οι υπήκοοί της είναι έτοιμοι να σφάξουν τον γείτονα για ένα τετραγωνικό μέτρο χωράφι. Μια Ελλάδα μονίμως ηττημένη, μονίμως αδικημένη, μονίμως κατατρεγμένη». Ο Παπαρρηγόπουλος, αντιθέτως, έχει εντελώς αισιόδοξη αντίληψη για το ελληνικό έθνος: «Μέσω της μεγαλειώδους ιστορικής αφήγησής του, προσπαθεί να βρει θέση για το ελληνικό έθνος στον κόσμο της εποχής του, δίπλα στα άλλα μεγάλα έθνη».

Ο Θεοδωρόπουλος επιλέγει τον Παπαρρηγόπουλο, η ανάγνωση της Ιστορίας του οποίου δηλώνει ότι τον έχει καθορίσει. Επίσης, τον έχουν καθορίσει πολλοί έλληνες συγγραφείς, και του αρχαίου κόσμου και της νεότερης Ελλάδας. Ως συγγραφέας που τον διαμόρφωσαν οι αναγνώσεις του, είναι ιδιαίτερος συνομιλητής. Έχοντας εμβαθύνει στα ζητήματα που θίγει, διατυπώνει τις απόψεις του με την πεποίθηση ότι είναι καταστάλαγμα βαθιάς γνώσης και πείρας – γι' αυτό και δεν τον νοιάζει αν θεωρηθούν προκλητικές.

Αρχίσαμε τη συζήτησή μας από την έννοια του θυμού στον Όμηρο, με την οποία αρχίζει και το βιβλίο του. Ειπώθηκαν τα εξής:

Τάκης Θεοδωρόπουλος: Σκέφτηκα να προσεγγίσω αυτά τα 200 χρόνια από μια οπτική γωνιά που συνήθως την παραμελούμε, τον τρόπο με τον οποίο επεξεργάστηκαν τη συνείδησή μας τα κείμενα που, συμβατικά, τα αποκαλούμε λογοτεχνικά. Μέσα σ' αυτά περιλαμβάνονται και οι μεγάλες ιστορικές αφηγήσεις, όπως του Παπαρρηγόπουλου. Και η ιστορική γραφή λογοτεχνική ήταν πριν πέσει στα χέρια των πανεπιστημιακών. Ξαναδιαβάζοντας τον Μακρυγιάννη, θυμήθηκα τη σημασία που έχει η οργή, ο θυμός δηλαδή, στην όλη στάση του. Ο Μακρυγιάννης αισθάνεται αδικημένος από την πατρίδα του – αλλά όταν λέει ο Μακρυγιάννης πατρίδα δεν ξέρεις τι εννοεί. Όπως έχει γράψει και ο Θάνος Βερέμης, για τους περισσότερους αγωνιστές πατρίδα ήταν το χωριό τους, εξ ου και οι διαμάχες Ρουμελιωτών - Μωραϊτών κ.λπ. Η πραγματική πατρίδα του Μακρυγιάννη, στο όνομα της οποίας μιλάει και στο όνομα της οποίας αισθάνεται προδομένος, παραπεταμένος και ζητάει δικαίωση, είναι αυτό που ο ίδιος λέει «οι θυμωμένες μου πληγές». Κι έτσι άρχισε να ξετυλίγεται το νήμα.

Μπορεί όμως ο θυμός του Μακρυγιάννη να είναι εργαλείο προσέγγισης μιας εθνικής ταυτότητας;
Γνωρίζεις την εμμονή μου με την αρχαία γραμματεία. Κράτα λοιπόν ότι η λέξη θυμός είναι από τις αρχαιότερες λέξεις που έχουν παραμείνει αναλλοίωτες. Στον Όμηρο. ο θυμός είναι η ψυχή. Ο ήρωας που πεθαίνει χάνει το θυμό του, φεύγει η ψυχή από το σώμα του. Θυμός είναι η επιθυμία, θυμός είναι η καρδιά, θυμός μπορεί να είναι και ίδια η σκέψη. Η λέξη θυμός εμφανίζεται συχνότατα και έχει μεγάλη σημασιολογική γκάμα στον Όμηρο. Στην πραγματικότητα είναι το ενοποιητικό στοιχείο της ανθρώπινης μορφής. Στον Όμηρο, η ανθρώπινη μορφή δεν έχει βρει ακόμη το καθαρό της περίγραμμα. Δεν περιγράφει, π.χ., κανένα πρόσωπο, δεν ξέρουμε πώς είναι το πρόσωπο του Αχιλλέα ή της Ελένης. Στη σύγχρονη λογοτεχνία δεν υπάρχει περιγραφή ήρωα χωρίς περιγραφή του προσώπου του. Αυτό λοιπόν που, στην *Ιλιάδα*, κάνει τον άνθρωπο ανθρώπινη μορφή είναι ο θυμός του, η συμπεριφορά του. Μέσα από τους αιώνες, η λέξη θυμός έφτασε να σημαίνει την οργή. Κρατάει όμως και τη σημασία της ψυχής, έστω υποσυνείδητα. Λέμε οξύθυμος, λέμε μεγάθυμος. Μήπως κατά βάθος η σύγχρονη Ελλάδα ταυτίζει την ψυχή της με το θυμό, με την οργή; Μήπως η εθνική μας ταυτότητα είναι μια θυμωμένη ταυτότητα; Μήπως είμαστε εκ γενετής αγανακτισμένοι κι αν χάσουμε την αγανάκτησή μας φοβόμαστε πως χάνουμε τον εαυτό μας;

Σε κάθε περίπτωση, χρησιμοποιείς ως βεβαιότητα την ιδέα του Παπαρρηγόπουλου περί της συνέχειας του έθνους, της πεποίθησης δηλαδή ότι η σύγχρονη Ελλάδα, μέσω του Βυζαντίου, είναι κατευθείαν απόγονος της κλασικής αρχαιότητας. Δεν πιστεύεις ότι αυτό το σχήμα έχει φθαρεί λόγω και της χρήσης του από την εθνική ιδεολογία – και τον εικοστό αιώνα από την εθνικοφροσύνη;
Δεν χωράει αμφιβολία ότι η εθνικοφροσύνη, και ο τρόπος με τον οποίον διαδόθηκε, ιδίως στην εκπαίδευση, έχει διασύρει και έχει φθείρει πάρα πολλές αξίες της ελληνικής ζωής. Ε, ο Παπαρρηγόπουλος είναι μία πολύ σημαντική αξία, από την άποψη ότι είναι ο πρώτος που δημιούργησε τους όρους μιας εθνικής συνείδησης, ενός συλλογικού μύθου, ο οποίος μας κρατάει ακόμα και σήμερα. Έχουμε την τάση να κρίνουμε τους δημιουργούς μόνο από τις ιδέες τους. Λέμε δηλαδή ότι η ιδέα του Παπαρρηγόπουλου είναι ξεπερασμένη. Αλλά γιατί είναι ξεπερασμένη; Ο Παπαρρηγόπουλος δεν μιλάει για αιματολογική συνέχεια της ελληνικής φυλής. Μιλάει για πολιτισμική συνέχεια του ελληνικού έθνους, και στηρίζει τα επιχειρήματά του στη γλώσσα: ας με πείσει κάποιος ότι η νεοελληνική γλώσσα δεν είναι παιδί της αρχαίας ελληνικής – αποπαίδι έστω–, όπως όμως ένας ζωντανός οργανισμός μέσα στους αιώνες αλλοιώνεται, αλλάζει, μεταμορφώνεται.

Προσωπικώς, διάβασα καταρχήν το βιβλίο σου σαν να διαβάζω μια μεγάλη κριτική για τον Παπαρρηγόπουλο.
Τον διαβάζω τον Παπαρρηγόπουλο. Και τον θεωρώ τον μείζονα πεζογράφο μας του 19ου αιώνα. Έγραψε την ελληνική Légende des siècles. Είναι σύγχρονος κλασικός. Μπορεί να λέμε ό,τι θέλουμε για τον Παπαρρηγόπουλο, αλλά μεταξύ άλλων ας σκεφτούμε ότι η ποίηση του Καβάφη δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τον συλλογικό μύθο που αυτός οικοδόμησε. Θα μπορούσε ο Καβάφης να συνομιλεί με τον Αντώνιο ή με το βασιλιά κυρ Μανουήλ τον Κομνηνό σαν να είναι φίλοι εάν δεν είχε ο Παπαρρηγόπουλος γράψει την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*; Νομίζω ότι δεν θα μπορούσε. Όλη η νεοελληνική λογοτεχνία, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, ζει μέσα στην ιστορική συνέχεια του έθνους.

Ο Καβάφης είχε τον Παπαρρηγόπουλο ως κύρια πηγή;
Δεν θυμάμαι την πηγή, αλλά είμαι σίγουρος ότι το έχω διαβάσει, δεν το έβγαλα απ' το μυαλό μου. Λέγεται ότι ο Καβάφης είχε τον Παπαρρηγόπουλο στο κομοδίνο του. Ούτως ή άλλως, η ίδια η ποίησή του είναι τεκμήριο του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπιζε το θέμα της συνέχειας του ελληνισμού. Έχει λοιπόν σημασία, όταν προσεγγίζουμε και προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε τι συνέβη αυτά τα 200 χρόνια, να ακούσουμε μεν τους ιστορικούς (που μένουν στα μεγάλα ιστορικά γεγονότα, ή στα μικρότερα ιστορικά γεγονότα, ή στις κοινωνικές σχέσεις) αλλά να μην αγνοήσουμε και την πλευρά της λογοτεχνικής δημιουργίας. Η οποία, ακόμα κι αν ήταν πάντα περιθωριακή στον δημόσιο διάλογο και στον δημόσιο βίο, υπήρξε σημαντική – από τον Κοραή και τον Παπαρρηγόπουλο μέχρι τη «γενιά του τριάντα», έως και σήμερα.

Στο βιβλίο σου ξεκινάς από την αρχαιότητα, και αναπτύσσεις την ιδέα ότι ο ελληνικός πολιτισμός –αν τον ονομάσουμε έτσι– είναι ανθρωποκεντρικός. Δεν προκύπτει δηλαδή από τη βούληση ενός θεού αλλά από την ανθρώπινη διάσταση της άποψης αυτών που τον συνέπηξαν. Τι εννοείς;
Η ελληνική μυθολογία δεν παρουσιάζει τον κόσμο ως δημιούργημα των θεών, όπως ο κόσμος της Βίβλου. Ο κόσμος δημιουργήθηκε μόνος του. Βγήκε μέσα από το χάος – η *Θεογονία* του Ησίοδου αυτό μας λέει. Από κει και πέρα, και τον κόσμο των θεών και τον κόσμο των ανθρώπων τον έφτιαξαν οι ποιητές – δεν τον παρέλαβαν έτοιμο από κάποια θεϊκή εντολή, όπως τη Βίβλο. Στη Βίβλο, ο Θεός δίνει την εντολή πώς να σκεφτούν και τι να πράξουν. Οι Έλληνες δεν το είχαν αυτό. Τη μορφή π.χ. του Δία ο Όμηρος την έφτιαξε με τις περιγραφές του. Ενδεχομένως μάλιστα την περιγραφή αυτή να την είχε παραλάβει από κάποια άλλη προφορική παράδοση. Για τους Έλληνες δεν υπήρχε ιερό βιβλίο, γι' αυτό μπόρεσαν να κάνουν την τραγωδία και, κατά τη γνώμη μου, γι' αυτό μπόρεσαν να κάνουν και τη Δημοκρατία. Δεν υπήρχε ιερό βιβλίο όπως η Βίβλος για τους Ιουδαίους, όπου δίνει ο Θεός Δέκα Εντολές στους ανθρώπους και αυτοί οφείλουν να τις τηρήσουν – ώστε από κει και πέρα όλη η ανθρώπινη δημιουργικότητα στη Βίβλο να εξαντλείται στην ερμηνεία του λόγου του Θεού. Οι Έλληνες δεν είχαν τέτοια αντίληψη. Πίστευαν ότι ο άνθρωπος ναι μεν υπόκειται σε κάποια ανώτερη δύναμη που είναι οι θεοί, δε χωράει αμφιβολία, αλλά την ηθική του στάση τη διαμορφώνει ο ίδιος, δεν την παραλαμβάνει από τους θεούς. Μου κάνει εντύπωση πώς ορισμένες συμπεριφορές πολύ έντονες που χαρακτηρίζουν τον ομηρικό κόσμο εξακολουθούν να παραμένουν ζωντανές.

Τι συμπεριφορές;
Ας δούμε την ιστορία της *Ιλιάδας*. Πώς ξεκινάει; Ο Αγαμέμνων πήρε από τον Αχιλλέα τη Βρισηίδα και δεν αναγνώρισε την υπεροχή του ως γενναιότερου και σημαντικότερου από τους ήρωες. Κι ο Αχιλλέας αισθάνθηκε προσβεβλημένος. Η πρώτη σκηνή που περιγράφει ο Μακρυγιάννης στα *Απομνημονεύματά* του είναι ότι είχε πάει να γίνει τσιράκι, υπηρέτης, σε έναν τύπο, νομίζω, στη Δεσφίνα. Αυτός του εμπιστεύτηκε το καρυοφύλλι του, εκείνος δεν το πρόσεξε και το έσπασε, κι έτσι ο άλλος τον τσάκισε στο ξύλο μπροστά στον κόσμο. Και ο Μακρυγιάννης, 14 χρονών ήταν τότε, λέει «δε με πείραξε το ξύλο που έφαγα, δε με πείραξε που πόνεσα, με πείραξε που μου φέρθηκε μπροστά στον κόσμο σαν να ήμουνα γομάρι». Και πάει στον Άη Γιάννη και κάνει τάμα κάτι πολύτιμο αν τον βοηθήσει να αποκαταστήσει την τιμή του. Ο Αχιλλέας πήγε στη Θέτιδα, τη μαμά, και της είπε: «μαμά, αυτός εδώ με πρόσβαλλε». Αυτό το αίσθημα της αιδούς, το αίσθημα της ντροπής, που το μοιράζονται και θεοί κι άνθρωποι, είναι κεντρικό για τον ελληνικό πολιτισμό. Και εξακολουθεί να υπάρχει ακόμη και σήμερα. Τι είναι το πρώτο πράγμα που σου λένε όταν κάνεις μία ανοησία; Τι θα πει ο κόσμος παιδί μου με αυτά που κάνεις;

Και στην πολιτική συζήτηση χρησιμοποιείται αυτό. «Ντροπή σας, κύριε πρωθυπουργέ», ακούω κάθε τόσο από την αντιπολίτευση, από δημοσιογράφους ή διαβάζω στα κοινωνικά δίκτυα. Αλλά κανείς δεν ντρέπεται, επειδή η συνεχής επίκλησή της έχει μετατρέφει την ντροπή σε εργαλείο ηθικολογίας.

Μα αυτό είναι το θέμα. Επειδή εμείς δεν είχαμε ποτέ πολύ καλές σχέσεις με την ενοχή απέναντι στις ανώτερες δυνάμεις, πάντα διαπραγματευόμασταν μαζί τους, όπως ο Μακρυγιάννης. «Και τα βρήκαμε με τον άγιο», λέει. Πώς το ξέρεις ότι τα βρήκες με τον άγιο; Στο μυαλό σου τα βρήκες. Σου είπε ο άγιος «εντάξει, παιδί μου, μην ανησυχείς»; Μου έρχεται στο νου μια καταπληκτική σκηνή από τη *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη. Αφού η Φραγκογιαννού έχει σκοτώσει τα δύο κοριτσάκια, πάει στον Άη Γιάννη τον Κρυφό, στο βουνό, πάνω στο εκκλησάκι, και ρωτάει αν έκανε καλά. Κι αυτός δεν της απαντάει, την αφήνει ξεκρέμαστη.

Κι αφού οι άγιοι είναι κουφοί, δεν μας μένει παρά να τα βρούμε μεταξύ μας. Ή και να μην τα βρούμε, ε;

Ας δούμε τι στην πραγματικότητα ήταν η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Ήταν ότι ο ένας, ο πολίτης, απευθυνόταν στον άλλο. Δεν απευθύνονταν σε καμιά ανώτερη δύναμη. Και εν τέλει αποφάσιζαν αυτοί που ήταν περισσότεροι. Όταν χαθεί αυτό το αίσθημα η κοινωνία μένει ξεκρέμαστη. Και, με συγχωρείς, το αίσθημα της ντροπής έχει αντικατασταθεί από το αίσθημα της οργής. Αυτό μας συνοδεύει εκ γενετής – λέμε ότι εμείς οι Έλληνες έχουμε μια τάση προς τον εμφύλιο σπαραγμό. Ας δούμε τους πρώτους εμφυλίους της Επανάστασης, του 1823 και του 1825. Οι εμπλεκόμενοι δεν τσακώνονταν για το πώς θα κυβερνηθεί η Ελλάδα. Τσακώνονταν για το ποιος θα την κυβερνήσει.

Συγγνώμη, αλλά δεν κατάλαβα τον ισχυρισμό σου. Για ποιον λόγο τσακώνονταν στην αρχαία Ελλάδα; Ποια οργή υποκίνησε τον Πελοποννησιακό Πόλεμο ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες;

Ήταν ένας πόλεμος κυριαρχίας, ένας πόλεμος για το ποιος θα κυβερνήσει τον ελληνικό κόσμο. Δεν συγκρούονταν δυο διαφορετικές

Bibliothèque de Genève

Δαγκεροτυπία του Ιωάννη Κωλέττη (ο οποίος επέμενε να φορά τη φουστανέλλα) το 1842 στο Παρίσι, όταν υπηρετούσε ως πρεσβευτής της Ελλάδας στη γαλλική πρωτεύουσα (στα αριστερά διακρίνεται το ζεύγος Εϋνάρδου). Ο Τάκης Θεοδωρόπουλος υποστηρίζει ότι η Ελλάδα του Μακρυγιάννη και των αυτοχθόνων νίκησε την Ελλάδα του Κωλέττη, των «απανταχού Ελλήνων».

αντιλήψεις του κόσμου, και αυτό το βλέπεις πολύ καλά στον Θουκυδίδη. Ο Θουκυδίδης δεν λέει ότι αν κερδίσουν οι Σπαρτιάτες ή ότι αν κερδίσουν οι Αθηναίοι ο κόσμος μας θα γίνει καλύτερος ή χειρότερος. Δεν υπάρχει κανενός είδους τελεολογική αντίληψη. Αν κερδίσουν οι Σπαρτιάτες, η Σπάρτη θα είναι ο ηγέτης του ελληνικού κόσμου. Αν κερδίσουν οι Αθηναίοι, η Αθήνα θα είναι ο ηγέτης του ελληνικού κόσμου.

Αν νικούσαν οι Σπαρτιάτες, δηλαδή, δεν θα γινόταν περισσότερο αυταρχική η ζωή στις πόλεις;

Όχι. Αυτό νομίζω ότι είναι μία σύγχρονη φαντασίωση. Ο Θουκυδίδης πουθενά δεν λέει τίποτα τέτοιο. Αλλά εμείς προσπαθούμε να διαβάσουμε την εποχή μέσα από τα δικά μας. Μην ξεχνάς ότι η Αθηναϊκή Δημοκρατία ήταν ιδιαιτέρως αυταρχική στο συμμάχους της, σε βαθμό πρωτοφανούς σκληρότητας. Η Σπάρτη, όταν ξεκινάει τον πόλεμο, εμφανίζεται ως απελευθερωτής του ελληνικού κόσμου από την τυραννία των Αθηναϊκής Αρχής. Στον Πελοποννησιακό Πόλεμο δεν συγκρούονται δύο συστήματα διακυβέρνησης, ασχέτως αν το ένα ήταν ολιγαρχικό και το άλλο ήταν δημοκρατικό. Συγκρούεται η Σπάρτη με την Αθήνα. Αυτό είναι το βασικό. Και το πιο ενδιαφέρον απ' όλα είναι ότι αυτά συμβαίνουν όταν οι Έλληνες μένουν μόνοι τους, όταν δηλαδή δεν έχουν κανέναν επικυρίαρχο πάνω από το κεφάλι τους.

Ναι, όταν καθάρισαν με την Ανατολή.

Στη ρωμαϊκή εποχή δεν έχουμε τέτοιο τύπου εμφύλιους πολέμους. Έχουν ησυχάσει.

Επειδή έχουν κατακτηθεί.

Ναι. Και επειδή ο κατακτητής φροντίζει για την ομόνοια και την ησυχία. Λοιπόν, για να επανέλθουμε στα νεότερα χρόνια, αυτοί τσακώνονται μεταξύ τους, σφάζονται ενώ ακόμα δεν έχουνε φτιάξει κράτος. Δεν ξέρουν καλά καλά αν θα μπορέσουν να το φτιάξουν. Και δεν τσακώνονται για τη μορφή του πολιτεύματος. Ψηφίζουν το Σύνταγμα της Επιδαύρου χωρίς πρόβλημα. Μάλλον επειδή ξέρουν ότι δεν πρόκειται να εφαρμοστεί. Γι' αυτό και βρίσκω λίγο επιπόλαιες τις απόψεις όσων διαβάζοντας το Σύνταγμα της Επιδαύρου ισχυρίζονται ότι η επανάσταση του 1821 ήταν φιλελεύθερη. Λες και το «κι ακαρτέρει φιλελεύθερη λαλιά» του Σολωμού αναφέρεται στον φιλελευθερισμό. Αστεία πράγματα. Είχαμε τους κομμουνιστές που διάβαζαν ιδεολογικά το παρελθόν, τώρα έχουμε και τους φιλελεύθερους. Έρχεται ο Καποδίστριας. Τον θέλουν όλοι. Και μέσα σε μερικούς μήνες έχουν γίνει μαλλιά κουβάρια. Μετά όλοι συμφωνούν ότι θέλουν ένα βασιλιά. Όλοι. Και όταν έρχεται ο Όθων, λένε όλοι: «αχ, τι ωραία, αποκτήσαμε βασιλιά να μας βάλει σε τάξη». Δεν τους βάζει σε τάξη. Και συνεχίζουν. Αν θυμάμαι καλά, την περίοδο του Όθωνα έγιναν εννέα εξεγέρσεις.

Όλα ήταν θέμα θυμού, λοιπόν;

Το βιβλίο ξεκίνησα να το σκέφτομαι από τον καιρό των Αγανακτισμένων. Τότε που αν δεν ήσουν Αγανακτισμένος δεν σε θεωρούσαν Έλληνα – ή μάλλον σε θεωρούσαν γερμανοτσολιά. Έπρεπε να είσαι θυμωμένος με κάτι. Μετά σκέφτηκα ότι στην πρώτη φάση του κορονοϊού πειθαρχήσαμε γιατί δεν είχαμε με ποιον να θυμώσουμε, δεν είχαμε κάποιον να θυμώσουμε – τώρα βρήκαμε και έχουμε ξεκινήσει τα ίδια.

Μήπως αναζητώντας σε μια ελληνική ιδιοσυγκρασία τις αιτίες των κοινωνικών συγκρούσεων υποτιμάς τους βαθείς πολιτικούς λόγους των συγκρούσεων;

Κι όμως. Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, στο βιβλίο του για τον Εθνικό Διχασμό, λέει ότι η βαθύτερη αιτία του διχασμού ήταν η σύγκρουση μεταξύ δύο ισχυρών προσωπικοτήτων, του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄. Υπήρχε βέβαια και το ιδεολογικό, αλλά οι προσωπικότητες έπαιξαν μεγαλύτερο ρόλο. Απόδειξη ότι ο Ιωάννης Μεταξάς, που ήτανε κωνσταντινι-

κός και γερμανόφιλος, την κρίσιμη στιγμή πάει με τους Άγγλους. Θέλω να πω ότι, εν τέλει, οι προσωπικότητες μετράνε πάρα πολύ και κυρίως οι προσωπικές συγκρούσεις. Το βλέπεις σε όλες τις φάσεις του δημόσιου βίου.

Με συγχωρείς. Ας πάμε σε μια πιο κοντινή περίοδο, στον Εμφύλιο – που ακόμα τον συζητάμε με ένταση. Τι ήταν ο Εμφύλιος; Δεν ήταν στην ουσία η προσπάθεια να προσαρτηθεί η χώρα σε ένα πλαίσιο κομμουνιστικών κρατών που διεκδικούσαν διεθνή ισχύ – ή έστω η πίστη του ζαχαριαδικού ΚΚΕ ότι αυτό θα μπορούσε να συμβεί;
Νομίζω ότι το πρόβλημα και της δικής μας γενιάς στην προσέγγιση του Εμφυλίου είναι ότι υπερτιμήσαμε την ιδεολογική του διάσταση. Για δικούς μας λόγους. Βόλευε τις δικές μας απλουστεύσεις περί Αριστεράς και Δεξιάς. Ήταν Δεξιά ο Παπανδρέου, ο Πλαστήρας ή ο Θεοτοκάς; Παραγνωρίζαμε τον ανθρώπινο παράγοντα. Δεν μας ενδιέφερε ότι το ΚΚΕ το διαχειρίζονταν διάφοροι αγράμματοι, όπως τους χαρακτήρισε ο ίδιος ο Κύρκος. Όμως ο δεύτερος εμφύλιος, το αντάρτικο δηλαδή του 1946-49, ξεκίνησε από τη βούληση ενός ισχυρού προσώπου, του Ζαχαριάδη, ο οποίος παράκουσε τις εντολές της Μόσχας για να επιβάλει τη δική του εξουσία. Το 1946, το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα ετοιμαζόταν να κερδίσει τις εκλογές. Κι όταν είπαν στον Τολιάτι ότι ο Ντε Γκάσπερι και οι χριστιανοδημοκράτες του ετοιμάζουν μεγάλη επιχείρηση νοθείας, εκείνος απάντησε: «Δεν θα αιματοκυλήσω την Ιταλία για να γίνω πρωθυπουργός». Ο Ζαχαριάδης όμως αιματοκύλησε την Ελλάδα. Και διέλυσε την ομοψυχία του έπους του ’40. Και μετέτρεψε το θυμό σε μίσος. Το μίσος είναι ο θυμός που έχει παγιωθεί. Ο θυμός είναι λυγμός. Το μίσος είναι θρόμβος. Χτυπάει το μυοκάρδιο της κοινωνίας. Χωρίς να είμαι ιστορικός, και χωρίς να παραγνωρίζω τον ιδεολογικό παράγοντα, προτιμώ να σκέφτομαι πως, αν θέλουμε να βρούμε κάποιο «σύστημα» πίσω από το μίσος του Εμφυλίου στα χρόνια εκείνα, ας σκεφτούμε ότι συγκρούστηκε η βαλκανική Ελλάδα με την ευρωπαϊκή Ελλάδα. Κατά κάποιον τρόπο, δηλαδή, η Ελλάδα του Μακρυγιάννη με την Ελλάδα του Παπαρρηγόπουλου.

Αν υποθέσουμε ότι υπάρχουν δυο τέτοιες αντιθετικές Ελλάδες, τι τις προσδιορίζει;
Ο Μακρυγιάννης εκφράζει την Ελλάδα του μικροχώραφου, οι υπήκοοί της είναι έτοιμοι να σφάξουν τον γείτονα για ένα τετραγωνικό μέτρο χωράφι. Μια Ελλάδα μονίμως ηττημένη, μονίμως αδικημένη, μονίμως κατατρεγμένη. Ο Παπαρρηγόπουλος, και γι᾽ αυτό τον εκτιμώ πολύ, έχει εντελώς αισιόδοξη αντίληψη για το ελληνικό έθνος. Μέσω της μεγαλειώδους ιστορικής αφήγησής του, προσπαθεί να βρει θέση για το ελληνικό έθνος στον κόσμο της εποχής του, δίπλα στα άλλα μεγάλα έθνη. Ακόμη και σήμερα, η βασική μας αντίθεση ενσαρκώνεται συμβολικά σε αυτές τις δύο αντίπαλες θεωρήσεις. Όταν την αντιπαλότητα αυτή βρεθεί κάποιο πρόσωπο να την εκφράσει, μπορούμε να φτάσουμε ακόμα και στα όρια του εμφυλίου. Όταν αυτό το πρόσωπο δεν υπάρχει, γίνεται αυτό το χύμα που ζήσαμε με τους Αγανακτισμένους. Έλεγαν, τότε, διάφοροι ότι ήμασταν στα πρόθυρα εμφυλίου. Ποιος εμφύλιος; Το 1946-49, τον κάνανε άνθρωποι οι οποίοι είχανε μεγαλώσει με το όπλο παρα πόδα, ξέρανε, είχανε ζήσει πόλεμο. Αυτοί εδώ, πέρα που φωνάζανε, ήταν με τέσσερα επί τέσσερα και μεζονέτες. Τι εμφύλιο να κάνουν; Απλώς, κάνανε φασαρία. Αλλά και η παραγωγή θορύβου είναι ελληνικό χαρακτηριστικό – αν μπορούσαμε να εξαγάγουμε το θόρυβο που παράγουμε θα ήμασταν πολύ πλούσια χώρα. Κι ο θόρυβος που παράγουμε είναι σύμπτωμα του θυμού μας.

Οι αρχαίοι δεν παρήγαν θόρυβο;
Ε, ναι. Φωνακλάδες ήτανε κι αυτοί. Μήπως ακόμα και η ομηρική μάχη, έτσι όπως την περιγράφει ο Όμηρος στην *Ιλιάδα*, δεν είναι πηγή θορύβου; Δυο τσογλανοπαρέες είναι που παίζουνε ξύλο και σκοτώνονται και σφάζονται και βρίζονται. Δεν θυμάμαι ποιος ήρωας φωνάζει στον αντίπαλό του: «Έρρε γλήνη». Κοινώς, «τράβα κούκλα». Πριν αρχίσουν οι μονομαχίες, πρέπει να έχει θυμώσει ο ένας με τον άλλο και να του το πει: «Ξέρεις ποιος είμαι εγώ ρε που πας να πολεμήσεις μαζί μου; Εγώ είμαι γιος του τάδε που ο παππούς μου είναι ο Ποσειδώνας και τα λοιπά». Όλοι τους τρεις γενιές πίσω είχαν στο οικογενειακό τους δέντρο έναν θεό. Τίποτε λιγότερο. Λέγεται μάλιστα ότι από εκεί προέρχεται η έκφραση: μετά απ᾽ αυτό ένας θεός ξέρει. Αυτά είναι βαθιά ριζωμένα μέσα μας από αρχαιοτάτων χρόνων. Είπαμε, ο Παπαρρηγόπουλος έχει δίκιο.

Ισχυρίζεσαι, όμως, ότι ο Παπαρρηγόπουλος που μαθαίνουμε δεν έχει σχέση με τον πλούτο του έργου του.
Σήμερα πια δεν μαθαίνουμε κανέναν Παπαρρηγόπουλο. Είναι το απωθημένο της εκπαίδευσης. Ενώ συνεχίζουμε να διδάσκουμε την Ιστορία έτσι όπως την αφηγήθηκε αυτός, «αρχαία, βυζαντινή και νέα», το έργο του το αγνοούμε. Είναι κι αυτό ένα χαρακτηριστικό των καιρών μας: Αντί να διαβάζουμε έργα, ακούμε ιδεολογικές απόψεις. Πριν από μήνες, η Επιτροπή για το 2021 αναφέρθηκε, δεν θυμάμαι με ποια αφορμή, στον Παπαρρηγόπουλο. Τον χαρακτηρίζει υποστηρικτή της «Μεγάλης Ιδέας» και οργανωτή της εθνικής μας ιδεολογίας. Πρόσεξε την αντικατάσταση της έκφρασης «εθνική ταυτότητα» με την έκφραση «εθνική ιδεολογία». Δεν λένε λέξη για τη μνημειώδη ιστορία που ξεκινάει απ᾽ τον Κρόνο και την Ρέα και τελειώνει με την Επανάσταση. Αναφέρουν, αντιθέτως, την απάντησή του στον Φαλμεράυερ, λες και ο Παπαρρηγόπουλος ήταν παμφλετίστας. Οι επίγονοι του Σβορώνου που τον θαύμαζε δεν κάνουν καν τον κόπο να τον διαβάσουν.

Τι δηλαδή πιστεύεις ότι πήγε στραβά;
Κατά τη γνώμη μου, πληρώνουμε ακόμα το μετεμφυλιακό κράτος και τη δικτατορία. Την αναγωγή της κοινής μας ζωής σε ιδεολογικό τουρνουά. Η εθνικοφροσύνη της χούντας ήταν η άλλη πλευρά του νομίσματος της αριστερής ιδεοληψίας. Η δική μας γενιά την πλήρωσε με πολλές χαμένες ώρες στα αμφιθέατρα και ένα πολιτικό ψυχόδραμα. Σκέψου όμως πόσοι άνθρωποι ξόδεψαν την ζωή τους υποκύπτοντας στον ιδεολογικό εκβιασμό της ηγεσίας να μην υπογράψουν για να γλιτώσουν από την Μακρόνησο.

Διάβασα αυτή τη θέση σου και, να σου πω την αλήθεια, με σοκάρει. Προσωπικώς έχω γνωρίσει πρόσωπα που υπέγραψαν, και το έφεραν βαρέως διά βίου. Είναι σωστό να ξεχνάμε ότι η δήλωση των Μακρονησιωτών σήμαινε πως, διά της βίας, αναγκάστηκαν να προδώσουν τις αρχές τους, να υπογράψουν ότι είναι άλλοι απ᾽ αυτούς που ήσαν πραγματικά;
Απόδειξη ότι ο ιδεολογικός εκβιασμός ήταν κατά κύριο λόγο βαθύτατα ψυχολογικός. Κανείς δεν θέλει να λέγεται προδότης, ειδικά αν έχει χάσει φίλους κι αν ο ίδιος έχει σκοτώσει άλλους τόσους στο όνομα κάποιου ιδανικού. Πολλοί απ᾽ αυτούς πίστευαν, και η ηγεσία του ΚΚΕ τους έλεγε ότι η πίστη τους αξίζει περισσότερο απ᾽ τη ζωή τους. Σαν θρησκευτική οργάνωση χωρίς Θεό. Κι όλα αυτά γιατί ήθελε να κρατήσει ζωντανή την προοπτική του περίφημου «τρίτου γύρου». Η ηγεσία όφειλε να ξέρει πως αυτό ήταν φαντασίωση. Βέβαια, τους βοήθησε και η παράταξη των νικητών. Αυτοί πολέμησαν για να σώσουν την κοινοβουλευτική δημοκρατία ευρωπαϊκής κοπής. Ο τρόπος όμως που πολιτεύτηκαν μετά την νίκη τους απέδειξε ότι είτε δεν ήξεραν για ποιο λόγο πολεμούν είτε ότι δεν πίστευαν στην ιδέα για την οποία πολέμησαν. Οι κρίσεις του Σεφέρη στις *Μέρες* του μας λένε πολλά.

Για να γενικεύσω πολύ, υποστηρίζεις δηλαδή ότι η εθνικοφροσύνη παραποιεί την εθνική ταυτότητα, όπως την όρισε ο Παπαρρηγόπουλος;
Ναι. Η μεγάλη ζημιά που έκανε η δικτατορία στη μεταπολίτευση ήταν ο διασυρμός όσων αξιών είχε οργανώσει η πορεία του ελληνικού κράτους από την Επανάσταση. Είναι εύλογο η μεταπολίτευση να μη θέλει να ταυτιστεί με αυτό το κουρελιασμένο, το γελοιοποιημένο πρόσωπο για τη σύγχρονη ταυτότητα ενός δυτικού κράτους.

Υποστηρίζεις ότι εκεί, στη δικτατορία των συνταγματαρχών, χάλασε και η σχέση των συγχρόνων με τα αρχαία ελληνικά;
Διασύρθηκε η σχέση της σύγχρονης Ελλάδας με την αρχαιότητά της. Προσπάθησαν να δώσουν στην αρχαιότητα ιδεολογικό στίγμα με το «Ελλάς, Ελλήνων Χριστιανών» και το καρακιτσαριό των εορτών για την πολεμική αρετή στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Το ίδιο έκαναν και με τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών. Προσωπικά, έμαθα να αγαπάω πραγματικά τα αρχαία κατά τη διάρκεια των σπουδών μου στο Παρίσι. Διέσυραν και την καθα-

ρεύουσα. Ο γλωσσικός εμφύλιος έληξε αμέσως μετά την πτώση της χούντας με τη συντριπτική ήττα της καθαρεύουσας. Η δημοτική θεωρήθηκε η γλώσσα της δημοκρατίας. Τη διδασκαλία της και τη χρήση της στα δημόσια έγγραφα την επέβαλε ο Γεώργιος Ράλλης, που σίγουρα δεν ήταν αριστερός. Μπορεί κανείς να κατηγορήσει την αστική παράταξη της μεταπολίτευσης για έλλειψη γλωσσικής συνείδησης. Αυτή θα έπρεπε να υποστηρίξει ότι η ελληνική γλώσσα είναι μία και έχει διάφορα επίπεδα, τη δημοτική και την καθαρεύουσα, όπως και τη γλώσσα της ποίησης, όπως έλεγε ο Συκουτρής.

Εκπλήσσομαι. Υποστηρίζεις ότι έπρεπε να διατηρηθεί ζωντανό το γλωσσικό πρόβλημα;
Για τους ποιητές και τους συγγραφείς δεν υπήρξε ποτέ γλωσσικό πρόβλημα. Ο Καβάφης δεν έχει γλωσσικό πρόβλημα. Γράφει τα ελληνικά που έχει στο μυαλό του. Ο Σολωμός, επίσης, δεν έχει γλωσσικό πρόβλημα. Και ας μαθαίνει τα ελληνικά ως δεύτερη γλώσσα. Ο Κάλβος, που δεν γράφει στα ελληνικά του Σολωμού, ούτε αυτός έχει γλωσσικό πρόβλημα. Ο καθένας τους έγραφε στη γλώσσα της ευαισθησίας του. Ο Βιζυηνός, π.χ., γράφει τη γλώσσα που ήξερε να γράφει. Μα και ο Εμπειρίκος... Ή ο Ροΐδης, που υπερασπίζεται τη δημοτική αλλά γράφει στην καθαρεύουσα. Το γλωσσικό πρόβλημα δημιουργήθηκε από το φορμαλισμό των γραμματικών και των φιλολόγων, οι οποίοι πριν να φτιάξουν γλώσσα θέλανε να φτιάξουν κανόνες για το πώς θα είναι αυτή η γλώσσα. Αυτό υπερισχύει ακόμα και σήμερα. Τον Μιστριώτη και τον Ψυχάρη τους διαδέχθηκε ο Μπαμπινιώτης.

Μετά τη δημιουργία του νεότερου ελληνικού κράτους, η νέα ελληνική μιλήθηκε ακόμα και σε περιοχές όπου κυριαρχούσαν γλωσσικά ιδιώματα όχι πάντα ελληνικά. Τι είναι κατά τη δική σου προσέγγιση αυτή η γλώσσα;
Καταρχάς υπάρχουν διάφορα επίπεδα γλώσσας. Υπάρχει η λόγια γλώσσα, υπάρχει και η λεγόμενη δημώδης. Αυτό υπήρχε πάντα. Ακόμα και στην αρχαία Ελλάδα, την κλασική εποχή, ο μέσος Αθηναίος δεν μιλούσε όπως γράφει ο Ευριπίδης. Ως απάντηση στο ερώτημα αναφέρω πάντα τη *Βαβυλωνία* του Βυζάντιου, τη γνωστή ιστορία στη λοκάντα στο Ναύπλιο, όπου διάφοροι με διαφορετικά ιδιώματα, αφού τσακωθούν, στο τέλος καταφέρνουν να συνεννοηθούν. Μέσα από την ανάγκη για συνεννόηση προέκυψε η καθομιλουμένη. Αλλά, πριν από τη γλώσσα, υπήρχε μια κοινή συνείδηση: η υπόθεση της *Βαβυλωνίας* εκτυλίσσεται μερικές μέρες μετά τη ναυμαχία στο Ναυαρίνο και όλοι χαίρονται που ηττήθηκε ο Ιμπραήμ. Αυτό το κοινό αίσθημα είναι το υλικό που επιτρέπει σε διάφορους τύπους, με διαφορετικά γλωσσικά ιδιώματα, να συνεννοηθούν μεταξύ τους.

Εθνική Πινακοθήκη

Λιθογραφία σε χαρτί του Μακρυγιάννη από τον Karl Krazeisen, 1828. «Ξαναδιαβάζοντας τον Μακρυγιάννη», λέει ο Τάκης Θεοδωρόπουλος, «θυμήθηκα τη σημασία που έχει η οργή, ο θυμός δηλαδή, στην όλη στάση του. Ο Μακρυγιάννης αισθάνεται αδικημένος από την πατρίδα του. Αλλά η πραγματική πατρίδα του Μακρυγιάννη, στο όνομα της οποίας μιλάει και στο όνομα της οποίας αισθάνεται προδομένος, παραπεταμένος και ζητάει δικαίωση, είναι αυτό που ο ίδιος λέει "οι θυμωμένες μου πληγές"».

Είναι ή δεν είναι η γλώσσα στοιχείο της νεοελληνικής ταυτότητας;
Γίνεται μαζί με τη συνείδηση. Δεν υπήρχε μια ταυτότητα η οποία έφτιαξε τη γλώσσα, ούτε μια γλώσσα η οποία έφτιαξε την ταυτότητα. Δεν συνέβη ό,τι έγινε με το κράτος του Ισραήλ, όπου οι Ισραηλινοί αποφάσισαν ότι στο εξής θα μιλάνε τη συγκεκριμένη γλώσσα που την ήξεραν από τη Βίβλο. Εμείς δεν αποφασίσαμε. Διότι υπήρχε μια διαφορά. Τα εβραϊκά είχαν σταματήσει να μιλιούνται για πάρα πολλούς αιώνες. Τα ελληνικά δεν σταμάτησαν ποτέ να μιλιούνται, δεν σταμάτησαν ποτέ να υφίστανται τη ρευστότητα του προφορικού λόγου. Κάποια στιγμή όμως δημιουργήθηκε κράτος – και κράτος σημαίνει σύνορα. Ε, αυτά τα σύνορα όρισαν και το γλωσσικό

πεδίο, το χώρο όπου μιλιούνται και γράφονται τα ελληνικά και οι διάλεκτοί τους. Εν πάση περιπτώσει, οι βάσεις της γλώσσας ήταν πάντα κοινές. Η λέξη εγώ, πάντα εγώ ήταν. Υπήρχε δηλαδή μια βάση για να ξεκινήσει από εκεί και να φτιάξει αυτό που έφτιαξε ο Κοραής, ό,τι λέμε σήμερα καθαρεύουσα, που στην πραγματικότητα ήταν μια καθομιλουμένη η οποία είχε μέσα αρχαΐζοντες τύπους, οι οποίοι όμως αρχαΐζοντες τύποι ήταν η γλώσσα της γραφής τον καιρό εκείνο. Απόδειξη ότι δεν υπάρχει επιστημονικός λόγος χωρίς την καθαρεύουσα. Όπως και να το κάνουμε, η γλώσσα της γραφής είναι αυτή που εν τέλει διαμορφώνει τη γλώσσα. Γιατί η γραφή είναι η παρακαταθήκη της.

Η σύγχρονη εθνική συνείδηση, η ταυτότητα που περιλαμβάνει και την αρχαιότητα και την ορθοδοξία, φτιάχτηκε μαζί με τη γλώσσα – με στόχο να περιλαμβάνει όσους ζούσαν στα όρια του κράτους;

Με τη διαφορά ότι ο ελληνισμός που μιλούσε ελληνικά ήταν πολύ μεγαλύτερος απ᾽ αυτά τα όρια. Ζούσε διασκορπισμένος σε όλη την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και ήταν εν πολλοίς κυρίαρχος ανάμεσα στα υπόλοιπα έθνη. Αυτόν δεν κατάφερε να τον προσελκύσει το κράτος στην επικράτειά του. Μπορεί να είχαν ελληνικό αίσθημα αλλά δεν ήθελαν να ζήσουν εδώ. Προτιμούσαν την Πόλη, τη Σμύρνη, την Αίγυπτο απ᾽ την μικρή επαρχιακή Ελλάδα. Κι έτσι κατασκευάστηκε η Μεγάλη Ιδέα. Είναι η προσπάθεια βίαιης ένταξης των πληθυσμών στην επικράτεια, με αποτέλεσμα την Καταστροφή. Κάνουμε συχνά αναφορά στα γεγονότα του 1843, που κατέληξαν στην παραχώρηση συντάγματος από τον Όθωνα – ενός συντάγματος που δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Θεωρώ όμως ότι είναι πιο καθοριστικό αυτό που συνέβη το 1844, η σύγκρουση αυτοχθόνων με τους ετερόχθονες. Όπου η Ελλάδα του Μακρυγιάννη και των αυτοχθόνων νίκησε την Ελλάδα του Κωλέττη, των «απανταχού Ελλήνων».

Τι συνέβη δηλαδή;

Το 1844, ο Κωλέττης, για πρώτη φορά, έριξε τη Μεγάλη Ιδέα. «Διά την μεγάλη ταύτην ιδέαν του ελληνισμού επολεμήσαμεν, διά τους απανταχού Έλληνας». Ήταν στη συζήτηση που γινόταν στην Εθνοσυνέλευση για το ποιοι θα διορίζονται στο Δημόσιο. Έχουμε σταθερές αξίες. Τότε όπως και τώρα τσακωνόμαστε για το ποιοι θα διορίζονται στο Δημόσιο. Τότε τσακώνονταν αν δικαίωμα να διορισθούν έχουν μόνον οι αυτόχθονες, όσοι προέρχονται απ᾽ τις απελευθερωμένες περιοχές, ή και οι ετερόχθονες του μείζονος ελληνισμού. Κέρδισαν οι αυτόχθονες. Από τότε αρχίζει η κακοδαιμονία της διοίκησης. Την ανέλαβαν οι αγωνιστές, άνθρωποι αμόρφωτοι και εν πολλοίς αγράμματοι, αναλφάβητοι, χωρίς ιδέα από διοίκηση, για τους οποίους πατρίδα ήταν το χωριό τους. Σου λέει ο Μακρυγιάννης, θα έρθει τώρα ο άλλος, ο μορφωμένος, και θα με καβαλήσει εμένα και δεν θα μπορώ να του αντιμιλήσω; Ε, αυτό το κράτος δεν μπόρεσε να προσελκύσει τους απανταχού Έλληνας, πού ήταν και η ελίτ του ελληνισμού. Ο Σμυρνιός προτιμούσε να είναι στη Σμύρνη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Αλεξανδρινός στην Αλεξάνδρεια, οι παραδουνάβιες κοινότητες επίσης καλά ήταν στη Μολδοβλαχία. Αυτοί που διοικούσαν το ελληνικό κράτος, στην πραγματικότητα, φοβούνταν τον ετερόχθονα ελληνισμό. Κάποια στιγμή αποφασίστηκε να ενταχθούν όλοι αυτοί οι πληθυσμοί διά της βίας. Έτσι φτάσαμε στη Μικρασιατική Καταστροφή. Γιατί τι είναι η Μικρασιατική Καταστροφή; Η προσπάθεια βίαιης ένταξης του μείζονος ελληνισμού στα όρια του ελληνικού κράτους με καταστροφικά αποτελέσματα. Οι Σμυρνιοί αντιμετώπιζαν σαν επαρχία την Ελλάδα. Και επειδή δεν θέλανε να έρθουν, προσπαθήσαμε να τους φέρουμε διά της βίας και τους κάναμε πρόσφυγες. Χάσανε δηλαδή τη ζωή τους.

Ένα τμήμα της σύγχρονης ταυτότητάς μας έχει στοιχειοθετηθεί από το έργο συγγραφέων. Θα είχε ενδιαφέρον πώς βλέπεις, από τη σημερινή Ελλάδα, τους κορυφαίους από τους συγγραφείς αυτούς. Τι ήταν, καταρχάς, ο Όμηρος;

Καλός ποιητής. Πλάκα κάνω. Προσωπικώς, τον Όμηρο τον ανακάλυψα αρκετά αργά, παρότι η σχέση μου με τα αρχαία ελληνικά κείμενα δεν έχει σταματήσει από τότε που τελείωσα το πανεπιστήμιο. Και τον διάβασα στίχο στίχο, σελίδα σελίδα, αργά, στο πρωτότυπο – εννοείται, με λεξικό. Ο Όμηρος είναι αυτός που επινόησε τον ελληνικό κόσμο και τις αξίες του. Ποιες είναι οι αξίες του; Η περιέργεια του Οδυσσέα. Η προσβολή που αισθάνεται ο Αχιλλέας. Η πίστη του Οδυσσέα στον οίκο του. Η αξία του ηρωισμού. Η αξία της ομορφιάς. Η γυναικεία ομορφιά είναι μια αξία για την οποία αξίζει να δώσεις και την ζωή σου ακόμη. Κι όλα αυτά, πέραν της απόλαυσης που προσφέρει η ανάγνωσή του. Αυτά τα κείμενα δεν ανήκουν στους φιλολόγους. Ανήκουν στους αναγνώστες. Έτσι έχουν επιβιώσει στη διάρκεια των αιώνων – όχι ως αντικείμενα επιστημονικής ερεύνης αλλά ως τμήματα του κοινού φαντασιακού ορίζοντα της κάθε εποχής.

Και τι ήταν ο Πλάτων;

Οι φιλόσοφοι τον θεωρούν πατέρα τους – και όντως, αυτός γέννησε τη φιλοσοφία. Είναι όμως και ένας από τους πιο γοητευτικούς πεζογράφους όλων των εποχών, αν όχι ο γοητευτικότερος. Οι μυθιστοριογράφοι στον Πλάτωνα χρωστάμε την τέχνη μας. Πατέρας της πεζογραφίας μαζί με τον Θουκυδίδη, ο Πλάτων είναι αυτός που έβγαλε την τραγωδία από τη σκηνή, από το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο την είχε εντάξει η Αθήνα, φέρνοντάς τη στον τόπο του συγγραφέα. Εκεί δηλαδή όπου είσαι μόνος σου με τη συνείδησή σου και προσπαθείς να την αναπαραστήσεις σε λέξεις για να δεις τη μορφή της. Το μαγικό με τη γραφή είναι ότι ο αναγνώστης αντιμετωπίζει τις ίδιες συνθήκες με τον συγγραφέα. Μόνος του διαβάζει, κοινώς συνομιλεί με τη μορφή της συνείδησης. Και ο Πλάτων, ασχέτως αν είχε την Ακαδημία και δίδασκε, μόνος του έγραφε. Άρχισε να γράφει επειδή εγκατέλειψε το χώρο της πολιτικής. Ευνόητο το γιατί. Είχε ζήσει το τραύμα με την καταδίκη του Σωκράτη, είχε και χρήματα, οπότε σου λέει: εδώ πέρα οι φιλόσοφοι δεν περνάνε καλά, τους ποτίζουν κώνειο, ας πάμε λοιπόν εμείς στην άκρη να μην ενοχλούμε κι ας ασχοληθούμε με τα δικά μας. Τα δικά του ξεκινούν από μια βαθύτατη κριτική της αθηναϊκής δημοκρατίας, άρα της κοινωνίας. Η *Πολιτεία*, που θεωρείται το πρώτο μεγάλο ουτοπικό έργο της ιστορίας, ασκεί κριτική στην Αθηναϊκή Δημοκρατία. Αυτό που μ᾽ αρέσει ιδιαίτερα στον Πλάτωνα είναι ότι έχει κατασκευάσει έναν μεγάλο τραγικό χαρακτήρα, εξίσου μεγάλο με τους χαρακτήρες των τραγικών ποιητών. Ο χαρακτήρας αυτος είναι ο Σωκράτης. Επίσης, έχει γράψει υπέροχους διαλόγους για τους σοφιστές, κάνοντάς τους από μια άποψη κι αυτούς αφηγηματικούς χαρακτήρες. Και έχει διατυπώσει μερικές ιδέες οι οποίες ακόμα και σήμερα παραμένουν ζωντανές, όπως είναι η ιδέα της θεατροκρατίας, που την αναφέρει στους *Νόμους*. Τα χρόνια του Πλάτωνα, θέατρο λεγόταν το κοινό στις κερκίδες. Θεατροκρατία είναι αυτό που ζούμε σήμερα, με το κοινό να έχει μεγαλύτερη δύναμη και μεγαλύτερη αξία π.χ. από τον τραγουδιστή που είναι στη σκηνή, που το κοινό κρίνει τον τραγουδιστή βάσει των δικών του δυνατοτήτων, όχι βάσει των δυνατοτήτων του τραγουδιστή.

Από τους τραγικούς προτιμάς τον Αριστοφάνη. Γιατί;

Δεν θα ᾽λεγα προτιμώ. Απλώς, κρίνω ότι δεν του δίνουμε την σημασία που του πρέπει. Έχω γράψει και ολόκληρο μυθιστόρημα για τη διαμάχη του με τον Σωκράτη, *Το ξυπόλητο σύννεφο*. Στις *Νεφέλες* του ο Αριστοφάνης σύστησε τον Σωκράτη στην Αθήνα ως κωμικό ήρωα. Κι αυτός πέρασε το υπόλοιπο της ζωής του για να αποδείξει πως είναι τραγικός ήρωας. Τραγωδία-κωμωδία είναι δεμένες. Καταρχάς, ας παραδεχτούμε ότι με τον Αριστοφάνη δύσκολα γελάς σήμερα. Αυτό φαίνεται και στην αμηχανία των σκηνοθετών που, για να βγάλουνε γέλιο, βάζουν διάφορα σύγχρονα αστειάκια. Ο Αριστοφάνης ήταν μια πονεμένη μεγαλοφυΐα που κατάφερε να φτάσει την έκφραση σε απόλυτα επίπεδα ωμότητας. Η ωμότητα αυτή του Αριστοφάνη, στον αντίποδα των τραγικών, δημιούργησε τη μεγάλη δύναμη του κωμικού, που στην πραγματικότητα είναι ο πυρήνας της πνευματικής ελευθερίας. Το κωμικό είναι το στοιχείο που σου επιτρέπει να κοιτάς τα πράγματα από απόσταση, παραμορφώνοντάς τα τόσο ώστε να μπορείς να αναδείξεις τα πραγματικά εσωτερικά χαρακτηριστικά τους – κι έτσι, να προκαλείς αυτή την πρόσκαιρη αλλά εντελώς ανθρώπινη έκφραση που είναι το γέλιο. Ακόμα και σήμερα, το κωμικό έχει τεράστια δύναμη, όπως αποδεικνύουν τα

διάφορα επεισόδια με το *Charlie Hebdo*. Ο θρησκευτικός φανατισμός μπορεί να αντέξει την κριτική, μπορεί να αντέξει ενδεχομένως και την ύβρη, αλλά δεν μπορεί να αντέξει το κωμικό. Γιατί το κωμικό κάνει το σύμπαν του να καταρρεύσει. Γιατί; Επειδή το κωμικό ανήκει κατ᾽ αποκλειστικότητα στον άνθρωπο. Ο Θεός των μονοθεϊσμών δεν μπορεί να γελάσει, γι᾽ αυτό και βγάζει φανατισμό. Αντίθετα, οι Έλληνες θεοί γελούσανε, οι Έλληνες θεοί παίζανε με τον κόσμο. Ε, αυτός ήταν ο τρόπος του Αριστοφάνη, να παίζει με τον κόσμο του, αναγνωρίζοντας συγχρόνως την ιερότητά του. Και κάτι ακόμη. Απ᾽ όλους τους συγγραφείς του καιρού εκείνου είναι αυτός που οι χαρακτήρες του μοιάζουν με τους δικούς μας. Είναι δύσκολο να συναντήσεις σήμερα έναν Οιδίποδα, αν και κατά τον Φρόυντ όλα τα αγοράκια πάσχουν από οιδιπόδειο. Αντιθέτως, οι κωμωδίες του Αριστοφάνη είναι γεμάτες Αυλωνίτηδες. Ο Αριστοφάνης υποστηρίζει τη συνέχεια του ελληνισμού.

Ας αφήσουμε την αρχαιότητα και ας έρθουμε στους νεότερους χρόνους. Γιατί εμμένεις στον Μακρυγιάννη;
Γιατί έχει επηρεάσει πολύ την ιδεολογία της μεταπολίτευσης.

Όντως έχει επηρεάσει πολύ τη γενιά μας, αλλά επειδή τον ανέδειξε η «γενιά του ’30» ως υπόδειγμα λαϊκού αγωνιστή.
Ως γνωστόν, την ιδέα της αγνής λαϊκής ψυχής την επέβαλλαν ο Σεφέρης και ο Θεοτοκάς με δύο κείμενα τους. Αυτό έχουμε πληρώσει. Το θέμα είναι το ίδιο το κείμενο των *Απομνημονευμάτων*, το οποίο είχε περάσει σχεδόν απαρατήρητο μετά την έκδοση του Βλαχογιάννη και στην ουσία το ανέδειξαν ο Θεοτοκάς και ο Σεφέρης στη διάρκεια της Κατοχής. Τι λένε οι δύο ερμηνευτές του, που τον καθιέρωσαν; Ότι αυτά τα *Απομνημονεύματα* είναι το αποτύπωμα της γνήσιας ελληνικής ψυχής. Η οποία γνήσια ελληνική ψυχή τι είναι; Είναι πληγωμένη, είναι αδικημένη, είναι αγράμματη – και καλά κάνει και είναι αγράμματη, λέει ο Σεφέρης, διότι εάν δεν ήτανε αγράμματη θα είχε πέσει στα χέρια των λογίων της εποχής και θα είχε διαστρεβλωθεί. Έτσι ο Μακρυγιάννης έγινε ο άγιος της μεταπολίτευσης: «Θα σε ξανάβρω στους μπαχτσέδες τρεις του Σεπτέμβρη να περνάς». Σκέψου ότι το τραγούδι του Ανδριόπουλου που έγινε ο ύμνος του ΠΑΣΟΚ, του κόμματος που κυβέρνησε την Ελλάδα επί εικοσαετία, ξεκινάει με το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα: «Μόνο να γράφεις τ᾽ όνομά σου / κι εκείνο το ᾽μαθες μισό». Αυτό δεν ζήσαμε; Αυτός είναι ο καθαγιασμός του Μακρυγιάννη. Βεβαίως, έχει δύναμη η γραφή του Μακρυγιάννη. Αλλά η όποια δύναμή του επιτρέπει άραγε να θεωρηθεί το κείμενο αυτό η Βίβλος της νεοελληνικής ψυχής; Κάτι δεν πάει καλά με τη νεοελληνική ψυχή.

ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, φωτογραφημένος από τον Πέτρο Μωραΐτη, περ. 1875.

Για ποιο λόγο δυο από τους πιο λόγιους συγγραφείς του εικοστού αιώνα ανέδειξαν έναν αστοιχείωτο;
Καταρχάς, τότε, η Ευρώπη έκανε μια στροφή προς το ναΐφ. Αλλά, βεβαίως, τα κείμενα και του Σεφέρη και του Θεοτοκά, που έχουν τον ίδιο τίτλο, «Μακρυγιάννης, ένας Έλληνας», κυκλοφορούν στη διάρκεια της Κατοχής. Μπορώ να δώσω μια μόνο εξήγηση: και οι δύο αυτοί συγγραφείς ψάχνανε να δουν ποιος είναι ο Έλληνας που πολέμησε το 1940 στην Αλβανία. Ψάχνουν δηλαδή τα χαρακτηριστικά και το περιεχόμενο αυτής της λαϊκής ψυχής.

Γιατί εκτιμάς τόσο πολύ τον Βιζυηνό;
Γιατί τον θεωρώ πολύ μεγάλο πεζογράφο και λεπτότατο ψυχολόγο. Και επειδή είναι από τις περιπτώσεις που, όπως κι ο Ροΐδης, αποδεικνύουν περίτρανα ότι η νεότερη Ελλάδα από τα γέννησή της είχε στραμμένο το βλέμμα στην Ευρώπη. Ήτανε δεμένη με τη Δύση. Περίτρανο επίσης παράδειγμα είναι ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης, ο οποίος μπορεί να είναι ορθόδοξος, μπορεί να ψέλνει στον άγιο Ελισαίο…

Μα ο Παπαδιαμάντης επιβεβαιώνει πρωτίστως τις χριστιανικές ορθόδοξες κοινότητες, που είναι απλές, ταπεινές...
Ναι, αλλά το κάνει με τα μέσα που του προσφέρει η δυτική λογοτεχνία. Υιοθετεί ευρωπαϊκές μορφές, το διήγημα και το μυθιστόρημα. Δεν γράφει συναξάρια. Μυθιστόρημα γράφει, η μορφή είναι που του δίνει την κατευθυντήρια γραμμή.

Η τεχνική του Στρατή Τσίρκα στο μυθιστόρημα είναι ο λόγος που συγκαταλέγεις και έναν κοσμοπολίτη λόγιο κομμουνιστή στις προτιμήσεις σου;
Η λέσχη του είναι από τα σημαντικότερα ελληνικά μυθιστορήματα. Προσωπικώς με συγκλονίζει ο Μάνος, ο ήρωάς του στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, ο οποίος γίνεται κομμουνιστής επειδή το θέλει, όχι επειδή είναι αναγκασμένος λόγω της ταξικής του κατάστασης. Πρόσεξε. Τη στιγμή που ο Τσίρκας συνθέτει ένα μεγάλο πολιτικό ιστορικό μυθιστόρημα, ταυτόχρονα αναδεικνύει τα υπαρξιακά χαρακτηριστικά των ηρώων του – εν τέλει αυτά κυρίως μετράνε. Λειτουργεί με προδιαγραφές μεγάλου μυθιστοριογράφου. Σε καλώ όμως να αναρωτηθείς, γιατί ο συγγραφέας που, με την τριλογία του, υφίσταται τον πόλεμο της ιδεολογικής αστυνομίας της Αριστεράς, φτάνει να γράψει τη *Χαμένη Άνοιξη*, ένα βιβλίο γεμάτο πολιτικά στερεότυπα; Γιατί; Επειδή από Αλεξανδρινός έγινε Αθηναίος. Ήρθε εδώ πέρα στην επαρχία και έγινε επαρχιώτης.

Γιατί αναφέρεις στα διαβάσματά σου και την *Ορθοκωστά* του Θανάση Βαλτινού, που τόσο χτυπήθηκε από την Αριστερά;
Επειδή ξεσήκωσε σάλο διότι χτύπησε την καρδιά των στερεοτύπων της Αριστεράς για τον εμφύλιο. Και για τη δυνατή γραφή του Βαλτινού. Και η *Ορθοκωστά*, όπως βέβαια και *Το κιβώτιο* του Άρη Αλεξάνδρου.

Με άλλο τρόπο.
Με άλλο τρόπο τελείως, αλλά κι αυτός υπέστη τα πάνδεινα από την αριστερή μιλίτσια.

Μου κάνει εντύπωση η ανάλυσή σου για τους Αγανακτισμένους. Τους θεωρείς περίπου νομοτέλεια. Σε θυμάμαι το 2010 και κατόπιν να είσαι μαχητικότατος εναντίον του αντιμνημονιακού ανορθολογισμού.
Ευτυχώς, έχουμε ξεμπερδέψει μαζί

τους, ως εκ τούτου τώρα μπορείς να τους αντιμετωπίσεις ως έκθεμα σε μουσείο. Δεν υπάρχουν. Απλώς, προσπαθώ να δω ποιες ήταν οι ψυχικές παράμετροι που οδήγησαν σ' αυτή την αλλοφροσύνη.

Εκτός από τις ψυχικές παραμέτρους, υπήρχαν και πολιτικές στοχεύσεις. Που άρχισαν να εκφράζονται με τα γεγονότα του 2008, ουσιαστικά την πρόβα ανταρσίας στην Αθήνα.
Κατάλυση της Δημοκρατίας ήταν. Συμφωνώ, το 2008 ξεκίνησαν όλα. Κι είναι συμβολικό ότι η αρχή της ιστορίας εκείνης συμπίπτει με τη συμβολική καταστροφή του κέντρου της Αθήνας που συντελέστηκε παράλληλα με την κατάλυση της δημοκρατίας για ένα μήνα. Πρακτικές τις οποίες στήριξε και το μεγαλύτερο μέρος της λεγόμενης αριστερής διανόησης. Αλλά και ανέχθηκε η τότε κυβέρνηση της ΝΔ και ο υπουργός Προκόπης Παυλόπουλος. Για να τον ανταμείψει ο Τσίπρας τον έκανε Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Στο βιβλίο δίνεις έμφαση στην, τουλάχιστον, πολιτισμική-συνύπαρξη-στο-όνομα-του-αντιμνημονίου, εξαιρετικά διαφορετικών μεταξύ τους πολιτικών ομάδων, στις οποίες συγκαταλέγεται η επίθεση κατά του Κοινοβουλίου από τμήμα της ΣΥΡΙΖΑϊκής Αριστεράς και από τη Χρυσή Αυγή.
Αυτό νομίζω ότι πλέον είναι σαφές, που η αναφορά του έχει καταντήσει σχεδόν κοινοτοπία. Δεν μιλάμε για ιδεολογική σύγκρουση. Μιλάμε για μια έξαρση του συλλογικού θυμού η οποία αδιαφορεί για τις ιδεολογίες και τις πολιτικές. Θέλει να τα σπάσει σαν να μην υπάρχει αύριο. Ο θυμός είναι απολυταρχικό συναίσθημα.

Λες ότι δεν φοβήθηκες εμφύλια παρεκτροπή. Αλλά ούτως ή άλλως υπήρξαν σοβαρές επιπτώσεις – και μπορούσαν να γίνουν σοβαρότερες.
Κινδυνέψαμε να βγούμε από την Ευρώπη, υπάρχει πιο σοβαρή επίπτωση; Πρώτη φορά στην ιστορία μας μετά τον εμφύλιο. Αλλά για μια ακόμα φορά αποδείχτηκε ότι η Ελλάδα ανήκει στην Ευρώπη, ανήκει στη Δύση. Όλη μας η ιστορία, το λέω συχνά, από το 1828 μέχρι σήμερα, είναι μία πορεία προς την Ευρώπη. Η πορεία αυτή διακόπτεται από διάφορα γεγονότα, αλλά συνεχίζει πάντα προς τα εκεί. Δεν περιμέναμε ότι το 2015 θα απειλήσουν κάποιοι πως θα διακόψουν αυτή τη σχέση. Και όμως, έγινε. Ούτε η χούντα δεν είχε επιχειρήσει κάτι τέτοιο. Η χούντα ήταν αντιευρωπαϊκή επειδή την ενοχλούσε το ότι η Ευρώπη κατήγγελλε την ελληνική δικτατορία, δεν είχε αντιδυτική ιδεολογία η χούντα.

Επιμένω. Αν μετά το δημοψήφισμα τα πράγματα πήγαιναν στραβά και είχαμε βγει από την Ευρώπη, τι θα συνέβαινε;
Αυτό που θα γινόταν, κατά τη γνώμη μου, είναι κάτι χειρότερο από τον εμφύλιο. Θα ζούσαμε μια χομπσιανή κατάσταση – που ούτως ή άλλως εν μέρει τη ζήσαμε, ευτυχώς όχι με βαθύ τρόπο την περίοδο των Αγανακτισμένων και το πρώτο εξάμηνο του ΣΥΡΙΖΑ. Θα επιστρέφαμε σε μια πρωτογενή βαρβαρότητα, με πρωταγωνιστές ξεπεσμένους απελπισμένους. Έναν πόλεμο όλων εναντίον όλων,

Η καταστροφή του κέντρου της πόλης, που άρχισε το 2008, είναι ένα θέμα στο οποίο επιστρέφεις συνέχεια και στην αρθρογραφία σου στην *Καθημερινή*.
Η εγκατάλειψη του κέντρου της Αθήνας έχει ξεκινήσει από πολύ παλιά, από τη δεκαετία του 1980 με το νέφος της αιθαλομίχλης και, κυρίως, με τη νοοτροπία της Πλουτοκώσταινας, όπως την αποκαλεί ο Πέτρος Μάρκαρης, που οδήγησε πολλούς να εγκαταλείψουν τα υπέροχα διαμερίσματα της Πατησίων, της 3ης Σεπτεμβρίου και της πλατείας Βικτωρίας και να φτιάξουν μεζονέτες με γκαράζ στα βόρεια προάστια. Δεν ήταν μόνο η εγκατάλειψη, ήταν η περιφρόνηση του κέντρου της Αθήνας. Τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 έκλεισαν τα πολυκαταστήματα – και δυο απ' αυτά, Μινιόν και Κατράντζος, κάηκαν. Στο κέντρο απέμειναν μικροί έμποροι – που ήταν ο στόχος των «Δεκεμβριανών» του 2008. Το κέντρο το διέλυσαν τα παιδιά των βορείων προαστίων που μεγάλωσαν μέσα στην περιφρόνησή του, θεωρώντας ότι το κέντρο ανήκει στο μικροαστό. Η επίθεση κατά του κέντρου της πρωτεύουσας, δηλαδή, στην πραγματικότητα ήταν μία επίθεση εναντίον των μεσαίων στρωμάτων. Δεν επιτέθηκαν στις γειτονιές τους στην Κηφισιά, στο Ψυχικό, στα βόρεια προάστια. Στην πραγματικότητα ήταν μια εξέγερση της νεοαστικής τάξης εναντίον της μικροαστικής τάξης. Πολιτικά, την επίθεση αυτή την ολοκλήρωσε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ο ΣΥΡΙΖΑ, αφού το μεγαλύτερο θύμα της οικονομικής πολιτικής του ήταν τα μεσαία στρώματα. Αυτά διαλύθηκαν. Εμείς διαλυθήκαμε. Κι ύστερα, μετά τους Αγανακτισμένους, άρχισε το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης, το οποίο οδήγησε στο σκανδαλώδες, να λειτουργούν καταυλισμοί μεταναστών σε κεντρικές πλατείες της πρωτεύουσας. Αυτό δεν έχει γίνει πουθενά αλλού.

Το βιβλίο σου τελειώνει μ' ένα μικρό κεφάλαιο. Τι γιορτάζουμε, 200 χρόνια μετά;
Γιορτάζουμε την εθνική μας ταυτότητα. Είμαστε στην Ευρώπη, είμαστε Ευρωπαίοι ως Έλληνες – δεν είμαστε ξερω γώ ως Γάλλοι. Και αυτό είναι το μεγαλείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ότι προσπαθεί και κατορθώνει να ενώσει διάφορες εθνικές ταυτότητες σε μια υπερεθνική πολιτισμική πραγματικότητα. Οι εθνικές αυτές ταυτότητες όμως δεν μπορούν να καταργηθούν, δεν μπορούν να καταργηθούν τα σύνορα των κρατών. Αυτά υπάρχουν. Χωρίς εθνική ταυτότητα δεν υπάρχει κοινωνία.

Δεν είναι κάτι πάρα πολύ μικρό η ελληνική εθνική ταυτότητα; Δεν είναι λίγοι όσοι τη φέρουν; Δεν είμαστε μικρό μέγεθος, και η γλώσσα και η επικράτεια μέσα στα εθνικά όρια;
Σε σχέση με το σύμπαν, όντως, είναι κάτι ασήμαντο. Αλλά επειδή ο άνθρωπος δεν συνομιλεί με το σύμπαν, συνομιλεί με τους ομοίους του, μπορεί να είναι μικρό αλλά συγχρόνως είναι και μεγάλο. Παίρνω μεγάλη δύναμη από τη σκέψη ότι μιλάω μια από τις δύο αρχαιότερες γλώσσες του δυτικού πολιτισμού, μαζί με τα εβραϊκά. Ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε ως Έλληνες είναι η χαλαρή κοινωνικότητά μας, σύμπτωμα της οποίας είναι και η εγκατάλειψη του δημόσιου χώρου. Αυτό οφείλεται στο ότι έχουμε χάσει το σεβασμό μας για την εθνική μας ταυτότητα. Τη θυμόμαστε με την Εθνική ποδόσφαιρου ή με κανένα μπάσκετ ή με καμιά τέτοια ευκαιρία. Αλλά αυτό δεν έχει βάθος. Ξέρουμε τι γιορτάζουμε την 28η Οκτωβρίου; Έχει επιβληθεί ότι γιορτάζουμε τον αντιφασιστικό αγώνα. Ποιος αντιφασιστικός αγώνας έγινε την 28η Οκτωβρίου; Για πάρε όλη την πλούσια λογοτεχνία που γράφτηκε για το αλβανικό έπος και βρες μια φορά που να αναφέρεται η λέξη φασισμός. Μία. Ο Ελύτης; Ο Μπεράτης; Τα τραγούδια της Βέμπο; Δεν είναι αντιφασιστικά τραγούδια, εναντίον του Μουσολίνι και των Ιταλών είναι. Ακόμη κι αν μας είχαν επιτεθεί οι Σοβιετικοί, με τον ίδιο τρόπο θα αντιδρούσαμε. Αλλά πάλι μη φτάσουμε στο σημείο, γιορτάζοντας το 1821, να δούμε τη γιορτή ως ευκαιρία να ξαναγράψουμε την ιστορία μας, όπως νομίζουν διάφοροι φιλελεύθεροι είτε αριστεροί ιστορικοί. Η γιορτή είναι μία ευκαιρία να γιορτάσουμε.

Οι Ευρωπαίοι, οι ξένοι έχουν θέση στη γιορτή μας; Αν έχουν, ποια είναι αυτή η θέση;
Χάρηκα πάρα πολύ που επιτέλους αναγνωρίσαμε την αξία της ναυμαχίας του Ναυαρίνου. Ώς τώρα την είχαμε παραμερίσει, ακριβώς διότι εκεί νίκησαν οι ξένοι. Τους ξένους δεν θα τους συγχωρήσουμε ποτέ ότι μας απελευθέρωσαν. Αυτό τους το κρατάμε μια ζωή. Γι' αυτό χάρηκα πάρα πολύ που ο Μητσοτάκης κάλεσε τον Πούτιν, τον Μακρόν και τον Κάρολο της Αγγλίας για να γιορτάσουνε μαζί την 25η Μαρτίου. Επιτέλους, να μη φοβόμαστε να αναγνωρίσουμε την πραγματικότητα. Διότι όταν η σχέση μας με την εθνική ταυτότητα είναι χαλαρή, η ύπαρξη μετατρέπεται σε φοβική. Αισθάνεσαι μόνος. Λες η εθνική ταυτότητα είναι κάτι μικρό, μα η μοναξιά είναι ακόμα μικρότερο.

Αρα, η σύγχρονη ταυτότητα που ορίζεις είναι: Έλληνες Ευρωπαίοι. Είμαστε Έλληνες Ευρωπαίοι.
Σίγουρα δεν είμαστε έθνος ανάδελφο, ποτέ δεν ήμασταν. Έχουμε συμμάχους, πάντα είχαμε συμμάχους και καλά θα κάνουμε να τους φροντίζουμε. Όπως μας φροντίζουν κι αυτοί, ο καθένας για τα συμφέροντά του, δεν χωράει αμφιβολία. Δεν μας φροντίζουν μόνο γιατί μας αγαπάνε, αλλά μας αγαπάνε κιόλας. Ας δουλέψουμε και για να μας σέβονται.

Λες πως κάνουμε ό,τι μπορούμε για να κρατούμε ανοιχτές ανώφελες συγκρούσεις με τους ευ-

ρωπαίους συμμάχους μας. Διάβασα με ενδιαφέρον ένα ακόμα πρόσφατο βιβλίο σου, *Τα Ελγίνεια και τα Πορτοκάλια...*
Κυκλοφόρησε επίσης το 2020 εν μέσω πρώτης καραντίνας. Προσπαθεί να περιγράψει πώς η όλη υπόθεση των γλυπτών του Παρθενώνα συμμετείχε στις δυσκολίες των 200 ετών. Αντί να φροντίσουμε να παραγάγουμε υπεραξία από τις αρχαιότητές μας επαναπαυτήκαμε στη διεκδίκηση των κλεμμένων. Ήμασταν θυμωμένοι και γι' αυτό. Μια στάση, αντίστοιχη με αυτή των αγροτών. Αντί να φροντίσουν να φτιάξουν ποικιλίες με ελληνική σφραγίδα για την παγκόσμια αγορά, τα πετούσαν στις χωματερές για να εισπράξουν τις ευρωπαϊκές αποζημιώσεις. Η επόμενη σκηνή παιζόταν στα σκυλάδικα.

Η έγνοια για την εθνική ταυτότητα είναι σταθερή στο έργο σου.
Ήδη από το πρώτο μου μυθιστόρημα, *Το αδιανόητο τοπίο*. Στην ιστορία του ζωγράφου Γιώργου Γαλανού που απομονώθηκε στη Δημητσάνα και είχε όνειρο να φτιάξει μια κατασκευή που θα περιλαμβάνει όλα τα στρώματα του τοπίου της Πελοποννήσου με όλες τις μνήμες εκφράζεται, ακριβώς, η αγωνία μου για την ταυτότητα. Κυρίως η σχέση της με τη δημιουργία. Ήξερε όμως πολύ καλά την ευρωπαϊκή ζωγραφική. Όπως όλοι οι ζωγράφοι της περίφημης «ελληνικότητας». Ο Τσαρούχης συνομιλούσε με τον Ματίς, όπως και με τον Θεόφιλο. Οφείλουμε στη γενιά μας να την αποκαταστήσουμε. Διότι η γενιά μας μεγάλωσε με την ιδέα ότι η Ελλάδα είναι στην πραγματικότητα ένας στενός κορσές, μια απαξία. Αυτή η αντίληψη είναι καταστροφική. Και μας αποτρέπει από τη δημιουργία. Κυρίως, τη συλλογική. Κανείς δεν θέλει να δημιουργήσει για κάτι που δεν αγαπάει. Πρέπει να δημιουργήσουμε έναν νέο πατριωτισμό ο οποίος, εννοείται, να μην έχει σχέση με τον εθνικιστικό πατριωτισμό του πρόσφατου παρελθόντος μας.

Πάντως, συζητάμε για την εθνική μας ταυτότητα την ίδια στιγμή που στον κόσμο αναδύονται διάφορες άλλες ταυτότητες – φύλου, θρησκειών, σεξουαλικότητας...
Είναι ένα θέμα. Σε αυτού του τύπου τον κοινοτισμό, η συλλογική συνείδηση κατακερματίζεται, γίνεται μια κουρελού που αποτελείται από διάφορα κομμάτια. Ε, εγώ, από την κουρελού, προτιμώ την πορφύρα, το ένδυμα της εθνικής ταυτότητας. Το κομψό ένδυμα, ει δυνατόν με παπιγιόν που μου αρέσει.

Μουσείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας

Ο Διονύσιος Σολωμός, πορτρέτο άγνωστου καλλιτέχνη. Ο Τάκης Θεοδωρόπουλος διαλέγει ως μότο του βιβλίου του ένα δίστιχο από τον «Ύμνον εις την ελευθερίαν»: «Κάποιος ήθελε ερωτήσει: / Του θυμού του είσαι αδελφή;»

***Τα πρώτα διακόσια χρόνια είναι δύσκολα*, τελικά, είναι βιβλίο για την ταυτότητα; Ποια ταυτότητα θεωρείς ότι θα αναδείξουν οι εορτασμοί της επετείου των 200 χρόνων από το 1821;**
Δεν έχω άποψη για το πώς πρέπει να γίνει η επέτειος του 2021. Και να είχα, δεν νομίζω ότι θα μετρούσε. Αποφασίζει η τελετάρχις κυρία Αγγελοπούλου και η επιτροπή σοφών που την περιστοιχίζει. Η επιτροπή είναι «πολυσυλλεκτική» που λένε, κάτι σαν κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Συμμετέχουν ακόμη και όσοι αμφισβητούν την ύπαρξη εθνικής ταυτότητας. Οπότε είμαι σίγουρος ότι θα κάνουν ό,τι πρέπει για να μπερδευτούμε ακόμη περισσότερο. Και να συνεχίσουμε να ψάχνουμε τον εαυτό μας. ▮

Ετσι βλέπαμε την Ευρώπη όπου θέλαμε να ανήκουμε

Από τον Βαγγελη Κουμπουλη

Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων. Πρότυπο, απειλή, προστάτις 1833-1857,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, 344 σελ.

Τρεις εφημερίδες που κυκλοφόρησαν τα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα, Αθηνά, Αιών και Ελπίς, είναι οι βασικές πηγές για την ιχνηλάτηση όχι τόσο των σχέσεων της Ελλάδας με την Ευρώπη και τις Προστάτιδες Δυνάμεις, αλλά για το πώς οι Έλληνες βλέπουν την Ευρώπη: ως πρότυπο, ως απειλή ή ως προστάτιδα.

Μετά τη θύελλα των ναπολεόντειων πολέμων, η Ευρώπη αναζήτησε έναν νέο βηματισμό. Όσο κι αν οι συντηρητικές δυνάμεις της Ιεράς Συμμαχίας ήθελαν να αποκατασταθεί παντού το Παλαιό Καθεστώς, σαν να μην είχε μεσολαβήσει τίποτα, αυτό πλέον δεν ήταν δυνατόν. Η Βιομηχανική Επανάσταση, ο Διαφωτισμός, η κληρονομιά της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα που, κατά τη χαρακτηριστική διατύπωση του Κολοκοτρώνη, «έκαμαν ν' ανοίξουν τα μάτια του κόσμου», *καθόρισαν τη φυσιογνωμία της νεωτερικής Ευρώπης, καθιστώντας τη παγκόσμια δύναμη και δημιουργώντας έτσι την ιδέα της ευρωπαϊκής ανωτερότητας, με τη Γαλλία και την Αγγλία να παίζουν τον κεντρικό ρόλο.*

Εκτός αυτών, όμως, η ανωτερότητα της Ευρώπης οικοδομήθηκε και πάνω στην αντίληψη ότι η βάση του πολιτισμού της ήταν η Αθήνα, η Ιερουσαλήμ και η Ρώμη, ήτοι ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός, ο χριστιανισμός και το Ρωμαϊκό Δίκαιο, κάτι που αυτόχρημα αντιπαρέβαλλε τον ανώτερο ευρωπαϊκό πολιτισμό έναντι των «βαρβάρων». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και δεδομένης της –δεύτερης, μετά την Αναγέννηση– στροφής της Ευρώπης στα καλλιτεχνικά, πνευματικά, φιλοσοφικά αλλά και πολιτικά ιδεώδη που εξέφραζε ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, εξηγείται ήδη, από τον 18ο αιώνα, η ανάπτυξη του περιηγητισμού στην υπόδουλη Ελλάδα.

Κι αφού μέσα απ' αυτό το πρίσμα έβλεπε η Ευρώπη την Ελλάδα, ως την κοιτίδα δηλαδή ενός κοινού, ανώτερου ευρωπαϊκού πολιτισμού, του οποίου η ίδια (η Ευρώπη) ήταν ο αυθεντικός κληρονόμος και ο συνεχιστής, το τι θα σημαίνει στο μέλλον η Ευρώπη και για τους νεότερους Έλληνες δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από αυτό που σήμαινε η Ελλάδα για την Ευρώπη.

Αυτή τη σχέση ή, πιο σωστά, αυτό το βλέμμα αποκρυπτογραφεί η καθηγήτρια του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Λίνα Λούβη, στο νέο βιβλίο της, *Η Ευρώπη των Ελλήνων. Πρότυπο, απειλή, προστάτις 1833-1857,* που κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Η Λούβη, έχοντας ως πεδίο ερευνών της κυρίως τον ελληνικό 19ο αιώνα, αλλά όχι μόνο, έχει ασχοληθεί για χρόνια με τις σχέσεις Ελλάδος και Ευρώπης, κυρίως τα πρώτα χρόνια ζωής του ελληνικού Βασιλείου, με το ενδιαφέρον της ωστόσο να φτάνει ώς τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και τη δεκαετία του 1930. Αγαπά ιδιαίτερα ως πηγή τη μελέτη των εφημερίδων, καθώς εκεί αποτυπώνεται, συνήθως σε πραγματικό χρόνο, ο παλμός της κοινωνίας κάθε εποχής.

Ο ΤΥΠΟΣ ΩΣ ΚΑΘΡΕΦΤΗΣ

Ειδικότερα, στην υπό εξέταση περίοδο που θέτει υπό το φακό της η Λίνα Λούβη, ο Τύπος αποτελεί την κύρια έκφραση των όποιων ιδεολογικών, κοινωνικών και φιλοσοφικών ζυμώσεων και ως εκ τούτου είναι μια ασφαλής πηγή, όχι απαραίτητα για τη διακρίβωση ή τη διασταύρωση γεγονότων αλλά αντιλήψεων και απηχήσεων. Μέσα από τον Τύπο λοιπόν, και πιο συγκεκριμένα από τις εφημερίδες *Αθηνά, Αιών* και *Ελπίς* ως επί το πλείστον, η Λούβη ιχνηλατεί όχι τόσο τις σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρώπη γενικότερα και τις *Προστάτιδες Δυνάμεις* ειδικότερα αλλά το πώς οι Έλληνες βλέπουν την Ευρώπη – ως πρότυπο, ως απειλή ή ως προστάτιδα.

Ήδη από τους επαναστατικούς χρόνους, η Ευρώπη των Φώτων είναι το απόλυτο πρότυπο για τα συντάγματα, τους θεσμούς, την ευνομία κ.λπ., ενώ η χριστιανική πίστη των Ελλήνων και η αρχαιοελληνική τους καταγωγή θα είναι, επίσης, τα κατεξοχήν επιχειρήματα των φιλελλήνων υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης. Η πολύτιμη αυτή κληρονομιά θα αξιοποιηθεί στο έπακρο από τους Έλληνες μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Κι έτσι, στα μάτια των Ελλήνων, η Ευρώπη, σε κάθε κρίση του εθνικού ζητήματος που πάντα θα συνδέεται με τους αλυτρωτικούς πόθους του έθνους, θα καλείται να εξαργυρώσει πολιτικά το ηθικό και πνευματικό της χρέος απέναντι στην Ελλάδα. Η νοοτροπία βάσει της οποίας απέκτησαν οι Έλληνες τον εύστοχο προσδιορισμό «τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας».

Έτσι, από τη μία πλευρά υπάρχει η αμερόληπτη «Ευρώπη» η οποία θα γίνει σταδιακά για την ελληνική διανόηση η «πεπολιτισμένη» Ευρώπη, για τα επιτεύγματα και την παιδεία της οποίας θα εκφράζεται ανοιχτός θαυμασμός και θα αποτελεί τον τόπο από τον οποίο μέλλεται να προέλθει η ελευθερία. Από την άλλη πλευρά, όμως, η Ευρώπη θεάται ως η «αθεϊστική» Ευρώπη του Διαφωτισμού και ταυτόχρονα ως η Ευρώπη του «Λουθηροκαλβινισμού» των μισιοναρίων, ενώ εξέφραζε το φόβο μήπως «ό,τι δεν κατηρθώθη εις την Φλωρεντίαν επί των Παλαιολόγων απ' ευθείας, ζητείται να κατορθωθή ήδη επί των ημερών μας διά της πλάνης και της επιτηδειότητος». Με δυο λόγια, για τη συντηρητική μερίδα που εκφράζει ο *Αιών* του Ιωάννου Φιλήμονος, η Ευρώπη αποτελεί θρησκευτική απειλή τρισυπόστατη, ως αθεϊστική, ρωμαιοκαθολική και προτεσταντική – δεδομένης μάλιστα της αντίληψης των συντηρητικών για τον εθναρχικό ρόλο του Πατριαρχείου, είναι και πολιτιστική απειλή «αφελληνισμού».

Τρεις είναι οι άξονες γύρω από τους οποίους κινείται η μελέτη της Λίνας Λούβη. Ο πρώτος, που αφορά την Ευρώπη ως πρότυπο, σχετίζεται κυρίως με το πώς οι εφημερίδες που προαναφέρθηκαν –καθεμία με τη δική της ιδεολογική τοποθέτηση μέσα από το δίπολο «φιλοευρωπαϊσμός - αντιευρωπαϊσμός», αλλά και πολιτική εξάρτηση από το αντίστοιχο πολιτικό κόμμα (αγγλικό, ρωσικό και γαλλικό)– βλέπουν την Ευρώπη ως πολιτικό υπόδειγμα και πρότυπο λειτουργίας θεσμών, κάτι που αποτυπώνεται κυρίως στη συζήτηση γύρω από την καθιέρωση συντάγματος.

Ο δεύτερος άξονας κινείται στο πλαίσιο των εντονότατων αντιπαραθέσεων μεταξύ των «προοδευτικών» και των «συντηρητικών» που προέκυψαν με το λεγόμενο εκκλησιαστικό ζήτημα, την ανακήρυξη δηλαδή του Αυτοκεφάλου της Ελλαδικής Εκκλησίας το 1833 από τους Βαυαρούς χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι αντιπαραθέσεις αυτές, οι οποίες πολύ λίγη σχέση είχαν με την κανονικότητα ή μη των ενεργειών της Αντιβασιλείας ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, ουσιαστικά απετέλεσαν την αφορμή να αμφισβητείται η ίδια η πορεία – και όχι μόνο οι τρόποι– εκδυτικισμού του κράτους.

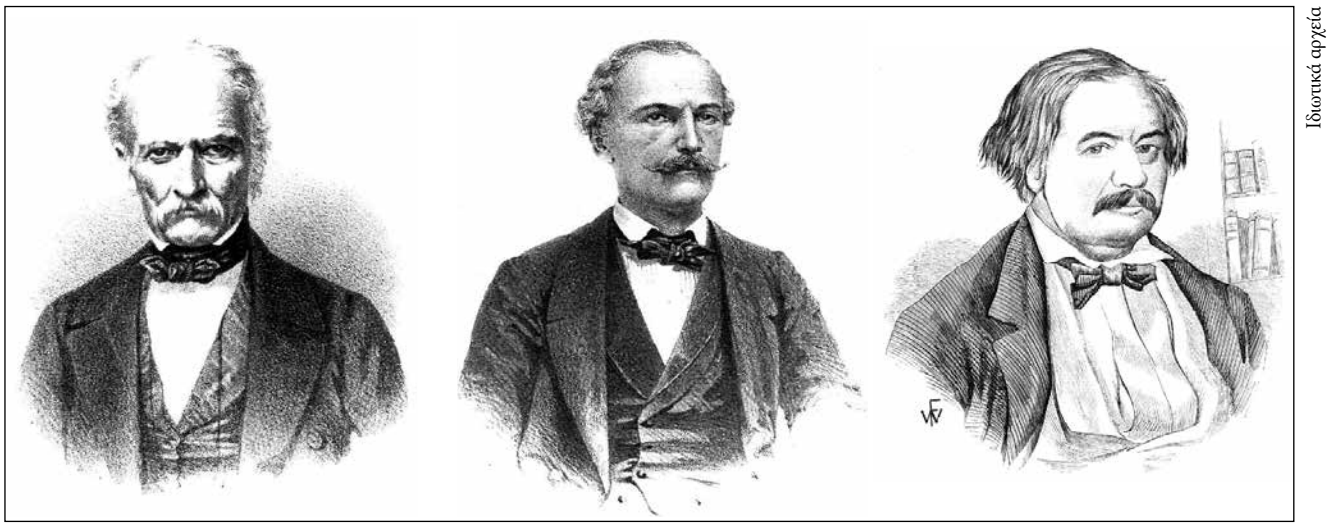
Στον τρίτο άξονα, και πάντα μέσα από το πρίσμα του Τύπου, έχουμε την Ευρώπη ως «αθετήσασα τις υποσχέσεις της», αφού οι Έλληνες, έχοντας υιοθετήσει για τις τρεις Δυνάμεις τον όρο «προστάτιδες» –χωρίς αυτός πάντως να εμφανίζεται σε κανένα επίσημο κείμενο–, καθιστούσαν σαφή τον τρόπο με τον οποίο προσλάμβαναν τις ευρωπαϊκές εγγυήσεις για τη δημιουργία του κράτους τους· η δεδομένη εξάρτησή τους από τους «ισχυρούς», στους οποίους αναγνώριζαν ότι οφείλουν την ύπαρξή τους, σήμαινε παράλληλα την υποστήριξη που περίμεναν στη μετέπειτα πορεία τους. Η οποιαδήποτε παρέκκλιση από αυτό το «δεδομένο» εκλαμβανόταν ως «αθέτηση» της ευρωπαϊκής υποχρέωσης. Οι Έλληνες, δηλαδή, θεωρούσαν ότι οι Ευρωπαίοι όφειλαν να εξαργυρώσουν πολιτικά την πνευματική οφειλή τους απέναντι στην αρχαία Ελλάδα.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να αντιληφθεί ο αναγνώστης καλύτερα την οπτική του Τύπου της περιόδου

απέναντι στην Ευρώπη είναι να έχει υπόψη τα προφίλ των εφημερίδων που χρησίμευσαν ως πηγές της συγκεκριμένης μελέτης. Ο εκδότης της *Αθηνάς*, Εμμανουήλ Αντωνιάδης, ήταν ένας από τους πιο γνήσιους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού ενώ εναντιώθηκε στον Καποδίστρια και αγωνίστηκε για την καθιέρωση της συνταγματικής τάξης. Η *Αθηνά* κινήθηκε μέσα σε αυτό το πνεύμα, *διακρινόταν για τον αντικληρικαλισμό και τον αντιρωσισμό της* ενώ πολέμησε *τον απολυταρχισμό του Όθωνα* και *τάχθηκε εναντίον της βαυαρικής διοίκησης*. Επίσης, εξέφρασε *τις θέσεις του αγγλικού κόμματος, χωρίς να ταυτίζεται απόλυτα με τις επιλογές της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα*. Η εφημερίδα διέκοψε την έκδοσή της ένα χρόνο μετά το θάνατο του ιδρυτή της, το 1863.

Ο λόγιος Ιωάννης Φιλήμων εξέδωσε τον *Αιώνα*, την κύρια εφημερίδα της φιλορθόδοξης - φιλορωσικής παράταξης. Η κύρια θέση της εφημερίδας και του εκδότη της ήταν η διατήρηση της ανατολικής ορθόδοξης ταυτότητας των Ελλήνων και, παρά την αρχική υποστήριξη στην απολυταρχία του Όθωνα, σε ένα σχήμα που ταίριαζε τόσο με τη βυζαντινή παράδοση όσο και με το ρωσικό δεσποτισμό, ο *Αιών* γρήγορα εξελίχθηκε σε φιλοσυνταγματική εφημερίδα. Συνεπής στις θέσεις της η εφημερίδα, επιτέθηκε με δριμύτητα στις αγγλογαλλικές δυνάμεις κατοχής κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, κάτι που στοίχισε στον Φιλήμονα τη φυλάκισή του και το κλείσιμο της εφημερίδας από το 1853 ώς το 1857. Η εφημερίδα έπαυσε οριστικά την κυκλοφορία της το 1888.

Η *Ελπίς* του Κωνσταντίνου Λεβίδη εκδόθηκε το 1836. Οι Βαυαροί την έκλεισαν ένα χρόνο μετά εξαιτίας της επιθετικής της αρθρογραφίας, και άνοιξε ξανά μετά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Ο Λεβίδης, βαθύτατα συνταγματικός, υπήρξε ευνοϊκά διακείμενος έναντι του γαλλικού κόμματος, αν και αντιτάχτηκε στην κυβέρνηση Κωλέττη και στις πρακτικές της γαλλικής πολιτικής έναντι της Ελλάδας, ενώ υποστήριζε με συνέπεια την κατοχύρωση των συνταγματικών ελευθεριών και των φιλελεύθερων θεσμών. Έχει σημασία ότι ο Λεβίδης, ο οποίος ενστερνίστηκε, όπως όλοι, την αλυτρωτική πολιτική του Βασιλείου, θεωρούσε την Ελλάδα μέρος της λύσης του Ανατολικού Ζητήματος, κάτι που δεν υιοθετούσε, τουλάχιστον από αυτή τη σκοπιά, καμία από τις τρεις Δυνάμεις, ως μέρος της λύσης του Ανατολικού Ζητήματος. Η εφημερίδα σταμάτησε να εκδίδεται μετά τον Σεπτέμβριο του 1868.

Ιδιωτικά αρχεία

Τρεις εκδότες εφημερίδων τα χρόνια του Όθωνα, σε γκραβούρες της εποχής (οι δύο πρώτες του Μαρίνου Βρετού-Παπαδόπουλου, η τρίτη του Στέφανου Ξένου. Από αριστερά: Εμμανουήλ Αντωνιάδης, εκδότης της *Αθηνάς*, από τους πιο γνήσιους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού, αντίπαλος του Καποδίστρια, αντιρώσος και υπέρμαχος της δημιουργίας συντάγματος. Ιωάννης Φιλήμων, εκδότης του *Αιώνα*, κύριας εφημερίδας της φιλορθόδοξης - φιλορωσικής παράταξης που επίσης διεκδίκησε σύνταγμα. Και ο Κωνσταντίνος Λεβίδης, εκδότης της *Ελπίδος*, ευνοϊκά διακείμενος έναντι του γαλλικού κόμματος, αν και αντιτάχτηκε στην κυβέρνηση Κωλέττη, υποστήριξε την κατοχύρωση συνταγματικών ελευθεριών και φιλελεύθερων θεσμών.

> τα τρία πρόσωπα της Ευρώπης, ως συνταγματικού προτύπου, θρησκευτικής απειλής και «προστάτιδος» Δύναμης των Ελλήνων, που απαρτίζουν και τις τρεις ενότητες αυτού του βιβλίου, αναδύθηκαν, όπως αναφέρθηκε, μέσα από τις «εφήμερες» απόψεις των εφημερίδων. Το κριτήριο, με βάση το οποίο δομήθηκε η εργασία, είναι ο ρόλος που οι εγγυήτριες Δυνάμεις, μαζί ή χωριστά η καθεμία, έπαιξαν, ή μάλλον τους αποδόθηκε από τον Τύπο ότι έπαιξαν ή δεν έπαιξαν, στα τρία μείζονα ζητήματα, συνταγματικό, εκκλησιαστικό κι αλυτρωτικό, που απασχόλησαν το νεαρό Βασίλειο τις πρώτες δεκαετίες μετά την δημιουργία του. (σ. 28)

Η Ευρώπη, και κυρίως η Αγγλία, που υποσχέθηκε συνταγματική διακυβέρνηση, η Ευρώπη ως Δύση που προσπαθούσε να αλλοιώσει την Ορθοδοξία –κάτι που θα μπορούσε να ισχύει στο βαθμό που η Ορθοδοξία ταυτιζόταν με τη ρωσική πολιτική, κάτι που κρίθηκε κατά την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου–, η Ευρώπη που μετά το τέλος της Επανάστασης περνά από το ρόλο του «προστάτη» σε αυτόν του αυστηρού επιτηρητή: αυτή η Ευρώπη, λέει η Λούβη, είναι και απειλή και πρότυπο και προστάτις, όπως ακριβώς θα ήταν ένας αυστηρός πατέρας παλαιού τύπου.

ΠΟΙΑ ΕΥΡΩΠΗ ΓΙΑ ΠΟΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ένα από ζητήματα που αναφύονται είναι «ποια Ευρώπη;» έχουμε μπροστά μας κάθε φορά. Γιατί, ασφαλώς, οι ανταγωνισμοί μεταξύ των Δυνάμεων και οι πολιτικές τους προτεραιότητες, που συχνά αλλάζουν αστραπιαία, «θολώνουν» την εικόνα, με αποτέλεσμα και τα έντυπα που θέλουν να εκφράσουν την πολιτική θέση μιας Δύναμης να δυσκολεύονται. Όσο κι αν φαίνεται ότι υπήρχαν κάποιες σταθερές, αυτές συχνότατα αναπροσαρμόζονταν.

Επίσης διαφαίνεται ότι ακόμα και οι δύο «δυτικόφιλες» εφημερίδες διαφοροποιούνταν, ανάλογα με την πολιτική θέση που εξέφραζε κάθε Δύναμη την οποία υποστήριζαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η στάση που κρατά η *Αθηνά* ως προς τη σύνταξη του Αστικού Κώδικα, όταν η συμμετοχή του Παύλου Καλλιγά θα δώσει στην εφημερίδα την ευκαιρία να σχολιάσει το «ανάρμοστον της δουλικής των Γαλλικών θεσμών μιμήσεως», ενώ και ο αντιπαπισμός της ήταν στα ίδια επίπεδα με αυτόν του *Αιώνος*.

Ανάλογα δηλαδή με το ζήτημα που ανακύπτει, κάθε έντυπο –που, παρά την όποια στράτευσή του με κάποιο από τα τρία πολιτικά κόμματα και την αντίστοιχη Δύναμη πίσω από αυτά, δεν αποτελεί τυφλό όργανο– μπορεί να συμπλεύσει με κάποιο ανταγωνιστικό φύλλο, συνήθως εναντίον ενός τρίτου, και μετά πάλι με το τρίτο εναντίον του πρώτου.

Γενικότερα, στο βιβλίο της, η Λίνα Λούβη έχει δουλέψει, όπως το συνηθίζει και σε άλλες ερευνητικές της εργασίες, μεθοδικά και υπομονετικά, κατορθώνοντας τελικά να κερδίσει το στοίχημα που έχει θέσει και να παρουσιάσει πραγματικά την εικόνα της Ευρώπης μέσα από τα μάτια των Ελλήνων, τα πρώτα χρόνια βηματισμού του ελληνικού Βασιλείου.

Έτσι, μας επιτρέπει να δούμε την Ευρώπη πότε ως εγγυήτρια των συνταγματικών ελευθεριών, πότε υπεύθυνη για τους περιορισμούς που τέθηκαν στο νέο (του 1844) σύνταγμα, πότε γινόμενη εκ νέου η «χώρα των Λατίνων» και η «μισητή Δύση» που ευθυνόταν για τα δεινά του ελληνισμού, όπως την είδε ο φιλορθόδοξος Αιών, αναφορικά με το ζήτημα του Αυτοκεφάλου, τη στιγμή ωστόσο που και ο Πάπας και ο καθολικισμός εκλαμβάνονται ως απειλή και αρνητικό πρότυπο και από τη φιλοδυτική πλευρά και την *Αθηνά*. Σε κάθε περίπτωση, έχουμε να κάνουμε και με έναν αγώνα γύρω από το ποια είναι εκείνη η Δύναμη που, ανταποκρινόμενη καλύτερα στο ρόλο του Προστάτη, θα είναι αυτή στην οποία μπορεί να στηριχθεί το ελληνικό Βασίλειο ώστε να ευοδωθούν οι εθνικοί του πόθοι. Αλλάξαμε αρκετά από τότε; Ίσως. Αν και, κατά μία οπτική, εξακολουθούμε ακόμη και σήμερα, 200 χρόνια μετά την Επανάσταση, να είμαστε τα «κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας», που μας χρωστούν και που, με χέρι επαίτη, απευθυνόμαστε στις Μεγάλες Δυνάμεις κάθε εποχής με το στίχο του Ελύτη, «μη παρακαλώ σας, μη λησμονάτε τη χώρα μου».

Αλλά, πού θα πάει, θα ενηλικιωθούμε κάποια στιγμή. ▮

Αντώνης Παπαϊωάννου,
Άμα θέλω γίνομαι διάβολος.
Αστυνομικό μυθιστόρημα στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, Δίαυλος, Αθήνα 2020, 202 σελ.

Μυστικά στο βάλτο του Μεσολογγίου

Από τον ΚΩΣΤΑ Θ. ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟ

Όταν δεν έχει δουλειά ως τυπογράφος στα Ελληνικά Χρονικά *του Μάγερ, αναζητεί το φονιά της κόρης ενός προκρίτου – ενώ τα διαπλεκόμενα συμφέροντα του Μεσολογγίου, ανάμεσά τους και ο Μπάυρον, τον πιέζουν να σταματήσει. [ΤΒJ]*

Το ιστορικό αστυνομικό μυθιστόρημα αποτελεί ένα ενδιαφέρον, αλλά και εξαιρετικά δύσκολο υποείδος. Από την αρχαιότητα μέχρι τη βικτωριανή εποχή κι από την Κίνα μέχρι το Βυζάντιο, την Παρισινή Κομμούνα και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (στον Ψυχρό Πόλεμο μεταβάλλεται και αυτονομείται σε κατασκοπικό πλέον), καθώς ο αστυνομικός γρίφος επιχειρεί να διεισδύσει στο μακρινό παρελθόν, πρέπει να ενταχθεί στις ιδιόμορφες συνθήκες του ιστορικά τετελεσμένου, που ναι μεν παρέχει έμπνευση και περιθώρια στη μυθοπλασία, παράλληλα όμως δημιουργεί ένα σύνολο δεσμεύσεων στις οποίες υποτάσσεται η συγγραφική φαντασία.

Ο Αντώνης Παπαϊωάννου επιχειρεί ένα ενδιαφέρον λογοτεχνικό «πείραμα», με αφορμή και τους επικείμενους επετειακούς εορτασμούς, αφηγούμενος την εξιχνίαση ενός εγκλήματος στην «ιερή πόλη του Μεσολογγίου» και δημιουργώντας ετεροχρονισμένα, πριν ακόμα από τα πρώτα αστυνομικά διηγήματα του Έντγκαρ Άλλαν Πόε και την έλευση του Αυγούστου Ντυπαίν (1841, 1844), τον πρώτο «ερασιτέχνη ντετέκτιβ» στη σύγχρονη νεοελληνική αστυνομική λογοτεχνία, τον Γιωργάκη Σγουρδέλη: κάτοικο Μεσολογγίου, στοιχειοθέτη στα *Ελληνικά Χρονικά* του Ελβετού φιλέλληνα Ιωάννου Ιακώβου Μάγερ (ο οποίος άφησε παρακαταθήκη, ακόμα και στην αίθουσα της ΕΣΗΕΑ, τη ρήση «Η δημοσίευσις είναι ψυχή της δικαιοσύνης»), με κοσμοπολίτικες εμπειρίες στην Τεργέστη και σε στενή φιλία με την πλέον αντιφατική και πληθωρική φυσιογνωμία της Ελληνικής Επανάστασης, τον στρατηγό Γεώργιο Καραϊσκάκη, από τη φράση του οποίου («Άμα θέλω γίνομαι άγγελος, άμα θέλω γίνομαι διάβολος») δανείζεται και τον τίτλο του αστυνομικού μυθιστορήματός του.

Ιδιωτική συλλογή

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης καταδιώκει τους Τούρκους σε πίνακα του Θεόφιλου. Ο ήρωας στην αστυνομική πλοκή του Αντώνη Παπαϊωάννου έχει είδωλό του τον «γιο της καλογριάς».

Οι «καημοί της λιμνοθάλασσας» εδώ παίρνουν άλλη χροιά και τροπή. Στα βαλτόνερα ο ήρωας ανακαλύπτει το πτώμα μιας νεαρής γυναίκας, κόρης ενός πρόκριτου της πόλης, για την οποία έτρεφε κρυφή αδυναμία. Οι πρώτες του απόπειρες να αναζητήσει τον δράστη, με επιχείρημα να βοηθήσει το έργο της αστυνομίας, αυτονόητα, προσκρούουν στην απροθυμία των αρχών (Αστυνομία Αιτωλίας, υπό τη διοίκηση του Ιωάννη Ταμπακάκη), αλλά και στη δυσθυμία επιφανών δημοτών της πόλης (λόρδος Μπάυρον, πρόκριτος Βάλβης και πατέρας του θύματος κ.ά.). Ο Γιωργάκης Σγουρδέλης, «αγύριστο κεφάλι», σαν το είδωλό του, τον αθυρόστομο και απρόβλεπτο Καραϊσκάκη, δεν θα το βάλει κάτω, παρά τα εμπόδια που κάθε τόσο προβάλλουν στο διάβα του, έχοντας την ανοχή του «εργοδότη» του, Μάγερ, ως γνώμονα τα λόγια του Καραϊσκάκη (το κείμενο της καταδικαστικής απόφασης του στρατιωτικού δικαστηρίου εις βάρος του στρατηγού θα πρέπει ο ίδιος να το στοιχειοθετήσει μετά πόνου ψυχής) και τη στήριξη μιας Σουλιώτισσας παρακόρης στην οικία του Βάλβη, που παίρνει τη θέση της «βοηθού» στις έρευνες (κάτι σαν άτυπο, και μάλλον παράταιρο, δίδυμο Χολμς-Ουώτσον!), οι οποίες θα οδηγήσουν σε σκοτεινές ατραπούς που σχετίζονται και με επιχειρηματικά συμφέροντα των οικονομικά ισχυρών της πόλης, εν είδει «διαπλοκής» στα χρόνια της Επανάστασης.

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο παντεπόπτης αφηγητής ξετυλίγει, κατά βάση γραμμικά, το νήμα της πλοκής με ενδιάμεσα επεισόδια, περιγραφές της καθημερινότητας και των εν γένει πιεστικών συνθηκών στην πόλη του Μεσολογγίου μέχρι την ηρωική Έξοδο, καθώς και με εμβόλιμες καταγραφές είτε προηγούμενων συμβάντων, π.χ. τα χρόνια της Τεργέστης, τις συνομιλίες του με τον Στρατηγό κ.ά., είτε με την αυτούσια παράθεση δημοσιευμάτων από τα *Ελληνικά Χρονικά* (δυστυχώς, σε μονοτονικό!, αποστερώντας έτσι και την ψευδαίσθηση του τεκμηρίου, αλλά και την αναγνωστική απόλαυση της αναδημοσίευσης), που ως «ειδησεογραφικό υλικό» τεκμηριώνουν την εποχή (κηδεία Μπάυρον, δίωξη Καραϊσκάκη, επιστολές). Η ιστορία συμβαδίζει με την Ιστορία, η δράση κορυφώνεται παράλληλα με τη δεύτερη πολιορκία και τη συνακόλουθη Έξοδο, ο γρίφος λύνεται από τις ίδιες τις δραματικές εξελίξεις που θα επισκιάσουν τους δύο φόνους: η αίσια έκβαση, η εξιχνίαση του εγκλήματος και η δικαίωση του ήρωα, έστω κι αν τελικά μείνει μόνος με ένα σημαντικό ιστορικό τεκμήριο, έστω κι αν «κανείς δεν άκουσε γι' αυτόν κάτι από τότε».

Η προσπάθεια του συγγραφέα είναι αρκούντως φιλόδοξη και η ιδέα πρωτότυπη. Το εγχείρημα για ένα ιστορικό-αστυνομικό ανάγνωσμα παρουσιάζει ενδιαφέρον ως σύλληψη, και υλοποιείται με ικανοποιητικά αποτελέσματα σε αρκετά κεφάλαια του βιβλίου (π.χ. στην εκτύπωση του Ύμνου προς την Ελευθερίαν και το αναγνωστικό ρίγος που προκαλεί), όπως και η ιστορική τεκμηρίωση κυρίως μέσα από το ανεξάντλητο υλικό των *Ελληνικών Χρονικών*. Όμως, τόσο η φόρμα του «αστυνομικού» και το ιστορικό φόντο όσο και η συνακόλουθη λογοτεχνικότητα, με άλλα λόγια η μυθοπλαστική επεξεργασία πλοκής και περιγραφής, έχει κανείς την αίσθηση σε αρκετά σημεία πως, κάπου χάνουν τον (προσδοκώμενο) συγχρωτισμό τους.

Μπορεί η μυστηριώδης υπόθεση (φόνος, εξιχνίαση εγκλήματος, ύποπτοι, κίνητρα, σκοτεινά συμφέροντα) να αρθρώνεται στοιχειωδώς, απουσιάζει όμως η αναγκαία ατμοσφαιρικότητα, από την οποία έχει ανάγκη κάθε whodunit αστυνομικό αφήγημα, που θα καθήλωνε τον αναγνώστη, και θα «ζωντάνευε» τις φιγούρες (πρωταγωνιστές της Ιστορίας και φανταστικοί ήρωες), ως δρώντα ιστορικά υποκείμενα στα ταραγμένα χρόνια της Επανάστασης – αρκεί κανείς να θυμηθεί, στον αντίποδα, τη *Βαβυλωνία*, του Δημητρίου Βυζαντίου ή κάποια ανάλογα έργα του Δημήτρη Γιαννουκάκη, του Μ. Καραγάτση και του Γιάννη Μαρή.

Παρ' όλα αυτά, ο συγγραφέας παραδίδει ένα ενδιαφέρον και αρκούντως γλαφυρό ιστορικό, περιπετειώδες αφήγημα, που ο αναγνώστης απολαμβάνει και χωρίς τον χαρακτηρισμό του «αστυνομικού», ως μάλλον ατελέσφορη προστιθέμενη αξία. ▮

Το μαγικό φίλτρο έκοψε

Από τον ΓΙΑΝΝΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ

Το βασικό πρόβλημα με την τριακοστή ένατη περιπέτεια του Αστερίξ είναι ότι έχει πέσει στην παγίδα του διδακτισμού, συχνά δανεικού από παλιότερες ιστορίες με τη σφραγίδα του Γκοσινί, στο όνομα της πιο εξαπλουστευτικής αντίληψης για τη χειραφέτηση και την οικολογία. Κι αυτό τον κάνει προσδοκώμενο και ανιαρό. [ΤΒJ]

Didier Conrad (σενάριο), Jean-Yves Ferri (σχέδιο), *Αστερίξ (τχ. 38), Η κόρη του Βερσινζετορίξ*, μετάφραση από τα γαλλικά: Σταματίνα Στρατηγού, Μαμούθ, Αθήνα 2020, 48 σελίδες

Κυκλοφόρησε και στα ελληνικά –με καθυστέρηση ενός έτους– η τελευταία περιπέτεια του Αστερίξ του Γαλάτη, με τίτλο *Η κόρη του Βερσινζετορίξ*. Εκδοτικό γεγονός στη γηραιά ήπειρο, καθώς η έκδοσή του, πέρυσι στη Γαλλία, συνέπεσε με τους εορτασμούς για τα 60 χρόνια ζωής του ήρωα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κυκλοφόρησε σε τιράζ 5.000.000 αντιτύπων (τα 2 εκ των οποίων μόνο στη Γαλλία). Δεν γινόταν να μην ασχοληθούμε με αυτήν την κυκλοφορία καθώς ο Αστερίξ έχει ξεπεράσει προ πολλού τα στενά όρια της ένατης τέχνης, διαβάζεται ευρέως με λίγα λόγια και συνεπώς επηρεάζει κατά κόρον τον τρόπο με τον οποίο το ευρύ κοινό αντιμετωπίζει τα κόμικς ως τέχνη.

Το συγγραφικό δίδυμο Φερρί - Κονράντ (σενάριο - σχέδιο), που πήρε τη σκυτάλη συνέχισης του κόμικς το 2013 από τον Αλμπέρ Ουντερζό, έδειχνε να βελτιώνεται και να εξελίσσεται διαρκώς, έχοντας ήδη παραδώσει τρία άλμπουμ – με το τελευταίο, *Ο Αστερίξ και ο Υπεροριταλικός*, να είναι καλό. *Η κόρη του Βερσινζετορίξ*, όμως, είναι μια παταγώδης αποτυχία, από την οποία δεν ξέρουμε τι να πρωτοξεχάσουμε. Ας δούμε όμως την ιστορία.

Ο Γαλάτης αρχηγός Βερσινζετορίξ, αφού ηττήθηκε μαχόμενος ενάντια στους Ρωμαίους και αιχμαλωτίστηκε από τον Καίσαρα, άφησε την κόρη του, Αδρεναλίνη τη λένε, σε δύο Αρβέρνιους αρχηγούς για να τη μεγαλώσουν. Η Αδρεναλίνη όμως είναι ο στόχος ενός προδότη, ο οποίος έχει υποσχεθεί στους Ρωμαίους πως θα τη βρει και τους φέρει το "τορκ" της (γαλατικό κόσμημα και σύμβολο δύναμης, που ανήκε στον πατέρα της). Φυσικά το –πάντα φιλόξενο– χωριό του Αστερίξ στην Αρμορική της Βρετάνης είναι ο τόπος που θα σπεύσουν οι Αρβέρνοι θετοί «μπαμπάδες» της Αδρεναλίνης για να διαφυλάξουν την ασφάλειά της. Το έργο της φύλαξης της έφηβης αναλαμβάνουν φυσικά ο

Η Αδρεναλίνη (στο κέντρο), όπως την εικονογραφεί ο Ζαν-Λυκ Φερρί.

Αστερίξ και ο Οβελίξ, αλλά η Αδρεναλίνη κάνει του κεφαλιού της.

Το άλμπουμ όμως, έχει πολλά προβλήματα. Αρχικά, απουσιάζουν χαρακτήρες από την πλοκή (ο Κακοφωνίξ λέει μόνο μια πρόταση σε ένα σημείο). Τα λογοπαίγνια είναι σπάνια ή χιλιοειπωμένα και χιλιοδιαβασμένα, το σχέδιο στερείται έμπνευσης με τα πρόσωπα των εφήβων (όπου υπάρχουν) να θυμίζουν χαρακτήρες που έχουμε ξανασυναντήσει στη σειρά και η εξέλιξη του σεναρίου προβληματική έως βαρετή, θυμίζοντας τα χειρότερα καρέ της *Γαλέρας του Οβελίξ* (1996) ή του *Και ο ουρανός έπεσε στο κεφάλι τους* (2005).

Η Αδρεναλίνη αντιδρά σε όλα, είναι «έτοιμη για μάχη» και έχει μόνιμο θυμό, σαν έφηβη με κοτσίδα (πού το έχετε ξαναδεί;). Στον γαλλικό Τύπο παρομοιάστηκε με την Γκρέτα Τούνμπεργκ και το άλμπουμ χαιρετίστηκε για την ανάδειξη μιας ανεξάρτητης και μαχητικής γυναικείας προσωπικότητας αλλά και για την οικολογική του συνείδηση(;). Φυσικά, οι συγγραφείς, σε συνέντευξη που παραχώρησαν σε βρετανική εφημερίδα, έσπευσαν να χαρακτηρίσουν το γεγονός ευτυχή «σύμπτωση», προσθέτοντας πως ήθελαν να πρωτοτυπήσουν σε αυτό το άλμπουμ προσθέτοντας μια πρωταγωνίστρια γένους θηλυκού που να μη δίνεται έμφαση στον «υποτακτικό» της ρόλο προς τους άντρες του χωριού.

Όλα αυτά μπορεί να φαίνονται πολύ προοδευτικά για τους περισσότερους αναγνώστες. Απλώς, η αφήγηση προσδένεται στο ρεύμα του παγκόσμιου προοδευτισμού. Αλλά κινείται στην επιφάνεια. Δεν υπάρχει, δυστυχώς, τίποτα πρωτότυπο σε αυτό το άλμπουμ. Και τίποτα βαθύτερο απ' ό,τι επιφανειακά αναπαρίσταται.

ΧΙΛΙΟΕΙΠΩΜΕΝΑ ΑΣΤΕΙΑ

Μπορεί οι γυναίκες στο *Αστερίξ* να παρουσιάζονται στερεοτυπικά (π.χ. εκνευριστική και με εξουσία όπως η Κλεοπάτρα, «μπίμπο» όπως η γυναίκα του Μαθουσαλίξ ή το αρχέτυπο της «καλής» και πιστής μεν, που-κάνει-κουμάντο δε, συζύγου όπως η Μπονεμίνα), όμως στερεοτυπικά παρουσιάζονται και οι άνδρες και όλοι οι λαοί που συναντάμε στο κόμικς, και αυτό αποτελεί –μαζί με τα λογοπαίγνια– συστατικό της επιτυχίας του. Σίγουρα πάντως η εικόνα της Αδρεναλίνης όταν αρνείται να φορέσει φόρεμα μπροστά στην Μπονεμίνα φαίνεται τουλάχιστον αμήχανη και αστείο. Εν τούτοις, το *Ρόδο και Ξίφος* (1991), όπου οι γυναίκες διοικούν μόνες τους το χωριό, έχει πολύ περισσότερα να πει για τη χειραφέτηση απ' ό,τι *Η κόρη του Βερσινζετορίξ*.

Οι έφηβοι, εξάλλου, που παρουσιάζονται στο τεύχος, αν και αποτελούν πολύ ενδιαφέρουσες προσθήκες, μιας και σπανίζουν τα τεύχη που δεν περιστρέφονται γύρω από ενήλικες, δεν είναι κάτι πρωτότυπο. Ίσως ο πιο ωραίος χαρακτήρας της σειράς να είναι ο Περικλής Κρεμιδόνεζ Υ Παέγια ή Πέπε από το *Αστερίξ στην Ισπανία* (1969) που όλως τυχαίως και αυτός ψάχνει να βρει καταφύγιο από τον Καίσαρα και επίσης του φταίνε τα πάντα και αντιδρά συνεχώς, ενώ ο χαρακτήρας εφήβου που «δεν κάνει αυτό που κάνουν οι μεγάλοι γιατί το κάνουν οι μεγάλοι και μόνο» μας είχε συντροφεύσει ως Γιεγιεδίξ ή Χαβαλεδίξ στο *Αστερίξ και οι Νορμανδοί* (1967). Τέλος το ζήτημα της οικολογίας που ήθελαν να προβάλουν οι συγγραφείς περιορίστηκε σε χιλιοειπωμένα αστεία για την υπερβολική κατανάλωση αλκοόλ και δεν άγγιξε καν το θέμα της κλιματικής αλλαγής. Σε παλιότερες ιστορίες όμως, όπως η *Κατοικία των Θεών* (1971), γινόταν σημαντική νύξη και σεναριακά και σχεδιαστικά στο ζήτημα της αποψίλωσης των δασών με την παράλληλη απεικόνιση των πόλων ως άσχημων και χαοτικών τόπων, ενώ στο *Αστερίξ και Χαλαλιμά* (1987) θίγεται το προβλημα της ξηρασίας και της ανομβρίας.

Δεν είπε κανείς ποτέ πως είναι εύκολη τέχνη τα κόμικς. Καμία τέχνη δεν είναι άλλωστε. Απαιτητική η ένατη τέχνη, πόσο μάλλον όταν καλείσαι ως δημιουργός να συνεχίσεις την πορεία της πιο επιτυχημένης, έξυπνης και εμπορικής ευρωπαϊκής σειράς. Οι συνεχιστές του Λούκυ Λουκ, παραδείγματος χάρη, έχουν βρει τα πατήματά τους παρουσιάζοντας εξαιρετικά δείγματα δουλειάς (όπως θίξαμε και στο τεύχος 114 του *Books' Journal*).

Οι επιλογές είναι δύο: είτε επιλέγεις τον εύκολο δρόμο της ανάμειξης σκηνών, περιστατικών, αστείων και αναφορών από παλιές ιστορίες με το αποτέλεσμα που αναφέραμε, είτε ακολουθείς το μοτίβο των ιστοριών κάνοντας έρευνα και φέρνοντας πραγματική πρωτοτυπία στο σενάριο. ■

Ο πολύτροπος κυρ Γιάννης

Από τη Μαιρη Καιριδη

Γιάννης Μπουτάρης (σε συνεργασία με τη Μαρία Μαυρικάκη), *Εξήντα χρόνια τρύγος*, Πατάκη, Αθήνα 2020, 368 σελ.

Διαβάζοντας το βιβλίο Εξήντα Χρόνια Τρύγος… *του Γιάννη Μπουτάρη επανέρχεται στο νου μου ένας διάσημος στίχος του εμβληματικότερου ποιητή της Αμερικής του 19ου αιώνα, του Ουώλτ Ουίτμαν: «Είμαι μεγάλος, εμπεριέχω πολλαπλότητες» ("I am large, I contain multitudes"). Ο αεικίνητος κυρ Γιάννης, όπως προτιμάει ο ίδιος να τον αποκαλούν, καταθέτει μία εκ βαθέων αφήγηση των σημαντικότερων γεγονότων της ζωής του. Ο επιχειρηματίας οινοποιός λαμβάνει ως αφορμή την πορεία του στην οινική ιστορία της νεότερης Ελλάδας και θυμάται τις σημαντικές θητείες του στα κοινά, τα προσωπικά γεγονότα της ζωής του, τις επιτυχίες, τα λάθη, τις δυσκολίες. Το αποτέλεσμα δεν είναι τίποτα λιγότερο από ένα μεστό και πλουσιοπάροχο κείμενο που μαγνητίζει τον αναγνώστη.*

Πώς να γράψεις για έναν άνθρωπο ο οποίος έχει τόσες πολλές όψεις και έχει καταθέσει τόσα πολλά έργα; «Από τι χαρμάνι είναι άραγε φτιαγμένος ο ακατάβλητος αυτός άνθρωπος και επιτυγχάνει παλαίωση θαυμαστή, αντί με τα χρόνια να οξειδώνεται; Ποιες ποικιλίες γέννησαν την κοφτερή οξύτητα πνεύματος που ανέτρεψε παγιωμένες καταστάσεις;», διερωτάται εύστοχα στον πρόλογο η Μαρία Μαυρικάκη, η οποία συνυπογράφει το βιβλίο και πιστώνεται μεγάλο μέρος της επιτυχίας και αρτιότητάς του. «Με τα ρήματα έχει ιδιαίτερη σχέση. […] Τίποτα γι' αυτόν δε συναντάται, δεν προκύπτει ούτε αναδύεται, τα πάντα "φυτρώνουν"». Η Μαυρικάκη προσέγγισε με ευαισθησία και κατάφερε να αποτυπώσει το χαρακτηριστικό συναρπαστικό ιδίωμα του Γιάννη Μπουτάρη, που συνδυάζει τον καταρτισμένο επιστημονικό λόγο του διπλωματούχου χημικού με τη ζωηρή προφορικότητα του ανθρώπου της υπαίθρου. Ο κυρ Γιάννης (το «κυρ» είναι φόρος τιμής στα βλάχικα, σαν το Sir, όπως του είχε πει ο γιος του) είναι όντως μεγάλος, εμπεριέχει πολλαπλότητες.

Στο βιβλίο πρωταγωνιστούν η ατομική πρωτοβουλία, το επιχειρηματικό ρίσκο, οι συνεργασίες με αφοσιωμένους ανθρώπους, η προσαρμοστικότητα και η κουλτούρα του επιχειρείν. Ο Μπουτάρης μιλάει για τη βλάχικη καταγωγή του, τη Νάουσα και το Νυμφαίο, και για την οικογένεια που δημιούργησε με την αγαπημένη του σύζυγο Αθηνά. Αναφέρεται με χαρακτηριστική παρρησία στην περιπέτεια της αποτοξίνωσης από το αλκοόλ και στη βοήθεια που άντλησε από τις θεραπείες, αλλά και στη βοήθεια που κατόρθωσε να προσφέρει μέσα από αυτή τη δοκιμασία. Τη θέση τους στο βιβλίο έχουν επίσης περιβαλλοντικά έργα όπως ο Αρκτούρος, προσωπικά μεράκια όπως ο Άρης, η σημασία της αισθητικής και της υποκειμενικότητας στον τρόπο που μιλάμε και φερόμαστε, η λαϊκή αρχιτεκτονική και η έγνοια για τον δημόσιο χώρο.

Το βιβλίο διαβάζεται ως γενναιόδωρο εγχειρίδιο για επίδοξους οινοποιούς και ερασιτέχνες φίλους του κρασιού («Πάρτε μπουκάλια του '19, κρατήστε τα στην κάβα σας και θα με θυμηθείτε μετά από κάποια χρόνια»). Θα έπρεπε ακόμη να διδάσκεται στα σχολεία ως πρότυπο επιχειρηματικού πνεύματος – αν ποτέ αποφασίσουμε ότι η επιχειρηματικότητα είναι άξια προώθησης. Αλλά το *Εξήντα Χρόνια Τρύγος…* είναι ακόμη παραπάνω: είναι ένα μάθημα ζωής που καταθέτει ως δώρο προς τα εγγόνια του και τις επόμενες γενιές ένας άνθρωπος που έζησε πολύ, με πάθος, και κάνει την ανασκόπηση της ζωής του. «Τα πάντα στη ζωή μαθαίνονται, όποιος υποστηρίζει το αντίθετο λέει ψέματα».

ΑΝΑΔΕΙΚΝΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΣΙ

> Δηλώνω κρασάς. Σπάνια συστήνομαι ως οινοπαραγωγός. Δεν παράγω απλώς οίνο, τον περιποιούμαι κιόλας, οπότε θέλω μια πιο περιεκτική λέξη κι ας είναι μόνο δύο συλλαβές. Προτιμώ να χρησιμοποιώ τη λέξη «κρασί», βυζαντινή και επομένως πιο οικεία στη νοοτροπία μου, από την αρχαιοελληνική λέξη «οίνος» ή τη λατινική «vinum», οι οποίες παραπέμπουν σε συμπόσια και σε *αμάν, βαριά φιλοσοφία*. (σελ. 43)

Προκειμένου να φτιάξει όσα έφτιαξε περιδιαβάζοντας ολόκληρη την Ελλάδα, αναζητώντας τα κραταιά αμπέλια, ο Μπουτάρης δηλώνει ότι δεν είχε μεράκι αλλά όραμα: να καθιερωθεί η Ελλάδα ως οινοτουριστικός προορισμός, όπου η πολιτισμική διάσταση του κρασιού θα αναδεικνύεται σε κάθε terroir. Πιστεύει ότι η Ελλάδα δεν έχει να ζηλέψει τίποτα από τους προορισμούς των γαλλικών château – αρκεί να μπορέσει να υπερβεί τις δικές της αγκυλώσεις σε επίπεδο γραφειοκρατίας αλλά και νοοτροπίας. Στο πέρασμα των χρόνων, ο Μπουτάρης κατάφερε να υπερπηδήσει πολλές από τις δυσκολίες χάρη στις στοχευμένες συνεργασίες του (έχει το χάρισμα να διαλέγει καλούς συνεργάτες, και μετά να μην τους ξεχνάει) και τις πρωτοβουλίες του από προεδρικές θέσεις.

Ένας από τους αγώνες που έδωσε ο κυρ Γιάννης ήταν για την εμφιάλωση του κρασιού. «Εφόσον το χύμα δεν έμπαινε στις στατιστικές, τίποτα άλλο να μην κάναμε και απλώς να μεταφέραμε δέκα λίτρα, από την αχαρτογράφητη παράνομη κατανάλωση του χύμα, στη σύννομη ελεγμένη κατανάλωση του εμφιαλωμένου μέσω συνεργειών, θα άλλαζε αυτόματα το πεπρωμένο της οινοποιίας. Δυστυχώς, οι σκέψεις τέτοιου τύπου δεν γίνονται δεκτές από όσους βλέπουν παντού ταξικούς εχθρούς και αιμοβόρους αντιπάλους». Γενικότερα, η εμμονή στο κρασί που πωλείται «χύμα» και οι «χυματζήδες» που προτιμούν να κρατήσουν την ποιότητα μέτρια παρά να αναδείξουν το κρασί θέτοντας ποιοτικές προϋποθέσεις, αποδεικνύονται μια ωραιότατη μεταφορά για το ελληνικό κατεστημένο που αντιστέκεται σε οποιαδήποτε καινοτόμο πρόταση, προτιμώντας τελικά «να πεθάνει η κατσίκα του γείτονα».

Καταλαβαίνοντας τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι συνεταιριστές στην εκπροσώπησή τους στα συλλογικά όργανα, ο Γιάννης Μπουτάρης προσπάθησε να τους ενώσει με την ιδιωτική πρωτοβουλία. Έστησε τη Διεπαγγελματική Οργάνωση Αμπέλου και Οίνου (ΕΔΟΑΟ), «ένα όργανο κοινής δράσης δύο ομάδων που βρίσκονταν παραδοσιακά απέναντι – στον χώρο του κρασιού και όχι μόνο».

Στις δραστηριότητές του συγκαταλέγεται επίσης η ανάδειξη του κρασιού της Σαντορίνης, όπου με πείσμα, και παρά τις κάποιες αντιδράσεις τοπικών φορέων που θέλησαν να απομονώσουν το νησί στην οικονομία των rooms to let, κατάφερε να αναδείξει την περιοχή σε προορισμό πρωτοποριακού οινοτουρισμού. Συνοδοιπόρος του εδώ, όπως και σε πολλά άλλα εγχειρήματα, ο οινοποιός Γιάννης Βογιατζής.

Το κρασί θα πρέπει να είναι πρώτα απ' όλα μία εμπειρία χαράς – «γιατί χαρά και ευλογία είναι να μοιράζεσαι ένα ξεχωριστό κρασί με την παρέα σου». Για να προωθηθεί το ελληνικό κρασί, χρειάζεται να κοιτάξουμε τη σχέση του καταναλωτή με το προϊόν χωρίς συμπλέγματα. Δεν γίνεται κάθε καταναλωτής που γεύεται το κρασί να αναγνωρίζει το άρωμα βανίλιας ή να καταφέρνει να ανακαλύψει τις νότες δέρματος ή καπνού, λέει ο Μπουτάρης.

Από την πείρα μου σας διαβε-

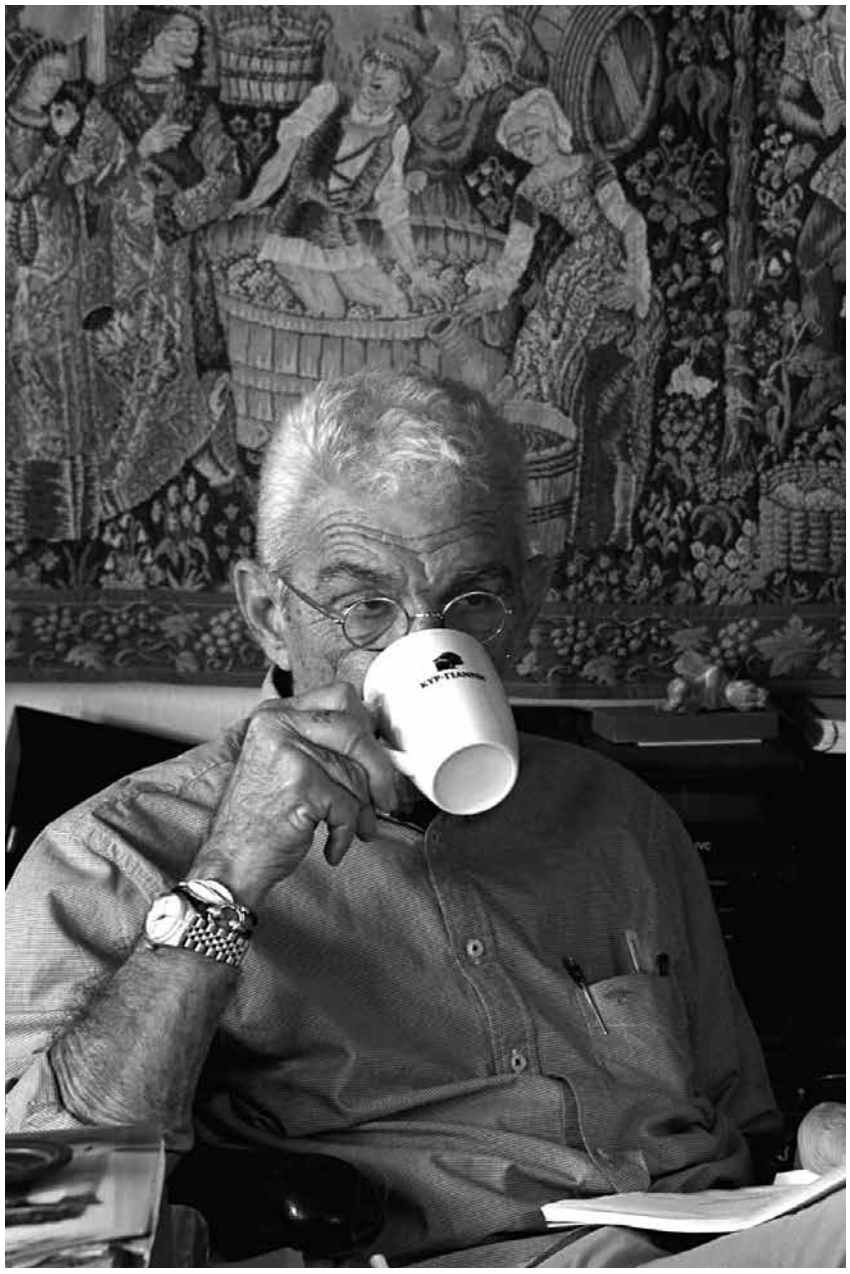
βαιώνω ότι ο μέσος καταναλωτής επιθυμεί ένα καλό κρασί της σειράς, ποιοτικό μεν, αλλά χωρίς σπουδαία προσωπικότητα. Δε θέλει μεγαλεία, προτιμά να έχει την ευκολία του· να πίνει μεσημέρι και βράδυ ένα ή δύο ποτήρια, επειδή έτσι του αρέσει. Μα ρετσίνα θα πιει, μα κόκκινο, μα άσπρο, δεν τον πολυνοιάζει. Δεν πίνει μόνο για τη γεύση, πίνει για το αποτέλεσμα, για τη χαλαρότητα που προξενεί το αλκοόλ. (σελ. 52)

Ο αναγνώστης θα συναντήσει εξαιρετικού ενδιαφέροντος επεισόδια καθώς διατρέχει τη βιογραφία του κυρ Γιάννη. Πολλά από αυτά συμπλέκονται με την ελληνική πολιτεία ή την ελληνική νοοτροπία. Παραθέτω μόνο ένα από αυτά, ενδεικτικά: όταν ο Μπουτάρης ανέλαβε πρόεδρος του Συνδέσμου Ελληνικού Οίνου (ΣΕΟ), θέλησε να αναβαθμίσει το νάμα της θείας κοινωνίας και να φτιάξει ένα τυποποιημένο κρασί με υψηλές προδιαγραφές σκεπτόμενος το παράδειγμα των εβραϊκών προϊόντων Kosher. «Για ένα τόσο σημαντικό μυστήριο δε θα πρέπει να χρησιμοποιείται ένα οποιοδήποτε κρασί γλυκό με σκούρο κόκκινο χρώμα, πιθανόν προϊόν άγνωστων προσμείξεων». Πρότεινε, λοιπόν, στην Ιερά Σύνοδο (Αρχιεπίσκοπος τότε ήταν ο Χριστόδουλος) να συνεργαστούν με σκοπό την παραγωγή και τυποποίηση ενός χαρμανιού που θα προορίζεται αποκλειστικά για τη θεία μετάληψη. Οι ιεράρχες όμως σύντομα ανταπάντησαν ότι το κρασί μετατρέπεται σε θεία κοινωνία με μόνη την ευλογία του ιερέα.

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ

Στον διάβα του, ο Μπουτάρης μνημονεύει πλήθος ανθρώπων με τους οποίους συνεργάστηκε, πολλοί εκ των οποίων ήταν ή εξελίχθηκαν σε εδραιωμένες προσωπικότητες σε διάφορους χώρους, από την οινογνωσία και τη δημοσιογραφία ώς τη δημόσια διοίκηση και την εκκλησία.

Μεταξύ αυτών, ο κυρ Γιάννης μνημονεύει εκτενώς την επιμονή και τα κατορθώματα της Σταυρούλας Κουράκου – Δραγώνα, μιας προσωπικότητας που έχει εργαστεί με πάθος για τη χαρτογράφηση, την αναγνώριση και την ανάδειξη του ελληνικού κρασιού στην Ευρώπη και το εξωτερικό. Η Κουράκου,

Βαγγέλης Τσιάμης

Ο Γιάννης Μπουτάρης.

δρ. χημικός και οινολόγος, θήτευσε ως πρόεδρος του Ινστιτούτου Οίνου του υπουργείου Γεωργίας και το 1979 εκλέχθηκε ομόφωνα στην προεδρία του OIV (Διεθνής Οργανισμός Κρασιού). Ήταν η πρώτη φορά που μία γυναίκα εκλεγόταν στην προεδρία ενός διεθνούς διακυβερνητικού τεχνοοικονομικού οργανισμού. Στην Κουράκου οφείλουμε, μεταξύ άλλων, την καθιέρωση των ονομάτων προέλευσης.

Τις μάχες που έδινε η Κουράκου στα ευρωπαϊκά όργανα ως εκπρόσωπος των ελληνικών συμφερόντων της οινοποιίας δεν τις υποστήριζαν πάντα οι εγχώριοι θεσμοί, απλά γιατί δεν πίστευαν στις δυνατότητες του ελληνικού κρασιού. Αυτή την έλλειψη αυτοπεποίθησης των ντόπιων γεωργών και των οινοποιών την περιγράφει και ο Μπουτάρης, ο οποίος εργάστηκε για να ενισχύσει την αυτοπεποίθηση των τοπικών μικροπαραγωγών στις αυτόχθονες ποικιλίες, όπως έκανε στη Γουμένισσα με το Ξινόμαυρο και τη Νεγκόσκα.

Η επαφή του με ανθρώπους είναι πάντα ουσιαστική, ποτέ τυπική. Μεταξύ των αξιομνημόνευτων επαφών του, καταθέτει τη συγκινητική εντύπωσή του από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο. «Πώς να περιγράψω το βεληνεκές του ανθρώπου που λειτουργεί και διαπρέπει σε περιβάλλον αφιλόξενο και που νοιάζεται ενεργά για τη σωτηρία όχι μόνο της ψυχής αλλά και της φύσης;» Προσκεκλημένος στο πατρικό σπίτι του Πατριάρχη στην Ίμβρο, με αφορμή τα γενέθλιά του, ο Μπουτάρης θυμάται:

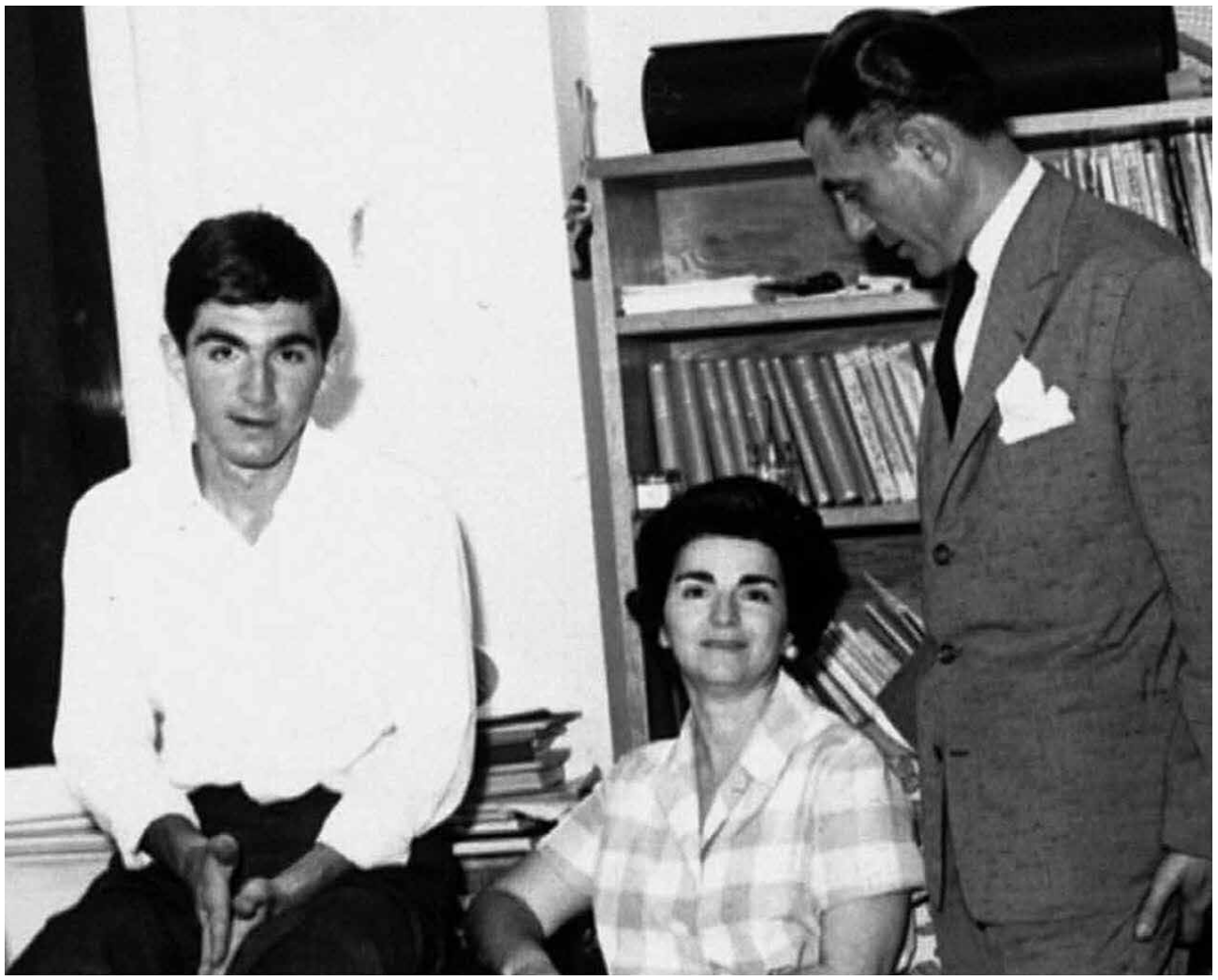
> Στο τραπέζι κάθισαν κάποιοι μεγάλοι δεσποτάδες και η αφεντιά μου, ο Βαρθολομαίος όχι, ούτε στιγμή. Πηγαινοερχόταν να φέρνει το φαγητό και το κρασί, μας σέρβιρε ο ίδιος, μάζεψε μόνος του τα πιάτα και φρόντισε κάθε ανάγκη μας. Κοντολογίς, τη γενέθλιο ημέρα του, αντί να του κάνουμε εμείς δώρο, μας έκανε εκείνος προσφορά, ένα εκ βαθέων μάθημα ταπεινότητας και μεγαλοσύνης. Στην πρώτη μας κιόλας συνάντηση εξέφρασα την απορία: «Δέσποτα, πες μου τι κάνω με τους Τούρκους στη Θεσσαλονίκη;» Μου απάντησε με μία λέξη: «Δώσε». Κάθε φορά που υπέμενα τη χλεύη όσων με αποκαλούσαν κωλότουρκο, τα λόγια του Πατριάρχη με γαλήνευαν. «Μη δίνεις σημασία!». (σελ. 103)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η υπερκομματική Πρωτοβουλία, η ανεξάρτητη δημοτική κίνηση μέσα από την οποία ο Γιάννης Μπουτάρης εκλέχθηκε δήμαρχος της πόλης επί δύο θητείες, έχει αφήσει το αποτύπωμά της στην πόλη, παρότι σήμερα δεν είναι πλέον ενεργή. Ο Μπουτάρης μνημονεύει μέλη της όπως η Καλυψώ Γούλα, η Ελένη Χοντολίδου, ο Σπύρος Πέγκας, κ.ά.

> Ανεξάρτητα από το τι ψηφίζουν, πιστεύω πως υπάρχουν δυο ειδών άνθρωποι: οι συντηρητικοί, που θα τους βρεις όχι μόνο στα δεξιά κόμματα αλλά σε όλα ανεξαιρέτως, και οι προοδευτικοί, που επίσης δρουν σε όλες τις πλευρές. Φοβάμαι πως είναι σπανιότεροι στην αριστερά, που έχει μπερδέψει τα παπούτσια της όσον αφορά το τι σημαίνει προοδευτική αλλαγή. Όταν γίνεται κάτι σωστό για πρώτη φορά, οι πραγματικά προοδευτικοί το αγκαλιάζουν χωρίς να νοιάζονται τι σφραγίδα φέρει, αλλά αυτό είναι έξω από τις μεθοδεύσεις των εγκλωβισμένων σε κόμματα. (186-187)

Ως ενεργός πολίτης, ο Μπουτάρης ερεύνησε το παρελθόν της Θεσσαλονίκης, και τον επηρέασε σημαντικά το έργο του Μαρκ Μαζάουερ, *Η Πόλη των Φαντασμάτων*, που εκδόθηκε στα ελληνικά το 2006. Ήταν ο πρώτος δήμαρχος Θεσσαλονίκης που μίλησε για το ιστορικό παρελθόν της πόλης: η πάλαι ποτέ Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων, όπου «κατά την απελευθέρωση, κυκλοφορούσαν δώδεκα εφημερίδες σε τέσσερις γλώσσες», έκρυβε ένα αμαρτωλό παρελθόν το οποίο είχε αποσιωπηθεί για δεκαετίες, και δεν κατάφερε να αναδειχθεί ούτε ακόμη κατά την περίοδο της εξωστρέ-

Αρχείο Γιάννη Μπουτάρη

Ο Γιάννης Μπουτάρης, παιδί, με τους γονείς του.

φειας και ευημερίας της Ευρωπαϊκής Πρωτεύουσας το 1997.

Αν δεν ήταν ο Μπουτάρης, ακόμη θα εθελοτυφλούσαμε ξεχνώντας ότι εμβληματικοί δημόσιοι οργανισμοί, όπως το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο και το ΑΧΕΠΑ, ανεγέρθηκαν πάνω στη εβραϊκή νεκρόπολη, ενώ κομμάτια μαρμάρου από τα κατεστραμμένα μνημεία και τους συλημένους τάφους βρίσκονται μέχρι σήμερα διάσπαρτα σε πλατείες κι άλλα οικοδομήματα της πόλης. Επί δημαρχίας Μπουτάρη, καθιερώθηκε η Σιωπηλή Πορεία από την πλατεία Ελευθερίας έως τον σιδηροδρομικό σταθμό, όπου τα τρένα ξεκινούσαν για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Η ομιλία του δημάρχου για την Εθνική Ημέρα Μνήμης των Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος του 2018 είναι από τους συγκλονιστικότερους λόγους που έχουν εκφωνηθεί ποτέ στη σύγχρονη ιστορία της πόλης.

Ο δήμαρχος Μπουτάρης είχε τον κοινό νου να σκεφτεί ότι οι απόγονοι των αλλόθρησκων διωγμένων πληθυσμών της πόλης θα ήθελαν να επισκεφτούν τα μνημεία και να καταθέσουν φόρο τιμής στους προγόνους τους. Έτσι η πόλη προσέλκυσε πληθυσμούς από όλη τη Μεσόγειο. Το σημαντικότερο κατόρθωμα της δημαρχίας του ήταν το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη έπαψε να αγνοεί την πολυεπίπεδη υπόστασή της κι απέκτησε μια πιο ουσιαστική αυτοπεποίθηση, που βασίζεται στη γνώση της ιστορίας της κι όχι σε ελαφριές, τάχα αυτοσαρκαστικές ταμπέλες, όπως ερωτική πόλη κι άλλα ανούσια για εσωτερική κατανάλωση.

ΠΡΟΤΥΠΟ

Κανείς δεν είναι αλάνθαστος – και ειδικά όποιος αποφασίζει να λάβει αποφάσεις και να δράσει. Αυτά τα έργα, όμως, μόνο ένας άνθρωπος βεληνεκούς Μπουτάρη, με όραμα, θα μπορούσε να τα φέρει εις πέρας. Γι' αυτό αναζωογόνησε την πόλη που τελούσε σε λήθαργο και σπεύσαμε στα προεκλογικά περίπτερα με το σύνθημα *Η πόλη γουστάρει δήμαρχο Μπουτάρη*. Κι αν μένουν πλείστα έργα ακόμη να γίνουν, ας αισιοδοξούμε ότι οι σπόροι έχουν φυτευτεί.

Είναι σπουδαίο να θαυμάζεις, κι είναι σπάνιο να βρίσκεις αυτούς τους ανθρώπους στον δημόσιο βίο. Με τις ουσιαστικές του τοποθετήσεις, ο Γιάννης Μπουτάρης χτυπάει αυτό που έχει καθιερωθεί να λέγεται «ξύλινη γλώσσα», δηλαδή την αποστεγνωμένη, ανέμπνευστη, εργαλειακή χρήση του λόγου που στην ουσία κρύβει την έλλειψη περιεχομένου.

Στη βιογραφία του, ο Γιάννης Μπουτάρης αναφέρεται εν συντομία στις επιθέσεις που έχει κατά καιρούς δεχτεί, και δεν έχω λόγο να αναφερθώ εδώ. Θα ήθελα μόνο να πω το εξής: έχω την εντύπωση ότι ο Μπουτάρης ενοχλεί εξαιτίας μιας αίσθησης προσωπικής ελευθερίας που αποπνέει. Σαν το κέντρισμα της ζήλειας που νιώθουμε καμιά φορά όταν κάποιος, ακόμη και φίλος, αποφασίζει να ζήσει τη ζωή του πιάνοντάς την «από τα κέρατα» και υψώνοντας το ανάστημά του στον κόσμο, αποφασισμένος να κάνει τα πράγματα με τον τρόπο του. Επειδή αυτή η επιλογή συνεπάγεται ρίσκο κι ευθύνη, όσοι δεν τολμούν να αναλάβουν το κόστος της προσπαθούν να «κατεβάσουν» αυτούς που το κάνουν. Νομίζω ότι πιο πολύ και από το υποτιθέμενο πατριωτικό αίσθημα, ο Μπουτάρης ερεθίζει την παγιωμένη μεμψιμοιρία ανθρώπων που δεν τόλμησαν να αποτινάξουν φορεμένες ετικέτες, παλιωμένες συμβάσεις, και να ζήσουν όπως οι ίδιοι θέλησαν.

Ας παραθέσουμε την αντίληψη για τη ζωή με τα δικά του λόγια:

> Το κρασί, όπως όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί, καθορίζονται από οργανικές ενώσεις. Οι πιο πετυχημένες είναι οι εστέρες, που βγαίνουν από το πάντρεμα αλκοόλης και οξέων και γεννούν τα αρωματικά θέλγητρά του. Κάτι ανάλογο συμβαίνει με τους ανθρώπους· όταν συναντηθούν υπό κατάλληλες συνθήκες και ταιριάξει η χημεία τους, μπορεί να προκύψουν ωραίες καταστάσεις. Γραμμένο στην ταυτότητα δεν είναι με ποιον κολλάει ο καθένας μας, ούτε για πόσο καιρό θα διαρκέσει το δέσιμο. Πιθανότατα μια επικοινωνία που σήμερα λειτουργεί αύριο να πάψει να είναι λειτουργική, και από μια καλή χημεία να προκύψει μια απογοήτευση, εφόσον οι συνθήκες εξελίσσονται. Δεν είναι το τέλος του κόσμου, είναι η τέχνη της ζωής. Από τη μια η προσαρμογή στις συγκυρίες, από την άλλη η στασιμότητα και ο λήθαργος. Διαλέγω θέση και αποφεύγω να μιλάω με ανθρώπους απόλυτους· όταν με χαρακτηρίζουν επιπόλαιο για τις μετατοπίσεις μου, δε δίνω πολλή σημασία. Μπορούμε να πούμε «το κρασί που δοκιμάσαμε τότε, αυτό είναι και τέρμα;» Μα δεν υπάρχει κρασί που να παραμένει το ίδιο, έναν μήνα, πέντε μήνες ή έναν χρόνο μετά το τέλος της ζύμωσης. Θα ήμουν χαζός να συνεχίσω το παλιό τροπάρι σε καινούριο περιβάλλον. Η αλλαγή των συνθηκών δημιουργεί αυτόματα νέες δυνατότητες. Γιατί να μείνουν αυτές ανεκμετάλλευτες κι εγώ κολλημένος; (σελ.299-300)

Πιστεύω ότι το βιβλίο θα καθιερωθεί ως σημαντική μαρτυρία – αυτοβιογραφία και θα βρει τη θέση του δίπλα σε έργα όπως το επιτυχημένο *Εντυχισμένος που έκανε το ταξίδι του Οδυσσέα* της Μαριάνας Κορομηλά (Άγρα) ή την πιο πρόσφατη βιογραφία του Στέλιου Νέστορα (*Το Συναξάρι μου*, Πατάκη). Το *Εξήντα χρόνια τρύγος…* θα διαβάζεται μέσα στα χρόνια για το παράδειγμα ενός ανθρώπου που με το ατομικό του σθένος και όραμα ενέπνευσε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων να κάνουν αυτόν τον τόπο λίγο καλύτερο. ■

Στο ξέφωτο της γλώσσας

Από τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΛΕΞΑΚΗ

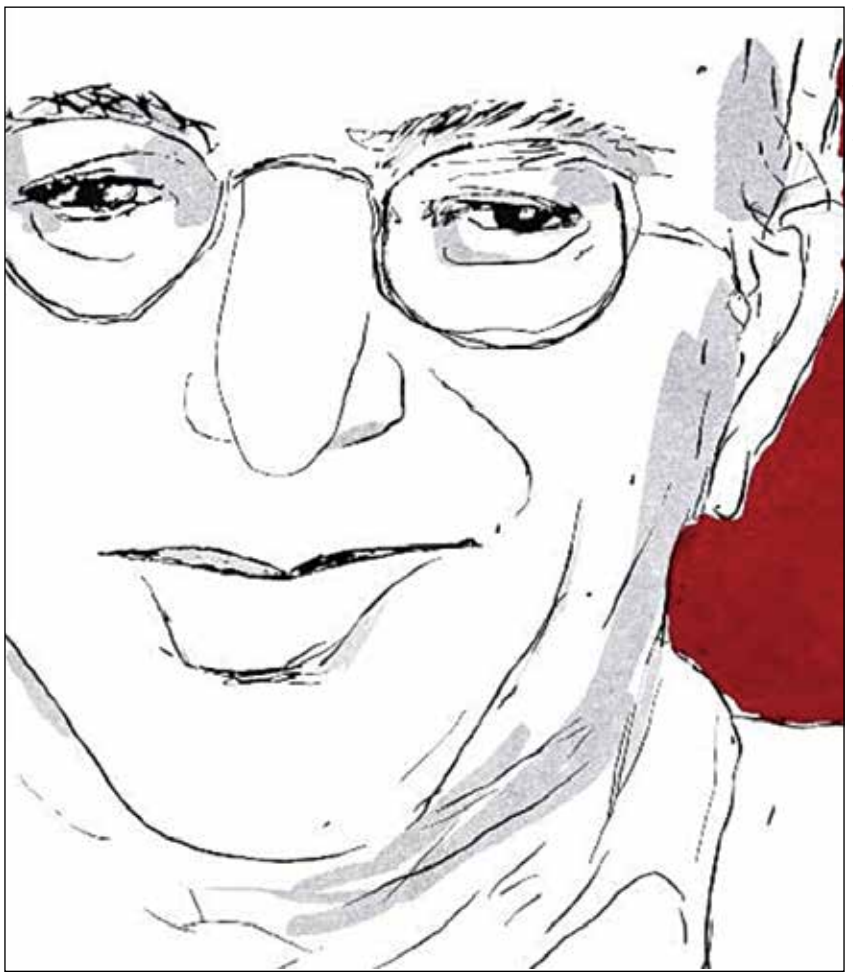
Ένα βιβλίο φόρος τιμής στον Κωστή Παπαγιώργη, τα αξέχαστα δοκίμια του οποίου επιβάλλονταν λόγω γλωσσικής αμεσότητας και μιας ιδιότυπα μισάνθρωπης οπτικής – αλλά ούτε υπήρξε ένας καλλιεπής γλωσσολάγνος ούτε ο σπασμός του λόγου του ήταν επιφανειακός, απομακρυσμένος από τα ανθρώπινα πάθη και την προσπάθεια κατανόησής τους. Ένα βιβλίο για τη γοητεία της γραφής ενός σημαντικού συγγραφέα. [TBJ]

Μυρένα Σερβιτζόγλου, *Κωστής Παπαγιώργης: Ήταν όλοι εκεί*, Αρμός, Αθήνα 2020, 198 σελ.

Τι ψάχνει μια φοιτήτρια στα βιβλία του Κωστή Παπαγιώργη (1947-2014), πριν από ένα τέταρτο του αιώνα; Η σωστή απάντηση είναι να τα βρει σκούρα. Να δυσκολευτεί, να ταλαιπωρηθεί. Να βγει στο ξέφωτο της ύπαρξής της, αφού διανύσει πρώτα πολλά χιλιόμετρα δίπλα στον επιδραστικότερο σύγχρονο έλληνα δοκιμιογράφο. Ο καρπός, πάντως, είναι εύχυμος, λέγεται *Κωστής Παπαγιώργης: Ήταν όλοι εκεί* (εκδόσεις Αρμός) και κυκλοφόρησε μετά το πρώτο κύμα της πανδημίας του αποτρόπαιου εστεμμένου.

Αυτή η φοιτήτρια δεν είχε άλλη δουλειά; Πώς της ήρθε; Αντί να εικάζω, αφού διάβασα προσεκτικά το βιβλίο της Μυρένας Σερβιτζόγλου, γιατί αυτό είναι το όνομα της τότε φοιτήτριας, σημερινής αρθρογράφου και συγγραφέα, ζήτησα από την ίδια να μου πει αν αυτή η συγγραφική απόπειρα είναι δοκιμή για αναγνώριση του χαμένου κέντρου ή ανακάλυψη εαυτού: «Ο Παπαγιώργης σε μυεί με τη γλώσσα του και ταυτόχρονα σε μυεί στη γλώσσα. Η γραφή για τον Παπαγιώργη είναι τελετή μύησης. Στη συνέχεια με συνεπήραν τα θέματά του, η θεματογραφία του, αλλά εκείνο που, τελικά, με κέρδισε ήταν το ήθος του. Παντού νικητές και εξημμένοι, ο Παπαγιώργης μίλησε για τις χοντρές χασούρες και τα μεγάλα ναυάγια της ζωής. Η γραφή του μου προκαλούσε και με ευεργέτησε με ταυτίσεις».

Οι χασούρες και τα ναυάγια της ζωής των ανθρώπων υφάνθηκαν με μια νέα γλώσσα, κατάκτηση επίπονη αλλά εξαιρετική, αν κρίνουμε από το αποτέλεσμα. «Ο Κωστής Παπαγιώργης δημιούργησε μία καταδική του γλώσσα,

Αλέκος Παπαδάτος / The Books' Journal

Ο Κωστής Παπαγιώργης από τον Αλέκο Παπαδάτο.

ένα μοναδικό μείγμα με στοιχεία λόγιας και καθομιλουμένης, καθαρεύουσας και δημοτικής», εξηγεί η Σερβιτζόγλου. «Ο λόγος του ήταν προφορικός, έγραφε σαν να μιλούσε. Αλλά εκείνο που κέρδισε τους αναγνώστες του ήταν ότι ο λόγος του ήταν αληθινός, πηγαίος, πάντοτε ανάβλυζε μετά και μέσα από έναν οδυνηρό σπασμό, ή μία σχεδόν αβάστακτη απώλεια».

Πάντως, αν κρίνω από τον εαυτό μου, ακόμη και τώρα που προσπαθώ να στήσω στα πόδια του αυτό το κείμενο, η επιταγή του Παπαγιώργη για διαρκείς ανασκαφές στη γλώσσα, ώστε να φέρουμε στην επιφάνεια τους θησαυρούς της, παραμένει ισχυρή. Αλλά και συγκινητική, όπως και η προτροπή του στους οικείους του, μέσα από ένα σημείωμα που βρέθηκε τυχαία από τη σύζυγό του σε ένα από βιβλία της βιβλιοθήκης του: «Να είστε όλοι εκεί!» Τελευταία επιθυμία και υπέροχος ύμνος στη φιλία. Η Σερβιτζόγλου επαυξάνει: «Ο Κωστής Παπαγιώργης έζησε με τα βιβλία, αλλά έζησε για τους ανθρώπους. Δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετική η τελευταία του επιθυμία. Παρότι τον απασχολούσε η ιδιότητα του μισάνθρωπου, απότοκη της μπαρουτοκαπνισμένης πείρας ή της στερνής γνώσης, ο Παπαγιώργης αγαπούσε και νοιαζόταν και τους ανθρώπους και τον άνθρωπο. Χωρίς τους άλλους δεν υπάρχει μήτε ζωή, μήτε χαρά».

Η ΜΑΤΙΑ ΤΟΥ ΣΤΟ 1821

Με χαρά υποδέχομαι το βιβλίο της Μυρένας για τον Κωστή και σας το συστήνω. Κυρίως, όμως, σας παροτρύνω να διαβάσετε όλα τα βιβλία του Παπαγιώργη που κυκλοφορούν από τον Καστανιώτη. Ο ίδιος εκδοτικός οίκος παρουσίασε πριν από λίγους μήνες το πρώτο μέρος του πυκνού κριτικού του λόγου, διάχυτου σε δεκάδες έντυπα, *Τα βιβλία των άλλων*, σε επιμέλεια και επιλογή κειμένων από τον Γιάννη Αστερή και τον Δημήτρη Καράμπελα.

Τέλος, μια και συμπληρώσαμε 200 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, αξίζει να στραφούμε πάλι στην τριλογία του: *Τα καπάκια, Κανέλλος Δεληγιάννης* και *Εμμανουήλ Ξάνθος* – όπου ανατέμνει το κορυφαίο γεγονός της σύγχρονης ιστορίας του τόπου μας και μπαίνει βαθιά μέσα σε ψυχολογικές καταστάσεις στο 1821, στις οποίες αναφέρεται και ο Νίκος Μπακουνάκης στο άρθρο του «Κωστής Παπαγιώργης: Ο απείθαρχος δοκιμιογράφος» (*Το Βήμα*, 30 Μαρτίου 2014):

> Για παράδειγμα, στον *Κανέλλο Δεληγιάννη* ο συγγραφέας, κρατώντας μια στάση άρνησης και συμπάθειας απέναντι στον κοτζαμπάση της Γορτυνίας, στηρίχθηκε στα απομνημονεύματα του προκρίτου για να δείξει πώς μια τουρκόφρων τάξη προκρίτων της Πελοποννήσου γίνεται επαναστατική, μέσα από ποιες φατριαστικές και εμφύλιες διαμάχες και πώς, στο τέλος, απογοητεύεται βλέποντας τους «ξένους», τους «φερέοικους», τους δευτεροκλασάτους, τους ξεβράκωτους κλέφτες, να αποκτούν την εξουσία στο μικρό ελληνικό κράτος… ∎

Ο λαϊκισμός ως απλούστευση

Από την ΑΛΕΞΙΑΝΝΑ ΤΣΟΤΣΟΥ

Ο λαϊκισμός, λέει ο καθηγητής πολιτικών επιστημών στο ΑΠΘ, Γιάννης Σταυρακάκης, είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο δεν μπορεί να ιδωθεί μόνο από τη σκοπιά του αντιλαϊκισμού που του δίνει a priori αρνητικό πρόσημο. Είναι αναπόφευκτη συνιστώσα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, προσθέτει, και σχετίζεται με την ανάγκη αποκατάστασης της λαϊκής κυριαρχίας και της υπεράσπισης των συμφερόντων του λαού, οπότε per se δεν είναι ούτε κακός ούτε καλός. Ωστόσο, παραλείπει ένα βασικό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού, την απλούστευση. Που δεν τον επιβεβαιώνει.

Γιάννης Σταυρακάκης,
Λαϊκισμός: Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί,
ΕΑΠ, Αθήνα 2019, 108 σελ.

YouTube

6 Ιανουαρίου 2021. Οπαδοί του Τραμπ εισβάλλουν στο Καπιτώλιο. Το απόλυτα δυσφημιστικό γεγονός για την αμερικανική δημοκρατία αποδόθηκε από μερίδα θεωρητικών σε εξτρεμιστική ακροδεξιά και φασιστική πολιτική συμπεριφορά. Ωστόσο, οι Έλληνες θυμούνται καλά ανάλογου τύπου βίαιες επιθέσεις κατά του Κοινοβουλίου, το 2010, το 2011 και το 2012, στις οποίες συμμετείχαν Αγανακτισμένοι διαδηλωτές όχι μόνο της Πάνω Πλατείας (Χρυσή Αυγή και ριζοσπάστες ακροδεξιοί) αλλά και της Κάτω Πλατείας (ΣΥΡΙΖΑ, αναρχικός χώρος και ακραίες αριστερές ομάδες).

Η ερώτηση περί του τι συνιστά λαϊκισμό δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Υπάρχουν διάφορα χαρακτηριστικά που προσδίδουν στον πολιτικό λόγο τη διάσταση του λαϊκιστικού, όμως το ζήτημα είναι αν μπορεί να υπάρξει ενιαία θεώρηση που περιλαμβάνει όλες τις σύγχρονες μορφές του. Το βιβλίο του καθηγητή πολιτικών επιστημών, Γιάννη Σταυρακάκη, περιέχει εκτενή βιβλιογραφία πάνω στις κοινωνικές θεωρίες που επιχειρούν να περιγράψουν το φαινόμενο. Όλες αυτές οι θεωρίες παρουσιάζονται με έναν κοινό παρονομαστή, ότι δεν μπορούν να αποδώσουν στο λαϊκισμό εκ των προτέρων αρνητικό πρόσημο, αλλά τον ερμηνεύουν όπως θα ερμήνευαν οποιοδήποτε πολιτικό κίνημα, με αποτέλεσμα οι αρνητικές ή θετικές συνέπειές του να μπορούν να κριθούν μόνο εκ των υστέρων και σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Στον αντίποδα, σύμφωνα με το βιβλίο, βρίσκεται ο αντιλαϊκισμός, ο οποίος μεροληπτικά χαρακτηρίζει per se τον λαϊκισμό αρνητικό, εμμένοντας σε ένα στερεότυπο που δεν ισχύει.

Παρότι τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο λαϊκισμό είναι σε μεγάλο βαθμό ακριβή, με την ολοκλήρωση του βιβλίου το ερώτημα παραμένει: τι είναι αυτό που κάνει το λαϊκισμό επικίνδυνο, τόσο στις μέρες μας όσο και ιστορικά. Ο αναπάντητος αυτός προβληματισμός μπορεί να επιλυθεί, αν στο λαϊκιστικό φαινόμενο, όπως γίνεται αντιληπτό από το συγγραφέα, προστεθεί το χαρακτηριστικό της υπεραπλούστευσης του πολιτικού σκηνικού, η οποία διακρίνεται με ιδιαίτερη έμφαση στη χρήση της γλώσσας από τους λαϊκιστές ηγέτες.

Η κεντρική σκέψη που διατρέχει το βιβλίο στο σύνολό του είναι ότι ο λαϊκισμός αποτελεί έκφραση των καταπιεσμένων λαϊκών στρωμάτων απέναντι στις ελίτ που περιορίζουν αποφασιστικά τη λαϊκή κυριαρχία. Γίνεται εκτενής αναφορά σε διάφορα κινήματα στην Ευρώπη και την Αμερική, από τον Περόν στην Αργεντινή μέχρι τον ΣΥΡΙΖΑ στην Ελλάδα, και σε όλα κοινός τόπος είναι η προσπάθεια για ανανέωση του κοινωνικού συμβολαίου. Υπ᾽ αυτή την έννοια, διαπιστώνεται ότι τέτοιου είδους φαινόμενα, τα οποία κινούνται σε αντίθετη κατεύθυνση από τον κανόνα του δυτικού πολιτικού ορθολογισμού, είναι απόρροια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, καθώς σ᾽ αυτή η λαϊκή κυριαρχία περιορίζεται μόνο σε περιοδικές εκλογικές αναμετρήσεις. Σύμφωνα με τους Mudde και Kaltwasser[1], ο λαϊκισμός μπορεί να λειτουργήσει όχι μόνο ως απειλή αλλά και ως διόρθωση της δημοκρατίας, κάτι που πρέπει να κρίνεται ανά περίπτωση και όχι σε αφηρημένο επίπεδο. Σε αυτό το σημείο, επικρίνεται ο αντιλαϊκισμός επειδή δαιμονοποιεί τις δήθεν ανώριμες μάζες, οι οποίες αντιτίθενται στον εκσυγχρονισμό και θεωρούνται πηγή οπισθοδρόμησης, ενώ τονίζεται αρκετές φορές ότι στην Αμερική ο λαϊκισμός έχει θετική χροιά, παρατίθεται μάλιστα και ομιλία του Ομπάμα, ο οποίος διεκδικεί τον τίτλο του λαϊκιστή για τον Μπέρνι Σάντερς έναντι του κίβδηλου λαϊκιστή Τραμπ.

Είναι, όμως, λογικό να αναρωτηθεί κανείς αν ο αντιλαϊκισμός είναι όντως προκατειλημμένος απέναντι σε τέτοιου είδους φαινόμενα ή αν, στην πραγματικότητα, η αντιλαϊκιστική κριτική επικεντρώνεται σε κινήματα τα οποία δεν είναι λαϊκά, δεν υπηρετούν δηλαδή με ειλικρίνεια το λαό, αλλά τον χρησιμοποιούν στο δρόμο προς την εξουσία και, τελικά, τον χειραγωγούν. Αυτό που λείπει απ᾽ το βιβλίο είναι μια εναργής διάκριση ανάμεσα στο αυθεντικά λαϊκό και στο ψεύτικο, το λαϊκιστικό.

Γίνεται, βέβαια, αναφορά στον κίβδηλο λαϊκισμό, στον οποίο το λαϊκιστικό στοιχείο είναι στην περιφέρεια και έχει μόνο κατ᾽ επίφαση λειτουργία, μια και στην πραγματικότητα υποκρύπτει ρατσισμό και ξενοφοβία. Πρόκειται για τον λεγόμενο αποκλειστικό λαϊκισμό της άκρας Δεξιάς, ο οποίος βρίσκεται σε αντίθεση με τον συμπεριληπτικό λαϊκισμό της Αριστεράς. Με αυτή τη λογική, μοιάζει ότι δεν υπάρχει τίποτα κοινό ανάμεσα στον λαϊκιστικό λόγο του Τραμπ και του Τσίπρα, αφού στον πρώτο το λαϊκιστικό στοιχείο είναι πλαστό ενώ στον δεύτερο γνήσιο.

Επιπλέον, επισημαίνονται μερικά αρνητικά χαρακτηριστικά του λαϊκισμού, που όμως αδυνατούν να εξηγήσουν για ποιο λόγο ο λαϊκισμός είναι τόσο επικίνδυνος και πώς έχει καταφέρει να εξελιχθεί σε μείζον φαινόμενο της εποχής. Η ηθικολογία

τέτοιων κινημάτων για την αγνότητα του λαού έναντι της διεφθαρμένης ελίτ, καθώς και ο διχαστικός μηχανισμός του λαϊκισμού που προϋποθέτει την ομοιογένεια των δύο αντιτιθέμενων ομάδων[2], είναι οπωσδήποτε ζητήματα που υπογραμμίζονται από το συγγραφέα, όμως η αντιμετώπισή τους ως το κεντρικό πρόβλημα παραβλέπει το γεγονός ότι στην ουσία αποτελούν απλώς τα μέσα, για να επιτευχθεί ο βασικός στόχος του λαϊκισμού, η απλουστευτική παρουσίαση των πολιτικών συνθηκών και των πιθανών λύσεων στα τρέχοντα προβλήματα.

ΥΠΕΡΑΠΛΟΥΣΤΕΥΣΗ

Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του λαϊκιστικού λόγου, το οποίο απαντά τόσο στον αριστερό όσο και στον δεξιό λαϊκισμό, είναι η απλοϊκή θεώρηση της ζωής, της κοινωνίας και της πολιτικής και αυτή είναι η αφετηρία για όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του, την ηθικολογία και τη διχοτόμηση των πολιτικών και κοινωνικών φορέων σε καλούς και κακούς. Η απλοποίηση αυτή είναι σίγουρα ιδιαίτερα ελκυστική σε μεγάλη μερίδα των εκλογέων, αφού η ανάγκη του ανθρώπου για εύκολες και προβλέψιμες εξελίξεις είναι μεγάλη.

Σε γλωσσικό επίπεδο, η μελέτη των λόγων διαφόρων λαϊκιστών ηγετών απ' όλο τον κόσμο αποκαλύπτει ενδιαφέροντα κοινά στοιχεία, τα οποία αποδεικνύουν ότι, τουλάχιστον όσον αφορά το πώς λέγονται κάποια πράγματα, η απλούστευση είναι θελκτική και δημιουργεί γέφυρες ανάμεσα στους ψηφοφόρους και τα εκάστοτε κινήματα. Έτσι, με τις κατάλληλες γλωσσικές στρατηγικές, ακόμα και τα πιο πολύπλοκα οικονομικά και πολιτικά θέματα κατατάσσονται στην κατηγορία των καθημερινών θεμάτων που συζητιούνται με ευκολία από τον καθένα.

Το χαρακτηριστικότερο, ίσως, μέσο για την επιτυχία αυτού του στόχου είναι η μεταφορά, η λειτουργία της οποίας επιτελεί αυτόν ακριβώς το ρόλο. Κάθε μεταφορά συνδέει δύο διαφορετικούς τομείς, τον τομέα-στόχο και τον τομέα-πηγή[3]. Ο τομέας-στόχος αφορά περίπλοκες έννοιες, οι οποίες είναι δύσκολο να γίνουν αντιληπτές από τον μέσο ομιλητή, ενώ ο τομέας-πηγή σχετίζεται με απλές, καθημερινές έννοιες, τις οποίες ο καθένας μπορεί να κατανοήσει. Για παράδειγμα, όταν ο Τσίπρας διαβεβαίωνε ότι «ο ΣΥΡΙΖΑ θα βαράει το νταούλι και οι αγορές θα χορεύουν», συνέδεε με άμεσο και εύληπτο τρόπο τον πολύπλοκο τομέα της πολιτικής και των διεθνών οικονομικών σχέσεων με ένα θεματικό πεδίο που το γνωρίζουν όλοι καλά, αυτό της μουσικής και του χορού. Με αυτόν τον τρόπο, δίνεται έμφαση μόνο σε συγκεκριμένα στοιχεία, τα οποία θέλουν να τονιστούν, όπως για παράδειγμα ο έλεγχος που μπορεί να ασκήσει πάνω στο ρυθμό και την έκβαση ενός μουσικού δρώμενου όποιος παίζει το μουσικό όργανο. Αντίθετα, αποσιωπώνται άλλες πλευρές που δεν ταιριάζουν με την οπτική του λαϊκιστή, όπως η αβεβαιότητα των διαπραγματεύσεων, οι κίνδυνοι από το ρίσκο μιας επιθετικής πολιτικής απέναντι στις αγορές, το ετερόκλητο των φορέων που λαμβάνουν τις αποφάσεις και η απουσία ομοιογένειας που θα οδηγούσε σε μια κοινώς αποδεκτή λύση.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η συμβολική χρήση της γλώσσας, η οποία εμφανίζεται συχνά στον λαϊκιστικό λόγο. Όταν ο Geert Wilders, ο ολλανδός ηγέτης του αντιισλαμικού κόμματος Partij voor de Vrijheid, ανέφερε σε λόγο του ότι «το Ισλάμ και η ελευθερία είναι έννοιες ασύμβατες» αξιοποίησε αυτήν ακριβώς τη δύναμη της γλώσσας, για να απλοποιήσει σε επικίνδυνο βαθμό ένα εξαιρετικά πολύπλοκο ζήτημα. Από τη μια βρίσκεται μια λέξη με κατεξοχήν συμβολική σημασία (η ελευθερία) και από την άλλη, στην ακριβώς απέναντι θέση, τοποθετείται το Ισλάμ ως το αντι-σύμβολο της ελευθερίας. Η συνέπεια αυτής της γλωσσικής επιλογής είναι να παραμερίζονται ποικίλα χαρακτηριστικά και ιστορικές θεωρήσεις του Ισλάμ και να φωτίζεται μόνο ο ρόλος του ως μηχανισμού καταπίεσης και ανελευθερίας στη Δύση.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λόγος του Τραμπ, ο οποίος εκτός των άλλων χαρακτηρίζεται από έντονη προφορικότητα και απλοϊκό λεξιλόγιο. Ένα κλασικό παράδειγμα ανάμεσα στα χιλιάδες είναι η επιχειρηματολογία του για το τείχος ανάμεσα στις ΗΠΑ και το Μεξικό («Το τείχος μεταξύ ΗΠΑ και Μεξικού θα είναι όμορφο»). Πρόκειται για ένα κραυγαλέο δείγμα της υπεραπλουστευτικής λογικής του λαϊκιστικού λόγου, η οποία δεν γνωρίζει σύνορα ανάμεσα στις διάφορες πολιτικές ιδεολογίες και είναι ουσιαστικά το διακριτικό στοιχείο μεταξύ του λαϊκιστικού και του μη λαϊκιστικού λόγου. Η επιλογή ενός τέτοιου επιθέτου μετατοπίζει με εκπληκτική έμφαση τη συζήτηση από τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις διεθνείς πολιτικές σχέσεις στο πεδίο της αισθητικής και μάλιστα με τόσο ισοπεδωτικό τρόπο, ώστε οποιαδήποτε προσπάθεια επιχειρηματολογίας να είναι περιττή. Είναι, όμως, αξιοπρόσεκτο το πώς ακριβώς αυτή η γλωσσική χρήση, που θυμίζει χαλαρή συζήτηση μεταξύ φίλων, οδήγησε στη δημοτικότητα του Τραμπ σε πολλά κοινωνικά στρώματα της Αμερικής, όπως έχει επισημανθεί από διάφορους αναλυτές[4].

Σημαντικό όχημα στη διάδοση των λαϊκιστικών ιδεολογιών αποτελεί και η συχνή επανάληψη συγκεκριμένων στερεοτυπικών φράσεων, κάτι σύνηθες βέβαια στον πολιτικό λόγο. Η διαφορά εδώ έγκειται στο ότι οι στερεοτυπικές αυτές φράσεις, όπως για παράδειγμα το σλόγκαν του Τραμπ "Make America Great Again", συμπυκνώνουν ολόκληρες ιδεολογίες στο επίπεδο μιας φράσης. Για να γίνει αυτό εφικτό επιστρατεύεται ξανά η απλούστευση ως κυρίαρχο όπλο αυτού του είδους λόγου, μια απλούστευση που σε ένα τόσο μικρό συγκείμενο διαστρεβλώνει τη γλώσσα όπως τη γνωρίζουμε. Έτσι, το επίθετο *great* αποκτά μια εντελώς διαφορετική σημασία από αυτή που έχει στο μυαλό του ο μέσος ομιλητής και γίνεται το σημαίνον για άσχετα σημαινόμενα, όπως οι ξενοφοβικές πρακτικές, οδηγώντας ουσιαστικά σε μετατόπιση του νοήματος με έναν τρόπο που αγγίζει την εξαπάτηση.

ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ

Τέλος, δεν θα μπορούσε να μην επισημανθεί η λειτουργία της αναφοράς στους διάφορους φορείς του λόγου, η οποία στον λαϊκιστικό λόγο ακολουθεί με ευλάβεια την πορεία της γενίκευσης. Η γενικευτική αναφορά είναι το γλωσσικό μέσο, με το οποίο οι κοινωνικοί και πολιτικοί φορείς, που αναφέρονται στο λόγο, παρουσιάζονται ως μια ενιαία και ομοιογενής ομάδα, με αποτέλεσμα τα χαρακτηριστικά ενός μέλους της ομάδας να αποδίδονται σε όλους[5]. Για παράδειγμα, στις δηλώσεις του βραζιλιάνου προέδρου, Ζαΐρ Μπολσονάρου, για την πανδημία του κορωνοϊού («Ο λαός σύντομα θα δει ότι ξεγελάστηκε από αυτούς τους κυβερνήτες και από τα ΜΜΕ»), οι κυβερνήτες των άλλων χωρών, καθώς και τα ΜΜΕ, αποτυπώνονται γλωσσικά υπό ένα γενικό πρίσμα που τους κατατάσσει σε μία ομάδα, ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις που οπωσδήποτε έχουν σε πολλούς τομείς, ακόμα και στον εν λόγω τομέα της αντιμετώπισης της πανδημίας. Αντίστοιχα, ο λαός αναφέρεται επίσης με γενικευτικό τρόπο, παρότι προφανώς δεν πρόκειται για ενιαία ομάδα. Έτσι, επιτυγχάνεται ο απλουστευτικός μηχανισμός της διχοτόμησης του κόσμου σε καλούς και κακούς δρώντες και αποσιωπάται η τεράστια ποικιλομορφία που υπάρχει ακόμα και ανάμεσα στα μέλη της ίδιας ομάδας. Η μανιχαϊστική αυτή αντίληψη, που αποτυπώνεται με την εν λόγω γλωσσική κατασκευή είναι κάτι που απαντά και στις θεωρίες συνωμοσίας[6], οπότε δεν είναι απορίας άξια η συχνή σύνδεση του λαϊκισμού με τη συνωμοσιολογική σκέψη.

Υπάρχουν πολλά ακόμα παραδείγματα και γλωσσικές στρατηγικές που αποδεικνύουν ότι ο λαϊκισμός είναι κάτι παραπάνω από ένα κίνημα προς την κατεύθυνση αποκατάστασης της λαϊκής κυριαρχίας, το οποίο απλώς ρέπει προς την ηθικολογία και τη διχαστική θεώρηση του κόσμου ανάμεσα στις ελίτ και το λαό. Πρόκειται για ένα συνεκτικό πολιτικό, κοινωνικό και γλωσσικό φαινόμενο, το οποίο χρησιμοποιεί την υπεραπλούστευση ως μέσο χειραγώγησης του λαού, τον οποίο υποτίθεται ότι υπηρετεί. Υπ' αυτό το πρίσμα, η διάκριση ανάμεσα σε αυθεντικό και κίβδηλο λαϊκισμό, συμπεριληπτικό ή αποκλειστικό, τοποθετείται στη σφαίρα της θεωρητικής ενασχόλησης με επιμέρους στοιχεία, τα οποία μικρή σχέση έχουν με την καθαυτή φύση και την επικινδυνότητα του λαϊκισμού. ■

---

1. Mudde, C. & Kaltwasser, C.R. (2017). *Λαϊκισμός. Μια συνοπτική εισαγωγή,* μτφρ. Ελένη Κοτσυφού. Αθήνα: Επίκεντρο.

2. Hofstadter, R. (1955). *The Age of Reform.* New York: Vintage Books.

3. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by.* Chicago: University of Chicago Press.

4. Hunston, S. (Σεπτέμβριος 2017). Donald Trump and the language of populism. https://www.birmingham.ac.uk/research/perspective/donald-trump-language-of-populism.aspx

5. Van Leeuwen, T. (1996). The representation of social actors, in Caldas-Coulthard, C. R. and Coulthard, M., (eds), *Texts and practices: readings in critical discourse analysis.* London and New York: Routledge.

6. Butter, M. (2018) *«Nichts ist es wie es scheint» Über Verschwörungstheorien.* Berlin: Suhrkamp.

Πατέρες και γιοι

Από τη ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

Νίκος Δαββέτας, *Άνδρες χωρίς άνδρες*. Μυθιστόρημα, Πατάκη, Αθήνα 2020, 240 σελ.

Αναμοχλεύοντας τις ζωές των γονιών τους οι δύο φίλοι ψάχνουν στ' αλήθεια τρόπο να συγκροτήσουν τη δική τους ταυτότητα. Ταυτόχρονα, ακροβατούν μέσα στην Ιστορία, στη ρευστή ταυτότητα της χώρας. Θα μπορέσουν μέσα από αυτή τη διπλή ρευστότητα να αυτοπροσδιοριστούν; [ΤΒJ]

Ο Νίκος Δαββέτας, καταξιωμένος πεζογράφος, ποιητής και κριτικός, δίνει το έβδομο κατά σειρά πεζογραφικό του βιβλίο: *Άνδρες χωρίς άνδρες*. Είχαν προηγηθεί: *Ιστορίες της ανάσας* (2002), *Το θήραμα* (2004), *Λευκή πετσέτα στο ρινγκ* (2006), *Η Εβραία νύφη* (2009, βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών), *Ο ζωγράφος του Μπελογιάννη* (2013) και *Ωστικό κύμα* (2016). Ο Δαββέτας ξεκίνησε, από πολύ νωρίς, να δημοσιεύει διηγήματα στα περιοδικά της Θεσσαλονίκης *Διαγώνιος* και *Τραμ*. Το 1983 στράφηκε στην ποίηση με τη συλλογή *Οι εραστές της Όστριας* και μέχρι το 1999 είχε δώσει άλλα πέντε ποιητικά βιβλία. Με τον καινούργιο αιώνα τον κέρδισε οριστικά η πεζογραφία.

Στην προσπάθεια να κατανοήσουμε τον τίτλο: *Άνδρες χωρίς άνδρες* –που αρχικά δεν τον βρήκα ιδιαίτερα ελκυστικό, αλλά μετά την ανάγνωση του βιβλίου διαφοροποιήθηκε η θέση μου– υποθέτουμε ότι θα μπορούσε να σημαίνει: [είναι] άνδρες χωρίς [να είναι] άνδρες, δηλαδή δεν έχουν αντρίκια συμπεριφορά, αυτήν που αποδίδουν στο ανδρικό φύλο τα στερεότυπα· αλλά μπορεί και να πρόκειται για άνδρες που δεν έχουν ή δεν βρίσκουν άνδρες, εδώ το μυαλό πηγαίνει στην ομοφυλοφιλία.

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Δύο φίλοι συγγραφείς, των οποίων τα ονόματα δεν μαθαίνουμε ποτέ, ο αφηγητής και ο επιστήθιος από τα γυμνασιακά χρόνια φίλος του –που, φεύγοντας από μία άκρως προβληματική οικογένεια, ζει και εργάζεται στο Παρίσι– επικοινωνούν μεταξύ τους, διά ζώσης ή δι' αλληλογραφίας, και ψάχνουν να βρουν τα νήματα που τους δένουν με τους γεννήτορες. Όλη η αφήγηση εκτυλίσσεται με ζευγάρια: οι δύο φίλοι, ο αφηγητής και ο φίλος του, ευπώλητος συγγραφέας στο Παρίσι· ο παρακρατικός πατέρας του δεύτερου, Χρήστος ή Λώρης, και ο αρνητής γιος του· ο ίδιος παρακρατικός πατέρας και ο ασφαλίτης αδελφός του Μιχάλης· ο αφηγητής και ο δικός του πατέρας, Χρήστος επίσης, που σκοτώθηκε σε αυτοκινητιστικό ατύχημα όταν ο γιος ήταν οκτώ ετών· ο αφηγητής και ο θείος Τάκης, αδελφός της μητέρας του· ο καθένας από τους δυο φίλους και η δική του μητέρα.

Κωνσταντίνος Πίττας

Ο Νίκος Δαββέτας με μάσκα, μια μέρα του προηγούμενου Δεκεμβρίου, από τον Κωνσταντίνο Πίττα.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ

Στα πεζογραφικά του κείμενα, ιδιαίτερα ενδιαφέρει τον Δαββέτα η ιστορική μνήμη και οι επιπτώσεις της στις ατομικές ζωές. Αναφέρεται στις παθογένειες του ελληνικού δημόσιου παρελθόντος και υπηρετεί συστηματικά τη λογοτεχνία του τραύματος, όπως έχει επισημάνει η κριτική και επιβεβαιώνουν τα βιβλία του. Στο *Άνδρες χωρίς άνδρες* περνά όλη η ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας από τον Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια, τον ανένδοτο, τη χούντα, τη μεταπολίτευση, την ευμάρεια του ΠΑΣΟΚ έως την οικονομική κρίση του 2010. Η Ιστορία, που αποτελεί το φόντο, δίνεται παραστατικά, χωρίς πλατειασμούς ωστόσο, με καίριες σύντομες χαρακτηριστικές αναφορές, οι οποίες ενεργοποιούν τη γνώση και τη μνήμη και συχνά έχουν αντίκρισμα στις ψυχολογικές διακυμάνσεις των ηρώων. Σαν μαγικές εικόνες περνάνε όλες οι λεπτομέρειες της ατομικής και της συλλογικής ζωής με την άμεση ή έμμεση τεχνική των πολλαπλών αφηγήσεων, στην οποία με δεινότητα επιδίδεται ο συγγραφέας. Το αληθοφανές μυθοπλαστικό σύμπαν διαγκωνίζεται με την πραγματικότητα, μέσα από τις ζωές των ηρώων, δευτεραγωνιστών της ζωής. «Όταν γράφεις, δημιουργείς μια εναλλακτική πραγματικότητα, δραπετεύεις ή κρύβεσαι μες στις ζωές των ηρώων σου», λέει ο φίλος από το Παρίσι.

Το ενδιαφέρον αρχίζει από τη στιγμή που ένας ετοιμοθάνατος πατέρας, σε αποστομωτικό μονόλογο, εκμυστηρεύεται στο γιο του ότι είναι ομοφυλόφιλος: «αισθανόταν την ανάγκη να ξεπεράσει τη ζώνη της σιωπής, να εξομολογηθεί στον μοναχογιό του τα γεγονότα που έκρυβε ακόμη κι από τον ίδιο του τον εαυτό», να αποκαλύψει το προσωπείο «που με κόπο είχε σμιλέψει χρόνια». Αυτό το παιδί, ξαφνικά στην ώριμη ηλικία του, έχει να διαχειριστεί και να προσπεράσει τρία στάδια άγνοιας: το πρώτο να αποδεχτεί ότι «ο άνθρωπος χωρίς ιδιότητες», ο πάντα απών από τη ζωή του, ήταν ο πατέρας του· το δεύτερο ότι αυτός ο πατέρας είναι ομοφυλόφιλος, όπως του εξομολογείται ο ίδιος· το τρίτο ότι στην πραγματικότητα αυτός, όπως διαπιστώνεται από τυχαία εξέταση αίματος, δεν είναι ο βιολογικός του πατέρας. Και ποιος να 'ναι άραγε;

Αναμοχλεύοντας τις ζωές των γονιών τους οι δύο φίλοι ψάχνουν στ' αλήθεια τρόπο να συγκροτήσουν τη δική τους ταυτότητα. Στους μεταξύ τους διαλόγους, διαπιστώνουν τον ιδιαίτερο ρόλο που ίσως είχε η διαρκής αλλαγή διεύθυνσης των γονιών του φίλου, τόσο ως οικογένεια, όσο και του πατέρα πριν παντρευτεί. Από το χωριό του, το Κατάκολο, σχεδόν διωγμένος λόγω του ταγματασφαλίτη αδελφού του, βρέθηκε σ' έναν ανήλιαγο τάφο, ένα ημιυπόγειο στην πλατεία Βάθης· μετά μετακόμισε στο Θησείο, στην Αποστόλου Παύλου· ύστερα σε μια στενόχωρη σοφίτα στην πλατεία Συντάγματος («σχεδόν ολόκληρη τη δεκαετία του πενήντα»)· μετά στην Κυψέλη, εκεί και έζησαν τα πρώτα χρόνια με τη γυναίκα του και το παιδί. Κατόπιν, προσπαθώντας να κρυφτούν, φιλοξενήθηκαν, για λίγες εβδομάδες, σ' ένα ρημαγμένο νεοκλασικό στην Τρούμπα. Στη συνέχεια, ο πατέρας νοίκιασε ένα ισόγειο δυάρι στον Κολωνό, με κοινόχρηστη εσωτερική αυλή, απ' όπου τους έκαναν έξωση, «όλα τα πράγματα ενός νοικοκυριού πεταμένα στο πεζοδρόμιο […] δεκάδες αδιάκριτα βλέμματα στο εσωτερικό της ζωής [μας…] Όταν θέλω να γράψω για την έξωση, ακόμη αισθάνομαι ότι δεν μπορώ να τα πω. Δεν βρίσκω τις λέξεις. Οι λέξεις δεν φτάνουν ώς τη γλώσσα, κακοφορμίζουν μέσα μου», λέει ο φίλος, και πιο κάτω, σχολιάζει ο αφηγητής: «Στην οικογενειακή ιστορία, η έξωση ήταν η δική τους Μικρασιατική Καταστροφή». Το Σεπτέμβριο του εξήντα επτά (ο φίλος είναι

πέντε ετών) ξαναγυρίζουν χαμηλά στην Κυψέλη, απ' όπου φεύγοντας στεγάστηκαν επιτέλους σε ιδιόκτητο διαμέρισμα στην πλατεία Αμερικής. Από εκεί ο φίλος έφυγε για το Παρίσι και εκεί ξαναγύρισε ο πατέρας του μετά ολιγόχρονη παραμονή, στις αρχές της νέας χιλιετίας, στου Παπάγου. Μνημονεύω αναλυτικά τις διευθύνσεις της οικογένειας του φίλου, πρώτον γιατί είναι εντυπωσιακά πολλές, δείγμα μιας μίζερης και ανερμάτιστης ζωής, και δεύτερον γιατί οι συγκεκριμένες περιοχές σηματοδοτούν χαρακτηριστικά τη σταδιακή μέσα στο χρόνο αλλοίωση στον ιστό της πόλης. Τόσο η πλατεία Βάθης, όσο και η Κυψέλη ή ο Κολωνός, αλλά και το λιμάνι με την Τρούμπα στον Πειραιά, έχουν συχνά αλλάξει τον αστικό χαρακτήρα τους.

Οι μετακινήσεις προκαλούσαν πανικό στον φίλο, «σκέφτομαι πως οι μετακινήσεις αυτές αντανακλούσαν το μέσα του. Ήταν η απελπισμένη προσπάθεια να μπει μια τάξη, όχι στο σπίτι, μα στο μυαλό, στην ψυχή του», λέει για τον πατέρα του· μήπως να βρει μία εστία, έναν χώρο να κουρνιάσει;, αναρωτιόμαστε. Το 2011 ο πατέρας μετακομίζει και πάλι στην κατάφορτη από μετανάστες Κυψέλη και γίνεται «επίτιμο μέλος της ελληνικής μειονότητας της Κυψέλης».

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη, με 24 κεφάλαια το πρώτο, όπου εξιστορούνται, με αναδρομές στο παρελθόν, τα τεκταινόμενα στο νοσοκομείο με τον πατέρα ετοιμοθάνατο, και 15 το δεύτερο, με όσα συμβαίνουν από την κηδεία και μετά**.** Αδειάζοντας το πατρικό του ο φίλος πέφτει έκπληκτος σε διάφορα φυλαγμένα χαρτιά, στοιχεία άγνωστα από τον υπηρεσιακό φάκελο του πατέρα του, προδοτικές ιατρικές εξετάσεις (ψυχιατρική γνωμάτευση για «διαλείπουσα εκρηκτική διαταραχή»), ασπρόμαυρες και έγχρωμες φωτογραφίες, με πρόσωπα όχι πάντα γνωστά.

Η γραφή του Δαββέτα είναι συχνά ελλειπτική και υπαινικτική, δίνοντας περιθώριο σε πολλαπλές αναγνώσεις. Παρ' όλα αυτά είναι ιδιαίτερα ζωντανές οι ρεαλιστικές του περιγραφές, όπως εκείνη στο νοσοκομείο με «τους ηττημένους όλων των ηλικιών» ή η άλλη στον Πειραιά με την εικόνα από τα στενά μπαλκόνια του ρημαγμένου νεοκλασικού:

> Αν στεκόσουν σε ένα από αυτά και έσκυβες προς τη μεριά της θάλασσας, μπορούσες να διακρίνεις ένα μικρό τμήμα της προβλήτας του λιμανιού, αχθοφόρους να πηγαινοέρχονται βιαστικοί με τα καροτσάκια τους φορτωμένα, ολόκληρες πρύμνες που λικνίζονταν στο κύμα, χοντρά σχοινιά που τεντώνονταν στους κάβους, στάζοντας αρμύρα.
>
> Στο βάθος, ένα ψιλόλιγνο φουγάρο κάπνιζε ασταμάτητα σκορπίζοντας εκατομμύρια κόκκους τέφρας σε απόσταση εκατοντάδων μέτρων. Αριστερά και δεξιά από το μεγάλο φουγάρο, άλλα μικρότερα, σαν νεογέννητα παιδιά του ορθώνονταν πάνω από τις επίπεδες στέγες με τα απλωμένα ασπρόρουχα, τα οποία όταν στέγνωναν είχαν αλλάξει πια χρώμα. Καθένα διεκδικούσε μερίδιο του ίδιου γκρίζου ουρανού. (σ. 56-57)

Δεν αποφεύγει επίσης ο συγγραφέας τις τολμηρές αναπαραστάσεις σεξουαλικών σκηνών και την προβολή απαγορευμένων σκέψεων και πράξεων του αποκλίνοντος πατέρα, όπως εκείνη που μιλά για τη στιγμή σύλληψης του γιου του, ή η άλλη με τον φαντάρο στο τρένο για την Κηφισιά ή εκείνη με τη δολοφονία του νεαρού Σταύρου στο «Στενό του έρωτα», ανάμεσα στους Στύλους του Ολυμπίου Διός και τον Όμιλο Αντισφαίρισης.

Στα θετικά του βιβλίου προσγράφονται οι αρκετές αυτοαναφορικές πληροφορίες από το εργαστήρι του συγγραφέα αλλά και το εύστοχο διακειμενικό παιχνίδι, πότε με τον Κάφκα, πότε με τον Ροθ, πότε με τον Μούζιλ ή τον Ντοσκογιέφσκι.

ΕΝΑ ΠΑΤΡΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ

Θέμα του βιβλίου λοιπόν οι σχέσεις ανάμεσα σε πατεράδες και γιους. Το σύνδρομο του Κρόνου αλλά και η προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης και αυτοκαθορισμού. Ξαναγυρίζοντας στον τίτλο *Άνδρες χωρίς άνδρες* θα λέγαμε ότι πρόκειται για άνδρες που αναζητούν ένα πατρικό πρότυπο στη ζωή τους, αναγκαίο για την ενηλικίωση. Αυτήν την παρουσία στερήθηκαν και οι δυο φίλοι. Από τον έναν απουσιάζει ο πατέρας ως φυσική οντότητα (έχει σκοτωθεί νωρίς) και από τον άλλον ως στερεοτυπικό ανδρικό πρότυπο.

Συγκεφαλαιώνοντας θα κατέληγα ότι η σχέση και η ζωή των δύο φίλων είναι κοινή και παράλληλη, σαν να βλέπουν μέσα σε καθρέφτες να αναπαράγεται το είδωλο ο ένας του άλλου. Ο καθένας φοβάται ότι βλέπει στον άλλον τον εαυτό του· αυτή η αλλαγή ρόλων φαίνεται καθαρά στα διηγήματα που έχουν δημοσιεύσει και οι δύο σε γνωστά περιοδικά.

Η σύγχυση προσώπων και προσωπείων είναι πιστεύω ηθελημένη από τον Δαββέτα για να φανεί το πόσο ρευστά είναι όλα στη ζωή και πόσο ό,τι εκτοξεύουμε κατά του άλλου είναι πολύ εύκολο να μας επιστραφεί. ■

Η δόμηση και η αποδόμηση της αφήγησης

Από τον ΛΑΚΗ ΔΟΛΓΕΡΑ

Δύο ζευγάρια ηρώων και συγχρόνως αφηγητών (γιοι - πατέρες) χρησιμοποιεί ο Νίκος Δαββέτας στο νέο του μυθιστόρημα *Άνδρες χωρίς άνδρες*. Πρωτεύοντες αφηγητές οι γιοι - φίλοι (ανήκουν στη γενιά της μεταπολίτευσης), και δευτερεύοντες οι πατεράδες (της μεταπολεμικής γενιάς).

Ο αναγνώστης δυσκολεύεται να καταλάβει ποιος από τους τέσσερις αφηγείται κάθε φορά. Ποιος γιος για ποιον πατέρα –ένας γιος μπορεί ν' αναφέρεται σ' αυτά που του είπε ο άλλος για τον δικό του πατέρα– ή αν ο ίδιος ο πατέρας αφηγείται στον γιο. Εκτός από πρόσωπο, συνεχείς επιστροφές και αλλαγές χώρου και χρόνου διατρέχουν την αφήγηση. Δεν υπάρχει αρχή, μέση και τέλος. Το μυθιστόρημα δομείται και συγχρόνως αποδομείται. Δεν κατασκευάζεται μια συνεκτική ιστορία ή ένας αφηγηματικός κόσμος. Ο συγγραφέας αφήνει ελεύθερο τον αναγνώστη να δομήσει το δικό του αφήγημα, απλώς του παρέχει τα σχετικά υλικά.

Το βιβλίο μοιάζει με τις ακαθόριστες εικόνες που δείχνουν οι ψυχολόγοι στους πελάτες τους και τους ρωτούν τι σκέφτονται Αλλιώς, μ' ένα παλίμψηστο που αφαιρούνται ακανόνιστα τμήματα επιφανειακής γραφής, όπου αναδύεται μια άλλη· οι δυο γραφές αναμειγνύονται και προσπαθείς να καταλάβεις τι ανήκει πού, τι είναι τι. Με συνέπεια οι δύο στρώσεις να γίνονται ένα.

Προσωπικά μου έμειναν οι κόσμοι των δύο γενεών ως διαφορές αλλά επικαθοριζόμενες στρώσεις. Η βαθύτερη, η εξαιρετικά ταλαιπωρημένη μεταπολεμική γενιά, με δύο εκπροσώπους να εκφράζουν το διχασμό της. Τον κυνηγημένο αριστερό που έχει αναπτύξει το φοβικό ένστικτο λαγού για να αποφεύγει τις κακοτοπιές και να επιβιώσει και που κερδίζει τη ζωή του στον ιδιωτικό τομέα με πολλή εργασία. Παραδόξως, αυτός ακολουθεί περισσότερο την πολιτική ορθότητα και τα ειωθότα. Ένας χαρακτήρας μουντός.

Ο άλλος έχει δουλειά περιττή και δευτεράντζα στο Δημόσιο. Άνθρωπος των ημινόμιμων χώρων και δράσεων, τρόφιμος των διαδρόμων και των «αναγκών» των εξουσιαστικών μηχανισμών. Λουφάζει κι αυτός ιδιοτύπως. Υπάρχει όμως ένας καθοριστικός τομέας, στον οποίο είναι πιο απαιτητικός κι αναρχίζων. Αφορά την ικανοποίηση των έκνομων, εκείνη την εποχή, σεξουαλικών του παθών. Κυριαρχεί μεταξύ των τεσσάρων κεντρικών χαρακτήρων του μυθιστορήματος, είναι έντονος και ξεχωριστός. Προσωπικά, μου θύμισε τύπους του υποκόσμου της πλατείας Δικαστηρίων στη Θεσσαλονίκη του 1960.

Οι δύο γιοι εκφράζουν τον ίδιο κόσμο, εκείνον της ευκολίας, της άνεσης και της καλοπέρασης της μεταπολίτευσης. Και οι δύο είναι αμφίθυμοι απέναντί του. Τον εκμεταλλεύονται αλλά είναι κι απόμακροι· εντός αλλά και μόνοι· αλαζόνες και υποχωρητικοί· ανταγωνιστές έτοιμοι για διεκδίκηση και ρήξη και τελικά ασήμαντοι και άχρωμοι.

Αυτά, εν συντομία, είναι που εγώ κόμισα από το βιβλίο του Δαββέτα. Νομίζω ότι για κάθε αναγνώστη αυτά θα είναι πολύ διαφορετικά κι αυτό είναι το θετικό του βιβλίου. ■

Ο Παπαδιαμάντης στη σκηνή και στην οθόνη

Από τη Γεωργια Φαρινου-Μαλαματαρη

Ένα βιβλίο που μελετά τις διασκευές-«μεταποιήσεις»-μεταγραφές-μεταφορές του παπαδιαμαντικού έργου από το 1965 έως το 2018, οι οποίες ανέρχονται στον όχι ευκαταφρόνητο αριθμό των 81, και έχουν ήδη αυξηθεί στο μεταξύ. Για ποιους λόγους, άραγε, επιλέγεται ως βάση έμπνευσης ο συγκεκριμένος συγγραφέας;

Κωνσταντίνος Κυριακός,
Ως νανάγια αι λέξεις…
Η πρόσληψη του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη στον κινηματογράφο, στο θέατρο και στην τηλεόραση,
Αιγόκερως, Αθήνα 2019,
246 σελ.

Μια όχι και τόσο γνωστή πληροφορία σχετικά με τον Παπαδιαμάντη είναι ότι το έργο του, «Η Γυφτοπούλα» (1885), το οποίο δημοσιεύεται στην *Ακρόπολι* σε συνέχειες, έγινε σχεδόν συγχρόνως με τη δημοσίευσή του, εκτός από αντικείμενο μετάφρασης στα ιταλικά από τον Αγησίλαο Γιαννόπουλο Ηπειρώτη, και αντικείμενο θεατρικής διασκευής από τους Δ. Σιαπάτη και Ι. Μαργαρίτη, *Γυφτοπούλα. Δράμα εις εξ πράξεις μετά προλόγου εις μίαν πράξιν μεταποιηθέν εκ του ομωνύμου πρωτοτύπου μυθιστορήματος* (1885), χωρίς μνεία του ονόματος του Παπαδιαμάντη.[1]

Άρα το παπαδιαμαντικό (μυθιστορηματικό) κείμενο είχε από νωρίς αρχίσει να διασκευάζεται, ακολουθώντας την ευρωπαϊκή πρακτική των διασκευών λογοτεχνικών έργων για το θέατρο, προκειμένου η λογοτεχνία να απευθυνθεί και σε ένα ευρύτερο κοινό. Μάλιστα, τα διασκευασμένα κείμενα ενίοτε χρησιμοποιήθηκαν και ως ενδιάμεσο κείμενο για τις φιλμικές μεταγραφές των μεγάλων έργων.

81 ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΚΕΥΕΣ

Το βιβλίο του Κωνσταντίνου Κυριακού, *Ως νανάγια αι λέξεις… Η πρόσληψη του έργου του Παπαδιαμάντη στο θέατρο, τον κινηματογράφο και την τηλεόραση,* μελετά τις διασκευές-«μεταποιήσεις»-μεταγραφές-μεταφορές του παπαδιαμαντικού έργου από το 1965 έως το 2018, οι οποίες ανέρχονται στον όχι ευκαταφρόνητο αριθμό των 81, και έχουν ήδη αυξηθεί στο μεταξύ.

Ο Κωνσταντίνος Κυριακός, καθηγητής της ιστορίας του θεάτρου και του ελληνικού κινηματογράφου στο Πανεπιστήμιο της Πάτρας, που έχει ασχοληθεί τα τελευταία χρόνια συστηματικά με το θέμα των διασκευών (βλ. Βιβλιογραφία), διαιρεί το βιβλίο του σε τρία μέρη: στο πρώτο εντάσσει τις τηλεοπτικές και κινηματογραφικές διασκευές, στο δεύτερο τις θεατρικές, ενώ στο τρίτο (Επίμετρα) δίνει μια εκτενή, αναλυτική και εξαιρετικά χρήσιμη καταγραφή της σχετικής φιλμογραφίας και παραστασιογραφίας.

New Star

Ο Βασίλης Διαμαντόπουλος υποδύεται τον Παπαδιαμάντη στη νεανική ταινία του Γιάννη Σμαραγδή, *Καλή σου νύχτα κυρ Αλέξανδρε* (1981).

Στην αρχή κάθε κεφαλαίου κάνει μια γενική επισκόπηση της κάθε περιοχής (με τα κυριότερα δείγματα) και στη συνέχεια προβαίνει σε αναλυτικότερη (αφηγηματολογική κυρίως, αλλά και παραστασιολογική) εξέταση τηρώντας τη χρονολογική σειρά εμφάνισης, μολονότι στη συνέχεια προβαίνει και σε ομαδοποιήσεις των μεταγραφών βάσει των τεχνικών μεθόδων, των διαδοχικών παραστάσεων του ίδιου έργου, είτε βάσει των διασκευών του ίδιου σκηνοθέτη. Οι δύο κατηγορίες αναγκαστικά δεν έχουν στεγανά, και αναπόφευκτα υπάρχουν επικαλύψεις.

Η σχέση κειμένου και διασκευών για την τηλεόραση και τον κινηματογράφο διαιρείται σε τρεις φάσεις.

Στην πρώτη (1965-74) ο Παπαδιαμάντης εκλαμβάνεται ως εκφραστής των παραδοσιακών αξιών και της «ελληνικότητας» ή ως ποιητής του ψυχολογικού ρεαλισμού. Εδώ τοποθετούνται οι τηλεοπτικές διασκευές των (βυζαντινών-«ιστορικών») μυθιστορημάτων «Έμποροι των Εθνών» και «Γυφτοπούλα», καθώς και η ταινία «Μετανάστης» του Μάτσα (μια ανάμειξη «ομόθεμων» διηγημάτων του Παπαδιαμάντη προκειμένου να αναδειχτεί από μια πλειάδα γνωστών ηθοποιών, με έμφαση στο ηθογραφικό στοιχείο, το μεταναστευτικό ζήτημα που αναβιώνει τη δεκαετία του 1960). Με δεδομένο ότι η κόπια της πρώτης τηλεταινίας (*Έμποροι των εθνών*) δεν σώζεται, είναι άξια προσοχής η λεπτομερής παρουσίαση που συγκροτείται από τα προγράμματα της *Ραδιοτηλεόρασης*, η οποία αναδεικνύει, όπως και στη «Γυφτοπούλα», το ρομαντικό μελόδραμα και όχι το «ιστορικό» στοιχείο.

Στην δεύτερη περίοδο (1974-1998) «των δημιουργικών αναγνώσεων» κυριαρχούν η μοντερνιστική *Φόνισσα* (1974) του Κ. Φέρρη (ανοίκεια φόρμα, θεατρικό ύφος στην εκφορά του λόγου, χρωματικές εναλλαγές, αντιρεαλιστικά σκηνικά, παραλλαγή του τέλους) και η τηλεταινία του Γ. Σμαραγδή, *Καλή σου νύχτα κυρ Αλέξανδρε* (1981), σύνθεση από ήρωες ή αποσπάσματα παπαδιαμαντικών διηγημάτων με αυτοαναφορική παρουσίαση της κινηματογραφικής δράσης (στήσιμο ταινίας για τη ζωή και το έργο του Παπαδιαμάντη), της σημασίας του τίτλου, των χωροχρονικών επιπέδων της φιλμικής αφήγησης (ανάκληση περιστατικών της ζωής του συγγραφέα που είναι πηγή των έργων του κατά την τελευταία του επιστροφή στη Σκιάθο), των χαρακτήρων, και ιδιαίτερα της ηθοποιίας του Βασίλη Διαμαντόπουλου, ο οποίος σταδιακά συναιρείται πλήρως με τον ρόλο του ως Παπαδιαμάντη.

Στην τρίτη περίοδο (που μερικώς επικαλύπτεται με τη δεύτερη) εντάσσονται οι «όψιμες αναγνώσεις» οι οποίες αναφέρονται σε ένα διήγημα ή σε μια ομάδα διηγημάτων του ίδιου του Παπαδιαμάντη ή και άλλων με κοινή θεματική (π.χ. *Η Νοσταλγός* της Ελένης Αλεξανδράκη, *Έρως-ήρως* της Δώρας Μασκλαβάνου, *Γωνιά του Παραδείσου* της Λένας Βουδούρη). Το παπαδιαμαντικό κείμενο υφίσταται ποικιλότροπους μετασχηματισμούς, όπως περικοπές και αυξήσεις (με φανταστικά περιστατικά, ή με βιογραφικά στοιχεία και παρέμβλητα αποσπάσματα άλλων διηγημάτων του Παπαδιαμάντη), αλλαγές στους χαρακτήρες, στην πλοκή (με αφαιρέσεις ή αλλαγή της σειράς των γεγονότων), τον χρόνο και τον χώρο δράσης, επικαιροποίηση κ.τ.λ. Οι αλλαγές σε μερικές από αυτές τις ταινίες είναι τόσο μεγάλες ώστε διατηρείται μόνο μια πολύ χαλαρή σχέση με το παπαδιαμαντικό πρωτότυπο (Μασκλαβάνου, *Και να φύγω… θα ξανάρθω*, Γιάννης Σολδάτος, *Υπο-*

βρύχιος έρωτας, Αλεξανδράκη, *Ο αρσιβαρίστας και ο άγγελος*).

Οι ταινίες εξετάζονται κυρίως ως προς την οπτική γωνία και τη φωνή (ρόλος του αφηγητή, κατανομή του αφηγητή σε περισσότερα πρόσωπα, άνδρες και γυναίκες, παπαδιαμαντικό κείμενο ως voice over με τις υποβλητικές φωνές, όπως του Μάνου Κατράκη στη *Φόνισσα* του Φέρρη και του Αλέξη Δαμιανού στα *Ρόδινα Ακρογιάλια* του Ευθ. Χατζή ως τριτοπρόσωπων αφηγητών, διάλογοι σε τοπικό ιδίωμα της Νισύρου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιλογή ηθοποιών προς εξυπηρέτηση των αναγκών της κάθε μεταγραφής, οι οποίοι, αντίστροφα, δίνουν το δικό τους στίγμα στο ρόλο (π.χ. Αλκαίου και Σταθοπούλου στη *Φόνισσα*, Λαζαρίδου και Κεχαγιόγλου στη *Νοσταλγό*), ή η χρήση επαγγελματιών αλλά και ερασιτεχνών, και μάλιστα με τους ερασιτέχνες ως κεντρικούς ηθοποιούς του ανδρικού καστ και γυναίκες επαγγελματίες ηθοποιούς ως βουβά πρόσωπα (*Ρόδινα Ακρογιάλια* του Χατζή). Η τελευταία ταινία θεωρείται μελέτη φωτός που τείνει προς το μυστηριακό: σε συνδυασμό με τη σκιαθίτικη φύση γίνεται όχημα για τις ιστορίες (βιώματα, αναμνήσεις και φαντασιώσεις) των τριών ηρώων σχετικά με την αγάπη, όπως το δηλώνουν και οι μεσότιτλοι της ταινίας με βυζαντινά γράμματα στην αρχή κάθε επί μέρους ιστορίας.

Studio Κοτσιρέας

Η Μπέτυ Αρβανίτη, Φραγκογιαννού στη θεατρική διασκευή της *Φόνισσας* από τον Στάθη Λιβαθηνό (2011).

ΣΤΗ ΣΚΗΝΗ

Με την πληθώρα των παραστάσεων, ο Παπαδιαμάντης αναδεικνύεται ο αντιπροσωπευτικότερος συγγραφέας το έργο του οποίου διασκευάζεται για το θέατρο, όπως περιγράφεται στο δεύτερο κεφάλαιο. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς αν η προτίμηση και εδώ οφείλεται στην ενδιάθετη δραματικότητα του παπαδιαμαντικού έργου αναφορικά με τον χρόνο, τον τόπο και τα δρώντα πρόσωπα ή στο ότι ο Παπαδιαμάντης θεωρήθηκε ότι εκφράζει το θρησκευτικό και εθνικό ιδεώδες του νέου Έλληνα (όπως συνέβη στις πρώτες τηλεοπτικές μεταφορές) ή στο ότι το έργο του (σύμφωνα με νεότερες προσεγγίσεις) υπερβαίνει κατά πολύ την παραπάνω θεώρηση και μένει πάντοτε «ανοιχτό», δηλαδή προσφέρεται ως διηνεκής απάντηση στα λεγόμενα αιώνια προβλήματα (έρωτας, θάνατος, αμαρτία) ή και σε άλλα της εποχής του που εμφανίζονται σε διαφορετικά συμφραζόμενα σήμερα (π.χ. μετανάστευση-προσφυγιά, κοινωνικός αποκλεισμός, κλιματική αλλαγή). Όπως κι αν έχει το πράγμα, συνάγεται από τις παραστάσεις ή και από τις σχετικές συνεντεύξεις ότι ο Παπαδιαμάντης (και ιδιαίτερα η παπαδιαμαντική γλώσσα) ερεθίζει τους πειραματισμούς των σκηνοθετών που ασχολούνται με το αφηγηματικό θέατρο, πειραματισμούς που αφορμώνται από εκλεκτικές συγγένειες ή από σύγχρονες φιλολογικές αναγνώσεις ή από την εφαρμογή τεχνικών του (μετα)μοντέρνου θεάτρου.

Έτσι έχουμε θεατρικές διασκευές ενός έργου (συνήθως εκτεταμένου) είτε συνθέσεις δραματοποιημένων διηγημάτων αποκλειστικώς του Παπαδιαμάντη ή σε συνδυασμό με διηγήματα άλλων (Θ. Γκόνη, *Ο ξεπεσμένος Δερβίσης*), με κοινό θεματικό άξονα, ο οποίος υποσημαίνεται συνήθως στον τίτλο (π.χ. Ευ. Στιβανάκη, *Ο άνδρας και ο έρως*, Αντ. και Κ. Κούφαλης, *Φτωχοί και άγιοι*, Μ. Γεμεντζάκη, *Θαλασσινοί έρωτες*). Και στις δύο περιπτώσεις και ιδίως στη δεύτερη –και αν αφήσουμε κατά μέρος τα θεατρικά αναλόγια– οι μέθοδοι μεταγραφής περιλαμβάνουν αφενός σχεδόν μονολογικές ή μονοπρόσωπες παραστάσεις στις οποίες προέχει η εκφορά του λόγου («ως ερμηνεία που πρέπει να είναι τέτοια ώστε να αναδύεται το πνεύμα του συγγραφέα και να επικοινωνεί διανοητικά με τον θεατή», π.χ. *Δ. Αβδελιώδης, Η νοσταλγός, Όνειρο στο Κύμα και Έρως Ήρως*), εκφορά που εξυπηρετείται διακριτικά από το σκηνικό, την προβολή βίντεο και τη μουσική (ενίοτε και την κίνηση), αφετέρου πολυπρόσωπες παραστάσεις που πειραματίζονται με σύνθετες αφηγηματικές τεχνικές ή προχωρούν ακόμη και σε ανάμειξη των ειδών. Με οδηγό π.χ. την οπτική γωνία του διασκευαστή/σκηνοθέτη αναθέτουν τον λόγο των ηρώων σ᾽ έναν αφηγητή ή κατανέμουν τον ρόλο του αφηγητή σε πολλούς ήρωες ή μετατρέπουν την αφήγηση σε διάλογο (ενίοτε σε τρίτο πρόσωπο) ή αλλάζουν το φύλο των αφηγητών ή δημιουργούν σκηνικές συνθέσεις («θεατρικό ορατόριο») όπου το «γλωσσικό ιδίωμα του Παπαδιαμάντη συνδιαλέγεται με την εντός σκηνής μουσική και κίνηση δημιουργώντας "εκφραστικές" χειρονομίες που φωτίζουν την ιστορία δίνοντας συμβολική υπόσταση στα γεγονότα» (Θ. Αμπαζής, *Οι έμποροι των εθνών*).

Ιδιαίτερος λόγος γίνεται για τη συγκριτική παρουσίαση των διαφόρων παραστάσεων της *Φόνισσας*, ιδίως από τον Χατζάκη (1998) και τον Λιβαθινό (2011) που αποτελούν δύο ενδιαφέρουσες αντιθετικές προσεγγίσεις. Η *Φόνισσα* ερμηνεύεται είτε ως συνδυασμός αρχαίου δράματος και λαϊκού δρώμενου με τον άνδρα στον ρόλο του αφηγητή και του ηθοποιού, ο οποίος ενσαρκώνει τους ανδρικούς ρόλους, και τη γυναίκα ως πρωταγωνίστρια και χορό (Σωτ. Χατζάκης), είτε ως μελέτη αφηγηματικού θεάτρου, όπου όλος ο θίασος δραματοποιεί συλλογικά τη θεατρική διαδικασία μέχρι την υπόδυση και την κριτική αντιμετώπιση του ρόλου (Στ. Λιβαθινός). Αντίστοιχη και η παρουσία των δύο πρωταγωνιστριών που ενσαρκώνουν τη Φραγκογιαννού, είτε ως διφυή και διχασμένη φυσιογνωμία (Λυδία Κονιόρδου, με παρελθόν σε τραγικούς ρόλους) είτε ως έγκλειστη, στατική και άχρονη ηρωίδα η οποία ταυτοχρόνως εξομολογείται και αποστασιοποιείται από την πράξη της (Μπέττυ Αρβανίτη). Αντίστοιχο και το τέλος με την κάθαρση διά της καταβυθίσεως-καθάρσεως της Χαδούλας (Χατζάκης) ή της ανάληψής της – αλά Μήδεια[;] (Λιβαθινός).

Σχεδόν όλες οι παραστάσεις χρησιμοποιούν λιτά, αφαιρετικά, λειτουργικά –ωστόσο– σκηνικά, μακριά από οτιδήποτε μπορεί να θεωρηθεί ηθογραφικό-φολκλορικό στοιχείο. Και η χρήση της παραδοσιακής μουσικής (ψαλμοί, νανουρίσματα, μοιρολόγια) λειτουργεί υπαινικτικά, όταν δεν συνδυάζεται με κλασική ή ηλεκτρονική μουσική.

Το ενδιαφέρον είναι ότι όλοι οι σκηνοθέτες δείχνουν να εξυμνούν τη μουσικότητα της παπαδιαμαντικής γλώσσας-αμάλγαμα, την οποία προσπαθούν να διατηρήσουν ανέπαφη κατά την εκφορά της είτε με τη σωματοποίησή της (με τον χορό και τη ρυθμική κίνηση, με πρώτη διδάξασα τη Μ. Γεμεντζάκη) είτε με τη βοήθεια της μουσικής (συχνά ζωντανής επί σκηνής) σε βαθμό που ενίοτε αποκτά και η ίδια (ίσως και περισσότερα) δικαιώματα με τον λόγο.

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για το πλούσιο φωτογραφικό υλικό που παρατίθεται στο βιβλίο με φωτογραφίες των παραστάσεων ή και των σχετικών αφισών, καθώς και για τα επίμετρα: Φιλμογραφία (1965-2018), Παραστασιογραφία/Κρι-

τικογραφία (1991-2018), και τους τρεις Πίνακες Θεαμάτων (γενικός, ταινιών κινηματογράφου και τηλεόρασης, καθώς και θεάτρου). Τα δύο πρώτα περιέχουν λήμματα με πλήρη στοιχεία του θιάσου, του χρόνου, του τόπου, των συντελεστών της παράστασης, όλου του παρα-κειμενικού υλικού, της κριτικογραφίας και επιλεκτικά της βιβλιογραφίας γύρω από το συγκεκριμένο παπαδιαμαντικό πρωτότυπο.

Τα επίμετρα Φιλμογραφία και Παραστασιογραφία μπορεί να διαβαστούν οριζόντια, οπότε δείχνουν το χρονικό σημείο έναρξης των μεταγραφών με ό,τι αυτό συνεπάγεται (τέλη δεκαετίας του 1960 για τις ταινίες, δεκαετία του 1990 για το θέατρο), καθώς και τη χρονολογική εξέλιξη, μπορεί όμως να διαβαστούν και κάθετα. Σε συνδυασμό μάλιστα με την συστηματική εκμετάλλευση της ακμάζουσας θεωρητικής συζήτησης περί διασκευών (Adaptation Studies) μπορεί να δώσουν έναυσμα σε πολλές επιμέρους μελέτες για την πρόσληψη του Παπαδιαμάντη στον κινηματογράφο και το θέατρο, που άπτονται των λογοτεχνικών, θεατρικών, πολιτισμικών και κοινωνιολογικών σπουδών.

Η «ΠΛΑΝΗ ΤΗΣ ΠΙΣΤΟΤΗΤΑΣ»

Ως φιλόλογος που προσπαθεί να απεμπλακεί από τη θεωρούμενη πλέον «πλάνη της πιστότητας», η οποία προϋποθέτει την ανωτερότητα της λογοτεχνίας, νομίζω πως οι νύξεις που γίνονται στη μελέτη του Κυριακού, καθώς και τα Επίμετρα δείχνουν ότι η μεταφορά ενός λογοτεχνικού κειμένου σε ένα άλλο σημειωτικό σύστημα καθορίζεται αλληλένδετα τόσο από την ερμηνεία των συντελεστών της παράστασης, απότοκη προφανώς του ιστορικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στο οποίο αυτή διαμορφώνεται, όσο και από τις προδιαγραφές του μέσου.

Σε αυτά τα συμφραζόμενα λοιπόν μπορούμε να θέσουμε ορισμένα ερωτήματα προς περαιτέρω διερεύνηση:

1. Γιατί έχουν μεταφερθεί στον κινηματογράφο και το θέατρο ορισμένα (μερικές φορές τα ίδια) κείμενα του Παπαδιαμάντη (συνολικά 81) και όχι άλλα; Πού οφείλονται οι πολλαπλές μεταφορές των ίδιων κειμένων, και εν τέλει ποιο είναι το πρωτότυπο, το κείμενο του Παπαδιαμάντη ή κάποια προγενέστερη διασκευή;

Rosebud

Η Όλια Λαζαρίδου, *Νοσταλγός* στην ομώνυμη παπαδιαμαντική ταινία της Ελένης Αλεξανδράκη (2005)

2. Τι μπορεί να προκύψει αν εξετάσουμε τις αλλεπάλληλες διασκευές της «Νοσταλγού» π.χ. ως υπερ-κειμένου (hypertexte) στον κινηματογράφο και το θέατρο σε σχέση με το παπαδιαμαντικό υπο-κείμενο (hypotexte), αλλά και μεταξύ τους;[2] Το ίδιο ισχύει για την τηλεοπτική, τις κινηματογραφικές και τις θεατρικές μεταγραφές της «Φόνισσας», οπότε έχουμε αλλαγή του μέσου.

3. Τι δηλώνει η ύπαρξη μεγάλου αριθμού γυναικών σκηνοθετών; Μπορεί να υποσημαίνει μια ιδιαίτερη (φεμινιστική;) ανάγνωση των παπαδιαμαντικών κειμένων;

4. Γιατί η ίδια σκηνοθέτις (π.χ. Αλεξανδράκη και Μασκλαβάνου) επανέρχεται μετά από μια μεταγραφή με σκόπιμες αλλαγές σε μια ελεύθερη μεταφορά με εντελώς χαλαρή σχέση με το κείμενο;

5. Αντίστοιχα, τι μπορεί να δηλώνει η προσέγγιση του Παπαδιαμάντη από την Όλια Λαζαρίδου π.χ., η οποία έχει υπηρετήσει το παπαδιαμαντικό έργο από διάφορες θέσεις: της ηθοποιού στον κινηματογράφο (*Νοσταλγός*) και στο θέατρο (αναλόγιο: *Το μυρολόγι της φώκιας*/*Ο Ξεπεσμένος Δερβίσης*) ή της σκηνοθέτιδος στην εμβληματική παράσταση *Ο γάμος του Καραχμέτη*;

6. Ποιοι είναι οι σεναριογράφοι στον κινηματογράφο και οι διασκευαστές στο θέατρο; Είναι οι ίδιοι με τους σκηνοθέτες; Τι γίνεται στην περίπτωση που οι διασκευαστές είναι λογοτέχνες (π.χ. Παύλος Μάτεσις, *Η Γυφτοπούλα*, Δημήτρης Νόλλας, *Ρόδινα Ακρογιάλια*, Στρατής Πασχάλης, *Φόνισσα*, ο τελευταίος και ανθολόγος στα *Σκοτεινά παραμύθια*); Η χρήση μεταγραφέων ως σεναριογράφων προηγείται ή έπεται της σκηνοθεσίας (Κ. Γανωτής, *Γωνιά του Παραδείσου* της Βουδούρη) και σε ποιον βαθμό την επηρεάζει;

7. Τι μπορεί να σημαίνει η τακτική της ένθεσης ενδιάμεσων τίτλων στις ταινίες ή στις παραστάσεις; Ποια ακριβώς λειτουργία εξυπηρετεί; Την έμμεση υπόμνηση της σχέσης του λόγου με την εικόνα, την υποβοηθητική περίληψη του περιεχομένου ή την επισήμανση μιας συγκεκριμένης ερμηνευτικής;

8. Παρατηρούμε αρκετά ενωρίς σε τηλεοπτικές διασκευές διηγημάτων (π.χ. *Λαμπριάτικος Ψάλτης, Η Βλαχοπούλα* του Ανδρέα Θωμόπουλου σε σενάριο Βαγγέλη Γκούφα) την προσθήκη επικαιροποιημένου υλικού ή της διαδικασίας για την κατασκευή της τηλεταινίας. Η τακτική αυτή επαναλαμβάνεται –τηρουμένων των αναλογιών– και σε μεταγενέστερες επί το πλείστον πολυπρόσωπες θεατρικές παραστάσεις με νεότερους ηθοποιούς (*Οι Ελαφροΐσκιωτοι, Οι Χαλασοχώρηδες*), όπου γίνεται λόγος για συνεχείς αυτοσχεδιασμούς κατά τις πρόβες και μεταφορά τους στη σκηνή. Ποια η λειτουργία και η αποτελεσματικότητα της αυτοαναφορικότητας που μεταφέρει τον στόχο από τη βίωση του έργου στη βίωση της δραματοποίησής του;

9. Μπορεί τελικώς να κάνει κανείς λόγο για costume film ή ακόμη περισσότερο για heritage film τόσο στη μεταφορά των «ιστορικών» μυθιστορημάτων στην τηλεόραση όσο και των «ηθογραφικών» διηγημάτων, αν λάβουμε υπόψη τη σημασία των συγκεκριμένων όρων στη βρετανική φιλμογραφία;

10. Σε ποιο ακριβώς κοινό απευθύνονται οι μεταγραφές παπαδιαμαντικών έργων στο θέατρο και τον κινηματογράφο; Έχουμε μαρτυρίες για την υψηλή τηλεθέαση των μεταφορών των «ιστορικών» μυθιστορημάτων και για τη σχετική εισπρακτική επιτυχία ορισμένων ταινιών και παραστάσεων (ιδίως τα επετειακά χρόνια 2001 και 2011), οι οποίες παίχτηκαν για περισσότερες της μιας σαιζόν και περιόδευσαν σε πολλά μέρη της χώρας. Θα ήταν ενδιαφέρον να μελετηθούν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του κοινού με βάση τους λόγους για τους οποίους βλέπουν μια παράσταση βασισμένη σε έργο του Παπαδιαμάντη: Επιβεβλημένη παρακολούθηση σχολείων ως τμήμα της εξοικείωσης με τη Νεοελληνική Λογοτεχνία ώστε να συνδυάζεται η παιδεία με την ψυχαγωγία; Ένδειξη μεσοαστικής καλλιέργειας, εφόσον πρόκειται για έργα του κανόνα με εξασφαλισμένη ποιότητα; Επιβεβαίωση εθνικών και κυρίως θρησκευτικών πεποιθήσεων λόγω της καθιερωμένης εικόνας του συγγραφέα; Αναβίωση εντυπώσεων που έχουν προέλθει από παλαιότερες (νεανικές ίσως) αναγνώσεις; Θαυμασμός απέναντι στη διαχρονικότητα του παπαδιαμαντικού έργου και στη λοξή ματιά με την οποία αντιμετωπίζει τα αιώνια προβλήματα; Παρακολούθηση του έργου συγκεκριμένων σκηνοθετών ή και ηθοποιών γνωστών για την ευστοχία ή τον πειραματισμό τους στην μεταφορά των κλασικών έργων;

Είναι ευτυχής συγκυρία ότι τα ερωτήματα αυτά και άλλα ειδικότερα, που απορρέουν από το βιβλίο του Κ. Κυριακού, μπορούν να ενταχτούν στη θεματική του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Παπαδιαμαντικών Σπουδών, «Η διαχρονία του Παπαδιαμάντη (λογοτεχνία, ζωγραφική, θέατρο, κινηματογράφος, τηλεόραση, μουσική)» (Οκτώβριος 2021). Βλ. αναλυτικά www.papadiamantis.net ▮

---

1. Για τις διαφορές μεταξύ μυθιστορήματος και δραματικού κειμένου βλ. Σοφία Μπόρα, «Ο Παπαδιαμάντης και οι αναγνώστες του. Ζητήματα ιστορίας της πρόσληψης του έργου (1879-1961)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή ΕΚΠΑ, Αθήνα 2008, σ. 144-45.

2. Η ορολογία του G.Genette, *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δεύτερου βαθμού*, μετάφραση: Βασ. Πατσογιάννης, επιμέλεια: Μαρία Στεφανοπούλου και Λίζυ Τσιριμώκου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2018, σ. 36-38.

Η Κύπρος ως κέντρο διαφθοράς

Από τον ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ

Το νέο βιβλίο του ερευνητή δημοσιογράφου Μακάριου Δρουσιώτη είναι το χρονικό της περιόδου της δεινής οικονομικής κρίσης στην Κύπρο που κορυφώθηκε το 2013, με το «κούρεμα» των τραπεζικών καταθέσεων. Η έρευνα του Δρουσιώτη τον οδηγεί στον ίδιο τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας. Καταγγέλλεται διαπλοκή με ρώσους ολιγάρχες και ξένα συμφέροντα και, σε όλη την πυραμίδα της πολιτικής ηγεσίας, φωτογραφίζεται ένα διεφθαρμένο πολιτικό σύστημα ανίκανο να αντιληφθεί, πόσο μάλλον να διαχειριστεί τις δραματικές συνθήκες των ημερών και τους κινδύνους που απειλούσαν τη χώρα. [ΤΒJ]

Μακάριος Δρουσιώτης, *Η Συμμορία. Το διεφθαρμένο σύστημα εξουσίας στην Κύπρο. Το κούρεμα και η διαπλοκή πολιτικών και δικηγόρων*, Αλφάδι, Λευκωσία 2020, 300 σελ. (Το βιβλίο είναι διαθέσιμο online στο: www.makarios.eu)

Γιάννης Μπεχράκης/ Reuters

Μάρτιος 2003. Καταθέτες έξω από τη Λαϊκή Τράπεζα, προσπαθώντας να αντλήσουν όσο το δυνατόν περισσότερη ρευστότητα. Κι ενώ η χώρα κάλπαζε προς την πλήρη κατάρρευση, οι πολίτες στα ATM άδειαζαν τα ταμεία των τραπεζών κι η ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα έκοβε τη χρηματοδότηση από τον ΕΛΑ, ο κύπριος πρόεδρος Νίκος Αναστασιάδης έτρεχε στον Πούτιν για να αγοράσει τη Λαϊκή Τράπεζα που χρωστούσε 10 δισ. στον ΕΛΑ και τα ταμεία της ήταν άδεια.

Και να που ένας άνθρωπος τολμά. Θέτει τον δάκτυλον επί τον τύπον των ήλων. Και ψηλαφεί τις πληγές που άφησαν στο σώμα της Κύπρου ανεύθυνοι κι ανίδεοι και δημοκόποι πολιτικοί, κομματάρχες, μεγαλοδικηγόροι και μεγαλολογιστές, μεγαλοτραπεζίτες και μεγαλοντιβέλοπερς, όλοι τους σαν μια «συμμορία», με ελάχιστες ατομικές εξαιρέσεις που δεν σώζουν την εικόνα. Πολιτικοί και πολιτικάντηδες, με μαέστρο –ποιος θα το πίστευε;– τον ίδιο τον αρχηγό του κράτους! Αυτόν που βάλαμε τους ώμους μας και τον ανεβάσαμε στο λόφο του Καπιτώλιου. Γιατί πιστέψαμε, από την ώς τότε δημόσια πολιτεία του, πως ήταν πράγματι, όπως ο ίδιος δήλωνε, «ο καλύτερος μαθητής του Κληρίδη», του πραγματιστή Κληρίδη, πως ήταν ο ηγέτης της λύσης και, στις δραματικές εκείνες στιγμές του 2013, πως ήταν ο ηγέτης που θα έβγαζε τον τόπο από την κρίση.

Το νέο βιβλίο του Μακάριου Δρουσιώτη, *Η Συμμορία*, είναι ένα βιβλίο-τόλμημα, που θα λειτουργήσει, ευελπιστώ, σαν βόμβα στα θεμέλια του πολιτικού μας συστήματος, ενός συστήματος σάπιου, βυθισμένου στη διαπλοκή και τη διαφθορά. Είναι το δωδέκατο βιβλίο του Δρουσιώτη, βγαλμένο, όπως όλα τα άλλα, απ᾽ αυτό που, στις ώριμες δημοκρατίες της Δύσης, καθιερώθηκε, από την εποχή του Watergate, ως investigative journalism – ερευνητική δημοσιογραφία.

Έχοντας στηρίξει με δημοσιογραφικά του κείμενα την υπόθεση της λύσης του Κυπριακού το 2004 κι έχοντας βγάλει στην επιφάνεια τα της «περιρρέουσας» του τότε προέδρου Τάσου Παπαδόπουλου (*Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα*, 2005), ο Μακάριος Δρουσιώτης βρέθηκε σε κοινή πορεία με τον Νίκο Αναστασιάδη που, με τη στάση του, είχε αναδειχθεί ο ηγέτης της λύσης. Η πολιτική αυτή συμπόρευση, με την εκλογή του Αναστασιάδη στην προεδρία το 2013, έφερε τον Δρουσιώτη στο προεδρικό ως ειδικό συνεργάτη του Προέδρου της Δημοκρατίας. Η θητεία του όμως αυτή τον έφερε αντιμέτωπο με μιαν άλλη πραγματικότητα που δεν μπορούσε πριν να την φανταστεί ούτε είχε τρόπο να την προβλέψει. Στις κρίσιμες εκείνες ώρες, όταν το κράτος που είχε παραδώσει η προεδρία Χριστόφια βρισκόταν στο χείλος οικονομικής κατάρρευσης και αναμέναμε όλοι τον πραγματιστή ηγέτη να πάρει τις δύσκολες αποφάσεις που θα έβγαζαν τον τόπο από την κρίση, ο Μακάριος Δρουσιώτης είδε από μέσα έναν πρόεδρο βουτηγμένο ώς το λαιμό στη διαπλοκή με ρώσους ολιγάρχες και ξένα συμφέροντα και, σε όλη την πυραμίδα της πολιτικής ηγεσίας, ένα διεφθαρμένο πολιτικό σύστημα ανίκανο να αντιληφθεί, πόσο μάλλον να διαχειριστεί, τις δραματικές συνθήκες των ημερών και τους κινδύνους που απειλούσαν τη χώρα.

Ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου, ενεργώντας όχι ως υπηρέτης στην αυλή ενός βασιλιά αλλά ως ελεύθερος δημοσιογράφος ταγμένος να υπηρετεί την αλήθεια, άρχισε να καταγράφει ημερολογιακά τις απίστευτες εμπειρίες που βίωνε από τη θέση του στο προεδρικό. Χρησιμοποιώντας αυτό το υλικό ως προσωπική μαρτυρία, που επιβεβαιώνεται και ενισχύεται με άλλες μαρτυρίες και με αδιάψευστα ντοκουμέντα (πρακτικά συνεδριάσεων και συναντήσεων), συνθέτει το απίστευτο σκηνικό της διαχείρισης της κρίσης από τον πρόεδρο και το πολιτικό προσωπικό της χώρας. Χωρίς να κάνει εκπτώσεις σε κανέναν.

Κι εκεί που εμείς παρακολουθούσαμε στους τηλεοπτικούς δέκτες τον άνισο αγώνα έναντι των «φθονερών» εταίρων που έδινε ο «πραγματιστής» ηγέτης μας στο Eurogroup «με το πιστόλι στον κρόταφο», κι εκεί που την επομένη βλέπαμε εμβρόντητοι τους αχάπαρους βουλευτές μας να απορρίπτουν, με «πατριωτικές» κορόνες, τη συμφωνία σωσίβιο για το ήπιο οριζόντιο κούρεμα 10% που είχε φέρει ο πρόεδρος από τις Βρυξέλλες (στις ασφαλισμένες καταθέσεις, το κούρεμα θα ήταν 6,75%),

το αφήγημα θρίλερ του Μακάριου Δρουσιώτη, οδηγώντας μας στα σκοτεινά μονοπάτια της συμμορίας, μας αλλάζει κυριολεκτικά τα φώτα προσγειώνοντάς μας στα πραγματικά γεγονότα.

ΤΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΕΒΗ

Ο πρόεδρος, που είχε υπογράψει τη συμφωνία, άμα τη επιστροφή του, έβαλε μπρος μεθόδευση για αθέτησή της, ενορχηστρώνοντας ο ίδιος την «πατριωτική» παράσταση της Βουλής που έκλεισε με απόρριψη της συμφωνίας. Για ποιο λόγο; Για να μην πληρώσουν ούτε σεντ οι ρώσοι ολιγάρχες, οι καταθέτες δισεκατομμυρίων στην Τράπεζα Κύπρου και επίσης ούτε σεντ το καθεστώς του Πούτιν που είχε άλλα 10 δισ. στη ρωσική RCB Bank – γιατί αλλιώς θα ζημιώνονταν μαζί και οι μεσάζοντες μεγαλοδικηγόροι και μεγαλολογιστές, με μεγάλο μερίδιο στο οικογενειακό δικηγορικό γραφείο του προέδρου.

Η μεθόδευση που ακολουθήθηκε είχε στόχο να πληρώσουν «πατριωτικά» μόνο οι Κύπριοι! Πώς; Με αυτό που ονομάστηκε Ταμείο Αλληλεγγύης, στο οποίο θα εισέρρεαν τα ασφαλιστικά ταμεία των ημικρατικών, των τραπεζικών και των ιδιωτικών υπαλλήλων, και άλλα τόσα από «πατριωτικές» εισφορές κυπρίων πολιτών που θα περνούσαν από το… κουρείο! Για να χαθούν εν μία νυκτί στη μαύρη τρύπα και ασφαλιστικά ταμεία και εισφορές… Τελικά, μας γλίτωσαν από δεύτερη μεγαλύτερη καταστροφή οι «φθονεροί» εταίροι μας, με δραστική παρέμβαση της καγκελαρίου Άνγκελα Μέρκελ. Οι οποίοι, στο μεταξύ, ανησυχούντες για το παράνομο του κουρέματος ασφαλισμένων καταθέσεων, διαβουλεύονταν με τον κύπριο υπουργό Οικονομικών για μείωση της αποκοπής στις ασφαλισμένες καταθέσεις σε 3% και αύξηση στις ανασφάλιστες (άνω των 100.000 ευρώ) σε 12,5%. Οπότε ο πρόεδρος «αντέδρασε με οργή, λέγοντας στον υπουργό Οικονομικών να μην υπάρξει καμιά αύξηση στις μεγάλες καταθέσεις επειδή θα δυσαρεστούνταν ακόμη περισσότερο οι ξένοι».

Κι ενώ η χώρα κάλπαζε προς την πλήρη κατάρρευση, οι πολίτες σε ουρές στα ΑΤΜ άδειαζαν τα ταμεία των τραπεζών κι η ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα έκοβε τη χρηματοδότηση από τον ΕΛΑ, ο Αναστασιάδης έτρεχε στον Πούτιν για να αγοράσει τη Λαϊκή Τράπεζα που χρωστούσε 10 δισ. στον ΕΛΑ και τα ταμεία της ήταν άδεια ή για να αγοράσει κρατικά ομόλογα φυσικού αερίου κι έτσι να φύγει από τους «φθονερούς εταίρους», να φύγει κι από το Eurogroup, ακόμα και από την Ευρωπαϊκή Ένωση αν χρειαζόταν, όπως τερέτιζαν συνεταίροι του στην κυβέρνηση, και να γίνει η Κύπρος προσάρτημα της Ρωσίας! Η οποία Ρωσία είχε διαμηνύσει διά της «ανώτατης ηγεσίας» ότι «αν αγγίζαμε την RCB τότε θα βλέπαμε μιαν αντίδραση που δεν είδαμε ποτέ». Αφού ο Δρουσιώτης παραθέσει δηλώσεις/προειδοποιήσεις από τον ρώσο πρόεδρο Πούτιν και τον πρωθυπουργό του Μεντβέντεφ αναφορικά με την RCB Bank, κι αφού αναφερθεί στην εσπευσμένη κάθοδο ρώσων ολιγαρχών με ιδιωτικά τζετ στην Κύπρο για τις προσωπικές τους καταθέσεις στην Τράπεζα Κύπρου καθώς και σε πολύπλευρες ρωσικές πιέσεις στον Αναστασιάδη, καταλήγει συμπερασματικά:

Το Κρεμλίνο, λοιπόν, προκειμένου να διασφαλίσει ότι οι ρωσικές καταθέσεις που το ενδιέφεραν θα παρέμεναν αλώβητες, κίνησε τους μηχανισμούς παρέμβασης που διέθετε στο κυπριακό πολιτικό σύστημα για να παγώσει την υλοποίηση της συμφωνίας.

Η δουλική στάση του κύπριου προέδρου έναντι των Ρώσων αφήνει να αιωρείται διαρκώς η υποψία ότι οι «μηχανισμοί παρέμβασης» που διέθετε ο Πούτιν αφορούσαν όχι απλώς το πολιτικό σύστημα γενικά και αόριστα αλλά κυρίως τον ίδιο τον Αναστασιάδη προσωπικά. Όταν δηλώνει στο Υπουργικό Συμβούλιο: «να εξαιρέσουμε τους ξένους και να τα φορτώσουμε στους Κύπριους μόνο και να δώσουμε τη μάχη του πατριωτισμού για να σώσουμε την πατρίδα μας», η μόνη λογική ερμηνεία που αφήνει να νοηθεί είναι η εξάρτηση.

Αναφορικά με το καθαυτό ζήτημα της διάσωσης της κυπριακής οικονομίας, δεν είχε βέβαια το Κρεμλίνο καμιά διάθεση να συνδράμει με οποιονδήποτε ουσιαστικό τρόπο. Σε τηλεφωνική επικοινωνία με τον Πούτιν, την οποία είχε ζητήσει ο Αναστασιάδης για να εκλιπαρήσει βοήθεια –μια επικοινωνία που κάνει τον κύπριο πολίτη να ντρέπεται τόσο για το σκηνικό που είχε στηθεί (να προηγηθεί η καταψήφιση της συμφωνίας από τη Βουλή) όσο και για τα όσα λέχθηκαν–, ο Πούτιν το μόνο που δέχθηκε ήταν να υπάρξει επιμήκυνση της εξόφλησης του δανείου 2,5 δισ. που είχε συνάψει τον προηγούμενο χρόνο η κυβέρνηση Χριστόφια.

Κι ενώ ο Αναστασιάδης μηχανορραφούσε μαζί με τους συνεργάτες του και τους ηγέτες των κομμάτων για το στήσιμο και το πέρασμα από τη Βουλή του περιώνυμου Ταμείου Αλληλεγγύης, «η κοινωνία δεν είχε καμιά αντίληψη της ελαφρότητας με την οποία αντιμετώπιζε τα πράγματα το πολιτικό προσωπικό», παρατηρεί ο συγγραφέας, και συνοψίζει:

Οι τρεις-τέσσερις άνθρωποι που καταλάβαιναν (Νεοφύτου, Γεωργιάδης, Πετρίδης και Στυλιανίδης) ήταν απελπισμένοι και ανήμποροι να αναχαιτίσουν τις επερχόμενες τραγικές επιπτώσεις. Το χαμηλόβαθμο προσωπικό του Προεδρικού ήμασταν μαζεμένοι στο γραφείο του κυβερνητικού εκπροσώπου και παρακολουθούσαμε τις εξελίξεις από τα διεθνή πρακτορεία και τα τοπικά μέσα ενημέρωσης. Δεν είχαμε λεπτομερή ενημέρωση του τι γινόταν μέσα στη μεγάλη αίθουσα, όμως είχαμε καλύτερη αντίληψη της μεγάλης εικόνας και είχαμε πλήρη συναίσθηση της αδυναμίας της ηγεσίας να χειριστεί την κατάσταση. Ήταν τόσο καθαρό το τι έπρεπε να γίνει και ότι ακολουθούσαμε λάθος δρόμο, που δεν μπορούσε να το χωρέσει ο νους του ανθρώπου

Μέσα σε εκείνο το κλίμα απελπισίας, γυρίζοντας ο συγγραφέας στο σπίτι για μεσημεριανό, μόλις είδε μπροστά του την κόρη του («ήταν τότε Δευτέρα Λυκείου και βρισκόταν στη διαδικασία επιλογής των σπουδών που θα ακολουθούσε»), έκανε μαζί της τον ακόλουθο διάλογο: «Ξέρεις πού δουλεύω, έτσι;», της είπε. «Ναι. ξέρω», του απάντησε. «Φύγε, σήκω φύγε, αυτή η χώρα δεν έχει μέλλον για νέους ανθρώπους», την προέτρεψε.

ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΡΕΙΠΙΩΝ

Τελικά, από αναβολή σε αναβολή, από ραδιουργία σε ραδιουργία, κι από αδιέξοδο σε αδιέξοδο, μερικές μέρες μετά την απόρριψη της συμφωνίας από τη Βουλή (19/3/2013), ο Αναστασιάδης βρισκόταν ξανά στις Βρυξέλλες (24/3/2013), σε μαραθώνιες διαπραγματεύσεις με το Eurogroup, κατά τις οποίες από τη μια απειλούσε με παραίτηση και από την άλλη εκλιπαρούσε να τον διευκολύνουν. Περιγράφει παραστατικά ο Μακάριος Δρουσιώτης:

Στη Λευκωσία ήταν μαζεμένοι το βράδυ της Κυριακής στο Προεδρικό Μέγαρο οι αρχηγοί των κομμάτων. […] Όλη η Κύπρος ήταν σε αγωνία για την Τράπεζα Κύπρου, η Λαϊκή ήταν ξεγραμμένη. Αυτό ήταν πλέον το διακύβευμα, να επιτρέψει το Eurogroup το κούρεμα στην Τράπεζα Κύπρου. Το 6,75% και το 9,99% ήταν αδιανόητο, τώρα η ελπίδα ήταν για 30%. Στις Βρυξέλλες, ο Αναστασιάδης δεν είχε τίποτε στο χέρι για να μπορέσει να διαπραγματευτεί, παρακαλούσε μόνο τους εταίρους του να τον διευκολύνουν για να μπορέσει να διαχειριστεί την κατάσταση. Όσο περνούσαν οι ώρες και δεν υπήρχε αποτέλεσμα, η αγωνία κορυφωνόταν. Περισσότερο από όλους αγωνιούσαν οι πολιτικοί αρχηγοί. Ήταν ξεκάθαρο ότι αισθάνονταν το βάρος της ευθύνης από τυχόν συνολική κατάρρευση. Η έπαρση των προηγούμενων ημερών είχε εξαφανιστεί.

Κατά τα μεσάνυχτα τηλεφώνησε ο Αβέρωφ Νεοφύτου [σ.σ. βουλευτής του κυβερνώντος Δημοκρατικού Συναγερμού/ΔΗΣΥ και τότε αναπληρωτής πρόεδρος του κόμματος] και μίλησε με τον Γιαννάκη Ομήρου [σ.σ. τότε πρόεδρος της Βουλής των Αντιπροσώπων και πρόεδρος του Κινήματος Σοσιαλδημοκρατών-ΕΔΕΚ] που [...] είχε το γενικό πρόσταγμα, και τον ενημέρωσε ότι έκλεισε συμφωνία: Η Λαϊκή θα πήγαινε σε εξυγίανση. Διατηρείτο η Τράπεζα Κύπρου με όσο κούρεμα θα χρειαζόταν, που τελικά έφτασε το 47,55% […]. Παρά το βαρύ τίμημα, το πρόσωπό τους έφεξε, διότι υπήρχε πλέον μνημόνιο και γλιτώσαμε τα χειρότερα. Όπως το σχοινί του χωριάτη, που μονό δεν φτάνει, αλλά διπλό φτάνει και περισσεύει.

Στο κεφάλαιο 2 με τίτλο «Το πλιάτσικο επί των ερειπίων» και προμετωπίδα τη ρήση του μεγαλοδικηγόρου Ανδρέα Νεοκλέους: *«Δεν έχει σημασία ποιος εκλέγεται πρόεδρος, την Κύπρο εγώ την κυβερνώ»*, ο συγγραφέας σκιαγραφεί τις λυκοφιλίες και τα χωρίς κανένα ηθικό φραγμό σκυλοφαγώματα –ο εχθρός του εχθρού μου, φίλος μου– με εμπλεκόμενους πότε ως συμμάχους και πότε ως εχθρούς τον πρόεδρο και τον Ανδρέα Νεοκλέους. Οι δυο πολιτικοί περιγρλαφονται να πολεμούν ή να στηρίζουν πότε τον ένα από τους ανεξάρτητους αξιωματούχους πότε τον άλλο, ανάλογα με το συμφέρον της στιγμής. Γρά-

φει σχετικά ο Δρουσιώτης:

Ένα από τα μεγαλύτερα μαθήματα που πήρα στη θητεία μου στο Προεδρικό ήταν ο ωμός κυνισμός του πολιτικού προσωπικού. Με την ίδια ευκολία που μπορεί να σκοτωθούν μεταξύ τους, μπορούν να βρεθούν στο ίδιο τραπέζι σαν παλιόφιλοι φτάνει να έχουν κάποιο κοινό σκοπό.

Όταν ακούς τον πρόεδρο να εκρήγνυται έναντι του διοικητή της Κεντρικής Τράπεζας (για να τον αναγκάσει να εγκρίνει τους έξι Ρώσους ως μέλη του νέου μετά το κούρεμα Δ.Σ. της Τράπεζας Κύπρου), με το χυδαιολόγημα *«Είμαι η μεγαλύτερη ποντάνα της πολιτικής. Δεν θα με ξεγελάσεις εσύ, κανένας δεν το κατάφερε. […] Αυτός ο τόπος δεν μας χωράει και τους δύο»*, κι αμέσως μετά, αφού τον κατατρόπωσε, να του μιλά με το *«Πανίκο μου», «σε παρακαλώ», «σ' ευχαριστώ»*, μέχρι να τον φάει εξαναγκάζοντάς τον σε παραίτηση αφού δεν μπορεί να τον παύσει, τότε παίρνεις κι εσύ παραστατικά το «μάθημα» του συγγραφέα. Κι όταν βλέπεις τον πρόεδρο του κράτους να επιβάλει στη θέση του αντιπροέδρου της τράπεζας τον πελάτη του γραφείου του και χρηματοδότη της εκλογικής του εκστρατείας Βλαντιμίρ Στραλκόφσκι, φίλο του Πούτιν και πρώην πράκτορα της KGB, τότε νιώθεις να βυθίζεσαι κι εσύ στην απελπισία του συγγραφέα. Σκάνδαλα επί σκανδάλων (Alvarez and Marsal, Providencia, Focus...) και να χάνεσαι στο γιατί και ποιον μάχεται κάθε φορά ο καθένας… Τελικά, δεν θα αποφευγόταν η σύγκρουση ανάμεσα σε πρόεδρο και Νεοκλέους, «η μάχη γιγάντων» όπως την περιγράφει ο συγγραφέας, «με κύριο διακύβευμα τα λάφυρα από τις δύο μεγαλύτερες τράπεζες της χώρας». Το κεφάλαιο αυτό, που θα μπορούσε να τιτλοφορείται «Ανθρωποφάγοι», κλείνει με ένα πικρό συμπέρασμα του συγγραφέα:

> Η κρίση του 2013 ήταν μια μεγάλη ευκαιρία για κάθαρση και ανασυγκρότηση των θεσμών, που υπάρχουν μόνο για να εξυπηρετούν τους πολίτες και όχι για να εξισορροπούν το σύστημα εξουσίας. Αυτή η ευκαιρία χάθηκε διότι ο «ηγέτης της κρίσης» («Η κρίση θέλει ηγέτη» ήταν το κεντρικό προεκλογικό σύνθημα του Αναστασιάδη), που έπρεπε να ηγηθεί της προσπάθειας εκσυγχρονισμού, ήταν ο ίδιος στον πυρήνα του προβλήματος…

Αρχείο The Book' Journal

Ο πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας, Νίκος Αναστασιάδης και ο τέως βοηθός γενικός εισαγγελέας, Ρίκκος Ερωτοκρίτου, όταν συνεργάζονταν. Ο Ερωτοκρίτου καταδικάστηκε από το Κακουργιοδικείο για δεκασμό δημοσίου λειτουργού, δωροληψία για επίδειξη εύνοιας από δημόσιο λειτουργό, δωροδοκία οικείων αξιωματούχων, συναλλαγές με αντιπροσώπους οι οποίες υποδηλώνουν διαφθορά, κατάχρηση εξουσίας, συνωμοσία για ανατροπή της πορείας της δικαιοσύνης, συνωμοσία προς καταδολίευση.

Ο ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΩΤΑΤΟΣ ΑΡΧΟΝΤΑΣ

Στο κεφάλαιο 3 (τελευταίο), με τίτλο *«Η Νέμεσις»* και προμετωπίδα τη ρήση του γενικού εισαγγελέα *«οι κατηγορούμενοι μετατρέπονται σε κατηγόρους, με τη συνδρομή και υπόθαλψη του ανώτατου άρχοντα της χώρας. Ντροπή!»*, παρουσιάζονται οι πρώτες ενδείξεις των συνεπειών, η Νέμεσις, που αρχίζει να επικρέμαται ως απειλή ή να επιπίπτει επί των κεφαλών των πρωταγωνιστών της διαπλοκής και της διαφθοράς. Η σκιά που πλανάται πάνω από το κεφάλι του Αναστασιάδη για την ύποπτη εξαφάνιση 450.000 ευρώ από την εκ 500.000 ευρώ «χορηγία» της Focus προς τον ΔΗΣΥ κατά την προεκλογική των προεδρικών, η λίστα Γιωρκάτζη για «προβληματικά» ή «μη εξυπηρετούμενα» δάνεια βουλευτών η απειλή της οποίας μένει ακόμα κλειδωμένη στα συρτάρια… Ωστόσο, κυρίαρχη θέση παίρνει η ποινική έρευνα Καλλή κατ' εντολήν του γενικού εισαγγελέα και το πόρισμα καταπέλτης με βάση το οποίο δικάζονται και καταδικάζονται σε βαριές (για τα δεδομένα της Κύπρου) ποινές φυλάκισης ο βοηθός γενικός εισαγγελέας Ρίκκος Ερωτοκρίτου και ο Παναγιώτης Νεοκλέους, γιος του μεγαλοδικηγόρου Ανδρέα Νεοκλέους, για τα αδικήματα «του δεκασμού, της δωροληψίας και συναλλαγών που δηλώνουν διαφθορά».

Ο Ρίκκος Ερωτοκρίτου, δικηγόρος, που έκαμε πολιτική καριέρα με ακροδεξιά εθνικιστική ρητορική, υπήρξε στέλεχος και βουλευτής του ΔΗΣΥ μέχρι το 2004 οπότε, ταχθείς με το ΟΧΙ στο δημοψήφισμα επί του σχεδίου Ανάν αντίθετα με το ΝΑΙ του Αναστασιάδη, βρέθηκε εκτός κόμματος μαζί με άλλους τρεις βουλευτές του ΔΗΣΥ. Στις προεδρικές του 2013 στήριξε Αναστασιάδη, ο οποίος, άμα τη εκλογή του, τον διόρισε βοηθό γενικό εισαγγελέα. Μπλεγμένος κι αυτός σε δίχτυα διαπλοκής, είχε ύποπτα νταραβέρια με τον Αναστασιάδη, ο οποίος με το φόβο ότι, αν δικαζόταν και καταδικαζόταν ο Ερωτοκρίτου, υπήρχε ο κίνδυνος να παρασύρει και τον ίδιο, συνεργάστηκε μαζί του για το φάγωμα, με δόλιο τρόπο, του γενικού εισαγγελέα. Ήταν τότε που ο γενικός εισαγγελέας, σηκώνοντας το γάντι, κατά τον συγγραφέα, έκανε τη δήλωση που σημειώθηκε παραπάνω. Η αποφασιστική στάση του γενικού εισαγγελέα οδήγησε τελικά σε δίκη και καταδίκη τον Ρίκκο Ερωτοκρίτου, αλλά και έφερε ρήξη διαρκείας με τον πρόεδρο, ο οποίος προφανώς δεν συγχώρεσε την ανεξαρτησία του δικαστικού.

Ο αναγνώστης που παίρνει στα χέρια του αυτό το βιβλίο μπορεί να αρχίσει να το διαβάζει ως υποψιασμένος πολίτης, έχοντας κατά νου τα διάσπαρτα κρούσματα διαφθοράς που βγαίνουν κάθε τόσο στην επιφάνεια. Καθώς όμως προχωρεί και μπαίνει στα μαγειρεία του πολιτικού συστήματος, διαβάζοντας πρακτικά κλειστών συνεδριάσεων, κατ' ιδίαν διαβουλεύσεων, καθώς και παραθέματα συνδιαλέξεων, κι ύστερα όσα «πατριωτικά» ανακοινώνονται στους «ιθαγενείς», νιώθει να βομβαρδίζεται πανταχόθεν από έναν καταιγισμό περιστατικών διαφθοράς και διαπλοκής που προκαλούν ίλιγγο. Τελειώνοντας το βιβλίο, σε οποιοδήποτε σημείο του φάσματος και αν ανήκε, είτε ενεργός είτε αδιάφορος, είναι κυριευμένος από οργή. Και πιστεύει ότι «δεν πάει άλλο, φτάνει πια θεατές, πρέπει επιτέλους κάτι να κάνουμε…» ■

Στράτος Ν. Δορδανάς - Βάιος Καλογρηάς, *Οι ζωές των άλλων. Η Στάζι και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (1949-1989)*, πρόλογος: Ανδρέας Στεργίου, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020, 272 σελ.

Στον ιστό της αράχνης

Από τον ΚΩΣΤΑ Θ. ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟ

Η έρευνα για τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία, των ιστορικών Στράτου Δορδανά και Βάιου Καλογρηά στα αρχεία της Στάζι, καταρρίπτει συντριπτικά πολλούς μύθους. Αποδεικνύοντας ότι μετανάστες, εξόριστοι και πολιτικοί πρόσφυγες στο Βερολίνο –όπως και στο Βουκουρέστι, τη Βουδαπέστη και, φυσικά, στην Τασκένδη– εξαναγκάστηκαν να ζήσουν μία «άλλη ζωή», καθώς η δική τους έγινε υποχείριο των Άλλων. Στην ανατολικογερμανική εκδοχή της, την καθόριζε απόλυτα το «κράτος των αγροτών και εργατών» και, κυρίως, η Στάζι του Έριχ Μίλκε.

«*Γεια χαρά, αγαπημένη Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος της Λ.Δ. Γερμανίας...*»

Από επιστολή της Μαρίας Νούτση, 15/9/1955, από τη Ρουμανία

Στη σύγχρονη ελληνική ιστορία οι πολιτικοί εξόριστοι καταγράφονται ως οι «ηττημένοι του εμφύλιου σπαραγμού». Υπάρχει όμως μια ξεχωριστή περίπτωση: η Ανατολική Γερμανία ως προσφυγικός προορισμός διαφέρει από όλους τους άλλους «δρόμους διαφυγής» στα σοσιαλιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης. Η διαφορά έγκειται στην ύπαρξη δύο γερμανικών κρατών: της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ως χώρας της «ελεύθερης-δημοκρατικής τάξης» (BRD) και της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (DDR, ΛΔΓ) ως «κράτους αγροτών και εργατών».

Αν και με διαφορά 10 χρόνων και από διαφορετικές αφετηρίες και αιτίες προερχόμενοι, οι μεν από την εμφύλια ένοπλη σύρραξη, οι δε από τις συνέπειες της υπανάπτυξης της νοτιοευρωπαϊκής περιφέρειας, η εγκατάσταση Ελλήνων, πολιτικών προσφύγων και μεταναστών, στα δύο γερμανικά κράτη αποτελεί μία ιδιαίτερη υπόθεση εργασίας στα συναφή πεδία των ανθρωπιστικών σπουδών. Ο λόγος είναι ευνόητος: διότι οι Έλληνες στην Ανατολική είτε στη Δυτική Γερμανία βρέθηκαν στο γεωστρατηγικό σταυροδρόμι του Ψυχρού Πολέμου ο οποίος είχε τα ιδιαίτερα «γερμανο-γερμανικά» χαρακτηριστικά.

Wikipedia

Το έμβλημα του υπουργείου για την Κρατική Ασφάλεια της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας, πιο γνωστού και ως Στάζι (Staatssicherheit).

ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ ΤΩΝ ΔΥΟ ΓΕΡΜΑΝΙΩΝ

Το βιβλίο των Στράτου Δορδανά και Βάιου Καλογρηά φωτίζει με εξαιρετική τεκμηρίωση ένα μάλλον παραγνωρισμένο θέμα, καλύπτοντας το «ιστοριογραφικό κενό με έντονο συναισθηματικό φορτίο», όπως εύστοχα διαπιστώνει στον πρόλογό του ο Ανδρέας Στεργίου. Το ζήτημα ήταν, και παραμένει, η ιδεολογική διαμάχη με την οποία επενδύθηκε επί δεκαετίες ο πολιτικός αυτός ξεριζωμός χιλιάδων Ελλήνων και Ελληνίδων[1], όπως και ο επαναπατρισμός τους. Άραγε, αυτές οι «ζωές των άλλων» (ο τίτλος σε μικρή παραλλαγή της γερμανικής ταινίας *Das Leben der Anderen*) διέφεραν, και πόσο, από τις ζωές των συμπατριωτών τους στην «απέναντι Γερμανία»; Πόσο επηρέασε το Τείχος τους Έλληνες στο διχοτομημένο Βερολίνου; Τι χώριζε και τι ένωνε τους πολιτικούς πρόσφυγες και τους μετανάστες στις δύο Γερμανίες; Ποιες κρατικές και κοινωνικές πολιτικές και με ποιον τρόπο εφάρμοζαν τις στρατηγικές της ενσωμάτωσης στην καπιταλιστική και στη σοσιαλιστική κοινωνία; Μπορούμε να «διαβάσουμε» τις «ζωές των άλλων» ένθεν κακείθεν των γερμανο-γερμανικών συνόρων ως αμφίδρομη αντανάκλαση ενός εθνικού ανταγωνισμού που επικαθορίζει την ανθρώπινη μοίρα: του πρόσφυγα, του μετανάστη, του εξόριστου; Τελευταία, αλλά όχι τελικά: «πού ήταν καλύτερα να ζει κανείς; *Εδώ* ή *Εκεί*;». Για να απαντήσει κανείς σ' αυτά τα ερωτήματα θα χρειαστεί κανείς να ξεδιπλώσει πρώτα τον χάρτη της πολιτικής εμιγκράτσιας στην Ανατολική Γερμανία, στο «κράτος της αντιφασιστικής γενιάς».

ΜΙΛΚΕ, ΟΧΙ ΜΠΡΕΧΤ

Όπως και οι υπόλοιπες «σοσιαλιστικές χώρες», έτσι και η Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας υποδέχτηκε ένα, μικρό πάντως, μέρος των πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα[2], ως κίνηση ανθρωπισμού και αλληλεγγύης απέναντι στους «μαχητές του ΔΣΕ», αλλά και για να καλυφθούν οι ελλείψεις εργατικών χεριών στις χώρες αυτές λόγω του Πολέμου[3], ώστε να ενταχθούν στη συνέχεια ομαλά στις σοσιαλιστικές κοινωνίες και αποδοτικά στα παραγωγικά πεντάχρονα πλάνα[4]. Η ειδοποιός όμως διαφορά που ξεχωρίζει την «ανατολικογερμανική περίπτωση» από όλες τις υπόλοιπες είναι, πρωτίστως, η «παντοκρατορία» μιας κρατικής υπηρεσίας, η οποία θα αποτελέσει «το σπαθί και την ασπίδα του κόμματος»: του υπουργείου για την Κρατική Ασφάλεια, πιο γνωστού και ως Στάζι (Staats-

sicherheit), με «ηγέτη» τον περιβόητο Έριχ Φριτς Έμιλ Μίλκε (που είναι ο κεντρικός ήρωας και στο προτελευταίο βιβλίο του Φίλιπ Κερ, *Πρωσικό Μπλε*), παίρνοντας τη σκυτάλη από τον Ιβάν Σέροβ, προερχόμενου από την NKWD, και τον Βίλχελμ Τσάισερ («στρατηγός Γκόμεζ» στον Ισπανικό Εμφύλιο). Οι «ζωές των άλλων» θα πέρναγαν από το «κόσκινο» ενός πυκνού δικτύου συστηματικής παρακολούθησης (στην Ελλάδα το λέμε «χαφιεδισμό», αλλά μόνο για το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και την περίοδο της χούντας!), με βάση έναν δομικό καταμερισμό εργασίας και υπευθυνοτήτων: με τους συνεργάτες πλήρους απασχόλησης (HM) και με τους ανεπίσημους συνεργάτες (IM). Η Στάζι, «ένας μηχανισμός παρακολούθησης, καταστολής και δικαστικών διώξεων» ήταν το μάτι και το αυτί των «διαχειριστών» (Verwalter, όπως τούς αποκαλεί υποτιμητικά ο σημαντικός γερμανός συγγραφέας της «γερμανο-γερμανικής λογοτεχνίας», Ούβε Γιόνζον), που αντλεί για την εκπλήρωση των καθηκόντων της 3,6 δισ. ανατολικογερμανικά μάρκα από τον δημόσιο κορβανά[5].

Bundesarchiv Bild Y 10-0097-91

8 Φεβρουαρίου 1980, Ανατολικό Βερολίνο. Ο επικεφαλής της Στάζι, Έριχ Φριτς Έμιλ Μίλκε, παραλαμβάνει από τον πρόεδρο Έριχ Χόνεκερ ένα βραβείο για τις υπηρεσίες του.

Οι απαρχές της σταδιακής ένταξης των ελλήνων προσφύγων στην κατεστραμμένη Γερμανία, που θα διαμελιζόταν σε τέσσερις ζώνες κατοχής (BZ), σε αμερικανικό, βρετανικό, γαλλικό και σοβιετικό τομέα, βρίσκονται στη Φρανκφούρτη στα τέλη του 1947[6]. Το «έτος μηδέν», η αφετηρία δηλαδή της περιπέτειας των ελλήνων προσφύγων στη Λαοκρατική Γερμανία συνδέεται με το όνομα του Θανάση Γεωργίου (1914-2004), του «ακούραστου, οξυδερκούς και πάντα στρατευμένου στην πάλη για τη νίκη του σοσιαλισμού-κομμουνισμού» (από τον επικήδειο του «Ριζοσπάστη») ανταποκριτή της εφημερίδας, με το ψευδώνυμο «Θανάσης Βόρειος» και βασικού συνδέσμου μεταξύ SED και ΚΚΕ, παρά τα όποια προβλήματα προέκυπταν στη συνεργασία του με τις αρχές. Ο Γεωργίου είναι ο «σύνδεσμος» που πρώτος θα υποδεχτεί τον Πέτρο Κόκκαλη, υπουργό Παιδείας και Υγιεινής της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (ΠΔΚ), επικεφαλής μιας ελληνικής αντιπροσωπείας που θα συμβάλει στην αποστολή της «Επιτροπής Βοήθειας για τη Δημοκρατική Ελλάδα», ενώ αργότερα, Γεωργίου και Πέτρος Κόκκαλης θα ανελάμβαναν το έργο της εγκατάστασης των πρώτων «παιδικών αποστολών» στην Ανατολική Γερμανία, ως τμήμα ενός ευρύτερου εγχειρήματος στις σοσιαλιστικές χώρες (Ουγγαρία κ.ά.). Αυτοί οι «επίδοξοι πιονιέροι» θα αποτελέσουν και τη «μαγιά» (τα τσικό και τους έφηβους, με την παλιά ποδοσφαιρική διάλεκτο) για την ένταξη των «μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού» στο γερμανικό κράτος της αντιφασιστικής γενιάς, όπως αυτάρεσκα προσδιοριζόταν από τους «διαχειριστές» η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας[7].

Είναι όμως γεγονός ότι το γερμανικό αντιφασιστικό κράτος, όπως και οι υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες, προσέφεραν σημαντική στήριξη στα αβοήθητα παιδιά των «ηττημένων» (τα «παιδιά του Ράντεμπόιλ» (Die Kinder von Radebeul) ή τα «παιδιά του Μάρκου» (Markos-Kinder), αλλά και τα «παιδιά-θύματα του αγγλο-αμερικανικού ιμπεριαλισμού»), αν συνυπολογίσει κανείς τις κακουχίες, τα οικογενειακά δράματα και τις τραυματικές εμπειρίες τους από τα δεινά του Εμφυλίου και την αναγκαστική προσφυγιά. Ήταν ένδειξη αλληλεγγύης αλλά και «μέρος των οφειλόμενων επανορθώσεων προς τους λαούς που υπέφεραν από τους Γερμανούς του χιτλερικού φασισμού»[8].

ΑΠΟ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ, ΠΡΑΚΤΟΡΑΣ

Είναι γεγονός ότι σε καμία άλλη σοσιαλιστική χώρα, πλην ίσως της «μητέρας ΕΣΣΔ», η ζωή των πολιτικών προσφύγων δεν υπόκειτο στους περιορισμούς των δραστηριοτήτων τους που έθετε ο ασφυκτικός έλεγχος της Κρατικής Ασφάλειας στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας. Σ' αυτό το «πεδίο υπερεθνικής αντιπαράθεσης στη διακριτή αναμέτρηση των δύο γερμανικών κρατών», έχει κανείς την αίσθηση ότι νέοι, γέροι και παιδιά αποτέλεσαν «μέρος του παιγνιδιού» στο πλαίσιο της αμείλικτης ψυχροπολεμικής σύγκρουσης, αλλά και των εσωκομματικών διενέξεων ανάμεσα στο Βουκουρέστι, την «πολιτική έδρα» του εξόριστου ΚΚΕ και το Ανατολικό Βερολίνο.

«Με το ένα πόδι στη γερμανική ζωή», Κόμμα, μέλη και πρόσφυγες ήταν αναγκασμένοι να ζουν και να «λειτουργούν» μέσα σε ένα διπλά (κατα)πιεστικό περιβάλλον[9], κομματικό και κρατικό, που καθοριζόταν αυστηρά από τις κεντρικές πολιτικοϊδεολογικές επιταγές των «διαχειριστών» (Ούλμπριχτ, Χόνεκερ, Μίλκε). Το Κόμμα και το κράτος αποφάσιζαν τη διαδικασία ένταξης των μελών της «ελληνικής κοινότητας» αλλά και τον διαχειριστικό έλεγχο των σχετικών κονδυλίων για τη στήριξή της. Σε αυτές τις συνθήκες προέκυψαν και οι «Έλληνες της Στάζι», η περίπτωση των οποίων εξετάζεται ενδελεχώς στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου με αδιάσειστα, αποκλειστικά ανατολικογερμανικά, στοιχεία από τους «ελληνικούς φακέλους της Στάζι», ένα πολύκροτο υλικό που, όπως ορθά επισημαίνουν οι συγγραφείς, «δεν έχει αξιοποιηθεί συστηματικά με στόχο την εκπόνηση επιστημονικών μελετών», γεγονός που θα διαφώτιζε τις σκοτεινές και εν μέρει ανεξερεύνητες πτυχές ζητημάτων, οι οποίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις σχέσεις Λαοκρατικής Γερμανίας και Ελλάδας, την περίοδο της «επαράτου επταετίας» αλλά και στα χρόνια της Αλλαγής, που διαμόρφωσαν το πολιτικό, οικονομικό, ώς και το ποδοσφαιρικό σκηνικό μέχρι τις μέρες μας.

Διαβάζοντας μέρος μόνο από τους «ελληνικούς φακέλους της Στάζι», περίπου εκατό φακέλους με συνολικά έντεκα έως δώδεκα χιλιάδες σελίδες[10], έχει κανείς τη βάσιμη αίσθηση ότι ολόκληρο το κράτος δεν είναι παρά ένας άγρυπνος φρουρός, ένας αμείλικτος «χωροφύλακας» πολύ πιο τρομακτικός αλλά και αποτελεσματικός από τον κατά τα άλλα συμπαθή «μπασκίνα» της ελληνικής επαρχίας, που καταδυνάστευε την ελληνική περιφέρεια στα μεταπολεμικά-μετεμφυλιακά χρόνια. Άνθρωποι που

κατέφυγαν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, για πολιτικούς πρωτίστως λόγους, μέλη του κόμματος με αφοσίωση στα ιδανικά τους, με όραμα και διάθεση να προσφέρουν στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στο γερμανικό έδαφος (αφού η ανάλογη προσπάθεια στο πάτριο απέτυχε οικτρά και αιματηρά), θα χαρακτηριστούν ως «διασπαστές», «προδότες», «ρεφορμιστές», «ρεβιζιονιστές» που αφορούσαν παλιούς συντρόφους, αλλά και την «αιρετική Αριστερά», και μέλη αριστερίστικων φοιτητικών και πολιτικών οργανώσεων, όπως το Αγωνιστικό Μέτωπο Επαναστατημένων Ελλήνων (ΑΜΕΕ), το ΚΚΕ (μ-λ) και άλλες «μαοϊκές» παρατάξεις που δρούσαν στο Δυτικό Βερολίνο, ενώ εξίσου ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το κομμάτι εκείνο που αφορά τον «ανταγωνισμό» της Στάζι με τους χουντικούς μηχανισμούς για την επιρροή και των έλεγχο των Ελλήνων στον δυτικό τομέα της διχοτομημένης γερμανικής πρωτεύουσας-Ιανού.

Αυτή η μορφή «κατασκοπείας», κοινώς χαφιεδισμός, αποτυπώνεται με τον πλέον εύγλωττο, συχνά και κυνικό τρόπο στα σχετικά έγγραφα: η στενή, λεπτό προς λεπτό, βήμα-βήμα παρακολούθηση του «υπόπτου», όπως καταγράφεται π.χ. στην «Έκθεση Παρακολούθησης» (20/8/1971), που συντάσσει και υπογράφει ο υπολοχαγός Σούλτσε:

> Ο Κ. εγκατέλειψε το διαμέρισμά του και κατευθύνθηκε στο γειτονικό ταχυδρομείο 43 (δύο λεπτά με τα πόδια)... Έφυγε από τη δουλειά του και πήγε μετά από λίγο στο διαμέρισμά του... Αμέσως μετά πήγε στις 17.37 στο ταχυδρομείο 43... έφυγε πάλι από το σπίτι. Λίγο πριν κοίταξε στο γραμματοκιβώτιό του... Είδε τις βιτρίνες του καταστήματος...

Καρέ καρέ, σαν από κάμερα ή πλάνα χιτσκοκικού θρίλερ, καταγράφονται με σατανική λεπτομέρεια οι κινήσεις και μετακινήσεις του «στόχου», ενός έλληνα μαοϊστή «συντρόφου» («μαοϊκού»), στις 29/7/1971.

Ο «ΚΑΤΑΣΚΟΠΟΣ ΚΡΟΙΣΟΣ»!

Ακόμα πιο ενδιαφέρον, αν και πιο πολύπλοκο, είναι το ζήτημα των ελλήνων πρακτόρων της Στάζι στη διαδικασία στρατολόγησης ελλήνων συνεργατών, αν και ευάριθμων, λόγω πρωτίστως «της αναγκαίας οικειότητας με τους ομοεθνείς τους», που είχε καθολική εφαρμογή και για τις άλλες ξένες κοινότητες. Η παράθεση ενδεικτικών περιπτώσεων («Ο κομμουνιστής εκ πεποιθήσεως», «Ο αγέρωχος αξιωματικός του ΔΣΕ», «Ο περιπλανώμενος εργάτης» –που μας θυμίζει ως τίτλος τον «πλανόδιο πλασιέ» του Βασίλη Βασιλικού, με τον κωδικό «Anagnostou»–, «Ο έγκλειστος τυχοδιώκτης», «Ο πρόθυμος αστός», τίτλοι θαρρείς από διηγήματα σοσιαλιστικού ρεαλισμού) θα κορυφωθούν με τον «κατάσκοπο Κροίσο»[11], που χαρακτηρίζεται από τις Αρχές ως «έξυπνος και μορφωμένος άνθρωπος, με καλούς τρόπους, εύγλωττος και με ταμπεραμέντο», ο οποίος θα ξεκινήσει τις πρώτες επιχειρηματικές δραστηριότητές του ήδη τη δεκαετία του 1960 στην Ελλάδα, σε μια προσπάθεια εμπορικής συνεργασίας των δύο χωρών, θα συνεχιστούν επί χούντας και θα κορυφωθούν τα χρόνια της Αλλαγής, της πρώτης συγκυβέρνησης Δεξιάς-Αριστεράς και του εκσυγχρονιστικού ΠΑΣΟΚ του Κώστα Σημίτη.

Οι αναφορές διαβάζονται ως βιογραφίες «ανθρώπων που πιάστηκαν στον ιστό της αράχνης», για να θυμηθούμε και την παλιά ραδιοφωνική εκπομπή με το γνώριμο αντικομμουνιστικό στίγμα της εποχής. Όμως δεν αποτελούν αποκύημα καμιάς αρρωστημένης φαντασίας ή έμπνευση προπαγανδιστή συγγραφέα που χρηματοδοτείται από «σκοτεινά κέντρα». Το αντίθετο. Είναι η στεγνή και στυγνή αποτύπωση του άκρως μεθοδικού έργου ενός λαβυρινθώδους, υποχθόνιου μηχανισμού που, σε παγκόσμιο επίπεδο, γνωρίζει με τον καλύτερο τρόπο, από την Ουάσινγκτον και τη Μόσχα μέχρι το Παρίσι και το Βερολίνο, πως για την προάσπιση των κρατικών, και κυρίως των κομματικών συμφερόντων, στις σοσιαλιστικές χώρες πρωτίστως, ο σκοπός *πάντα* θα αγιάζει τα μέσα.

Ο ρόλος της Στάζι υπήρξε καθοριστικός ως προς τη συστηματική παρακολούθηση «των ζωών των άλλων», αυτόχθονων και ξένων, σχεδιασμένος με την «αρετή» της γερμανικής Gründlichkeit, εκείνης δηλαδή της μεθοδικότητας που, παρά τις επαγγελίες και τις εξαγγελίες περί «ανθρώπινης χειραφέτησης», όταν εκτρέπεται σε στυγνές

Ποιος ήταν ο Ελληνας «κατάσκοπος κροίσος»

Το κεφάλαιο 11 του βιβλίου των Στράτου Δορδανά - Βάιου Καλογρηά, με τίτλο «Από το "προλεταριάτο" στην "ολιγαρχία": Ο "κατάσκοπος-κροίσος"», ρίχνει φως μέσα από τη μελέτη των φακέλων της Στάζι, σε μια υπόθεση που στο παρελθόν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τον ελληνικό Τύπο. Αποδεικνύεται πέραν πάσης αμφιβολίας η συνεργασία με τις ανατολικές μυστικές υπηρεσίες ενός κορυφαίου έλληνα επιχειρηματία, που υπήρξε και κορυφαίος ποδοσφαιρικός παράγων, φίλου του Ανδρέα Παπανδρέου, το όνομα του οποίου συχνά συσχετίστηκε με τη διαπλοκή: του Σωκράτη Κόκκαλη. Τι λένε οι φάκελοι της Στάζι γι' αυτόν; Παραθέτουμε μικρά αποσπάσματα από το σχετικό κεφάλαιο:

Ο Σ[ωκράτης] Κ[όκκαλης] γεννήθηκε στις 27 Μαΐου 1939 στην Αθήνα. Ο πατέρας του […] ήταν ο διασημότερος Έλληνας στη Γερμανική Λαϊκή Δημοκρατία (ΓΛΔ) και το «ανθρώπινο πρόσωπο» του ΚΚΕ στην υπερορία. Στην πολιτική εξορία τον βρήκε ο θάνατος, τον Ιανουάριο του 1962.

Ως γιος «κυβερνητικού» στελέχους του ΚΚΕ, λαμπρού επιστήμονα και έντιμου οικογενειάρχη, ο Σ.Κ. πληρούσε όλες τις προϋποθέσεις για να ενσωματωθεί στην ανατολικογερμανική κοινωνία […]. Από το 1955 ώς το 1960 σπούδασε στη Μόσχα. Μετά την επιστροφή του εγγράφηκε τον Σεπτέμβριο του 1960 ως φοιτητής στο πέμπτο έτος του Ινστιτούτου Φυσικής της Γερμανικής Ακαδημίας Επιστημών και ξεκίνησε την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας του. Μιλούσε άπταιστα γερμανικά και ρωσικά και είχε επίσης γνώση της αγγλικής. Στις 29 Οκτωβρίου 1964, ωστόσο, συνελήφθη από τις ανατολικογερμανικές αρχές λόγω της ανάμειξής του σε υπόθεση «λαθρεμπορίας με δυτικά προϊόντα». Παρ' όλα αυτά, τον Φεβρουάριο του 1965 ανέλαβε την εκπροσώπηση της ιταλικής εταιρείας «Interis» στη ΓΛΔ, στην Πολωνία και στη Ρουμανία. Το ίδιο έτος –εν μέσω πολιτικής αναστάτωσης στην Αθήνα– επέστρεψε στην Ελλάδα με σκοπό να ιδρύσει εμπορική εταιρεία.

Ο στόχος του, όπως έγραψε σε σχετική αναφορά του, ήταν να «συμβάλει στην επέκταση των εμπορικών δεσμών ανάμεσα στη ΓΛΔ και στην Ελλάδα», εκμεταλλευόμενος τις γνωριμίες που είχε στην πατρίδα του από τον πολιτικό και δημοσιογραφικό χώρο, και τις οποίες όφειλε στον πατέρα του. Ο Σ.Κ. είχε διαγνώσει σωστά ότι η Ελλάδα στρεφόταν βαθμιαία στις «σοσιαλιστικές αγορές» για να διοχετεύσει εκεί τα αγροτικά προϊόντα της [...].

Η πολιτική στάση του έναντι της ΓΛΔ εκτιμήθηκε θετικά. [...] Ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα, και συγκεκριμένα στις 25 Ιανουαρίου 1963, με αφορμή την επιστροφή του κατασχεμένου από τις αρχές αυτοκινήτου του, απέκτησε εκ νέου επαφή με τον Σ.Κ. Η προγραμματισμένη συνάντησή του με τον σύνδεσμο της Στάζι πραγματοποιήθηκε στο καφέ «Warschau», στο Ανατολικό Βερολίνο. [...] Επειδή ήταν γνωστό ότι ο Σ.Κ. είχε «ενδιαφέρουσες επαφές», κυρίως με αλλοδαπούς, πολίτες της ΟΔΓ και του Δυτικού Βερολίνου και πολίτες της ΓΛΔ, ο σύνδεσμος της Στάζι άσκησε –εμμέσως πλην σαφώς– πίεση στον Σ.Κ. να συνεργαστεί με την κρατική ασφάλεια. [...]

Η δεύτερη συνάντηση έλαβε πάλι χώρα στο καφέ «Warschau». Εκεί, ο Σ.Κ. έδωσε πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για γνωστά του πρόσωπα,

πολιτικές διαχείρισης, επόπτευσης και ελέγχου, δεν έχει σε τίποτα να ζηλέψει από την παράδοση αυταρχικών και δικτατορικών καθεστώτων, που καθήλωσαν τον «Άγγελο της Ιστορίας» στα ερείπια της βαρβαρότητας

Οι ζωές των άλλων είναι ένα συγκλονιστικό βιβλίο, κυρίως για όσους έχουν ζήσει (και σπουδάσει) στη Γερμανία της βαρετής, κατά Εντσενσμπέργκερ, Δημοκρατίας της Βόννης, για όσους ήταν στην από δω πλευρά του Τείχους του Βερολίνου, όταν η πρώτη επίσκεψη στην πρωτεύουσα της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας από τη στενωπό του Check Point Charlie δεν είχε τίποτα να ζηλέψει από την ατμόσφαιρα του *Κατάσκοπου που γύρισε από το κρύο*, στον απόηχο του φοιτητικού κινήματος, των πύρινων λόγων του Ρούντι Ντούτσκε και των τρομοκρατικών εκρήξεων της Φράξιας Κόκκινος Στρατός (RAF), αλλά και της ρηξικέλευθης Ostpolitik, με την ιστορική γονυκλισία του Βίλλυ Μπραντ στη Βαρσοβία που συντρίβει κάθε μύθο. Οι δύο ιστορικοί, με τεκμηριωμένο, εμπεριστατωμένο τρόπο, αλλά και ψύχραιμο, διεισδυτικό βλέμμα, πρωτίστως με βάση τα επίσημα και αδιάψευστα ανατολικογερμανικά αρχεία, συντρίβουν (δεν αποδομούν απλώς) το «έπος» της πολιτικής προσφυγιάς, με τούς οποίους ανατράφηκε επί δεκαετίες η «γενιά της Μεταπολίτευσης και της Αλλαγής». Μετανάστες, εξόριστοι και πολιτικοί πρόσφυγες στο Βερολίνο –όπως και στο Βουκουρέστι, τη Βουδαπέστη και, φυσικά, στην Τασηκένδη– εξαναγκάστηκαν να ζήσουν μία «άλλη ζωή», καθώς η δική τους έγινε υποχείριο των Άλλων. Στην ανατολικογερμανική εκδοχή της, όπως την καθόριζε απόλυτα το «κράτος των αγροτών και εργατών» και, κυρίως, η Στάζι του Έριχ Μίλκε.

Κατά μία έννοια, το *Κιβώτιο* είχε κιόλας γραφτεί, πριν μας το παραδώσει (άδειο) ο Άρης Αλεξάνδρου. ▮

---

1. Για μία εποπτική προσέγγιση και ευσύνοπτη, ψύχραιμη αποτίμηση του φαινομένου, καθώς και για την αναθεώρηση της κομματικής-ιδεολογικής «θυματοποίησης» των πολιτικών προσφύγων ως αποκλειστικής απόρροιας της ήττας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας («με το όπλο παρά πόδα»), βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη, 1945-1989*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

2. Βλ. Κατερίνα Τσέκου, ό.π., σ. 11-27. Από τους 55.881 πρόσφυγες, σύμφωνα με αρχικούς υπολογισμούς, μόνο 1.128 εγκαταστάθηκαν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας.

3. Ό.π., σ. 17.

4. Στο θέμα αυτό θα άξιζε μια «παράλληλη ανάγνωση» των δυσκολιών προσαρμογής του ελληνικού προσφυγικού και μεταναστευτικού τμήματος στις «δύο Γερμανίες» από ιστορική-κοινωνιολογική σκοπιά, κάτι που μόνο η «λογοτεχνία της μετανάστευσης» κατάφερε, ως προς το δυτικογερμανικό κομμάτι, να αποδώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο (Δημήτρης Χατζής, *Το διπλό βιβλίο*, Βασίλης Βασιλικός, *Το μαγνητόφωνο* κ.ά.)

5. Στράτος Ν. Δορδανάς, Β. Καλογρηάς, *Οι ζωές των άλλων. Η Στάζι και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (1949-1989)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 31. Χαρακτηριστικό της «πυκνότητας του δικτύου», ανάλογα με τις υπό παρακολούθηση κοινωνικές ομάδες, είναι το γεγονός ότι στους χίλιους καταγεγραμμένους συγγραφείς αντιστοιχούσαν περίπου 1.500 συνεργάτες της Στάζι (σ. 33). Οι φάκελοι αφορούσαν 6.000.000 Ανατολικογερμανούς και 2.000.000 Δυτικογερμανούς πολίτες (σ. 36).

6. Στρ. Ν. Δορδανάς, Β. Καλογρηάς, ό.π., σ. 40 κ.έ. («Έλληνες στα συντρίμμια του Γ΄Ράιχ»). Για τα «πολιτικά φρονήματα» των εγκατεστημένων στη σοβιετική ζώνη κατοχής (SBZ), στο ίδιο, σ. 50 κ.έ.

7. Στρ. Ν. Δορδανάς, Β. Καλογρηάς, ό.π., κεφ. 2, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη νέα σοσιαλιστική πατρίδα», με έμφαση στις επιστολές παιδιών που φυλάσσονται σήμερα στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας.

8. Στρ. Ν. Δορδανάς, Β. Καλογρηάς, ό.π., σ. 74.

9. Για την τραυματική εμπειρία της «ανακαταγραφής των μελών του ΚΚΕ» στις σοσιαλιστικές χώρες, τη σύγκρουση του κομματικού μηχανισμού με στελέχη του, αλλά και με τους πρώην μαχητές του ΔΣΕ, όπως και τους «εράνους τιμής», βλ. Κ. Τσέκου, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες*, ό.π., σ. 92 κ.έ.

10. Στρ. Ν. Δορδανάς, Β. Καλογριάς, ό.π., σ. 111.

11. Στρ. Ν. Δορδανάς, Β. Καλογριάς, ό.π., σ. 210 κ.έ.

με αποτέλεσμα να αφήσει καλές εντυπώσεις στον σύνδεσμό του, ο οποίος εκτίμησε ότι «ο Σ.Κ. θα μπορούσε να εξελιχθεί σε έναν καλό ΙΜ». Σε αυτές τις συναντήσεις, αλλά και αργότερα, ο Σ.Κ. δεν υπέγραψε τη σχετική «δήλωση ανάληψης υποχρεώσεων», ίσως επειδή φοβόταν τυχόν αποκάλυψη της συνεργασίας του με τη Στάζι ή ότι η Στάζι θα μπορούσε κάποτε να τη χρησιμοποιήσει εναντίον του. Ανέλαβε πάντως την εξακρίβωση των δραστηριοτήτων των ατόμων που γνώριζε και την ανάπτυξη νέων επαφών σε παρόμοιους κύκλους. Κατά τη διάρκεια της πρακτορικής θητείας του «δεν έδειξε σημάδια ανειλικρίνειας» και πάσχιζε διαρκώς να εκπληρώσει τις αποστολές του. Οι πληροφορίες που έστελνε αποδείχθηκαν αξιοποιήσιμες. Ως «Μυστικός Πληροφοριοδότης» (GI) έφερε την κωδική ονομασία «Rocco». Ο Σ.Κ. είχε πιαστεί για τα καλά στα δίχτυα της Στάζι. Σε εκτίμησή της για το πρόσωπό του και τις υπηρεσίες που παρείχε σημειωνόταν, μεταξύ άλλων, ότι επρόκειτο για έναν «έξυπνο και μορφωμένο άνθρωπο, με καλούς τρόπους, εύγλωττο και με ταμπεραμέντο», που εξέφραζε ανοικτά τις απόψεις του απέναντι στους συνδέσμους της, με τους οποίους μάλιστα μιλούσε στον ενικό. Ορισμένα προβλήματα που διαπιστώθηκαν, όπως η «αδυναμία» του να κατανοήσει ορθά τη βαρύτητα εγκλημάτων χαμηλού επιπέδου, δεν επηρέασαν τη συνολική εικόνα. Στις κοινωνικές συναναστροφές του εκφραζόταν σπάνια πολιτικά. Αποκτούσε όμως εύκολα φιλίες και διέθετε μεγάλο κύκλο «γυναικείων γνωριμιών». Για αρκετές από αυτές έδωσε στοιχεία στον σύνδεσμο της Στάζι ανθυπολοχαγό Detzer, όχι μόνο για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις αλλά και για τις σχέσεις τους με το άλλο φύλο, αν ήταν όμορφες, έξυπνες, λογικές, ψυχρές ή αλαζονικές, καθώς και σε ποια βερολινέζικα στέκια σύχναζαν («Möwe», «Sofia», «Presse-Café» κ.ά.). Ανάμεσά τους ξεχώριζαν μανεκέν και χορεύτριες, δεν έλειπαν όμως και εκπρόσωποι άλλων, «ταπεινότερων» επαγγελμάτων.

Σύμφωνα με το πλάνο της Στάζι, ο Σ.Κ. όφειλε μέχρι τα τέλη του 1964 να συνάψει επαφές στο Δυτικό Βερολίνο με φοιτητές και επιχειρηματίες. Ως εκπρόσωπος ελληνικής εταιρείας είχε καλές πιθανότητες να προσεγγίσει και να διεισδύσει σε αυτούς τους κύκλους.

NF/Scanpix Denmark

Επισκέπτες στο κτίριο των αρχείων της Stasi, το 1992, ανάμεσα στους φοριαμούς, ερευνούν κάποιον φάκελο.

[...]

Η συνεργασία του Σ.Κ. με τη Στάζι δεν είχε ιδεολογικά κίνητρα ούτε απέβλεπε βεβαίως στην προστασία του «λαϊκοδημοκρατικού» καθεστώτος της Ανατολικής Γερμανίας από «εσωτερικούς» ή «εξωτερικούς εχθρούς». Ο αποκλειστικός στόχος του, όπως εξηγείται στα έγγραφα της Στάζι, ήταν η προάσπιση των οικονομικών συμφερόντων του, ήδη από το πρώιμο στάδιο της συνεργασίας του στη δεκαετία του ’60. [...] Με την πτώση του Τείχους έπεσε οριστικά η αυλαία της διαπλοκής του με το Υπουργείο Κρατικής Ασφάλειας. Χάρη σε αυτήν είχε καταφέρει να αποκτήσει τεράστιο πλούτο και κοινωνική αναγνώριση, που του χρησίμευσαν ως ασπίδες προστασίας όταν έπαψε πλέον να είναι ο «άνθρωπος του Τείχους». ▮

Μπέρρυ Ναχμίας: πολύ πλούσια σε ζωή

Από την Αγγελικη Τσετη

«Ένα μόνο ξέρω, ότι ο στόχος που έχω βάλει και που στριφογυρίζει στο μυαλό μου τόσα χρόνια μένει πάντα σταθερός. Να γράψω κάτι που να μπορούν να το διαβάζουν οι μεταγενέστεροί μου, και να τους χαρίσω τη γεμάτη πείρα ζωή μου που ακούσια και με τη βία άλλων συνανθρώπων μου απέκτησα κάποτε». Η Μπέρρυ Ναχμίας, επιζήσασα των στρατοπέδων, έγραψε ένα προσωπικό αφήγημα στο οποίο συμπυκνώνει την οδυνηρή εμπειρία της. Η επανέκδοσή του, μαζί με το επίμετρο της Οντέτ Βαρών-Βασάρ που το συνοδεύει, συμβάλλει ώστε η Μπέρρυ Ναχμίας να μην εγκλωβίζεται στα συρματοπλέγματα του Άουσβιτς, αλλά να συνεχίζει να αγωνίζεται εκφράζοντας την εκ μέρους της έντονη «κατάφαση για τη ζωή». [ΤΒΙ]

Μπέρρυ Ναχμίας, *Κραυγή για το αύριο*, επιμέλεια-επίμετρο: Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, 376 σελ.

Αυτό το κορμί που επέζησε είχε όμως μέσα του μια ψυχή που πόνεσε πολύ, που πέρασε μεγάλη δυστυχία, απογοήτευση, αδικία, πόνο, προσδοκία, αρρώστια, εγκλήματα, αλλά και συγχρόνως απέκτησε πολλή πολλή δύναμη, κι έμαθε τι θα πει αφοσίωση, αγάπη, συμπόνια – κι αυτό ήταν πολύ σημαντικό. Και σκέφτηκα πως κανένας δεν θα τα καταλάβει όλα αυτά, αν δεν τα έχει ζήσει ο ίδιος τόσο έντονα όπως εγώ. Γιατί εγώ ήμουν πολύ πλούσια σε αγώνα και πολύ πλούσια σε πόνο, γιατί εγώ ήμουν πολύ πλούσια σε ζωή.

Μπέρρυ Ναχμίας,
Κραυγή για το αύριο

Αρχείο Μπέρρυ Ναχμίας

Η Μπέρρυ Ναχμίας, στο σπίτι της στην Καστοριά, πριν την εκτόπισή της, μαζί με τα άλλα μέλη της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, στο Άουσβιτς, τον Απρίλιο του 1944.

Η επανέκδοση του βιβλίου της Μπέρρυς Ναχμίας, *Κραυγή για το αύριο,* ξαναφέρνει στο φως μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες γυναικών που επέζησαν της φρίκης των ναζιστικών στρατοπέδων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, βρήκαν το σθένος να καταγράψουν τις εμπειρίες τους. Εν προκειμένω, τη μαρτυρία μιας γυναίκας που ξεκίνησε από την καταγραφή αυτή και συνέχισε να αγωνίζεται για την «ανάδυση» και την εδραίωση «μιας δύσκολης μνήμης». Η φράση ανήκει στην ιστορικό Οντέτ Βαρών-Βασάρ που, λίγα χρόνια μετά την έκδοση του ομώνυμου έργου της[1], ξαναγυρνάει στο κείμενο που είχε επιμεληθεί γλωσσικά ήδη από την πρώτη του έκδοση (Κάκτος, 1989), το επεξεργάζεται εκ νέου και το συμπληρώνει με ένα εκτενές επίμετρο για να αναδείξει την ξεχωριστή προσωπικότητα της Μπέρρυς Ναχμίας και να επισημάνει την πολύτιμη προσφορά της στην υπόθεση της μνήμης του Ολοκαυτώματος.

Πρόκειται για ιδιαίτερη σύμπραξη δύο γυναικών που συνδέονται συγγενικά και συνομιλούν πνευματικά· η προσωπική σχέση της Οντέτ Βαρών-Βασάρ με την Μπέρρυ Ναχμίας ανανεώνει καταλυτικά τη μαρτυρία που βρίσκεται στο κέντρο του εγχειρήματος και καταλήγει σε μια ιδιαίτερα προσεγμένη έκδοση, που εκφράζει με τον πιο εύγλωττο τρόπο πώς η Μνήμη συναντά την Ιστορία και πώς το προσωπικό συνδέεται άρρηκτα με το συλλογικό. Είναι, άλλωστε, το ίδιο το κείμενο της Μπέρρυς Ναχμίας που καλεί σε τέτοιου είδους συνευρέσεις και προεκτάσεις: η *Κραυγή για το αύριο* αποτελεί ένα πολυεπίπεδο και πολυφωνικό αφήγημα, που εμφανίζει πολλαπλές ιδιαιτερότητες σε σχέση με άλλες μαρτυρίες και εγείρει καίρια ζητήματα του Ολοκαυτώματος, πολύ πριν αυτά μπουν στο πεδίο των μελετητών του.

ΞΕΠΕΡΝΩΝΤΑΣ ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ

Οφείλει κανείς να ξεκινήσει την επιστημονική ανάγνωση της μαρτυρίας της Μπέρρυς Ναχμίας με τη σειρά που υπαγορεύει και το ίδιο το βιβλίο: αρχίζοντας από τις συνθήκες που οδήγησαν στη γραφή, ιχνηλατώντας τα ερωτήματα και τα διλήμματα που κινητοποιούν τις λέξεις. Γραφή ως επιβίωση ή γραφή ως παρακαταθήκη; Η επιμελήτρια του έργου έχει εξετάσει και υπογραμμίσει συστηματικά στα γραπτά της[2] τη διαλεκτική μνήμης-λήθης που αναδεικνύεται από τον Χόρχε Σεμπρούν, όταν περιγράφει την πολύχρονη σιωπή που ακολούθησε την επιστροφή του από το Μπούχενβαλντ ως απότοκο ενός βασανιστικού ασυμβίβαστου: ή θα καταδυόταν εκ νέου στην φρίκη για να γράψει, ή θα διάλεγε την ζωή. [3] Και αντίστοιχα, τη διαφοροποίηση του Πρίμο Λέβι που γράφει ευθύς αμέσως μετά την επιστροφή του, ήδη από το 1947, για να ικανοποιήσει «αυτή την ανάγκη της ψυχής», να κοινοποιήσει την εμπειρία του από το στρατόπεδο, ανάγκη που διαμορφώνεται ενώ βρίσκεται εκεί.[4] Για την Μπέρρυ Ναχμίας η συγγραφή αυτού του βιβλίου σχετίζεται άμεσα με το σύνολο της δράσης της· επιστρέφει στο

παρελθόν στοχεύοντας στο αύριο.

Ο σύντομος αλλά πυκνός πρόλογος του βιβλίου οριοθετεί απερίφραστα το όραμα της Μπέρρυς και περιγράφει την πάλη τού επιζώντος με μια απεύθυνση που σηματοδοτεί εξαρχής την προσωπικότητα της συγγραφέως και διαγράφει την ιδιαιτερότητα της μαρτυρίας. Η ανάγκη να αποτελέσει το κείμενο αυτό μια «κραυγή για το αύριο» προτάσσεται συστηματικά, δημιουργώντας ένα επίμονο πλαίσιο που ξεκινά και κλείνει τον επίλογο. Από τις πρώτες κιόλας γραμμές, η Ναχμίας γράφει:

> Ένα μόνο ξέρω, ότι ο στόχος που έχω βάλει και που στριφογυρίζει στο μυαλό μου τόσα χρόνια μένει πάντα σταθερός. Να γράψω κάτι που να μπορούν να το διαβάζουν οι μεταγενέστεροί μου, και να τους χαρίσω τη γεμάτη πείρα ζωή μου που ακούσια και με τη βία άλλων συνανθρώπων μου απέκτησα κάποτε. (σ. 11)

Κλείνοντας τον πρόλογό της, η συγγραφέας αντιστοίχως εισάγει τον αναγνώστη στη μαρτυρία, υπενθυμίζοντας το κύριο διακύβευμα:

> Κι αναρωτιέμαι μήπως τώρα πια έφθασε η ώρα και η κατάλληλη στιγμή να βγάλω όλα αυτά που υπάρχουν μέσα μου και να τα μεταδώσω παντού με την ελπίδα ότι θα περάσουν ίσως σαν ένα μήνυμα Ειρήνης, Αγάπης και Αδελφοσύνης στον σημερινό κόσμο και στις επόμενες γενιές. (σ. 12)

Επίσης, ο ψυχικός διχασμός μεταξύ μνήμης και λήθης και η δυσκολία της επιστροφής στην κόλαση των στρατοπέδων παρατίθενται με όρους που περιγράφουν τις διαδικασίες του ψυχικού τραύματος πριν ακόμα οι αντίστοιχες θεωρίες διατυπωθούν και αποτελέσουν αυτόνομο πεδίο μελέτης.[5] Είναι σημαντικό εδώ να σταθούμε στο χρονικό πλαίσιο της συγγραφής του βιβλίου αλλά και στις συνθήκες που το γέννησαν. Όπως πολύ εύστοχα αναφέρει η επιμελήτρια στο επίμετρο, η «τομή» στη ζωή της συγγραφέως έρχεται το 1980, με τον αιφνίδιο θάνατο του συζύγου της, Μεντές Ναχμίας, που ακολουθείται από το πρώτο ταξίδι επιστροφής στο Άουσβιτς το 1981 και τη συγγραφή της μαρτυρίας που εκδίδεται για πρώτη φορά το 1989. Όπως σημειώνει η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, η τραυματική εμπειρία –προσωπική και συλλογική– αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στη ζωή της συγγραφέως, ξεκινώντας από την απώλεια της μητέρας, όταν η Ναχμίας ήταν μόλις τεσσάρων ετών. Ακολουθώντας την υπόθεση της επιμελήτριας ότι η πρώτη αυτή απώλεια εξοπλίζει τη συγγραφέα με μα ιδιαίτερη ανθεκτικότητα και τη βοηθάει –μαζί με άλλους παράγοντες– να επιβιώσει του Άουσβιτς, φαίνεται ότι για άλλη μια φορά η Ναχμίας μετουσιώνει τη νέα απώλεια και τις μνήμες που αυτή πυροδοτεί σε ένα έργο ζωής, το οποίο περνάει από το προσωπικό στο συλλογικό. Η *Κραυγή για το αύριο* είναι η πιο ηχηρή απόδειξη ότι το τραύμα αρχίζει να αφομοιώνεται· και τα λόγια της ίδιας της συγγραφέως, όταν περιγράφει την «αμφιθυμία» που διαπερνά το εγχείρημα, αποτελούν την πιο ισχυρή ένδειξη μιας ξεχωριστά δυναμικής προσωπικότητας και μιας εκλεπτυσμένης γραφής:

> Η άλλη φωνή [μού λέει]: «Όχι, προς Θεού, μην καταχωνιάσεις, μη συμπιέσεις αυτά τα φαντάσματα... Βγάλ'τα στην επιφάνεια. Πρώτα για χάρη σου, για το καλό σου – ίσως αλαφρώσεις και συνέλθεις. Κι έπειτα, έχεις καθήκον για τις επόμενες γενιές. Αυτοί πρέπει να ξέρουν και να θυμούνται: πως αυτό που γίνηκε δεν πρέπει ποτέ να ξεχαστεί, για να μην επαναληφθεί. (σ. 11-12)

United States Holocaust Memorial Museum.

Η Μπέρρυ Ναχμίας επέζησε στο στρατόπεδο θανάτου του Άουσβιτς επειδή, ως νέα και υγιής, επελέγη να εργαστεί ως Kanada Kommando. Οι γυναίκες στις οποίες είχε ανατεθεί αυτός ο ρόλος έπρεπε να συγκεντρώνουν τα πολύτιμα αντικείμενα και τον ρουχισμό όσων πήγαιναν στα κρεματόρια. Ρούχα, παπούτσια, βέρες, κοσμήματα, ρολόγια, όλα τα αντικείμενα αξίας, στοιβάζονταν σε αποθήκη που οι ναζί ονόμαζαν ειρωνικά Κάναντα: ο Καναδάς, εκείνα τα χρόνια, στη δίνη του πολέμου, ήταν συνώνυμος της ευημερίας και της αφθονίας. Τα αντικείμενα που συλλέγονταν συσκευάζονταν και στέλνονταν στη Γερμανία.

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ξεκινώντας την ανάγνωση της μαρτυρίας γεννάται το ερώτημα που διαπερνά κάθε τέτοιο κείμενο από τις πρώτες ακόμα εκδόσεις βιβλίων εμπνευσμένων από την εμπειρία των στρατοπέδων: πώς ταξινομεί κανείς ένα τέτοιο αφήγημα; Είναι απλώς μαρτυρία; Ή μπορεί να ενταχθεί στο corpus των κειμένων που κατηγοριοποιούμε ως στρατοπεδική λογοτεχνία, σύμφωνα με τον όρο του Ζορζ Περέκ;

Αν ακολουθήσουμε τη διατύπωση της Οντέτ Βαρών-Βασάρ, ότι «τα βιβλία ανθρώπων που έγραψαν μια φορά στη ζωή τους για να αφηγηθούν αυτή την εμπειρία που τους σημάδεψε»[6] εντάσσονται στην κατηγορία της μαρτυρίας, θα πρέπει να αγνοήσουμε τα υφολογικά και φορμαλιστικά χαρακτηριστικά του βιβλίου που κάνουν τη διήγηση απολύτως λογοτεχνική. Ακόμα όμως και αν ενταχθεί σε ένα τόσο πολυποίκιλο και πολυσχιδές σχήμα όπως είναι η στρατοπεδική λογοτεχνία, όρος που περιλαμβάνει κείμενα τα οποία μετέχουν πολλών ειδών, η *Κραυγή για το αύριο* ξεχωρίζει τόσο με το περιεχόμενο όσο και με τον τρόπο που επικοινωνεί την εμπειρία του στρατοπέδου και προσθέτει νέα χαρακτηριστικά στο είδος. Θα λέγαμε λοιπόν ότι πρόκειται για ένα κείμενο που διαφεύγει του χαρακτηρισμού, που βρίσκεται στα όρια μεταξύ ειδών· μία «λογοτεχνική μαρτυρία».

Το κυριότερο χαρακτηριστικό του βιβλίου είναι, κατά την γνώμη μου, η καλειδοσκοπική προοπτική της αφήγησης· μία πολυπρισματικότητα που μεταφράζεται σε συν-αισθητικές περιγραφές και πολυφωνικές διηγήσεις. Είναι σύνηθες, βέβαια, να συναντούμε αναφορές στην αίσθηση της όσφρησης όταν διαβάζουμε μία μαρτυρία ή ένα έργο στρατοπεδικής λογοτεχνίας, αφού η μυρωδιά της καμένης σάρκας αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της φρίκης των στρατοπέδων εξόντωσης. Η *Κραυγή για το αύριο*, όμως, εκτυλίσσεται συνεχώς συν-αισθητικά, τόσο στις αρχικές περιγραφές της ζωής στην Καστοριά –με την εικόνα των ήσυχων νερών της όμορφης λίμνης να συνοδεύεται από τους ψιθύρους των νοικοκυρών που κάθονται στα πεζούλια– όσο και στην ίδια τη μαρτυρία της στρατοπεδικής εμπειρίας: οι εικόνες του στρατοπέδου δεν συνοδεύονται μόνο από την τρομερή οσμή που τρυπά την ατμόσφαιρα, αλλά και από τους ήχους της ορχήστρας, την αίσθηση των βρεγμένων από τον κλίβανο ρούχων πάνω στα γυμνά κορμιά, αλλά και την αίσθηση της επαφής με τα μεταξωτά εσώρουχα και τα «ζεστά πουπουλένια κουβερτόνια» (σ. 143) που μεταφέρουν στα μπλοκ από το κομάντο «Κάναντα» όσες «τυχερές» δουλεύουν εκεί.

Η λογοτεχνική λεπτομέρεια των περιγραφών της Ναχμίας και ο ρυθμός που διαπερνά το κείμενο με την εναλλαγή σκέψεων και διαλόγων εντείνεται και ενισχύεται με την εισαγωγή προσώπων, ή αλλιώς πολλών διαφορετικών φωνών οι οποίες μαρτυρούν τις φρικαλεότητες που διαπράττονται στο Άουσβιτς από κοινού. Κατά κάποιον τρόπο, η συγγραφέας απαντά στον προβληματισμό που διατυπώνει ο Ζορζ Περέκ γράφοντας για τον Ρομπέρ Άντελμ πως «[τ]ο θέμα ήταν να γίνει κατανοητό αυτό που κανείς δεν μπορούσε να κατανοήσει· να εκφράσει το ανέκφραστο»,[7] αποδίδοντας την εμπειρία της εκτόπισης και του εγκλεισμού ως αυτόπτης μάρτυρας μιας συλλογικής τραυματικής εμπειρίας, που αναλαμβάνει να δώσει φωνή σε όσους διώχθηκαν και βασανίστηκαν.

Η έναρξη του βιβλίου με το *Άσμα Ασμάτων* του Ιάκωβου Καμπανέλλη –επιζώντος του στρατοπέδου συγκέντρωσης Μαουτχάουζεν και συγγραφέα του ομώνυμου έργου– δίνει το

στίγμα μιας αφήγησης που δομείται συλλογικά και συχνά στηρίζεται σε συναντήσεις με άλλους επιζώντες που βοηθούν τη συγγραφέα να θυμηθεί ή να συγκεκριμενοποιήσει μια φευγαλέα ανάμνηση. Αναφέρω ενδεικτικά την ιστορία της Μάλλας που αποπειράθηκε να δραπετεύσει αλλά δεν τα κατάφερε: «Η Ζερμαίν [Κοέν] τελευταία μου ξαναθύμισε αυτό το συνταρακτικό γεγονός, που δεν είχα ξεχάσει βέβαια ποτέ, και μου υπενθύμισε τ᾽ όνομα της Μάλλας, που μου είχε διαφύγει» (σ. 131)· ή την ιστορία της Σαρίκα Ασσαέλ, το ξυπνητήρι του γερμανού φύλακα, που μεταφέρεται από την ίδια όταν χρόνια μετά την απελευθέρωση των στρατοπέδων συναντά τη συγγραφέα στη Θεσσαλονίκη (σ. 175-177). Επιπλέον, όμως, η Ναχμίας υποστηρίζει τα γεγονότα που διηγείται ενσωματώνοντας στη μαρτυρία της έγγραφα ντοκουμέντα που έχει φέρει στην επιστροφή της από το μουσείο-τόπο μνήμης, πλέον, του Άουσβιτς, αλλά και επιστημονικά ή άλλα κείμενα γραμμένα από τον Απ. Κοτσιώλη (για την «μαμή του Άουσβιτς»), τη Φάνια Φενελόν και τους sonderkommando Ντανιέλ Μπεναχμίας και Μαρσέλ Νατζαρή.

Το χειρόγραφο του Νατζαρή,[8] κυρίως, αξίζει ιδιαίτερης προσοχής όταν αναφέρεται κανείς στην πολυπρισματικότητα της *Κραυγής*: πρόκειται για ένα μέρος των απομνημονευμάτων του έλληνα sonderkommando που καλύπτει δεκαεννιά σελίδες του βιβλίου (σ. 111-129) και επομένως αποτελεί μια ισχυρή φωνή μέσα στην αφήγηση, προσθήκη πολύτιμη αφού, όπως λέει η συγγραφέας, «για μένα είναι πολύ σημαντικό να έχω ένα συμπλήρωμα από ντοκουμέντα, αφηγημένα από άλλους μάρτυρες που έζησαν τον ίδιο αυτό εφιάλτη» (σ. 111)· παρατίθεται στο βιβλίο πολύ πριν εκδοθεί όταν το παραδίδουν «με πολλή εμπιστοσύνη» (σ. 110) στα χέρια της Ναχμίας η σύζυγος και η κόρη του Νατζαρή – απόδειξη ισχυρή της προσωπικότητας και της θέσης της συγγραφέως· τέλος, αποτελεί το πιο εύγλωττο παράδειγμα της καλειδοσκοπικής παράθεσης των γεγονότων που λαμβάνουν χώρα στο στρατόπεδο, αφού η οργανωμένη απόπειρα εξέγερσης που περιγράφεται στο τέλος του αποσπάσματος επαναλαμβάνεται από τη σκοπιά της συγγραφέως πενήντα περίπου σελίδες μετά (σ. 178-182). Ο διάλογος των δύο αποσπασμάτων εδραιώνει την αντίληψη ότι η τραυματική εμπειρία μπορεί, ίσως, να αποτυπωθεί μέσα από την πολυφωνικότητα, την παράλληλη παράθεση των ατομικών ιστοριών των θυμάτων. Και η αντιπαραβολή των δύο διηγήσεων του ίδιου περιστατικού, με τον αυστηρό και λιτό λόγο του Νατζαρή να δημιουργεί μια παύση στη ροή της αφήγησης, επιβεβαιώνει το λογοτεχνικό ύφος της μαρτυρίας της Μπέρρυς.

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΩΣ ΠΗΓΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

Ποια είναι, όμως, τα ξεχωριστά στοιχεία που προσφέρει η *Κραυγή για το αύριο* στην ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία των μαρτυριών του Ολοκαυτώματος; Πώς μπορεί να προσμετρηθεί η αξία μιας ακόμα μαρτυρίας σε μία εποχή που το «οριακό γεγονός» (limit event), κατά τον Saul Friedlander, καταγράφεται με εκτενή βιβλιογραφία και πληθώρα εικόνων; Πέρα από την αυτονόητη απάντηση κάθε μελετητή –ότι δηλαδή η κάθε μαρτυρία είναι πολύτιμη προκειμένου να καταδειχθεί η βαρβαρότητα του ναζιστικού καθεστώτος και η θηριωδία των στρατοπέδων–, το βιβλίο της Μπέρρυς Ναχμίας μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς. Οι σελίδες που περιγράφουν την ζωή πριν από τη σύλληψη των καστοριανών εβραίων στις 24 Μαρτίου 1944 παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές από άλλες μαρτυρίες, αφού μιλούν για μια αρμονική συνύπαρξη εβραίων και χριστιανών. Με την ίδια σαγηνευτική προφορικότητα που χαρακτηρίζει το σύνολο του βιβλίου, η Ναχμίας ξεκινά με το πιο ουσιαστικό σχόλιο: «Η φυλή και η θρησκεία, δύο παράγοντες τυχαίοι» (σ. 14), και περιγράφει τις κοινές ασχολίες, τις οικογενειακές και φιλικές συναθροίσεις «μες στα μεικτά εβραιοχριστιανικά ήθη κι έθιμα, τις τοπικές μας συνήθειες!» (σ. 18). Όπως σημειώνει και η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «πουθενά στα κείμενα της Μπέρρυς Ναχμίας δεν συναντάμε την πικρία που υπάρχει συστηματικά στις μαρτυρίες των Θεσσαλονικέων για την στάση των συμπολιτών τους κατά την Κατοχή, αλλά και στην επιστροφή» (σ. 281).

Το πιο σημαντικό, όμως, στοιχείο του βιβλίου σε σχέση με τη βιβλιογραφία του Ολοκαυτώματος είναι πως η *Κραυγή για το αύριο* αποτελεί, όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, μία πρώιμη γυναικεία μαρτυρία. Πρόκειται για μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις στην Ελλάδα που επιτρέπουν την έμφυλη ανάγνωση της στρατοπεδικής εμπειρίας[9] και, δεδομένων των παραπάνω, το μοναδικό ελληνικό παράδειγμα έμφυλης στρατοπεδικής λογοτεχνίας. Διακρίνεται στην καθημερινότητα του στρατοπέδου η ίδια συλλογικότητα και η ίδια διαμόρφωση δυνατών σχέσεων αγάπης και αλληλεγγύης που διαβάζουμε στα γραπτά της Λίζα Πίνχας και στην ιστορία της Μίλενα Γιέσενσκα, όπως αυτή αποδίδεται από τη Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόυμαν[10] – στοιχεία τα οποία δεν προκύπτουν από τις αφηγήσεις ανδρών. Η σύναψη των σχέσεων αυτών παίζει καταλυτικό ρόλο στην επιβίωση, τόσο κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού, όσο και κατά τη διάρκεια της πορείας θανάτου στις παγωμένες εκτάσεις της Ευρώπης μετά την εκκένωση του στρατοπέδου. Τα παραδείγματα πολλά και αλεπάλληλα.

Μιλάμε εξάλλου για τη μαρτυρία μιας νεαρής κοπέλας, μιας έφηβης – και είναι ιδιαίτερα σημαντικό να σημειώσουμε εδώ το στοιχείο της χρονικότητας, το γεγονός, δηλαδή, ότι, όπως τονίζει και η επιμελήτρια της έκδοσης, η Ναχμίας καταγράφει τα συναισθήματά της χωρίς να τα χρωματίζει με εκ των υστέρων σκέψεις. Η παράμετρος της ηλικίας είναι ιδιαίτερα σημαντική για την εξιστόρηση: βλέπουμε τη μετεφηβική ορμή της Μπέρρυς που σπάει όλα τα τζάμια του σπιτιού τους για να μην το βρουν οι Γερμανοί ακέραιο· μαθαίνουμε το παράδοξο της ερωτικής εξομολόγησης την οποία δέχεται την ίδια στιγμή που το τρένο μπαίνει στο Μπίρκεναου· παρακολουθούμε τη διαδικασία ωρίμανσης που έρχεται ως αποτέλεσμα της παραμονής στο στρατόπεδο και της παρατήρησης της ανθρώπινης φύσης:

> Μου δινόταν ακόμα μια ευκαιρία εκείνη τη μέρα να γνωρίσω τον άνθρωπο. Με πρωταγωνίστρια εμένα την ίδια, απέκτησα τη μεγαλύτερη εμπειρία της ζωής μου – κι ήμουν μικρό κορίτσι ακόμη. Ο άνθρωπος λοιπόν μπορεί να γίνει δυνατός, να γίνει δικτάτορας, κυρίαρχος ή καλός και δίκαιος αρχηγός. Αντίθετα πάλι, ο άνθρωπος είναι αδύναμος, μπορεί να γίνει πειθήνιος ή ακόμα το παιχνίδι οποιουδήποτε άλλου ανθρώπου. Αρκεί να πειστεί ο ίδιος ότι αυτό είναι. (σ. 206)

Η συνειδητοποίηση της ηλικίας του υποκειμένου είναι ιδιαιτέρως σημαντική και σε σχέση με την προσωπικότητα της συγγραφέως, καθώς διαγράφεται μια δύναμη και μια στάση ζωής ενός ανθρώπου που αρνείται πεισματικά να υιοθετήσει την ιδιότητα του θύματος. Μια βαθιά πολιτική στάση, που διαφαίνεται πίσω από τις γραμμές της μαρτυρίας αλλά αποκαλύπτεται σε όλο της το μεγαλείο μόνο όταν ο αναγνώστης φτάσει στο επίμετρο.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Το επίμετρο που συνοδεύει τη νέα έκδοση της *Κραυγής για το αύριο* αποτελείται από εκατό περίπου σελίδες που περιλαμβάνουν έναν σύντομο σχολιασμό της έκδοσης, μια εκτενή αναφορά στην ζωή, το έργο και τη μαρτυρία της Μπέρρυς Ναχμίας, ένα παράρτημα με συνοδευτικά κείμενα αλλά και πλούσιο φωτογραφικό υλικό. Ανανεώνοντας τη σχέση της με το βιβλίο το οποίο –όπως προανέφερα– επιμελήθηκε γλωσσικά για την πρώτη του έκδοση του 1989, έχοντας εν τω μεταξύ διανύσει μια προσωπική πορεία επιστημονικής ενασχόλησης με την Shoah και ενδελεχούς μελέτης της στρατοπεδικής λογοτεχνίας, η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, παρουσιάζει ένα έργο μέσα στο έργο που χαρακτηρίζεται από τη διττή ιδιότητα της επιμελήτριας: ως ανιψιά αλλά και ως ιστορικός. Το αποτέλεσμα είναι ένα τρυφερό αφιέρωμα στην οικογενειακή μνήμη, που όμως δεν επισκιάζει την επαγγελματική ιδιότητα· αντιθέτως, σηματοδοτεί μια συνάντηση μεταξύ δύο ισχυρών γυναικείων φωνών, με κοινό στόχο τη διάδοση και τη διατήρηση της μνήμης των ναζιστικών στρατοπέδων.

Η συγγενική σχέση παρακινεί την επιμελήτρια να επιστρέψει στο βιβλίο, να το επιμεληθεί και φιλολογικά, και να το συμπληρώσει με μια εκτενή βιογραφική μελέτη που περιλαμβάνει ανέκδοτες ιστορίες ενδεικτικές της μοναδικής προσωπικότητας της συγγραφέως: τι πιο ενδεικτικό από την ιστορία της μικρής Μπέρρυς που αποφάσισε να αλλάξει το όνομά της και επέβαλε την απόφασή της αυτή σε όλη την οικογένεια; Ταυτοχρόνως, έχοντας ζήσει κοντά στη συγγραφέα τα χρόνια που ακολούθησαν την πρώτη έκδοση της *Κραυγής*, η Οντέτ Βαρών-Βασάρ γνωρίζει πως το βιβλίο της δεν είναι παρά μόνο ένα μέρος από την πολυσχιδή δράση της θείας της. Αναφέρεται λοιπόν σε όλα τα πεδία της μνήμης της Shoah που υπηρέτησε απαρέγκλιτα και μαχητικά η Μπέρρυ Ναχμίας μέχρι το τέλος της ζωής της. Η ίδια αυτή σχέ-

ση της επιτρέπει να ανατρέξει στο οικογενειακό αρχείο και να χαρίσει στον αναγνώστη σπάνιο φωτογραφικό υλικό που δίνει σάρκα και οστά στους «πρωταγωνιστές» του δράματος αλλά και επιβεβαιώνει αυτό που ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ήδη από την μαρτυρία: η Μπέρρυ Ναχμίας δεν εγκλωβίζεται στα συρματοπλέγματα του Άουσβιτς, αλλά συνεχίζει να αγωνίζεται και να εκφράζει μια έντονη «κατάφαση για τη ζωή».

Η προνομιούχα αυτή εκ των έσω ματιά συμπληρώνεται μοναδικά από την ιδιότητα της ιστορικού, που οδηγεί την Οντέτ Βαρών-Βασάρ σε μια συστηματική αρχειακή έρευνα, στην παράθεση και στο σχολιασμό ντοκουμέντων αλλά και σε μία εις βάθος ανάλυση του ιστορικού πλαισίου στο οποίο κινείται η μαρτυρία, αλλά και η μετέπειτα δράση της Μπέρρυς Ναχμίας. Τα παιδικά χρόνια της Μπέρρυς τοποθετούνται στο πλαίσιο της εβραϊκής κοινότητας της Καστοριάς· η επιστροφή από το Μάλχοβ περιγράφεται με πλήθος επεξηγηματικών πληροφοριών· η συγγραφή και η έκδοση του πρώτου βιβλίου παρουσιάζεται σε αντίστιξη με τις εκδοτικές λεπτομέρειες όλου του corpus των γυναικείων μαρτυριών· και η καταγραφή του έργου της Μπέρρυς Ναχμίας στην υπηρεσία των επιζώντων εμπλουτίζεται με εύρος πληροφοριών που αφορούν τόσο τα πρόσωπα όσο και το πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι της εποχής—χαρακτηριστική η συζήτηση για την ανέγερση Μνημείων Ολοκαυτώματος. Παράλληλα, η ειδίκευση στην στρατοπεδική λογοτεχνία επιτρέπει στην Οντέτ Βαρών-Βασάρ να επιστρέψει στα καίρια σημεία της μαρτυρίας και να τα αναλύσει με λόγο εναργή και επιστημονικό.

Με την επανέκδοση της *Κραυγής για το αύριο* από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια βρισκόμαστε, επί της ουσίας, μπροστά σε ένα εκδοτικό εγχείρημα που δεν επαναφέρει απλώς ένα εξαντλημένο κείμενο στην κυκλοφορία, αλλά παρουσιάζει ένα νέο βιβλίο: ένα βιβλίο που περιλαμβάνει τη μαρτυρία μαζί με την πραγματολογική και ιστορική μελέτη που την συνοδεύει· ένα βιβλίο που ξεκινάει από την καταγραφή της ομηρίας και εκτείνεται στην περιγραφή της δράσης και της προσφοράς· ένα βιβλίο γραμμένο από την Μπέρρυ και ταυτοχρόνως γραμμένο για την Μπέρρυ. ■

Ιορδανιτική Κοινότητα Αθηνών

Η Μπέρρυ Ναχμίας με μαθητές στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Ώς το τέλος, έζησε με ζωντανή την αίσθηση της προσφοράς, υλοποιώντας τη βούλησή της, όπως καταγράφεται στο βιβλίο της, να βγάλει όλα αυτά που υπάρχουν μέσα της και να τα μεταδώσει παντού με την ελπίδα ότι θα περάσουν ίσως σαν ένα μήνυμα Ειρήνης, Αγάπης και Αδελφοσύνης στον σημερινό κόσμο και στις επόμενες γενιές.

---

1. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η Ανάδυση μίας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, εκδ. Βιβλιοπωλείου της Εστίας, β' εκδ. επαυξημένη, Αθήνα 2013.

2. Ενδεικτικά αναφέρω την αρθρογραφία της Οντέτ Βαρών-Βασάρ στο *Books' Journal*. Για μια εκτενή συζήτηση της στρατοπεδικής λογοτεχνίας και των υφολογικών ή/και εννοιολογικών χαρακτηριστικών της, βλ. επίσης το κείμενο της Οντέτ Βαρών-Βασάρ: «Η εμπειρία εκτόπισης και η στρατοπεδική λογοτεχνία: Πρίμο Λέβι – Χόρχε Σεμπρούν», *Η Ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, σελ. 87-99.

3. Χόρχε Σεμπρούν, *Γραφή ή ζωή*, μτφρ. Β. Τομανάς, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1996.

4. Πρίμο Λέβι, *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, μτφρ. Χ. Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1997.

5. Η μελέτη του συλλογικού (ιστορικού) τραύματος εμφανίζεται ως αυτόνομο επιστημονικό πεδίο (Trauma Studies) στην Αμερική στα μέσα της δεκαετίας του 1990, ως απότοκος των λεγόμενων «Σπουδών του Ολοκαυτώματος» (Holocaust Studies). Το ιδρυτικό κείμενο της Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History* εκδίδεται το 1996 και αυτό των Shoshana Felman και Dori Laub, M.D με τίτλο *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History,* το 1991. Οι μελέτες του Dominick LaCapra *History and Memory After Auschwitz* και *Writing History, Writing Trauma,* που ορίζουν το Ολοκαύτωμα ως το ιδρυτικό τραύμα της εβραϊκής ταυτότητας και περιγράφουν τις διαδικασίες εκδραμάτισης και αφομοίωσης του τραύματος, εκδίδονται το 1998 και το 2001 αντίστοιχα.

6. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Όμηρος Πέλλας: η γραφή των στρατοπέδων», *The Books' Journal*, τχ. 64 (Μάρτιος 2016), σελ. 61.

7. Georges Perec, "*Robert Antelme ou la vérité de la littérature", Textes inédits sur l'espèce Humaine*, Gallimard, 1996, σελ. 173-190.

8. Η μαρτυρία του Μαρσέλ Νατζαρή *Χειρόγραφα, 1944-1947: Από την Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομάντο του Άουσβιτς* επανακυκλοφόρησε από τη σειρά «Θέματα Εβραϊκής Ιστορίας» των εκδόσεων Αλεξάνδρεια το 2018, σε επιμέλεια Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου.

9. Η πρώτη ελληνική στρατοπεδική μαρτυρία γράφεται από την Λίζα Πίνχας, από τη Θεσσαλονίκη, σε διάστημα τριάντα χρόνων (από την επιστροφή της μέχρι το 1972) στα γαλλικά, αλλά το χειρόγραφο παραμένει σε ένα συρτάρι και εκδίδεται στα ελληνικά από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος το 2014: *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, συντονισμός έκδοσης Ζανέτ Μπατίνου, μεταγραφή από το χειρόγραφο και μτφρ Γαρυφαλλιά Μίχα, εισαγωγή Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου. Την πρώτη έκδοση της *Κραυγής για το αύριο* το 1989 ακολουθούν η μαρτυρία της Έρικας Κούνιο-Αμαρίλιο, από τη Θεσσαλονίκη, το 1995 και της Νάτα Όσμο-Γκατένιο, από την Κέρκυρα, το 2005. Βλέπε: Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, *Πενήντα χρόνια μετά: Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, επιμέλεια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Παρατηρητής, 3η εκδ. Θεσσαλονίκη 1996. Νάτα Όσμο-Γκατένιο, *Από την Κέρκυρα στο Άουσβιτς και στην Ιερουσαλήμ*, εκδ. Γαβριηλίδη, Αθήνα 2005.

10. Μαργκαρέτε Μπούμπερ-Νόυμαν, *Μίλενα από την Πράγα*, μτφρ. Τούλα Σιετή, επιμέλεια-επίμετρο Αδριανή Δημακοπούλου, εκδ. Κίχλη, Αθήνα 2015 (βλ. βιβλιοκριτική από την Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Απ' τη Σιβηρία στο Ράβενσμπρουκ», *The Books' Journal*, τχ. 66, Μάιος 2016, σ. 75-79).

Μαρία Γιαγιάννου, *Μέλος Φάντασμα*. Μυθιστόρημα, Μελάνι, Αθήνα 2020, 190 σελ.

Το μυθιστόρημα της απουσίας

Από τον ΙΩΑΝΝΗ ΤΣΙΡΚΑ

Ένα μυθιστόρημα για μνησίκακα υποσυνείδητα που επιβάλλουν αυτοκαταστροφικά κίνητρα και διαθέσεις, ψηφιακούς νάρκισσους, εικονικά κατασκευασμένους χαρακτήρες. Και για πολλά άλλα.

I. Η Επανάληψη ως γεγονός ζωής. Το *Μέλος Φάντασμα* ξεκινά με μία ερώτηση: «Πάλι;» Για τον Γιάννο, τον κεντρικό ήρωα του μυθιστορήματος, η επανάληψη αρχίζει ως ασπίδα στο άγνωστο, εξελίσσεται σε τελετουργία και καταλήγει να συνιστά ρουτίνα που επιφέρει την πλήξη. Καθώς το νήμα των δεινών του ξετυλίγεται στις επόμενες σελίδες του πρώτου μέρους του βιβλίου σιγά-σιγά και περίτεχνα, ο αναγνώστης δεν αργεί να συνειδητοποιήσει ότι αυτό που πραγματικά επαναλαμβάνεται στη ζωή του ήρωα είναι μία *εμμονική αναμόχλευση δικαιολογιών* προκειμένου να μην εμφανιστεί το Τραύμα. Οι προσπάθειές του είναι φυσικά μάταιες και η συγγραφέας περιγράφει τις αποτυχίες του με ασύδοτο χιούμορ. Αυτό που μόνο μπορεί να τον λυτρώσει είναι η *επανέναρξη του βιωμένου χρόνου*, ό,τι ακριβώς συμβαίνει στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, όπου η επανάληψη αποτελεί το βασικό κλειδί μίας λυτρωτικής αναγνώρισης και παύει πια να λειτουργεί ως *ιδιότροπη αντήχηση* στην καθημερινότητά του – ως ένα είδος τελετουργικού ξορκιού δηλαδή, προκειμένου να κρατιέται η λήθη απασχολημένη.

II. Ξεχνώντας να συμπονέσεις στ' αλήθεια όσους ξεχνούν. Ο Γιάννος ξεχνά να συμπονέσει τον εαυτό του. Το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου ξεκινά με τη φράση: «Ίσως η αδύναμη μνήμη του να μη σημαίνει παρά την άρνηση να θυμάται». Μία άρνηση σίγουρα προκλημένη από φόβο. Επιλέγει τη λήθη νομίζοντας ότι αυτή θα του επιτρέψει να μην ενδώσει στην *τυραννία της ανάμνησης*. Όμως ίσως η λήθη που έτσι τον δεσμεύει δεν είναι παρά μία *υπεκφυγή της μνήμης*. Ακόμα χειρότερα, του επιβάλλει *τη μοίρα της κάλυψης*. Ο Γιάννος πασχίζει –συνειδητά και μη– να κατασκευάσει και να συντηρήσει γύρω από την ευαλωτότητά του κάθε είδους κουκούλι, με ύστατο αυτό του πατρικού του σπιτιού. Η προστασία που αυτό τελικά του παρέχει είναι ισχνή. Ο λόγος για αυτό προκύπτει μέσα από μία πολυσήμαντη ανατροπή στην αφήγηση του βιβλίου που αφυπνίζει ταυτόχρονα τον κεντρικό ήρωα και τον αναγνώστη.

III. Η επανάληψη ως λογοτεχνική πράξη. Το *Μέλος Φάντασμα* παρά τις γεμάτες από κωμικά σκηνικά σελίδες του, ή μάλλον εξαιτίας αυτών, θα μπορούσε κάλλιστα να αναλυθεί ως μυθιστόρημα τρόμου. Καθετί εύθυμο εντός του εκφράζεται με απόλυτα παιγνιώδη ειρωνεία που υπερτονίζει τον εκμηδενισμό των βιωμάτων των ηρώων του. Ο αναγνώστης δεν συμπάσχει απλά μαζί τους, αλλά (προ)καλείται σε κάθε είδους αναστοχασμό.
Η συγγραφέας μάς παρασύρει, επιπλέον, σε ένα παιχνίδι *ανακαλύψεων και επικαλύψεων*. Η αφήγηση αναπτύσσεται ως σπείρα που –μέσα από δομημένες επαναλήψεις– αναδιπλώνεται και περιστρέφεται γύρω από τα ίδια συμβάντα και τα ίδια αναπάντητα ερωτήματα. Αναπάντητα, γιατί το «γιατί;» ορίζεται στον κόσμο του μυθιστορήματος ως «μαζί ανειλικρινές και βαθιά τραγικό», ενώ η τρυφερότητα δεν παρουσιάζεται ως αδυναμία. Αρκεί να είναι απρόσκοπτη, όπως οφείλει να είναι η μνήμη –που «κάτι βρίσκεται στα διάσπαρτα κενά της»– και η επικοινωνία – που «κάτι χάνεται στην απρόσκοπτη ροή της».

IV. Οι αγωνίες της φθοράς. Σε ένα πρώτο επίπεδο, σημαντικότερη ίσως θεματική του βιβλίου είναι τα προβλήματα στην ανθρώπινη επικοινωνία που προκύπτουν από τις σύγχρονες καθολικές μας νευρώσεις και άμεσα ή έμμεσα σχετίζονται με την τεχνολογία.
Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το *Μέλος Φάντασμα* είναι ένα μυθιστόρημα για μνησίκακα υποσυνείδητα που επιβάλλουν αυτοκαταστροφικά κίνητρα και διαθέσεις, ψηφιακούς νάρκισσους, εικονικά κατασκευασμένους χαρακτήρες, αποστάσεις που σου επιτρέπουν να κοιτάς αυτό που δεν σου ανήκει, τεχνητά εμπόδια προς κατάκτηση, ψυχικούς περιορισμούς και περιπλοκές, περισπασμένες σιωπές, οργανωμένα κουβάρια νημάτων και νοημάτων, *ελικοειδείς χορούς γύρω από την ανυπαρξία*, *φρενιτικούς αποχαιρετισμούς της ομοιομορφίας*, αισθητικές εκτροπές, υπομνήσεις θανάτου, υπογειώσεις και ανεδαφίσεις, *καταιγιστικούς εφιάλτες ανομικής αφασίας*, ακατάπαυστες ολισθήσεις, θαλπωρές απόλυτου χάους, ξεθωριασμένους σωρούς νοημάτων, φασματικά υποκείμενα, γαλατένιες ομίχλες, ακατάσταλτες παρορμήσεις, αόρατα όρια, *χαρούμενους βανδαλισμούς* σε βραχύβιους κόσμους, *εμβρυικές θαλπωρές που δεν προϋποθέτουν γνώση*, προελάσεις θανάτου, καθυποτάξεις ρυθμών και *εκκρεμείς απουσίες*.

V. *Η απουσία οξύτερη από καθρέφτη σε καθρέφτη.* Σε ένα τρίτο επίπεδο, πυρήνας του μυθιστορήματος είναι η απουσία. Όχι μόνο η απουσία του νοήματος και της αγάπης, αλλά –όπως θα το έθετε ο Τσαρλς Τέιλορ– και η πλήρης αδυναμία του κεντρικού του ήρωα να τα συλλάβει εκ νέου. Αν η τέχνη συνιστά την ιδανικότερη λύση σε αυτό, η Μαρία Γιαγιάννου –η οποία εργάζεται και ως επιμελήτρια εικαστικών εκθέσεων– δεν επιλέγει τυχαία να στηλιτεύσει μέσω της αφήγησης την τέχνη *που υφίσταται για τον εαυτό της και μόνο*· μία τέχνη *στο τελευταίο στάδιο της ανικανότητας* –κατά την Άντζελα Κάρτερ– που φυσικά αποτυγχάνει να επηρεάσει τον ήρωα ουσιαστικά. Μόνο όταν η τέχνη λειτουργεί ως *μέσο εκμάθησης κόσμου* καταφέρνει να λυτρώσει. Στο μυθιστόρημα, αυτό συμβαίνει όταν μέσω αυτής –και συγκεκριμένα μέσω μίας εικαστικής έκθεσης– ο ήρωας αναγκάζεται να εκτεθεί στους γόνιμους κινδύνους που εγκυμονεί το –συμβολικό– βαθύ κοίταγμα στον καθρέφτη. Ως τότε ο Γιάννος αδυνατούσε να παρεμβάλει στα άμεσα οράματά του εκείνο το άλλο, *το ανακλώμενο, που δεν μπορείς να το αποκρυπτογραφήσεις παρά μόνο αντίστροφα* –όπως θα το εξέφραζε ο Μπλεζ Σαντράρ– μέσα από το καθρέφτισμα.

VI. Η απουσία ως σημαίνον χωρίς σημαινόμενο. Ο κεντρικός ήρωας του μυθιστορήματος αδυνατεί να προσεγγίσει με τη συνείδησή του το ύστατο σημείο στο οποίο η απόλαυσή του σκοντάφτει. Ίσως γι' αυτό να ευθύνεται η απουσία –η σημασία της οποίας είναι για εκείνον αντιφατική και συγκεχυμένη– η οποία και επιφέρει τον οριστικό όλεθρό του στο τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου –με τίτλο «Η θεραπεία του καθρέφτη»–. Αυτός ο όλεθρος είναι που πλέον θα εγγράφεται ως ίχνος στις αναμνήσεις του –που από τη φύση τους δεν υπόκεινται σε απόλυτο έλεγχο και δεν μπορούν να μείνουν θαμμένες για μεγάλα διαστήματα–. Μένει μία θλιμμένη ομολογία που ήταν απαραίτητη για να καταφέρει να επανεφεύρει τους δικούς του κανόνες – και αυτό συμβαίνει στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Ολόκληρος» και με τη βοήθεια μίας γυναίκας που λέγεται Σοφία. Μέχρι η συγγραφέας να τον οδηγήσει σε αυτή την κάθαρση αυτό που κατάφερνε ήταν μία επίφαση· μέσα από αυτή υπέφερε το βάρος του τώρα, του ίδιου και της επανάληψης.
Η επιτηδευμένη ελαφρότητα με την οποία υποδεχόταν τις κοινωνικά αναγνωρισμένες επιτυχίες του ήταν ο λανθασμένος τρόπος που επέλεγε να τιθασεύει τη συνεχώς εντεινόμενη απογοήτευσή του από το παρόν του. Μέσα από τις καταστάσεις που παιγνιωδώς κατασκευάζει στη ζωή του η Γιαγιάννου, ο Γιάννος οδηγείται στην αναθεώρηση και κριτική του μοντέλου του κόσμου μέσα στον οποίο ασφυκτιούσε. Ως τότε ανακύκλωνε απλά την αυταπάτη του η οποία συνίστατο στο να πιστεύει στη δύναμη της άρνησης. Και αυτό που μάταια προσπαθούσε ο Γιάννος, ώς την κατάρρευσή του, να αρνηθεί ήταν τη σημασία του να θυμάται και το ότι κάθε *καθρέφτης* πύκνωνε την παρουσία του. ▮

Κάνοντας μια συνδρομή στο Books' Journal έχετε εγκαίρως το δικό σας τεύχος στη διεύθυνση που επιθυμείτε. Κάνετε δώρο μια συνδρομή και στους φίλους σας. Στείλτε mail στη διεύθυνση info@booksjournal.gr με την παραγγελία σας ή τηλεφωνήστε στα γραφεία του περιοδικού.

Συνδρομές: Εσωτερικού ετήσια (11 τεύχη) 50 €, φοιτητικές 40 €, οργανισμοί-τράπεζες 200 €,Βιβλιοθήκες 100 €. Εξωτερικού ΕΕ (απλό ταχυδρομείο) 80 €, Ευρώπη εκτός ΕΕ 100 €, Αμερική 120 €.
Εξάμηνη συνδρομή (6 τεύχη) 30 €.
Εμβάσματα - επιταγές: Ηλίας Κανέλλης
Τραπεζικός λογαριασμός Alpha Bank: 142002320004738
IBAN: GR61-0140-1420-1420-0232-0004-738
BIC/SWIFT ALPHA BANK: CRBAGRAA

Στον κυκεώνα του εαυτού

Από τη Μαρινα Αγαθαγγελιδου

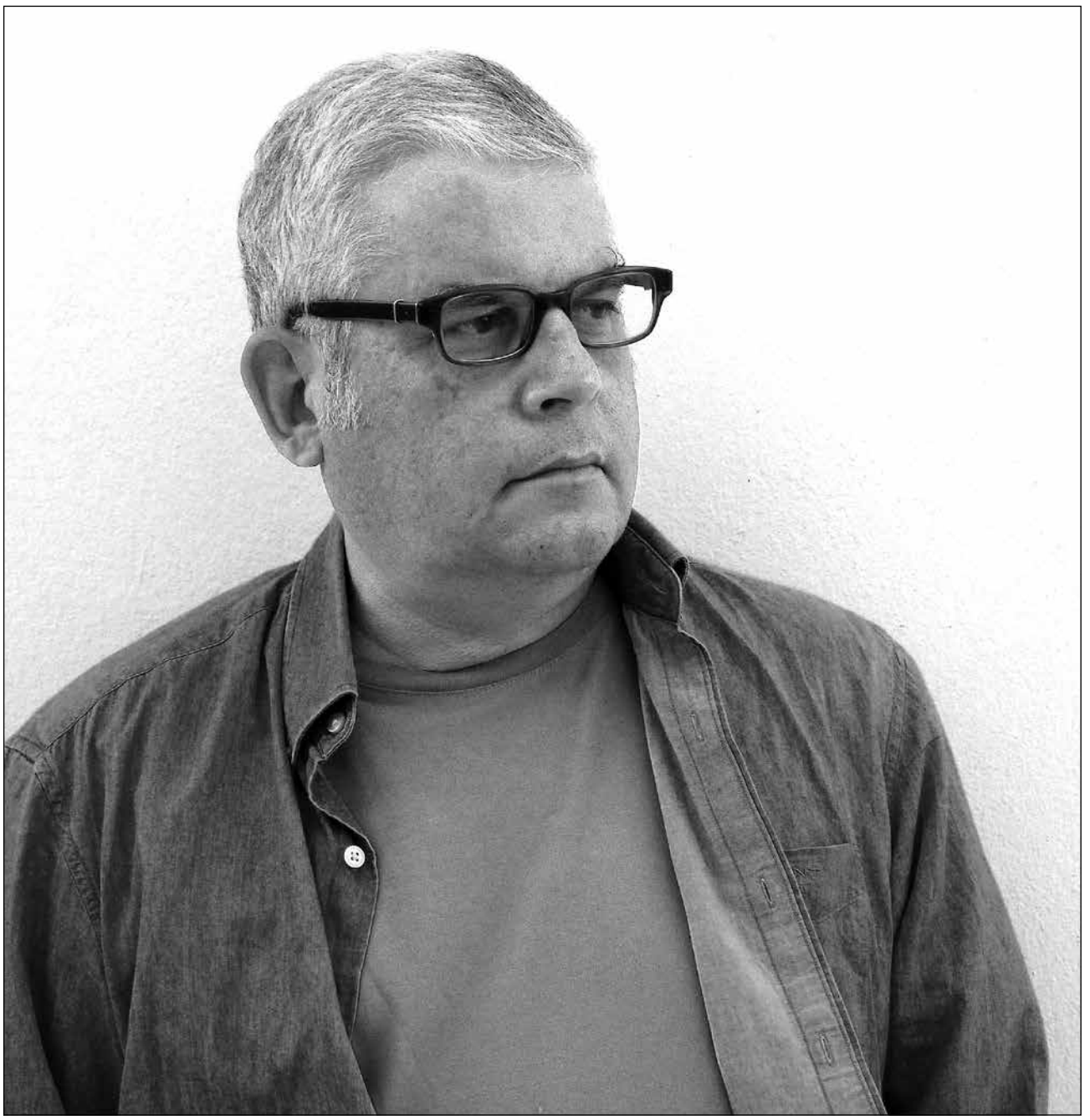
Στα χνάρια του Φραντς Κάφκα βαδίζει ο Μισέλ Φάις στο καινούργιο βιβλίο του, το μυθιστόρημα Η Ερευνήτρια, *ενεργοποιώντας εκ νέου την αφηγηματική συνθήκη και τα αισθητικά ζητούμενα που συνέχουν την άτυπη τετραλογία του (*Το μέλι και η στάχτη του Θεού, *2002,* Ελληνική αϋπνία, *2004,* Το κίτρινο σκυλί, *2009,* Πορφυρά γέλια, *2010), μιας εν προόδω «αντοβιογραφίας ενός άλλου».*

Μισέλ Φάις, *Η Ερευνήτρια.* Μυθιστόρημα, Πατάκη, Αθήνα 2020, 272 σελ.

Μετά τον Τζούλιο Καΐμη, τον Γεώργιο Βιζυηνό, την Κωνσταντίνα Κούνεβα και τον Νίκο Ζαχαριάδη, ο Φάις διαλέγει αυτή τη φορά ως προσωπείο του τον μεγάλο τσεχοεβραίο συγγραφέα, συστήνοντας παράλληλα, στο ρόλο της μεσάζουσας, την αινιγματική μορφή μιας Ερευνήτριας –που δεσπόζει στον τίτλο και στις σελίδες του βιβλίου, ακόμη και στις σημειώσεις τέλους, που επιγράφονται «Σημειώσεις της Ερευνήτριας»– και σκηνοθετώντας έτσι, όπως και στην τετραλογία, μια συνάντηση σε ένα χώρο με πολλαπλά κάτοπτρα.

Το παρόν μυθιστόρημα ακολουθεί τριμερή δομή, συγκροτείται δηλαδή πάνω στη βάση τριών αφηγηματικών τρόπων που εναλλάσσονται διαρκώς: ημερολογιακές εγγραφές, σελίδες ενός «τεφρού σημειωματαρίου» και ανεπίδοτες επιστολές. Θεατρικά συλλαμβάνει ο Φάις το αφηγηματικό αυτό τρίπτυχο, προτάσσοντας σκηνικές οδηγίες που ορίζουν, για καθένα από τα τρία μέρη της κυκλικής δομής, τον τόπο και το περίγραμμα της δράσης.

Μια αναφορά στον τόπο και στο χρόνο, η ίδια κάθε φορά, γραμμένη στα γερμανικά, εισάγει τις ημερολογιακές εγγραφές: «3. Juni, Mittag, Kierling 1924 oder 3. Juli, Morgengrauen, Prag 1883?» (3 Ιουνίου, μεσημέρι, Κήρλινγκ 1924 ή 3 Ιουλίου, αυγή, Πράγα 1883;). Οι ημερομηνίες γέννησης και θανάτου του Κάφκα, συνενωμένες εδώ με το διαζευκτικό «oder» και ακολουθούμενες από ερωτηματικό, εγγράφουν αυτομάτως τις ημερολογιακές καταχωρίσεις, των οποίων προηγούνται, στο επέκεινα του χρόνου. Αν ο αναγνώστης νομίζει αρχικά πως διακρίνει, στα ημερολογιακά αυτά θραύσματα, τη φωνή του ίδιου του Κάφκα –που απευθύνει τις ακαριαίες, επείγουσες λέξεις του στα μέλη της οικογένειάς του, στις γυναίκες της ζωής του και στους φίλους του, ή αφήνεται να παρασυρθεί από τις δίνες μιας μονολογικής αφήγησης–, αργά ή γρήγορα γίνεται σαφές πως είναι η Ερευνήτρια αυτή που μιλάει, υποδυόμενη, ή μάλλον ενδυόμενη κατάσαρκα τον Τσεχοεβραίο, και ενίοτε βγαίνοντας από το ρόλο και απευθυνόμενη σε διάσημους επιγόνους του Κάφκα (τον Μπέκετ, τον Πίντερ ή τον Χάντκε) ή στήνοντας ένα σκηνικό ανάκρισης, κατά την οποία εμπλέκεται σε πολυσέλιδους διαλογικούς διαξιφισμούς με ηρωίδες από τα έργα του. Η προκαταρκτική σκηνική οδηγία είχε θέσει εξαρχής το πλαίσιο:

Αλεξία Καλτσάκη

Ο Μισέλ Φάις.

> Η Ερευνήτρια βρίσκεται σ' ένα στούντιο. Είναι ξαπλωμένη σε μεταλλικό κρεβάτι στο κέντρο ενός ηχομονωμένου δωματίου. [...] Φασματικά κινείται ανάμεσα σε παιδικό δωμάτιο και κοιμητήριο άλλης εποχής. Στα μονολογικά μέρη μιλάει γίντις με αντρική φωνή, ενώ στα διαλογικά, γερμανικά με τη φωνή της.

Στα κομμάτια που επιγράφονται με τη φράση «Τεφρό σημειωματάριο», ακολουθούμενη από έναν αύξοντα αριθμό, παρακολουθού-

με, σε αμέτρητες παραλλαγές, την περιγραφή της απόπειρας δολοφονίας ενός άντρα από μια γυναίκα. Η γυναίκα επωμίζεται την αφήγηση, πάντα σε β' πρόσωπο (προς εαυτόν), διανθίζοντάς τη με λεπτομέρειες που μας ωθούν να αναγνωρίσουμε στο πρόσωπό της την Ερευνήτρια και στο πρόσωπο του άντρα τον Κάφκα – υπόθεση που παραμένει ώς το τέλος εκκρεμής. Η ιλιγγιώδης αυτή εξιστόρηση ενός εξακολουθητικού, διαρκώς επικείμενου και διαρκώς αναιρούμενου φόνου, που μοιάζει, ωστόσο, σαν να έχει ήδη συντελεστεί και διαποτίζει τη γραφή του Φάις με στοιχεία νουάρ, δονείται συγχρόνως από την ένταση μιας ερωτικής συνάντησης: το ερωτικό πλησίασμα παίρνει εδώ το χαρακτήρα μιας ενέδρας θανάτου που αδυνατεί να συλλάβει το θύμα της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τόπος όπου εκφέρονται, σύμφωνα με την αντίστοιχη σκηνική οδηγία, οι ασθματικές, ιδρωμένες αυτές αφηγήσεις: «μια λαβυρινθώδη και εγκαταλειμμένη βιβλιοθήκη».

Στις επιστολές, τέλος, που αρχίζουν όλες –πλην της τελευταίας– με την προσφώνηση «Κύριε Κ.», η Ερευνήτρια περιδιαβάζει τις σελίδες του έργου και του βίου του Κάφκα, ψηλαφεί όχι μόνο την άβυσσο των γραπτών του αλλά και το χειρόγραφο της ζωής του. Σταχυολογεί φράσεις, κοντοστέκεται σε γεγονότα, διατυπώνει υποθέσεις, συναρμολογεί θραύσματα, επιχειρεί ερμηνευτικά άλματα. Παρακάμπτοντας τις αυτάρεσκες βεβαιότητες της καφκικής φιλολογίας, στριμώχνει με επίμονες, άβολες ερωτήσεις τον (μη) παραλήπτη των επιστολών. Αναδεικνύεται, έτσι, το πορτρέτο μιας παθιασμένης όσο και ασεβούς αναγνώστριας, που διαλέγει κι αυτή, όπως και ο άγρυπνος αναγνώστης του Βιζυηνού στην *Ελληνική αϋπνία*, να απευθυνθεί στον αγαπημένο της συγγραφέα «με τον τρόπο της αφοσίωσης (και της κουρασμένης αφοσίωσης, δηλαδή της προδοσίας) πάνω και κάτω από τη γη» (*Ελληνική αϋπνία*, σ. 12). Σ' ένα «πολύ στενό γραφείο κάτω από τη γη», περιβαλλόμενη «από χώμα, ρίζες, βρύα και μικροοργανισμούς», γράφει άλλωστε η Ερευνήτρια τις επιστολές της – ανασκαφές και αγγίγματα μαζί–, που τοποθετούνται αναφανδόν, όπως εξάλλου και το ημερολόγιο και το «τεφρό σημειωματάριο», εντός της συνθήκης μιας αδυνατότητας.

ΘΡΑΥΣΜΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΑΣΗ

Εντοπίζοντας στα ημερολόγια, τα όνειρα και τις επιστολές του Κάφκα τη «ραχοκοκαλιά» του έργου του και εκφράζοντας –μέσω της *Ερευνήτριας*– τη σαφή προτίμησή του στα μικρότερα σε έκταση κείμενά του (νουβέλες, αφηγήματα, διηγήματα, αφορισμούς και παραβολές), σε σχέση με τα μυθιστορήματα που καθιέρωσαν τη φήμη του (στα πρώτα «κατοικεί ο Κάφκα του Κάφκα», σύμφωνα με την Ερευνήτρια), ο Φάις προσφέρει ένα κλειδί ανάγνωσης της δικής του ποιητικής. Ανέκαθεν η πρόζα του Φάις ανέπνεε και απέπνεε τη «θραυσματική έκσταση» που χαρακτηρίζει και την ημερολογιακή και επιστολική γραφή του Κάφκα, όπως και τις σύντομες πρόζες του· ανέκαθεν χώνευε εντός της διαφορετικά είδη λόγου (ντοκουμέντα, επιστολικό δοκίμιο, ποίηση, θέατρο), υπονομεύοντας έτσι την ιδέα της μυθοπλαστικής ενότητας και ολοκλήρωσης· ανέκαθεν υπέφερε από «πολύ εαυτό», έχοντας βρει τον ζωτικό της χώρο εντός μια συνθήκης μόνωσης και ενδοσκόπησης, και σκηνοθετούσε γι' αυτό πλείστες μετατοπίσεις, μεταμορφώσεις, παραμορφώσεις, αντικατοπτρισμούς και λοξοκοιτάγματα, περνώντας συστηματικά από τη μονοφωνία στην πολυφωνία και βουτώντας το ατομικό στη χοάνη του συλλογικού· ανέκαθεν μετεωριζόταν χρονικά ανάμεσα στο επικείμενο και το συντελεσμένο· ανέκαθεν αφηνόταν να παρασυρθεί από γλωσσικούς κυματισμούς, παλινδρομήσεις και στροβιλισμούς, δοκιμάζοντας τα όρια της αμφισημίας, προκειμένου να φτάσει στο μεδούλι του νοήματος.

Επιστρέφοντας με την *Ερευνήτρια* στις συγκεκριμένες προκείμενες της «αυτοβιογραφίας ενός άλλου» και έχοντας ενδιάμεσα διανύσει την ημιφωτισμένη, κλειστοφοβική, υπνωτιστική, ληθαργική περιοχή της τελευταίας του τριλογίας (*Από το πουθενά*, 2015, *Lady Cortisol*, 2016, *Όπως ποτέ*, 2019), ο Μισέλ Φάις βουτάει, ξανά και ξανά, στη θάλασσα των γραπτών του Κάφκα και, ανατέμνοντας τις ψυχικές, σωματικές, υπαρξιακές, ιστορικές, πολιτισμικές και γλωσσικές συντεταγμένες της γραφής του Τσεχοεβραίου, μας παραδίδει άλλο ένα ερεθιστικό κοίταγμα του εαυτού μέσα από τον καθρέφτη του άλλου. ■

Λευτέρης Ζαχαριουδάκης

ΥΜΝΟΣ ΣΕ ΜΙΑ ΣΤΟΙΒΑ ΑΠΟ ΠΕΤΡΕΣ *[απόσπ.]*

πέτρα μικρής πίστεως

είδος λατρευτικό
αιτία θανάτου:
αυτοδηλητηρίαση

αγέλες και κοπάδια
στο μυαλό μου
χαλασμένο ραδιόφωνο

σήματα μηχανικά
και καμένη ταινία
μ' αδιάβαστα σημεία
η μνήμη

ηχογραφημένο μήνυμα
βότσαλο
στα νερά του χρόνου

υδρόγειος πράγματι
απέραντη δεξαμενή

δεν είναι
φιδίσιο κύμα
μα πτώση
πεσιμισμός

ουρανός λευκός
και γκρίζος κόσμος

επανάληψη παλιών θεμάτων
ίδια φωνή
ακόμα αντιλαλεί

*

κάτω απ' το νερό

δίπλα σε μινιατούρα
καθεδρικού
και πύργου

άγονη λέξη
λόγος σιωπηλός
αναμεσά μας

αδιαφορία δεν το λες
με τόση ποικιλία
και παραλλαγές

μετράω τις λέξεις πια
τις απλωτές ως την ξηρά

(φοβάμαι, από δέος δ
εν το κάνω)

άγγελος στα χαμηλά
ανυπόφορη χαρά
ο νους δεν αλλάζει
αρχίζει απ' το τίποτα

από μέρος κρυφό σε μέρος
πιο κρυφό

*

με δόντια

όταν είμαι ευτυχής
μαζεύω πέτρες

σπηλιές στο βράχο
δίχως εξηγήσεις
σ' έναν σίγουρο κόσμο

*

νεοσσός

για πάντα νεοσσός
σε τέλεια
ασυναρτησία

πλεύση ολομόναχη
σε optimist βαρκάκι
άλλο εννοώ, πιστεύω

λαιστρυγόνες και κύκλωπες
μα η σφίγγα παραμένει
φλύαρη
μικρό το παρελθόν

*

από τον ύπνο

άσματα
αθόρυβη προετοιμασία
έχω την εύνοια και τίποτ'
απολύτως

αφηρημένο απόκομμα
σαν ψάρι θα γλιστρήσει

ατάραχα είναι τα νερά
της λήθης και της μνήμης

«Φάρμακο ας γίνει η τροφή σας»

Από τον ΣΑΚΗ ΚΟΥΡΟΥΖΙΔΗ

William W. Li, *Η διατροφή ως ασπίδα υγείας*, μετάφραση από τα αγγλικά: Φωτεινή Χρηστίδη, Χρονικό, Αθήνα 2020, 459 σελ.

Ο ρόλος της διατροφής στην υγεία είναι το κεντρικό θέμα του βιβλίου του γιατρού Γουίλλιαμ Λι. Κεντρικό μεν θέμα, αλλά δεν προβάλλεται ως πανάκεια. Από την αρχή της ανάπτυξης του θέματός του δηλώνει πως «δεν υπάρχει "μαγικό ραβδάκι" για οποιαδήποτε ασθένεια ή για μια γενική υγεία και μακροζωία. Κανένας μοναδικός παράγοντας στη ζωή μας δεν πρόκειται να αποτρέψει την ασθένεια».

Ο γιατρός Ουίλλιαμ Λι κάνει μια καταστατική δήλωση υπεράσπισης της ιατρικής επιστήμης – και γι' αυτό όλα τα υπόλοιπα αποκτούν αξιοπιστία και μια στέρεη βάση:

> Δεν είμαι ένας από τους ιατρούς που απορρίπτει τη δυτική βιοϊατρική και υποστηρίζει ότι η διατροφή είναι η μαγική λύση. Ακριβώς το αντίθετο: η εκπαίδευση και η εμπειρία μου στην παθολογία καθοδηγούν τη συνετή εφαρμογή από μέρους μου της βασισμένης σε αποδείξεις ιατρικής, συμπεριλαμβανομένης της χειρουργικής επέμβασης και των προηγμένων φαρμάκων, όσον αφορά τη διάγνωση και τη θεραπεία.

Η σύνδεση της υγείας με τη διατροφή είναι πολύ παλιά, βεβαιωνόταν εμπειρικά πριν γίνει δυνατή η πιο πρόσφατη επιστημονική της τεκμηρίωση και στήριξη. Η τροφή αποτέλεσε σημείο τριβής μεταξύ των διαφόρων σχολών του ευ ζην. Η μεγαλύτερη αντιπαλότητα αναπτύχθηκε μεταξύ των κρεατοφάγων (ή ζωοφάγων, που είναι πιο απωθητικό) και των χορτοφάγων (ή ακρεοφάγων). Τόμοι ολόκληροι έχουν γραφτεί. Στα βιβλία κυριαρχούν οι ακρεοφάγοι, στην αγορά –και στις ταβέρνες– οι ζωοφάγοι.

Πολλές θρησκείες και πολλοί σοφοί άνθρωποι, σε διαφορετικές εποχές, έχουν αποδεχθεί τη φυτοφαγία και έχουν παρακινήσει και άλλους να κάνουν το ίδιο.

Έχουν, κατά καιρούς, εκφραστεί ή έγινε γνωστό ότι ήταν χορτοφάγοι πολλοί γνωστοί άνθρωποι από διαφορετικές εποχές και διαφορετικούς πολιτισμούς: Αϊνστάιν, Πλάτων, Τολστόι, Ντύλαν, Έμερσον, Θορώ, Βενιαμίν Φραγκλίνος, Βάγκνερ, Σωκράτης, Οβίδιος, Νεύτων, Πυθαγόρας, Κάντις Μπέργκεν, Γκάντι, Λεονάρντο ντα Βίντσι, Βούδας, Βολταίρος, Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, Τζων Μίλτον, Πλούταρχος, Κάρολος Δαρβίνος, Πωλ Νιούμαν, Σενέκας, Τζαίημς Κόμπουρν, Τζώρτζ Μπέρναρντ Σώου, Δαλάι Λάμα κ.ά.

Η διαμάχη αυτή είναι ενεργή και σήμερα, αλλά το ζητούμενο είναι πάντα η σχέση τροφής και καλής υγείας και όχι μόνο μια διάσταση ηθική, ζωοφιλική.

ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ

Υγεία δεν είναι απλώς η απουσία αρρώστιας, όπως εύκολα ορίζεται η αντίληψή μας περί υγείας. Αυτό παραπέμπει σε κάτι παθητικό, ενώ η οπτική που αναδεικνύει ο συγγραφέας, ο γιατρός Γουίλλιαμ Λι, είναι «ότι η υγεία μας είναι μια ενεργός κατάσταση που προστατεύεται από μια σειρά αξιόλογων συστημάτων άμυνας στο σώμα που λειτουργούν πολύ αποτελεσματικά».

Στην Ελλάδα, το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ο Σπυρίδων Γαλανός (1896-1960), καθηγητής Τροφιμολογίας, συγγράφει πληθώρα βιβλίων και άρθρων για την τεχνολογία των τροφίμων και συνδέει την τροφή με την υγεία (*Σκοπός και σημασία της χημείας των τροφίμων*, 1924, *Εισαγωγή εις την ανάλυσιν των τροφίμων*, 1926). Κορυφαίο του έργο, η *Επίτομος χημεία τροφίμων και ευφραντικών: Θρεπτικαί ύλαι -Τροφή του ανθρώπου - Γενικαί μέθοδοι αναλύσεως - Ζωικά και φυτικά τρόφιμα-ευφραντικά*, 1933, 920 σελ.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1930, ο γιατρός, φυσικοθεραπευτής Ηλίας Πέτρου, επιχειρεί να πείσει τους Έλληνες, με σειρά δημοσιεύσεών του, για το ρόλο που παίζει η σωστή διατροφή στην υγεία του (*Τροφή και υγεία*, 1935, *Υγιεινή μαγειρική: με αναλυτική χημεία των τροφών*, 1938 κ.ά.). Λίγο μετά, η γιατρός Άννα Κατσίγρα, εκδίδει πολλά βιβλία και φυλλάδια με θέμα τη σύνδεση της τροφής με την υγεία (*Ελληνικά προϊόντα και ελληνικός τρόπος διατροφής*, 1940, *Τροφή και ζωή*, 1957).

Παράλληλα με αυτά, η βιβλιοπαραγωγή εμπλουτίζεται με συνταγές, με βότανα και μαντζούνια, τις περισσότερες φορές στηριζόμενα σε εμπειρικές παρατηρήσεις, ενώ, όχι σπάνια, μεταφέρονται «συνταγές» αμφιλεγόμενες. Όμως, παραμένει μια γενική αλήθεια, από τα φυτά, από τα τρόφιμα, «εισάγουμε» στον οργανισμό μας διάφορες ουσίες που επηρεάζουν τις λειτουργίες του, θετικά ή αρνητικά.

Αργότερα, στη σκηνή μπαίνει και η οικολογική προβληματική, η οποία στον τομέα της διατροφής προβάλλει ως αντίδοτο κυρίως τη χορτοφαγία. Ο γιατρός Παναγιώτης Κουμεντάκης συγγράφει βιβλία και άρθρα με κυριότερο το βιβλίο του, *Σύγχρονη υγιεινή οικολογική μαγειρική. Συνταγές νόστιμων και θρεπτικών φυτοφαγικών φαγητών και γλυκισμάτων και βασικοί κανόνες σωστής διατροφής: για καλή υγεία και καλή εμφάνιση*, 1996.

Η βιολογική διατροφή, όμως, δεν προβάλλεται μόνον ως χορτοφαγική (υπάρχουν βιολογικά κρέατα, τυριά, αυγά), αλλά κυρίως ως υγιεινότερη.

* * *

Το βιβλίο του Γουίλλιαμ Λι κάνει ένα βήμα μπροστά. Εισέρχεται στην «ιατρική της ακρίβειας» και μας παραδίδει έναν πρακτικό οδηγό για τη σωστή επιλογή των τροφών μας:

> 100 χιλιάδες χιλιόμετρα αιμοφόρα αγγεία, 37,2 τρισεκατομμύρια κύτταρα, 74,4 εκατομμύρια βλαστοκύτταρα, 40 τρισεκατομμύρια μικρόβια με τα οποία συμβιώνουμε, 68 δισεκατομμύρια χιλιόμετρα DNA (453 φορές η απόσταση από τη Γη στον Ήλιο) και στρατιές εκατομμυρίων κυττάρων του ανοσοποιητικού μας συστήματος που μας λένε τι να κάνουμε, μας βάζουν στην αφετηρία για μια καινούργια ζωή, πολεμούν ή θρέφουν τις ασθένειες.

Τι κάνουμε με όλους αυτούς τους «συγκατοίκους» μας;

Κατανοούμε, επιστημονικά, αυτό που συντελείται στον οργανισμό μας και οργανώνουμε με τρόπο απλό, εύχρηστο και κυρίως στοχευμένο και αποτελεσματικό την επιλογή των τροφών μας. Πρέπει πάντα να τρώμε τρόφιμα που μας αρέσουν και μας ενδιαφέρουν.

Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε τρία μέρη και συνολικά 16 κεφάλαια, με παραρτήματα και ευρετήρια. Αναφέρεται στα «πέντε συστήματα άμυνας του οργανισμού μας και τη σχέση τους με τη διατροφή, σε περισσότερα από 400 τρόφιμα που τα επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά, και στις καθημερινές συνήθειες οι οποίες μπορεί να μας προσφέρουν απόλαυση και παράλληλα να μας προστατεύουν, να μας βοηθούν να βελτιώσουμε, ακόμη και να αποκαταστήσουμε την υγεία μας».

Τα πέντε συστήματα άμυνας του σώματος, τα οποία πραγματεύεται αναλυτικά, είναι η αγγειογένεση, η αναγέννηση, το μικροβίωμα, η προστασία του DNA και η ανοσία. Καθένα από τα συστήματα αυτά επηρεάζεται από τη διατροφή. Ο ίδιος ο συγγραφέας είναι συνιδρυτής του Ιδρύματος Αγγειογένεσης.

Αγγειογένεση. Αυτός ο νέος τομέας της ιατρικής ονομάζεται θεραπεία βασιζόμενη στην αγγειογένεση. Η αγγειογένεση αναπτύσσει νέα αιμοφόρα αγγεία, για να τροφοδοτεί τα όργανά μας ως άμυνα του οργανισμού. Αναφέρεται στους κατοίκους της Ικαρίας και της κεντρικής Σαρδηνίας που ακολουθούν τη μεσογειακή διατροφή, η οποία είναι πλούσια σε συστατικά που ενισχύουν την άμυνα της αγγειογένεσης, χωρίς να είναι αποκλειστικά χορτοφαγική.

Αναγέννηση. Αυτό που αναπτύσσει και διατηρεί τα όργανα είναι τα βλαστοκύτταρα. Τα βλαστοκύτταρα είναι τόσο ζωτικής σημασίας για την υγεία μας που, αν ξαφνικά σταματούσαν να λειτουργούν, θα επερχόταν ο θάνατός μας μέσα σε μία εβδομάδα. «Τα κύτταρα στο λεπτό μας έντερο αναγεννώνται κάθε δύο έως τέσσερις ημέρες. Στους πνεύ-

μονες και στο στόμαχό μας κάθε οκτώ ημέρες. Στο δέρμα μας κάθε δύο εβδομάδες. Τα ερυθρά μας αιμοσφαίρια ανανεώνονται κάθε τέσσερις μήνες». Ο ρυθμός της αναγέννησης επηρεάζεται και από την ηλικία.

Οι γιατροί παρατήρησαν ότι πολλοί άνθρωποι που επέζησαν από την πυρηνική καταστροφή της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι πέθαναν αργότερα γιατί «η έκθεσή τους στην ακτινοβολία κατέστρεψε την ικανότητα του σώματός τους να ανανεώνει τα ίδια τα κύτταρά του στον μυελό των οστών».

Τα αμυντικό σύστημα της αναγέννησης των βλαστοκυττάρων είναι προγραμματισμένο να βρίσκεται σε ετοιμότητα οποιαδήποτε στιγμή υπάρξει βλάβη ή κάποιος τραυματισμός. Η οποιαδήποτε βλάβη στο μηχανισμό αυτό μπορεί να αντιμετωπιστεί από προηγμένες τεχνολογίες στην ιατρική κλινική, αλλά μπορεί να υποστηριχτεί και από την κατάλληλη διατροφή, αυτή είναι η θέση του συγγραφέα.

Μικροβίωμα. «Το σώμα μας είναι ένα εξαιρετικά περίπλοκο οικοσύστημα, που περιλαμβάνει 39 τρισεκατομμύρια βακτήρια, κυρίως καλά, που είναι συγκεντρωμένα μέσα και πάνω στην επιφάνεια του σώματός μας». Μόνο στο στόμα του ανθρώπου βρέθηκαν περισσότερα από πεντακόσια είδη βακτηρίων (το στόμα κάθε ατόμου περιέχει συνήθως είκοσι πέντε ή περισσότερα είδη). Κατά τη διάρκεια της ζωής ενός καλοφαγά (ή λιτοδίατου;) εξήντα τόνοι τροφής θα περάσουν από το πεπτικό μας σύστημα. Αυτά τα 600.000 κιλά τροφής τα «μοιραζόμαστε» με τα βακτήριά μας, τα οποία έχουν και άλλες... διατροφικές συνήθειες.

Προστασία του DNA. Μέσα στα 46 χρωμοσώματα, σε καθένα από τα 37 τρις κύτταρα του οργανισμού μας, υπάρχουν περίπου 2 μέτρα DNA. Οι γνώσεις για το DNA είναι σχετικά πρόσφατες, μόλις 150 χρόνων, και ο κώδικάς του έσπασε πριν από 50. Τα τελομερή είναι τα προστατευτικά καλύμματα και στα δύο άκρα του DNA και ένα ένζυμο που ονομάζεται τελομεράση είναι διαρκώς ενεργό, επισκευάζοντας τα τελομερή καθώς φυσικά κονταίνουν όσο μεγαλώνουμε. Αυτά, λοιπόν, τα τελομερή, επηρεάζονται ιδιαίτερα από τη διατροφή.

Ανοσία. Το ανοσοποιητικό μας σύστημα μάς προστατεύει αδιάκοπα από τις κάθε είδους απειλές. Η άμυνα αυτή επηρεάζεται από συγκεκριμένα τρόφιμα, θετικά ή αρνητικά.

Αρχείο The Books' Journal

Είμαι ό,τι τρώω. Αμερικανική χιουμοριστική βινιέτα από τη δεκαετία του 1970.

ΑΝ ΞΕΡΑΜΕ ΤΙ ΤΡΩΜΕ

«Φάρμακο ας γίνει η τροφή σας και η τροφή σας ας γίνει φάρμακό σας», έλεγε ο Ιπποκράτης.

Μέσα από την εξέταση των πέντε προαναφερθέντων συστημάτων άμυνας του σώματος, ο συγγραφέας αναδεικνύει τη σημασία της διατροφής στην ιατρική και στην υγεία των ανθρώπων. Το επόμενο βήμα του βρίσκεται στη σύνδεση και την επίδραση της τροφής σε καθένα από αυτά, συγκεκριμένα. Μελετά 400 διαφορετικά τρόφιμα και τα κατηγοριοποιεί ανάλογα με την επίδρασή τους αυτή.

Αντιαγγειογενετικά τρόφιμα (ενδεικτικά): σόγια, ντομάτα, μπρόκολο, ροδάκινα, δαμάσκηνα, βερίκοκα, μπακαλιάρος, γαύρος, σαρδέλες, κοτόπουλο μπούτι, πράσινο τσάι, χαμομήλι, τυρί (θετικά και αρνητικά: υπάρχουν περισσότερα από 900 είδη τυριών. Στην Ελλάδα είναι καταγεγραμμένα περίπου 545 διαφορετικά είδη τυριών, τα 20 ΠΟΠ. Είμαστε δεύτεροι σε κατανάλωση τυριού παγκοσμίως με 25 κιλά). Υπάρχουν, επομένως, πολλά τρόφιμα για να είναι εύκολο να διαλέξουμε.

Επίσης: Διατροφικά πρότυπα που βλάπτουν τα ευεργετικά βλαστοκύτταρα (διατροφή υψηλής περιεκτικότητας σε λιπαρά, σε αλάτι, υπεγλυκαιμικά τρόφιμα) ή ευεργετούν (πράσινο τσάι, καρύδια, ελαιόλαδο).

Ό,τι βάζουμε στο στόμα μας και περνάει από το έντερο –φρούτα, λαχανικά, υδατάνθρακες, κρέατα, αναψυκτικά, τεχνητά γλυκαντικά– τροφοδοτεί τα ανθρώπινα κύτταρά μας και στη συνέχεια γίνεται τροφή για το μικροβίωμα του πεπτικού μας σωλήνα. Τα βακτήριά μας μπορούν να μεταβολίσουν τα συστατικά τροφίμων τα οποία δεν μπορεί να πέψει το ανθρώπινο σώμα, και αυτό μπορεί να δημιουργήσει ευεργετικές βιοδραστικές ουσίες που προστατεύουν την υγεία μας.

Τρόφιμα που επηρεάζουν την επιδιόρθωση του DNA (ενδεικτικά): ακτινίδια, καρότα, μπρόκολο, ντομάτες, καρπούζι, σόγια. Η μεσογειακή διατροφή αποτελείται από τρόφιμα και ποτά που έχουν υψηλή αντιοξειδωτική δράση, επιδιορθώνουν το DNA και έχουν αντιφλεγμονώδη δραστηριότητα, η οποία επιβραδύνει τη βράχυνση των τελομερών.

Ωστόσο, προειδοποιεί ο συγγραφέας, «κανένα μεμονωμένο τρόφιμο που καταγράφηκε στα διαιτολόγια δεν ήταν από μόνο του μαγικό φίλτρο για την αύξηση του μήκους των τελομερών. Το γενικότερο διατροφικό πρότυπο ήταν ο σημαντικότερος παράγοντας».

Με βάση αυτή τη συσχέτιση της τροφής με τα πέντε συστήματα άμυνας του οργανισμού, ο συγγραφέας έχει δημιουργήσει ένα πλαίσιο, όπως το αποκαλεί, 5x5x5 και το οποίο είναι μια στρατηγική για να υποστηρίξει τα 5 συστήματα άμυνας της υγείας, με τουλάχιστον 5 τρόφιμα που ενισχύουν την υγεία, τα οποία έχουμε επιλέξει επειδή μας αρέσει να καταναλώνουμε σε γεύματα και σε σνακ και ενσωματώνοντάς τα έως και 5 φορές την ημέρα στις ευκαιρίες που τρώμε.

> Το 5x5x5 είναι ένα πλαίσιο, όχι μια συνταγή, που μπορεί να προσαρμοστεί σε οποιοδήποτε πρόγραμμα διατροφής ακολουθούμε τη στιγμή αυτή... Το πλαίσιο αυτό έχει σχεδιαστεί έτσι ώστε να είναι εύκολο να τηρηθεί και να ενσωματωθεί στην καθημερινή μας ζωή μακροπρόθεσμα.

Και καταλήγει σε μια απλή προτροπή:

> Επιλέξτε ένα τρόφιμο από κάθε κατηγορία άμυνας του οργανισμού, να το καταναλώνετε κάθε μέρα.

Συνήθως, τα σχετικά με τη διατροφή βιβλία, προτείνουν οδηγίες που φαίνονται προφανείς και συνταγές με διατροφικά ημερήσια, εβδομαδιαία ή και μακροπρόθεσμα προγράμματα, αλλά στην πράξη αποδεικνύονται ανεφάρμοστες στην καθημερινή μας ρουτίνα, γι' αυτό και όλες οι δίαιτες παραπέμπονται στην... επόμενη Δευτέρα.

Ο συγγραφέας δείχνει να έχει πλήρη επίγνωση αυτής της αντίφασης, της δυσκολίας, γι' αυτό και η αγωνία του είναι ακριβώς αυτή: να δώσει ένα πλαίσιο με ιδέες ευέλικτες, ευχάριστες στις διατροφικές μας προτιμήσεις και εύκολα υποστηρίξιμες στην καθημερινότητά μας έως και στην αναψυχή μας. ▮

Πήρα το γράμμα σου…

Από τον ΛΑΚΗ ΔΟΛΓΕΡΑ

Fake news στην Επανάσταση!

Στο περιοδικό *Πανδώρα*[1] το 1868, ο Κωνσταντίνος Ν. Σάθας δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Ελληνικαί εφημερίδες», για τα φύλλα που παρουσιάστηκαν από το 1821 ώς το 1833 στο έδαφος της απελευθερωμένης Ελλάδας.

Ιδιαίτερη σημασία δίνει στη χειρόγραφη[2] *Εφημερίδα του Γαλαξειδιού* ή την *ψευτο-εφημερίδα* – ονομασία που δόθηκε στο φύλλο καθώς οι ειδήσεις που καταγράφει είναι ή υπερβολικές ή παντελώς μυθώδεις.

Το πρώτο γνωστό φύλλο της εφημερίδας φέρει ημερομηνία 27 Μαρτίου 1821, ταυτόχρονη με το ξέσπασμα της Επανάστασης. Είναι επίσης γνωστή η επίδρασή της στον ενθουσιασμό των αγωνιστών εκείνο τον πρώτο καιρό του Αγώνα. Το Γαλαξείδι ήταν ο τόπος καταγωγής της οικογένειας του Κωνσταντίνου Σάθα και είχε τη δυνατότητα να συγκεντρώσει πληροφορίες από ανθρώπους της περιοχής που είχαν μνήμες, άμεσες ή έμμεσες από τα γεγονότα. Έτσι δημοσιεύει σχετικά αποσπάσματα από τα απομνημονεύματα του πρώην γερουσιαστή Κ.Χ. Παπαπολίτη, που είχαν γραφεί από τον ίδιο, καθ' υπαγόρευση του τελευταίου, επιστολή του Γαλαξιδιώτη, Σ. Σάθα, καθώς και ειδήσεις από το φύλλο της εφημερίδας.

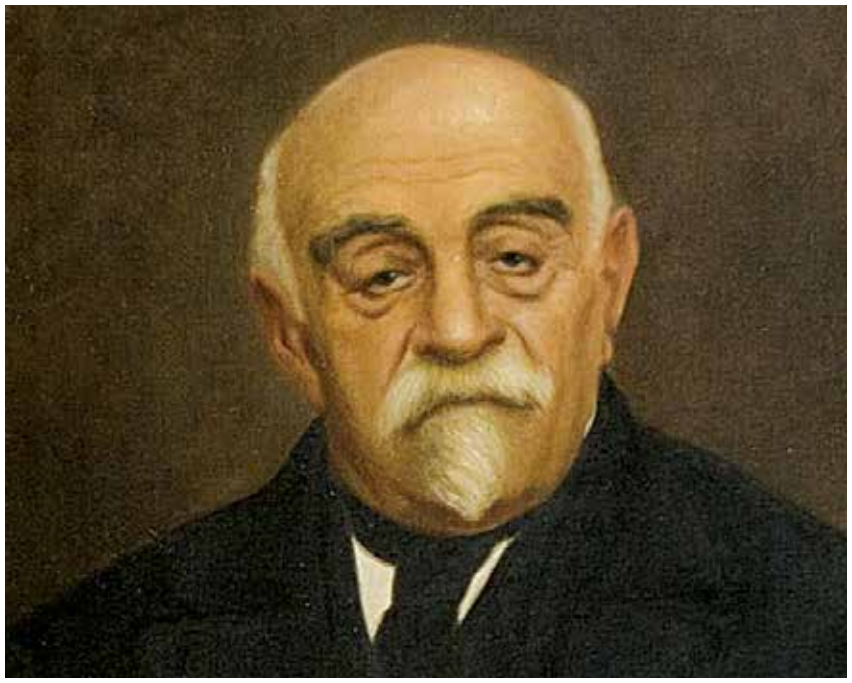
Λόγω της συμμετοχής του *Books' Journal* στον εορτασμό των διακοσίων χρόνων, η στήλη επιλέγει να παρουσιάσει την επιστολή του Σ. Σάθα και τις ειδήσεις που αντιγράφει ο επιστολογράφος από φύλλο της εφημερίδας.

Εν Γαλαξειδίω 3
Σεπτεμβρίου 1868

Φίλε Κύριε!

Ευχαρίστως εκπληρών την αίτησίν σας ανακοινώ ό,τι γνωρίζω περί της ενταύθα εκδιδομένης κατά τας αρχάς του ελληνικού αγώνος χειρογράφου εφημερίδος.

Το Γαλαξείδιον, ένεκα της ναυτιλίας και των εμπορικών σχέσεων μετά της Πελοποννήσου και της Κωνσταντινουπόλεως εγκαίρως μυηθέν εις τα περί της ελληνικής επαναστάσεως, πρώτον της Στερεάς Ελλάδος ανεπέτασε την σημαίαν του Σταυρού συγχρόνως σχεδόν τη Πελοποννήσω, και δι' εκτάκτων πεζοδρόμων ευηγγελίσατο το μέγα γεγονός εις πάντας τους μεμυημένους Στερεοελλαδίτας. Οι αποτελούντες την επαναστατικήν επιτροπήν του Γαλαξειδίου, δυσφορούντες επί τη απραξία των άλλων επαρχιών, επενόησαν εύλογόν τι τέχνασμα εις εξανάγκασιν των δισταζόντων και ενθάρρυνσιν των μαχομένων· έγραφον δηλαδή εφημερίδα διά της οποίας εβεβαίουν πάντας περί των συμπαθειών και ενεργειών της Ευρώπης, ιδία δε εις μεν τους Πελοποννησίους διεκοίνουν τας εν Στερεά μάχας, εις δε τους Στερεοελλαδίτας τας εν Πελοποννήσω, τερατωδώς ως επί το πλείστον παραμορφούντες τα πράγματα. Αρκετά αντίγραφα της εφημερίδος ταύτης απεστέλλοντο εις πολλούς, οίτινες παλλαπλασιάζοντες αυτά μετέδιδον και τοις απομεμακρυσμένοις. Κατοικούντες πόλιν μεταξύ κειμένην της Πελοποννήσου και Στερεάς ήσαν εις θέσιν να γιγνώσκωσι κάλλιον παντός τα συμβαίνοντα, αι δε μετά του εξωτερικού σχέσεις αυτών αρκετόν ήτο τοις πάσιν εχέγγυον ακριβούς γνώσεως των ευρωπαϊκών πραγμάτων. Όθεν μεγάλως επενήργησεν η εφημερίς των επί των πνευμάτων τυφλώς πιστευομένη υπό του λαού, υπό δε των ολίγων νοημόνων των δυναμένων να γνωρίζουν κάπως τα πράγματα επονομασθείσα ύστερον «ψευτο-εφημερίδα», διά τας εν αυτή γραφομένας τερατολογίας και ανυπόφορα ψεύδη. Όστις μελετήσει καλώς την ιστορίαν του ελληνικού αγώνος θέλει αναγνωρίσει, ότι και οι μάλλον φιλοπάτριδες και φιλαλήθεις ευρέθησαν πολλάκις εις την ανάγκην ίνα ψευσθώσιν, ίνα σώσωσι την πατρίδα.

Όλγα Προσαλέντη

Πορτρέτο του ερευνητή ιστοριοδίφη Κωνσταντίνου Ν. Σάθα από την Όλγα Προσαλέντη.

Χάριν περιεργείας επισυνάπτω αντίγραφον ενός εις χείρας μου περιπεσόντος αριθμού της εν λόγω εφημερίδος, της οποίας έτερον αριθμόν έχει δημοσιεύσει ο κ. Ιω. Φιλήμων:[3]

FAKE NEWS ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

«Αδελφοί Ρουμελιώται, προεστοί και καπεταναίοι του Λοιδορικιού, Μαλανδρίνου, Κράβαρι και όσοι εν Χριστώ αδελφοί.

Γαλαξείδι 27 Μάρτη 1821 .

Σήμερα μας ήρθαν είδησες από σημαντικά ποοσώπατα της Πόλης και του Μορέως και μας λένε το πώς οι Ρούσσοι επεράσαν τα Μπαλκάνια και τραβάνε ντρίτα στη Μπόλη. Το στράτευμα θα ήνε 200 χιλιάδες της στερηάς, και εκατό του πελάγου (Ν° 300.000). Η αρμάτα 8 βατσέλα, τοιπόντιδες και φοιγάδες 24 (Ν° 32). Οι Τούρκοι τραβιώνται στη πέρα πάντα.

Πέντε Ρούσικα καράβια εξεμπαρκάρισαν ασκέρι στη Μάνη και Νηόκαστρο, και τράβιξαν ντρίτα το κόρφο της Πάτρας για να βγάνουν το άλλο ασκέρι, το τσιμπιχανέ, και εκατό χιλιάδες φλωριά (Ν° 100.000), πεσκέσι της Ρουσσίας στους Ρωμαίους των αρμάτων.

Οι Μωραΐταις πήραν τη Τριπολιτσά, και οι Μανιάταις τη Καλαμάτα.

Αύριο μας έρχεται ο άρχοντας καπετάν Ανδρέας Λόντος με χίλιους πεντακόσιους Βοστιτζάνους, και ελπίζομε να εύρη ούλη τη Ρούμελη στ' άρματα.

Την ώρα που γράφομε μας ήρθε γραφή από τον πιλότο των Ρούσσικων καραβιώνε Μαυροθαλασσίτη πως η αρμάτα άραξε στον Πάπα[4].

Ακόμη μας λέγει το πώς και η Φράντζα θέλει το Ρωμέικο.

Η βάρδιά μας[5] είδε τα καράβια στο κόρφο μας. Καλώς να μας έρθουνε». ■

1. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Πανδώρα*, τόμος ΙΘ, Φυλλάδιον 343, 1 Σεπτεμβρίου 1868, σ. 212-216

2. Για τη διακίνηση των εφημερίδων χρησιμοποιούσαν πεζοπόρους οι οποίοι μετέφεραν τα φύλλα σε διάφορους σχετικά κοντινούς παραλήπτες, αυτοί τα αντέγραφαν και με νέους πεζοπόρους τα προωθούσαν περαιτέρω. Ήταν σύστημα επιστολογραφίας των Βυζαντινών, οι οποίοι έγραφαν λόγιες και γενικού ενδιαφέροντος επιστολές, τις οποίες διέδιδαν και προωθούσαν, ακόμη και σε πάνω από χίλιους παραλήπτες, με τον τρόπο αυτό

3. Ο Φιλήμων το δημοσίευσε στην εφημερίδα *Χρόνος*. Για την αναδημοσίευση εδώ, κρατήθηκε η ορθογραφία του κειμένου και μεταφέρθηκε στο μονοτονικό.

4. Ακρωτήριον Άραξος, προ των Πατρών.

5. Σκοπός.

Φωτο-γραφία

Γραφή με αφορμή μια εικόνα

Ενατένιση

Σούνιο, 1984

Φωτογραφία-Κείμενο: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΙΤΤΑΣ

Είμαστε μοναδικοί, είμαστε πολύ σπουδαίοι, σαν κι εμάς –άντε, και τους Εβραίους– δεν υπάρχει άλλος λαός σ' όλη την πλάση. Ή, είμαστε ένα τίποτα, είμαστε εντελώς ασήμαντοι, ζούμε στο καλύτερο οικόπεδο με τη μεγάλη ιστορία και του πέφτουμε απελπιστικά λίγοι. Από τη βλακώδη αυταρέσκεια στην κακομοίρικη αυτοϋποτίμηση, πότε στη μία, πότε στην άλλη. Διπολική διαταραχή, ταυτοτική υστερία, που κρύβει όμως αγωνιώδη αναζήτηση νοήματος. Τη βλέπεις σε κάθε συζήτηση για τη σχέση μας με τους αρχαίους – και τώρα στη φασαρία γύρω από τον εορτασμό των διακοσίων χρόνων.

Το «οικόπεδο» είναι όντως εξαιρετικό κι εμείς βρεθήκαμε να ζούμε εδώ, ούτε πολύ σημαντικοί ούτε ασήμαντοι εντελώς. Μιλάμε μια σπουδαία γλώσσα αλλά όλες οι γλώσσες των ανθρώπων είναι σπουδαίες. Αυτό που κληρονομήσαμε, το παρελθόν, από το πολύ μακρινό έως το πολύ πρόσφατο, δεν μας αφήνει να ζήσουμε. Βρίσκουμε πάντα χίλιους δυό λόγους από τα παλιά για να ξεχειλίζουν τα πάθη, για να μη ζήσουμε το σήμερα. Η απλή απόλαυση της στιγμής, του τώρα, η ενατένιση της ζωής που κυλάει, μας διαφεύγουν. Δεν βλέπουμε γύρω μας, δεν βλέπουμε τον Άλλο, δεν μας ενδιαφέρουν αυτά, δεν μπορούμε να συνυπάρξουμε. Ομως, το παρόν που περιφρονούμε είναι σημαντικότερο και από το ενδοξότερο παρελθόν, εμπεριέχει το μέλλον.

Ας δούμε τον ορίζοντα όπως τον έβλεπε ένα ζευγάρι στο Σούνιο το 1984.

Στείλε και εσύ την αγγελία σου στα Προσωπικά του Books' Journal (info@booksjournal.gr, με την ένδειξη: για τις αγγελίες). Επικοινωνία και συντροφιά, σχέσεις και έρωτας... Μείνε σε σύνδεση με ένα κοινό υψηλών ενδιαφερόντων και μοναδικών ποιοτήτων. Είναι δωρεάν.

ΠΑΡΑΛΕΙΨΗ

Στο κείμενο «Μια επίκαιρη ποιητική Ανθολογία. Η περίπτωση των Γερμανών Φιλελλήνων και του Wilhelm Müller » του Θανάση Γαλανάκη (τχ. 113, σελ. 61-63), εκ παραδρομής, δεν αναφέρθηκε ότι η υποσημείωση 6 για τον Ιωάννη Ε. Καλιτσουνάκι αποτελεί πολύτιμο εύρημα του ακάματου ερευνητή Γιώργου Ζεβελάκη

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ

American academic (67 years) with work in USA and writer's cottage and olive grove in Messinia. Seeking attractive Greek lady with professional life and interests in literature. I study Greek language, but remain challenged: johnny.h2775045@gmail.com

Αμερικανός με ακαδημαϊκή καριέρα (67 ετών) με δουλειά στις ΗΠΑ, με εξοχική κατοικία και ελαιώνα στη Μεσσηνία, αναζητεί ελκυστική Ελληνίδα με επαγγελματική ζωή και λογοτεχνικά ενδιαφέροντα. Μαθαίνει ελληνικά, αλλά ακόμα έχει πολλά κενά: johnny.h2775045@gmail.com

ΠΩΛΗΣΕΙΣ

Τεύχη (35 συνολικά) του περιοδικού *Αρδην* από το 2008 έως το 2017, πωλούνται προς 2 ευρώ το ένα, τηλ. 6936966704.

Πωλείται ηλεκτρικός κύλινδρος αργυροχρυσοχοΐας, τηλ. 6936966704.

Πωλείται σχεδόν πλήρης η σειρά του περιοδικού για την ενάτη τέχνη, *9*, που δημοσιευόταν ένθετο για πολλά χρόνια στην *Ελευθεροτυπία* (λείπουν οι αριθμοί 11, 109, 132, 165, 217, 273, 312, 323, 367). Σε πολύ καλή κατάσταση. 1.000 ευρώ. Συμπεριλαμβάνονται ειδικό τεύχος εκτός σειράς και λίγα διπλά τεύχη. Τηλεφωνήστε, 6939383211, Γιώργος.

Πωλούνται αντίτυπα του περιοδικού *Βαβέλ* (κόμικς – και όχι μόνο), που διαμόρφωσε μια γενιά. Περίπου 40 τεύχη, το πρώτο ξεκινά από το 1988. Επίσης, τεύχη του χιουμοριστικού περιοδικού κόμικς *Παρά Πέντε* και *Μικρό Παρά Πέντε* (εκδόσεις Ars Longa), καθώς και τεύχη του *Πρώτες βοήθειες για πεσμένο ηθικό* του ίδιου εκδότη. Ολα μαζί, 100 ευρώ. Πληροφορίες για συνεννόηση, 6939383211, Γιώργος.

Το *ΚΛΙΚ* ήταν το πρώτο περιοδικό που έκανε πολιτικό το προσωπικό, εισάγοντας ταυτόχρονα νέες τυπογραφικές τεχνικές και νέους τρόπους γραφής που άλλαξαν το τοπίο στον Τύπο. Διατίθενται σε πολύ καλή κατάσταση 13 τεύχη της πρώτης περιόδου, που ήταν και η πιο ενδιαφέρουσα. Ολα μαζί, 60 ευρώ. 6939383211, Γιώργος.

Το *01* ήταν το καλτ περιοδικό του Στάθη Τσαγκαρουσιάνου, στην πρωτοπορία της ντιρέκτ δημοσιογραφίας. Υπάρχουν τέσσερα τεύχη, 2, 4, 6 και 23. Και τα τέσσερα διατίθενται 30 ευρώ. 6939383211, Γιώργος.

Πωλούνται από ιδιώτη γαλλικά κόμικς, εικονογραφημένες ιστορίες και άλλα σχετικά. Αριστη κατάσταση. Τηλέφωνο: 6973039671, Γρηγόρης.

Απο 0,5 ευρώ και χαρίζω περισσότερα από ποτέ. Στα 64 και μισό πια, με έλλειψη χώρου και ανάγκη έστω λίγων χρημάτων (ξανα)πουλάω και (ξανα)χαρίζω πολλά βιβλία, βινύλια, περιοδικά, κόμιξ, σιντί και ντιβιντί, καθώς και μια εφημερίδα. Πληροφορίες, ερωτήσεις, ραντεβού: στο 6944 533233. Μπορείτε να παραγγείλετε, στέλνω παντού. Μπορείτε και να έρθετε να τα δείτε όλα (το καλύτερο), πλην μασκοφορώντας. Οι τιμές -όπου υπάρχουν- είναι εξαιρετικά χαμηλές, γιατί δεν είμαι έμπορος, αλλά ιδιώτης. Λεπτομερέστερα, διατίθενται: Α. ΒΙΒΛΙΑ: Ελληνική πεζογραφία, πάρα πολλοί τίτλοι. Ξένη πεζογραφία, πάρα πολλοί τίτλοι. Ελληνική και ξένη ποίηση. Λίγο Θέατρο. Ιστορία και Πολιτική (Μακεδονικό - Επανάσταση του 1821 - περιοδικό *Προσανατολισμοί*, μικρή σειρά τευχών - *Οι δίκες της χούντας* πλήρες, και οι τρεις δίκες: πραξικοπήματος, βασανιστών, Πολυτεχνείου - *Ιστορία της ανθρωπότητας* της Ουνέσκο πλήρης και σε άριστη κατάσταση – *Τότε*, μεγάλη σειρά τευχών, *Το πιστεύω μου*, του Γ. Παπαδόπουλου πλήρες, *Αντί* μεγάλη σειρά τευχών, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, μικρή σειρά κ.λπ.). Λευκώματα - Εικαστικές Τέχνες (πολύς Ελ Γκρέκο) και άλλα. Αλλες Τέχνες (Μουσική, Σινεμά κ.λπ.) Εκδόσεις «Γαλαξίας», δεκάδες τομίδια πολλών πεδίων. Παιδικά. Επιστήμες. Διάφορα (Φιλοσοφία, Ψυχολογία, αθλητικά, αυτοβελτίωση, θρησκειολογικά κ.λπ.). Β. ΒΙΝΥΛΙΑ 33 στροφών. Κλασική, Εθνικ, Δημοτικά, Εντεχνα, Ρεμπέτικα, Λαϊκά, Ποπ, Ροκ. Χάρρυ Κλιν. Γ. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ: Λογοτεχνικά κ.λπ. (Σειρές από: *Επιθεώρηση Τέχνης, Εκηβόλος, Η λέξη, Το περιοδικό*, πολλά άλλα σκόρπια). *Σινεμά*, μεγάλη σειρά. Πολιτικά - Ιστορικά (αναφέρθηκαν πιο πάνω). Ποικίλης ύλης (*Επίκαιρα, Ταχυδρόμος* κ.λπ.). ΜΜΕ: *Ραδιοπρόγραμμα* του ΄50 και του ΄60, *Ραδιοτηλεόρασις* του ΄70. Δ. ΚΟΜΙΞ: *Αστερίξ*, το παλιό εβδομαδιαίο παιδικό περιοδικό του 1969-70, συλλεκτικό, πλήρης σειρά, άριστη κατάσταση. *Τεν Τεν*, σχεδόν πλήρης σειρά από το παλιό παιδικό περιοδικό του 1969 - 70, μεγάλου σχήματος (και οι τέσσερις μορφές του), συλλεκτικό. Ενήλικα κόμιξ (*Βαβέλ, Παρά πέντε, Πρώτες βοήθειες για πεσμένο ηθικό, Κολούμπρα*), πολλά άλλα σκόρπια. Ε. ΝΤΙΒΙΝΤΙ: Σπουδαίες κλασικές ταινίες, πολύ ελληνικό σινεμά, συναυλίες. ΣΤ. ΣΙΝΤΙ: Πάρα πολλά, από ποικίλα είδη μουσικής. Ζ. «ΛΑΪΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ»: Εφημερίδα του ΕΚΚΕ. Οι τρεις πρώτοι τόμοι 1975 - 1978 δεμένοι, πλήρης σειρά, πολύ καλή κατάσταση Η. ΧΑΡΙΣΜΑ Σε πολλά από τα παραπάνω πεδία χαρίζω εκατοντάδες κομμάτια. Δημήτρης Φύσσας.

ΖΗΤΟΥΝΤΑΙ

Ζητούνται λαϊκά περιοδικά: Ρομάντζο, Τραστ του Γέλιου, Θησαυρός. Ζητούνται επίσης σατιρικές εφημερίδες κ.λπ. Κύριος Γιάννης, στο τηλέφωνο 6938592823.

ΜΑΘΗΜΑΤΑ

Μαθήματα ρωσικής γλώσσας. Ατομικά ή ομαδικά μαθήματα κατ' οίκον. Ατομική ή ομαδική προετοιμασία για όλα τα πτυχία (A1-C1) στο νέο σπουδαστήριο ρωσικής γλώσσας ΑΚΑDΕΜΙΑ, Ακαδημίας 57 Αθήνα. Ειδικές γνώσεις στη λογοτεχνία και την πολιτική ιστορία. Γκαλίνα Γκοντσάρ, φιλόλογος-γλωσσολόγος. Τηλέφωνο επικοινωνίας: 6944574510

Μπόρχες, Κορτάσαρ, Λόρκα, Θερνούδα. Θέλετε να μάθετε ισπανικά, αλλά και την ισπανόφωνη λογοτεχνία; Εκπαιδευτικός αναλαμβάνει την εκμάθηση της γλώσσας σε παιδιά και ενήλικες, με τη χρήση λογοτεχνικών και άλλων κειμένων, καθώς και οπτικοακουστικού υλικού. Δυνατότητα για μαθήματα και μέσω skype. Τηλ.: 6973912395

Δάσκαλος με εμπειρία στην παράλληλη στήριξη και στην οργάνωση δημιουργικών δραστηριοτήτων αναλαμβάνει μελέτη ή συμπληρωματικά μαθήματα σε μαθητές δημοτικού, τιμή συζητήσιμη. Τηλ.: 6973912395

Ισπανικά με τον Ιγνάθιο. Δάσκαλος απο Ισπανία (Βαρκελώνη) προσφέρει ιδιαίτερα μαθήματα ισπανικών με τρόπο δυναμικό και δημιουργικό για όλα τα επίπεδα. Μέσα διδασκαλίας/εκμάθησης: κείμενα, ήχος, βίντεο, συνομιλία κ.λπ. Δυνατότητα και για ομαδικά μαθήματα. Μιλάω ελληνικά. Τηλ. 6983650442, Mail: nachoqf@gmail.com.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Μελάνι

ΧΕΙΜΩΝΑΣ 2021

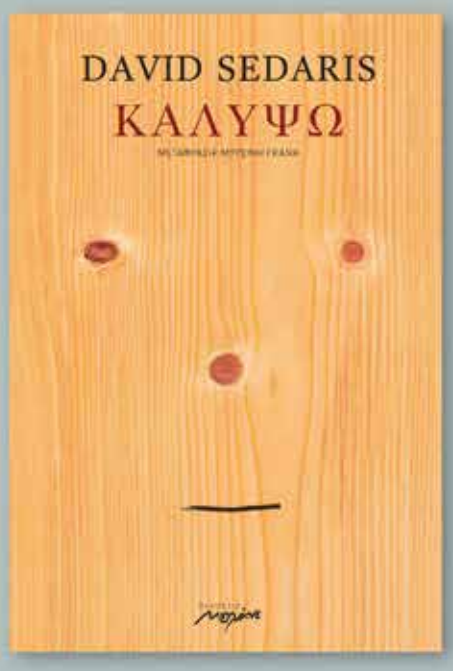
ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΑΝΙ | ΣΚΟΥΦΑ 71Α' 10680 - ΑΘΗΝΑ | Τ: 210.3641638
melani@melanibooks.gr | www.melanibooks.gr

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

THOMAS GORDON
Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως
(3 τόμοι)
μετάφραση Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Το βιβλίο συγκαταλέγεται στα πρωιμότερα έργα που γράφτηκαν για την Ελληνική Επανάσταση και από την αρχή θεωρήθηκε ένα από τα σοβαρότερα και εγκυρότερα.

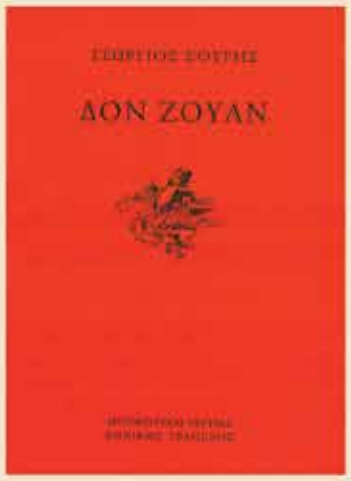
ΖΑΝ-ΚΡΙΣΤΟΦ ΣΑΛΑΝΤΕΝ
Ο αγώνας για την ελληνική γλώσσα κατά την Αναγέννηση

Ξαναζωντανεύοντας τα έργα και τους πρωταγωνιστές, η μελέτη αυτή παρακολουθεί πώς εξελίχθηκε επί δύο ολόκληρους αιώνες ο αγώνας για την ελληνική γλώσσα.

ΖΥΛ ΜΙΣΛΕ
Η Μάγισσα
Εισαγωγή Ανδρονίκη Διαλέτη

Διαβάζοντας σήμερα τη *Μάγισσα* (*La Sorcière*, 1862) του μεγάλου γάλλου ιστορικού έχουμε συχνά την αίσθηση ότι πρόκειται για ένα ιστορικό μυθιστόρημα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΟΥΡΗΣ
Δον Ζουάν
εισαγωγή Γιώργος Κοροπούλης

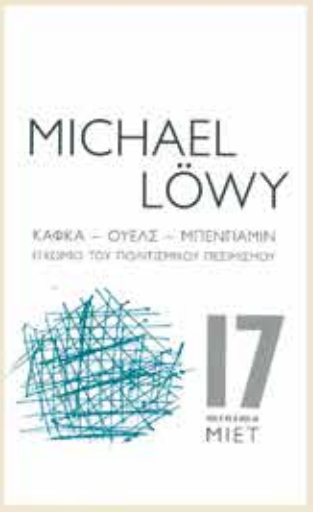
Στην εμπεριστατωμένη μελέτη του, ο Γ. Κοροπούλης εξετάζει μέσα από ένα πολυεπίπεδο πρίσμα το έργο του σατιρικού ποιητή αλλά και την περιρρέουσα πνευματική ατμόσφαιρα της εποχής.

Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ / Φ. ΗΛΙΟΥ
Η ιδεολογική προπαρασκευή της Επανάστασης
επίμετρο Γιάννης Παπαθεοδώρου

Πρώτη δημοσίευση μιας ραδιοφωνικής συνομιλίας του Κ. Θ. Δημαρά με τον Φίλιππο Ηλιού. Η εκπομπή, με τίτλο «Η ιδεολογική προπαρασκευή της Επανάστασης», μεταδόθηκε τον Μάρτιο του 1982 στο πλαίσιο του κύκλου των επιμορφωτικών και ενημερωτικών εκπομπών του Α΄ Προγράμματος της Ελληνικής Ραδιοφωνίας για την επέτειο του 1821.

ΣΕΙΡΑ minima

ΜΙΚΑΕΛ ΛΕΒΥ
Κάφκα – Ουέλς – Μπένγιαμιν. Εγκώμιο του πολιτισμικού πεσιμισμού

Αυτός ο αριστερός πολιτισμικός πεσιμισμός επανέρχεται άραγε σήμερα στο προσκήνιο ενόψει της οικολογικής καταστροφής ή της θεαματικής αναρρίχησης στην εξουσία ακροδεξιών κυβερνήσεων;

MAURIZIO VIROLI
Εθνικιστές και πατριώτες
μετάφραση
Δημήτρη Αρβανιτάκη

Ο ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός δίνει δύναμη στους αποκλεισμένους, που ζητούν την πλήρη αναγνώριση των κοινωνικών και πολιτικών τους δικαιωμάτων.

Σε όλα τα ενημερωμένα βιβλιοπωλεία και στα βιβλιοπωλεία του MIET
Αμερικής 13, Αθήνα & Τσιμισκή 11, Θεσσαλονίκη • www.miet.gr